UNIVERSITY OF BOMBAY STUDIES
SANSKRIT, PRAKRIT AND PALI, No. 1

The Kauṭilīya Arthaśāstra

Part I

A CRITICAL EDITION WITH A GLOSSARY

R. P. KANGLE, M.A.

UNIVERSITY OF BOMBAY
1960

Printed by
Shri M. S. Sathe,
Manager, The Prajna Press,
Wai, (Dist. Satara).

Published by
Shri T. V. Chidambaran, B.A.
Registrar, University of Bombay
Fort, Bombay-1
(December 1960)

FOREWORD

Among works on ancient Indian political ideas, Kauṭilya's Arthaśāstra holds a unique place. Since its discovery at Tanjore and the first publication of its text in 1909 by Shamasastry, a vast literature has grown around this treatise. The text itself has been published in three different editions, and besides the English translation by Shamasastry and the German translation by Meyer, there have recently appeared two translations in Russian.

This new edition of the text by Shri R. P. Kangle, retired Professor of Sanskrit, Elphinstone College, Bombay, seeks to improve on the earlier editions. It is based on all the available manuscript material, including the important fragment of a Devanagari manuscript discovered by Muni Shri Jinavijayaji at the Patan Bhandar. It is hoped that this critical edition will meet with the approval of scholars and that it will also be found useful by the general reader, especially, in view of the Glossary added at the end.

I have great pleasure to state that with the publication of this volume (which is Part One of a publication in three parts) begins a new venture by the University of Bombay, a series entitled, "*University of Bombay Studies: Sanskrit, Prakrit and Pali.*" The second and third parts of the work, devoted to a new English translation of the work with critical and exegetical notes, and a study of the diverse problems associated with the text of the Arthaśāstra respectively, will be published soon. It is hoped that this effort of the University will be welcomed by the academic world and receive all encouragement.

19-12-1960

V. R. Khanolkar
Vice-Chancellor,
University of Bombay.

PREFACE

The need of a critical edition of the *Kauṭilīya Arthaśāstra* has long been felt. The first Mysore edition of Dr. R. Shama Śastri was based on a single manuscript. His subsequent editions give readings from two manuscripts in the Oriental Manuscripts Library, Madras, but the two manuscripts are not differentiated and readings from both are given as from ms. म. The Punjab edition of J. Jolly and R. Schmidt has utilised a very important transcript in the Oriental Library at Munich; for the rest, it has mainly relied on the variants given in Shama Śastri's later editions, giving them under M in place of the latter's म. Moreover, the readings are not given as foot-notes on the same page, but are given in a separate volume. Pandit T. Ganapati Śastri's three-volume edition in the Trivandrum Series is based on a great deal of fresh material and is extremely valuable. Surprisingly, however, beyond the first hundred pages or so, he very rarely gives variants from the different manuscripts consulted by him. This is rather unfortunate, since two of the manuscripts used by him cannot now be traced.

The present is an attempt to supply the need of a critical edition of this text. It grew out of an original project of preparing a new English translation with notes in elucidation of the text. Every effort is made to utilise as much manuscript and other material as was available in the preparation of this edition. An important new source of which a special mention must be made is the fragment of a Devanagari manuscript from the Patan Bhandar which I was allowed to collate through the courtesy of Muni Jinavijayaji. It is indeed a great pity that the rest of this manuscript is lost. The *sūtras* in the present edition have been prominently numbered, which, I hope, will facilitate the work of giving references to this text. At the end I have added a Glossary of important, unusual and technical words found in this work. It is hoped that it will enhance the usefulness of this edition.

The English translation of the text with full critical and explanatory notes is now in the Press and is expected to be published in a few months' time as Part II of this work. The printing of Part III, which will contain a Study of this important work, will also begin shortly.

In the Introduction I have expressed my thanks to the many scholars and Institutions who very kindly made manuscripts and other material available to me. Here I must thank Prof. H. D. Velankar, Joint Director, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, who went through this edition in manuscript and made some useful suggestions.

I have to express my gratefulness to the Syndicate of the University of Bombay for undertaking the publication of all the three Parts of my work under the auspices of the University and including them in the newly started series, University of Bombay Studies : Sanskrit, Prakrit and Pali.

And finally, a word of thanks is due to the Manager and staff of the Prājña Press, Wai, for the very neat job they have done.

December 1960 R. P. Kangle

अनुक्रमणिका

INTRODUCTION

The following manuscripts were used in the preparation of this edition:

D – This is a fragment of a palm-leaf manuscript in Devanagari characters discovered in a Jain Bhandar at Patan in North Gujarat and now in the possession of Muni Jinavijayaji, Honorary Director, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay. This is the only *Arthaśāstra* ms. from North India and the only Devanagari ms. of the text to be found so far. Unfortunately, only a fragment of the ms. has been discovered. The first folio is missing. The fragment begins with folio 2 (which is much torn) starting with जनपदनिवेश: (1. 1. 4) and breaks off at folio 54 ending with the words तत: परं कोशपू° (2. 7. 29). There is an additional folio, No. 64, which contains *sūtras* 2. 11. 21–39. The ms. is very old; Muni Jinavijayaji thinks that it belongs to the 12th century A. D. The ms. contains marginal notes throughout giving explanations of words in the text. There are reasons to believe that these explanations are culled from an old Sanskrit commentary on the text by Yogghama, a tiny fragment of which was also discovered at Patan along with this ms. See Cnn below. In a few places, the ms. shows portions of some commentary incorporated in the text. Two of these additions, those in 2. 2. 16 and 2. 3. 20, are distinctly derived from Cnn, and it seems quite likely that the others too, viz. those after 1. 15. 61, after 1. 19. 7, after 1. 19. 33 and in 1. 20. 15, are also derived from the same source. Despite these additions, which are easily recognisable, the text has been extremely well preserved in this ms. As a rule, it provides better and what appear to be original readings. Where this ms. was available, I have generally preferred readings from it to those from other mss. I must express my gratefulness to Muni Jinavijayaji for having placed at my disposal this ms. for the purposes of this edition.

G1 – This is a palm-leaf manuscript in Grantha characters now in the Mysore Government Oriental Library, No. 3230. It originally belonged to a Pandit in the Tanjore District and was acquired from him along with a fragment of the *Pratipadapañcikā*, a Sanskrit commentary by Bhattasvāmin, Cp below. The ms. contains the entire text on 168 folios. The Mysore edition of the *Arthaśāstra* by R. Shama Sastri is based on this ms. The ms. is carefully written, though it contains many scribal errors as well as a few lacunae. There is no mention of the copyist's name nor any

reasons to believe that the transcript was really made from G_1 above. Many of its readings are clearly attempts made by the modern copyist to correct the errors of that ms. What is surprising is that most of these corrections are found incorporated in the Mysore edition. It seems that the transcript was made by some one intimately conversant with the preparation of that edition. The transcript was apparently bound in two volumes, the first being now untraceable.

The second and subsequent editions of Shama Sastri give readings in the foot-notes from M_2 and T. But these are lumped together and given under a single symbol म. The Punjab edition has merely borrowed these readings from the Mysore edition and given them as readings from M.

Another manuscript from the Swamiar Matham, Thiruvarppu, was also used by Ganapati Sastri for his edition, being designated क by him. He describes it as being 'about three or four centuries old and many of its leaves are extremely decaying or missing' (Part I, Intro. p. 1). In one place at least, viz. after 14. 2. 8, he could have derived his reading only from this ms. However, there is no trace of this ms. at present. In 1947, through the good offices of the late Prof. V. A. Ramaswami Sastri I tried to get a collation from this ms. made at Thiruvarppu, but the Pandit who went there was unable to find the ms. in the Matham 'after four days of careful and vigorous search.' As Prof. Ramaswami Sastri said in a letter to me, 'we have to presume and believe that it is lost forever', which indeed is to be very deeply regretted.

Another manuscript, mentioned but not used by Ganapati Sastri came from the Government Mss. Library, Cochin. He did not use it because it was in a decayed state, 'more worn out than the ms. क'. However, I wished to have a look at the ms. and so went to the Government Mss. Library at Tripunithura, Cochin. I went through the lists of mss. there and asked the Pandits working there. But there was no trace of any *Arthaśāstra* ms. in that Library nor did any Pandit remember having seen the ms. there. A note in M_2 states that a part of that transcript was compared in 1920 with a ms. from this Library and in 1924 Ganapati Sastri was able to have a look at it. Its subsequent disappearance is a mystery.

There is a manuscript of the *Arthaśāstra* in Malayalam characters in the Paliyam collection belonging to Paliath Valia Achan of Chennamangalam, Cochin. It is reviewed by M. Winternitz in the Zeitschrift für Indologie und Iranistik (ZII, vol. 6, pp. 14–27). He states that 'the ms. yields

nothing new, but supports the better readings of Jolly and Schmidt and Ganapati Sastri'. From the few readings given by Winternitz, it seems that the ms. does not differ from the Edappalli ms. M_1 above. It may well be a copy of that ms. I tried to procure the Paliyam ms. on loan, but could not get it.

It is clear from the above that apart from the fragmentary D, there are only two original mss., viz. G_1 and M_1, that could be used for this edition, the rest being either copies or transcripts of these. Two of the other original mss., those from the Swamiar Matham and Cochin cannot now be traced, while the third, from Paliyam, was not available to me. There are reasons to believe that G_1 is copied from a ms. in Malayalam characters. However, M_1, though older in date, was not the source of G_1, as is shown by the circumstance that the lacunae in M_1 (at 5. 2. 66–67; 7. 9. 20–23; 9. 7. 40–44) are not found in G_1. But the original of the latter must have been very close to M_1, for the two show many common scribal and other errors. It seems to me that all the Malayalam mss. are copies made from a single Malayalam ms. and that this was originally copied from a Devanagari ms. This would seem to be indicated by such mislections as M भूम (for भ्रम in 2. 4. 2) which G has tried to correct to भूमि, M ग्रामेघन्तः (for ग्रामेष्वन्तः in 4. 13. 7) which G has tried to correct to ग्रामेन्यन्तः or ग्रामेन्यतः. There are no versions, much less recensions, of the text of the *Arthaśāstra.*

The following commentaries have also been of great help in fixing the text:

Cb – This is the *Bhāṣāvyākhyāna*, a commentary in Tamil – Malayalam, three parts of which are published in Trivandrum, Part 1 (1st Adhikaraṇa) edited by K. Sambasiva Sastri in 1930, Part 2 (2nd Adhikaraṇa) also edited by Sambasiva Sastri in 1938 and Part 3 (3rd Adhikaraṇa) edited by V. A. Ramaswami Sastri in 1945. The commentary is available in ms. form upto the end of the 7th Adhikaraṇa in the University Mss. Library, Trivandrum. I have been able to use only the published portion of this commentary. There is no mention of the commentator's name or of the date of its composition; but the commentary is clearly old, as is shown by the archaic language, which, however, appears to be more Tamil than Malayalam. In fact, scholars believe that if the commentary were printed in Tamil characters instead of in Malayalam, it would read like a commentary in Tamil only. The commentary first reproduces the text in small sections and then gives full explanations of the same. The readings of this commentary agree to a large extent

with those of M_1. Quite often, however, it provides better readings and these have been adopted. In a very few places, the actual comment presupposes a reading different from the one in the text as reproduced.

Cj – This is a Sanskrit commentary called *Jayamaṅgalā*, written by Bhiksu Prabhamati. It is only a fragment, being available only from the beginning to the end of chapter 3. 1. There are a few lacunae, one particularly long one being from 2. 24. 5 to 2. 32. 4. Nothing definite can be said about the commentator or his date; but the commentary appears to be fairly old. It has supplied some good variants. I have used the transcript in the Government Oriental Mss. Library, Madras (No. R. 5208), made from a ms. in the Paliyam collection. There is a ms. of this commentary also in the University Mss. Library at Trivandrum (No. C. O. 702).

Cn – This is the *Nayacandrikā*, a Sanskrit commentary by Madhavayajvan, which begins at chapter 7·7 and comes to an end at 12. 4. 11. There are many lacunae, one particularly long one being from 7. 11. 27 to 7. 15.12. The commentary is printed in the second volume of the Punjab edition of the text, being edited by Udayavira Sastri from a transcript in the Government Oriental Mss. Library, Madras (No. R 2403). The Trivandrum Library also has a copy (No. C. O. 683). The printed version was used for the present purpose. It is corrupt in many places, but the reading presupposed by the commentary can often be made out with a fair degree of accuracy.

Cnn – This is a very small fragment of a Sanskrit commentary, called *Nītinirṇīti*, by Yogghama, which was discovered along with ms. D in the Patan Bhandar. It is available only from 2. 1.1 to 2. 4. 1, though the marginal notes in D seem also to be derived from this same commentary. Muni Jinavijayaji very kindly placed at my disposal the printed forms of this valuable fragment, which has not yet been published.

Cp – This is a Sanskrit commentary called *Pratipadapañcikā* by Bhattasvamin, available only from 2.8.5 to the end of the 2nd Adhikaraṇa. A ms. of this commentary was secured along with G_1 from the Pandit in Tanjore for the Mysore edition. There is another copy in the University Mss. Library, Trivandrum (No. C. O. 682). A transcript in Telugu characters of another ms. obtained from Kutalurmana, Malabar District, is found in the Government Oriental Mss. Library, Madras (No. D 3873). This commentary is published in the Journal of the Bihar and Orissa Research Society, vols. XI & XII (1925 & 1926), edited by K. P. Jayaswal. It is this last that has been used for the present purpose.

Cs – This is *Śrīmūla*, the Sanskrit commentary written by T. Ganapati Sastri and published along with the text in his edition in the Trivandrum Sanskrit Series. Naturally, Ganapati Sastri made free use of the earlier commentaries available to him. But it is not just to maintain, as K. Sambasiva Sastri seems to have done, that the *Śrīmūla* is a verbatim copy of the *Bhāṣāvyākhyāna.*

Variants from the commentaries are mentioned only in a few cases, except when a reading from a commentary is preferred to the readings of the manuscripts. In this latter case, the fact that the reading adopted is derived from a commentary is indicated by putting the symbol for the commentary in square brackets after the variants in the foot–notes, thus–[Cb], &c. Where the authority of an earlier commentary was available, that alone is referred to in such a case, even when Cs also agrees with it.

In a few cases, readings from the Mysore and Punjab editions are also mentioned, the Mysore edition being referred to as m and the Punjab as p. In rare cases, the source of the reading adopted is the printed editions (edd.).

In the preparation of the present edition, it has been found necessary to resort to emendations in many places. The fact that the reading adopted in the text is an emendation is indicated by 'em.' added in square brackets after the variants in the foot–notes. Most of these emendations will, it is hoped, be found to justify themselves, being in many cases corrections of what are obviously scribal errors. Quite often an इति at the end of a *sūtra* is omitted, as it seems to have got into the text from some commentary like Cnn which reproduces a *sūtra* with इति added at the end before commenting on it. In the case of words like अपरुद्ध, प्रह्वण, लेण्ड and a few others, the same form has been adopted everywhere for the sake of uniformity, mainly on the authority of D. A few emendations were suggested by J. J. Meyer in the notes to his German translation of the text, a fact which is duly acknowledged. In only one or two places has more liberty been taken with the text than may appear warranted. A discussion of the readings adopted and emendations made will be found in the critical and explanatory notes that will appear alongside the new English translation of the text which I hope to publish soon. I am conscious that a slip here, an error of judgment there could easily be detected by scholars in the text as constituted here. Nevertheless, I am hopeful that it will meet with their general approval.

One last point. I have retained the form कौटिल्य throughout instead of changing over to कौटल्य and have not thought it necessary to refer to the readings every time that the word occurs in the text. Of the mss., G1 shows the former form throughout, while M1 and D show कौटल्य in most places, though it is noteworthy that in some places attempts appear to have been made in both these mss. to change टि to ट by striking off the extra marks for the former. Cb and Cj show the form with ट, while Cp and also, it seems, Cn show the form with टि. The question of the original form of this name has been discussed in full by J. Jolly in ZII, vol. 5, pp. 216–221 and by P. V. Kane in the Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, vol. VII, pp. 85–100 and both have come to the conclusion that कौटिल्य is the original form of the name. The prinicipal reason which impelled me to adopt this form of the name is the circumstance that Bāṇa in the *Kādambarī* and Viśākhadatta in the *Mudrārākṣasa* show the form कौटिल्य and that in both these works that form would appear to be necessary in the context. Both these authors are much earlier in date than any ms. of this text or any available commentary on it.

कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्

विनयाधिकारिकम् — प्रथममधिकरणम्

१

[प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः]

ॐ नमः शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ।

पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम् । १ ।

तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः । २ ।

विद्यासमुद्देशः, वृद्धसंयोगः, इन्द्रियजयः, अमात्योत्पत्तिः, मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः, उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् , गूढपुरुषोत्पत्तिः, गूढपुरुषप्रणिधिः, स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् , परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः, मन्त्राधिकारः, दूतप्रणिधिः, राजपुत्ररक्षणम् , अपरुद्धवृत्तम् , अपरुद्धे वृत्तिः, राजप्रणिधिः, निशान्तप्रणिधिः, आत्मरक्षितकम् – इति विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणम् । ३ ।

जनपदनिवेशः, भूमिच्छिद्रापिधानम् , दुर्गविधानम् , दुर्गनिवेशः, संनिधातृनिचयकर्म, समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् , अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः, समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्, उपयुक्तपरीक्षा, शासनाधिकारः, कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा, आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्, अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः, विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः, कोष्ठागाराध्यक्षः, पण्याध्यक्षः, कुप्याध्यक्षः, आयुधागाराध्यक्षः, तुलामानपौतवम्, देशकालमानम्, शुल्काध्यक्षः, सूत्राध्यक्षः, सीताध्यक्षः, सुराध्यक्षः, सूनाध्यक्षः, गणिकाध्यक्षः, नावध्यक्षः, गोऽध्यक्षः, अश्वाध्यक्षः, हस्त्यध्यक्षः, रथाध्यक्षः, पत्त्यध्यक्षः, सेनापतिप्रचारः, मुद्राध्यक्षः, विवीताध्यक्षः, समाहर्तृप्रचारः, गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयः, नागरिकप्रणिधिः – इत्यध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणम् । ४ ।

---

1. 1

1 Folio 1 in D, containing ss. 1-3 is missing. – G_2 प्रस्तावितानि. – M_2 संगृह्यैकम् .
3 G M अवरुद्धवृत्तम् अवरुद्धे (cf. 1. 18. 12-13). 4 D begins here. – G M. –च्छिद्राविधानम् (G M_2 °द्र°). – G_2 M दुर्गविनिवेशः (for दुर्गनि°). – G_2 M संनिधातृचेय-. – D अक्षपट–, M अक्षपाले (for °पटले). – $M_{1.3}$ गणनिक्या°. – $M_{1.3}$ om. कुप्याध्यक्षः. – G_2 M_2 गृहपति- (for °पतिक-). – D -वैदेशक- (for °हक-).

व्यवहारस्थापना, विवादपदनिबन्धः, विवाहसंयुक्तम्, दायविभागः, वास्तुकम्, समयस्यानपाकर्म, ऋणादानम्, औपनिधिकम्, दासकर्मकरकल्पः, संभूयसमुत्थानम्, विक्रीतक्रीतानुशयः, दत्तस्यानपाकर्म, अस्वामिविक्रयः, स्वस्वामिसंबन्धः, साहसम्, वाक्पारुष्यम्, दण्डपारुष्यम्, द्यूतसमाह्वयम्, प्रकीर्णकम् – इति धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् । ५ ।

कारुकरक्षणम्, वैदेहकरक्षणम्, उपनिपातप्रतीकारः, गूढाजीविनां रक्षा, सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्, शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, आशुमृतकपरीक्षा, वाक्यकर्मानुयोगः, सर्वाधिकरणरक्षणम्, एकाङ्गवधनिष्क्रयः, शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः, कन्याप्रकर्म, अतिचारदण्डाः – इति कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणम् । ६ ।

दाण्डकर्मिकम्, कोशाभिसंहरणम्, भृत्यभरणीयम्, अनुजीविवृत्तम्, समयाचारिकम्, राज्यप्रतिसंधानम्, एकैश्वर्यम् – इति योगवृत्तं पञ्चममधिकरणम् । ७ ।

प्रकृतिसंपदः, शमव्यायामिकम् – इति मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणम् । ८ ।

षाड्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः, संश्रयवृत्तिः, समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः, हीनसंधयः, विगृह्यासनम्, संधायासनम्, विगृह्य यानम्, संधाय यानम् संभूय प्रयाणम्, यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनाम्, सामवायिकविपरिमर्शः, संहितप्रयाणिकम्, परिपणितापरिपणितापसृताः संधयः, द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः, यातव्यवृत्तिः, अनुग्राह्यमित्रविशेषाः, मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधयः, पार्ष्णिग्राहचिन्ता, हीनशक्तिपूरणम्, बलवता विगृह्योपरोधहेतवः, दण्डोपनतवृत्तम्, दण्डोपनायिवृत्तम्, संधिकर्म, समाधिमोक्षः, मध्यमचरितम्, उदासीनचरितम्, मण्डलचरितम् – इति षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणम् । ९ ।

प्रकृतिव्यसनवर्गः, राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता, पुरुषव्यसनवर्गः, पीडनवर्गः, स्तम्भवर्गः, कोशसङ्गवर्गः, बलव्यसनवर्गः, मित्रव्यसनवर्गः – इति व्यसनाधिकारिकमष्टममधिकरणम् । १० ।

शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम्, यात्राकालाः, बलोपादानकालाः, संनाहगुणाः, प्रतिबलकर्म, पश्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः, क्षयव्ययलाभ-

---

5 $M_{1.3}$ ऋणदानम्. – D संभूयसमुत्थापनम्. – G M प्रकीर्णकानि.　6 D माणवक–. – G M अतिचारदण्डः. – M_1 अतिकण्टक– (for इति क°).　7 D दण्डकार्मिकम्. – M_2 सामयाचारिकम्.　8 D प्रकृतिसंपदम्.　9 $M_{1.3}$ यातव्यामिश्रयोर्. – G_1 सामवायितविपरि°. – D संधायप्रयाणकम्. – G संधिमोक्षः (for समाधि°).　10 M_1 om. पीडनवर्गः.

विपरिमर्शः, बाह्याभ्यन्तराश्चापदः, दूष्यशत्रुसंयुक्ताः, अर्थानर्थसंशययुक्ताः, तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः – इत्यभियास्यत्कर्म नवममधिकरणम् । ११ ।

स्कन्धावारनिवेशः, स्कन्धावारप्रयाणम्, बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम्, कूटयुद्धविकल्पाः, स्वसैन्योत्साहनम्, स्वबलान्यबलव्यायोगः, युद्धभूमयः, पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि, पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः, सारफल्गुबलविभागः, पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि, दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम्, तस्य प्रतिव्यूहस्थापनम् – इति सांग्रामिकं दशममधिकरणम् । १२ ।

भेदोपादानानि, उपांशुदण्डाः – इति संघवृत्तमेकादशमधिकरणम् । १३ ।

दूतकर्म, मन्त्रयुद्धम्, सेनामुख्यवधः, मण्डलप्रोत्साहनम्, शस्त्राग्निरसप्रणिधयः, वीवधासारप्रसारवधः, योगातिसंधानम्, दण्डातिसन्धानम्, एकविजयः – इत्याबलीयसं द्वादशमधिकरणम् । १४ ।

उपजापः, योगवामनम्, अपसर्पप्रणिधिः, पर्युपासनकर्म, अवमर्दः, लब्धप्रशमनम् – इति दुर्गलम्भोपायस्त्रयोदशमधिकरणम् । १५ ।

परबलघातप्रयोगः, प्रलम्भनम्, स्वबलोपघातप्रतीकारः – इत्यौपनिषदिकं चतुर्दशमधिकरणम् । १६ ।

तन्त्रयुक्तयः – इति तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणम् । १७ ।

शास्त्रसमुद्देशः पञ्चदशाधिकरणानि साशीति प्रकरणशतं सपञ्चाशदध्यायशतं षट् श्लोकसहस्राणीति । १८ ।

सुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।
कौटिल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रन्थविस्तरम् ।। १९ ।।

इति कौटिलीयेऽर्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे
प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः प्रथमोऽध्यायः ।।

---

11 $M_{1.3}$ दूष्यशत्रुसंयुक्तः. – M_1 -विकल्पजा (for °जाः). 12 M बलाग्रहो (for °ग्रतो). – M_1 om. सारफल्गुबलविभागः. – G_1 °संहतव्यूहनम्. – M_2 प्रतिव्यूहसंस्थापनम्. 13 G उपांशुदण्डः, M प्रांशुदण्डः. 15 D अवसर्पप्रणिधिः. – $M_{1.3}$ अवमर्दो. – D लुब्धप्रशमनम्. 16 G M परघातप्रयोगः. – After प्रलम्भनम्, D adds अद्भुतोत्पादनम् मन्त्रभैषज्ययोगः. – M इत्यौपनिषं (M_2 °षदं). 18 Cb om. ss. 18-19. – G M read सपञ्चाशदध्यायशतं before साशीतिप्रकरणशतं. – $M_{1.3}$ साशीतिः. Colophon G M om. प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः; G reads राजवृत्तिः instead.

२

[प्रथमं प्रकरणम् – विद्यासमुद्देशः, तत्र आन्वीक्षिकीस्थापना]

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । १ ।

त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः । २ । त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षिकीति । ३ ।

वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः । ४ । संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयात्राविद इति । ५ ।

दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः । ६ । तस्यां हि सर्वविद्यारम्भाः प्रतिबद्धा इति । ७ ।

चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः । ८ ।

ताभिर्धर्मार्थौ यद् विद्यात्तद् विद्यानां विद्यात्वम् । ९ ।

सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी । १० । धर्माधर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ वार्त्तायां नयापनयौ दण्डनीत्यां बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति । ११ ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥ १२ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे
आन्वीक्षिकीस्थापना द्वितीयोऽध्यायः ॥

३

[प्रथमं प्रकरणम् – विद्यासमुद्देशः, तत्र त्रयीस्थापना]

सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी । १ । अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदाः । २ ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिर्ज्योतिषमिति चाङ्गानि । ३ ।

एष त्रयीधर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च स्वधर्मस्थापनादौपकारिकः । ४ ।

स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्च । ५ ।

---

1. 2

1 Before आन्वीक्षिकी, D M add राजवृत्तिः. 10 D चान्वीक्षिकी. 11 G_1 नयावनयौ. – After अन्वीक्षमाणा, Cb adds असन्वीक्षिकी.

1. 3

3 D om. इति (after ज्योतिषम्). 5 D G M add इति at the end, [em. omission].

क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च । ६ ।

वैश्यस्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च । ७ ।

शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा वार्त्ता कारुकुशीलवकर्म च । ८ ।

गृहस्थस्य स्वधर्माजीवस्तुल्यैरसमानर्षिभिर्वैवाह्यमृतुगामित्वं देवपित्रतिथिपूजा भृत्येषु त्यागः शेषभोजनं च । ९ ।

ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्षव्रतित्वमाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिस्तदभावे गुरुपुत्रे सब्रह्मचारिणि वा । १० ।

वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाजिनधारणमग्निहोत्राभिषेकौ देवतापित्रतिथिपूजा वन्यश्चाहारः । ११ ।

परिव्राजकस्य जितेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किंचनत्वं सङ्गत्यागो भैक्षव्रतमनेकत्रारण्ये च वासो बाह्याभ्यन्तरं च शौचम् । १२ ।

सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनसूयानृशंस्यं क्षमा च । १३ ।

स्वधर्मः स्वर्गायानन्त्याय च । १४ । तस्यातिक्रमे लोकः संकरादुच्छिद्येत । १५ ।

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत् ।
स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६ ॥

व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः ।
त्रय्याभिरक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ॥ १७ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना तृतीयोऽध्यायः ॥

४

[प्रथमं प्रकरणम् – विद्यासमुद्देशः, तत्र वार्त्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च]

कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्त्ता, धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौपकारिकी । १ । तया स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम् । २ ।

---

6 G_1 शास्त्राजीवो. – After च, D adds इति. 7 G_2 वाणिज्या. 9 G M स्वकर्माजीवस्. – G M °तिथिभृत्येषु. 10 G M भैक्षव्रतत्वम्. – D गुरुसुते. 12 M पारिव्राजकस्य. – G M संयतेन्द्रियत्वम्. – G M भैक्षम् (for भैक्षव्रतम्). – G_1 अरण्यवासो, G_2 M अरण्ये वासो. – m p बाह्यमाभ्यन्तरं. 13 D °नृशंस्ये. 17 G M त्रय्या हि रक्षितो.

1. 4

1 M वाणिज्या.

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः, तस्य नीतिर्दण्डनीतिः, अलब्धलाभार्था लब्धपरिरक्षणी रक्षितविवर्धनी वृद्धस्य तीर्थे प्रतिपादनी च । ३ । तस्यामायत्ता लोकयात्रा । ४ ।

'तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् । ५ । न ह्येवंविधं वशोपनयनमस्ति भूतानां यथा दण्डः ।' इत्याचार्याः । ६ ।

नेति कौटिल्यः । ७ । तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीयो भवति । ८ । मृदुदण्डः परिभूयते । ९ । यथार्हदण्डः पूज्यते । १० ।

सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति । ११ । दुष्प्रणीतः कामक्रोधाभ्यामवज्ञानाद्वा वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति, किमङ्ग पुनर्गृहस्थान् । १२ । अप्रणीतस्तु मात्स्यन्यायमुद्भावयति । १३ । बलीयानबलं हि ग्रसते दण्डधराभावे । १४ । स तेन गुप्तः प्रभवतीति । १५ ।

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः ।
स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वर्त्मसु ॥ १६ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे वार्त्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च चतुर्थोऽध्यायः ॥
विद्यासमुद्देशः समाप्तः ॥

५

[द्वितीयं प्रकरणम् – वृद्धसंयोगः]

तस्माद्दण्डमूलास्तिस्रो विद्याः । १ । विनयमूलो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः । २ ।

कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः । ३ । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् । ४ । शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या विनयति नेतरम् । ५ ।

विद्यानां तु यथास्वमाचार्यप्रामाण्याद्विनयो नियमश्च । ६ ।

---

3 D -परिरक्षिणी. – G M तीर्थेषु. 5 D लोकयात्राविन्नित्यम्. 8 G M om. भवति. 10 G M पूज्यः. 12 After दुष्प्रणीतः, D adds तु. – G M अज्ञानाद् (for अव°). – D G M have no वा (after °ज्ञानाद्), [em. addition]. 13 G M हि (for तु). 15 D स च तेन, G M तेन (for स तेन), [em.]. 16 M वेश्मसु.

वृत्तचौलकर्मा लिपिं संख्यानं चोपयुञ्जीत । ७ । वृत्तोपनयनस्त्रयीमान्वीक्षिकीं च शिष्टेभ्यो वार्त्तामध्यक्षेभ्यो दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः । ८ ।

ब्रह्मचर्यं चा षोडशाद्वर्षात् । ९ । अतो गोदानं दारकर्म चास्य । १० ।

नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्ध्यर्थम्, तन्मूलत्वाद्विनयस्य । ११ ।

पूर्वमहर्भागं हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं गच्छेत् । १२ । पश्चिममितिहासश्रवणे । १३ । पुराणमितिवृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेतीतिहासः । १४ । शेषमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं गृहीतपरिचयं च कुर्यात्, अगृहीतानामाभीक्ष्ण्यश्रवणं च । १५ । श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते प्रज्ञाया योगो योगादात्मवत्तेति विद्यानां सामर्थ्यम् । १६ ।

विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः ।
अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः ॥ १७ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे वृद्धसंयोगः
पञ्चमोऽध्यायः ॥

६

[तृतीयं प्रकरणम् – इन्द्रियजयः, तत्र अरिषड्वर्गत्यागः]

विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागात्कार्यः । १ । कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः, शास्त्रानुष्ठानं वा । २ । कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः । ३ ।

तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियश्चातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यति । ४ । यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामाद्ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानः सबन्धुराष्ट्रो विननाश, करालश्च वैदेहः । ५ । कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रान्तः, तालजङ्घश्च भृगुषु । ६ । लोभादैलश्चातुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः, सौवीरश्चाजबिन्दुः । ७ । मानाद्रावणः परदारानप्रयच्छन्,

---

1. 5

9 D त्वा षोडशाद्. 11 D विनयविवृध्द्यर्थम्. 13 D – श्रवणेषु. 14 G_2 M om. अर्थशास्त्रं. – D चेतिहासः. 15 D अभीक्ष्णं श्रवणं. 16 G $M_{1,3}$ प्रज्ञया (in D °ज्ञा° corr. to °ज्ञ°). – G_1 M आत्मवयेति विद्यासामर्थ्यम् (G_1 °वत्तेति), G_2 आत्मविद्यासामर्थ्यम्.

1. 6

2 G M शास्त्रार्थानुष्ठानं. 5 D ब्राह्मणकन्यकाम्.

दुर्योधनो राज्यादंशं च । ८ । मदाद्दम्भोद्भवो भूतावमानी, हैहयश्चार्जुनः । ९ । हर्षाद्वातापिरगस्त्यमत्यासादयन्, वृष्णिसंघश्च द्वैपायनमिति । १० ।

एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ।
सबन्धुराष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥
शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।
अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥ १२ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागः षष्ठोऽध्यायः ॥

७

[तृतीयं प्रकरणम् — इन्द्रियजयः, तत्र राजर्षिवृत्तम्]

तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत, वृद्धसंयोगेन प्रज्ञाम्, चारेण चक्षुः, उत्थानेन योगक्षेमसाधनम्, कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनम्, विनयं विद्योपदेशेन, लोकप्रियत्वमर्थसंयोगेन, हितेन वृत्तिम् । १ ।

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत्, स्वप्नं लौल्यमनृतमुद्धतवेषत्वमनर्थ्यसंयोगमधर्मसंयुक्तमनर्थसंयुक्तं च व्यवहारम् । २ ।

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत, न निःसुखः स्यात् । ३ । समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबद्धम् । ४ । एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ च पीडयति । ५ ।

अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्यः । ६ । अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति । ७ ।

मर्यादां स्थापयेदाचार्यानमात्यान्वा, य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः, छायानालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः । ८ ।

---

9 G M_2 मदाड्डम्भो°, $M_{1.3}$ मदाड्डम्भो.° – M हेहयश्च.

1. 7

1 D हितेन वृत्तिः. 2 G_1 स्वप्नलौल्यम्. – D उद्धतवेषम्. – m p अनर्थसंयोगं (for °र्थ्य°). – G M -संयोगं च अधर्म-. 4 After -बद्धं, D adds परस्परस्यानुपघातकम्. 5 G_1 $M_{1.3}$ -कामानात्मानम्. 6 S. 6 missing in D. 8 M वारयेश्छाया- ($M_{2.3}$ °च्छा°). – D adds in the margin °हनमिव between वा and रहसि.

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते ।
कुर्वीत सचिवांस्तस्मात्तेषां च शृणुयान्मतम् ॥ ९ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तं सप्तमोऽध्यायः ॥
इन्द्रियजयः समाप्तः ॥

८

[चतुर्थं प्रकरणम् – अमात्योत्पत्तिः]

'सहाध्यायिनोऽमात्यान्कुर्वीत, दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात्' इति भारद्वाजः । १ । 'ते ह्यस्य विश्वास्या भवन्ति' इति । २ ।

नेति विशालाक्षः । ३ । 'सहक्रीडितत्वात् परिभवन्त्येनम् । ४ । ये ह्यस्य गुह्यसधर्माणस्तानमात्यान्कुर्वीत, समानशीलव्यसनत्वात् । ५ । ते ह्यस्य मर्मज्ञभयान्नापराध्यन्ति' इति । ६ ।

'साधारण एष दोषः' इति पाराशराः । ७ । 'तेषामपि मर्मज्ञभयात्कृताकृतान्यनुवर्तेत । ८ ।

'यावद्भ्यो गुह्यमाचष्टे जनेभ्यः पुरुषाधिपः ।
अवशः कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम् ॥ ९ ॥

'य एनमापत्सु प्राणाबाधयुक्तास्वनुगृह्णीयुस्तानमात्यान्कुर्वीत, दृष्टानुरागत्वात्' इति । १० ।

नेति पिशुनः । ११ । 'भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः । १२ । संख्यातार्थेषु कर्मसु नियुक्ता ये यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युस्तानमात्यान्कुर्वीत, दृष्टगुणत्वात्' इति ।१३।

नेति कौणपदन्तः । १४ । 'अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता ह्येते । १५ । पितृपैतामहानमात्यान्कुर्वीत, दृष्टावदानत्वात् । १६ । ते ह्येनमपचरन्तमपि न त्यजन्ति, सगन्धत्वात् । १७ । अमानुषेष्वपि चैतद् दृश्यते । १८ । गावो ह्यसगन्धं गोगणमतिक्रम्य सगन्धेष्वेवावतिष्ठन्ते' इति । १९ ।

Colophon D om. इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तं and समाप्तः.

1. 8

7 D om. एष. – G M पराशरः. 10 $M_{1,3}$ om. य. – D om. इति. 13 D om. इति. 16 G M दृष्टापदानत्वात्.

नेति वातव्याधिः । २० । ' ते ह्यस्य सर्वमवगृह्य स्वामिवत्प्रचरन्ति । २१ । तस्मान्नीतिविदो नवानमात्यान्कुर्वीत । २२ । नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं मन्यमाना नापराध्यन्ति ' इति । २३ ।

नेति बाहुदन्तीपुत्रः । २४ । ' शास्त्रविददृष्टकर्मा कर्मसु विषादं गच्छेत् । २५ । तस्मादभिजनप्रज्ञाशौचशौर्यानुरागयुक्तानमात्यान्कुर्वीत, गुणप्राधान्यात् ' इति । २६ ।

सर्वमुपपन्नमिति कौटिल्यः । २७ । कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्प्यते । २८ । सामर्थ्यतश्च —

विभज्यामात्यविभवं देशकालौ च कर्म च ।
अमात्याः सर्व एवैते कार्याः स्युर्न तु मन्त्रिणः ॥ २९ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे अमात्योत्पत्तिः अष्टमोऽध्यायः ॥

९

[पञ्चमं प्रकरणम् – मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः]

जानपदोऽभिजातः स्ववग्रहः कृतशिल्पश्चक्षुष्मान्प्राज्ञो धारयिष्णुर्दक्षो वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्मैत्रो दृढभक्तिः शीलबलारोग्यसत्त्वयुक्तः स्तम्भचापलहीनः संप्रियो वैराणामकर्तेत्यमात्यसंपत् । १ । अतः पादार्धगुणहीनौ मध्यमावरौ । २ ।

तेषां जनपदमभिजनमवग्रहं चाप्ततः परीक्षेत, समानविद्येभ्यः शिल्पं शास्त्रचक्षुष्मत्तां च, कर्मारम्भेषु प्रज्ञां धारयिष्णुतां दाक्ष्यं च, कथायोगेषु वाग्मित्वं प्रागल्भ्यं प्रतिभानवत्त्वं च, आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेशसहत्वं च, संव्यवहाराच्छौचं मैत्रतां दृढभक्तित्वं च, संवासिभ्यः शीलबलारोग्यसत्त्वयोगमस्तम्भमचापलं च, प्रत्यक्षतः संप्रियत्वमवैरत्वं च । ३ ।

---

21 G_2 अपगृह्य. – G M प्रचरन्तीति. 23 D मन्यमाना भयान्नाप.° 26 G M om. तस्माद्. – D om. इति. 28 M -सामर्थ्याद्विपुरुष- (M_2 °द्द्वि°).

1. 9

1 G M -सत्त्वसंयुक्तः. – G M -चापलयवर्जितः. 3 G M om. अभिजनम् (after जनपदम्). – M चाप्यतः. – D परीक्ष्येत. – आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेशसहत्वं च missing in D. – D संवासेभ्यः. – G M अचापल्यं. – G M अवैरित्वं.

प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः । ४ । स्वयंदृष्टं प्रत्यक्षम् । ५ । परोपदिष्टं परोक्षम् । ६ । कर्मसु कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम् । ७ । यौगपद्यात्तु कर्मणामनेकत्वादनेकस्थत्वाच्च देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारयेत् । ८ । इत्यमात्यकर्म ।

पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं साङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां चाभिविनीतमापदां दैवमानुषीणामथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत । ९ । तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत । १० ।

ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम् ।
जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगमशस्त्रितम् ॥ ११ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः नवमोऽध्यायः ॥

१०

[षष्ठं प्रकरणम् – उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्]

मन्त्रिपुरोहितसखः सामान्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वामात्यानुपधाभिः शोधयेत् ।१।

पुरोहितमयाज्ययाजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाणं राजावक्षिपेत् । २ । स सत्त्रिभिः शपथपूर्वमेकैकममात्यमुपजापयेत् – ‘अधार्मिकोऽयं राजा, साधु धार्मिकमन्यमस्य तत्कुलीनमपरुद्धं कुल्यमेकप्रग्रहं सामन्तमाटविकमौपपादिकं वा प्रतिपादयामः, सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तव’ इति । ३ । प्रत्याख्याने शुचिः । इति धर्मोपधा । ४ ।

सेनापतिरसत्प्रग्रहेणावक्षिप्तः सत्त्रिभिरेकैकममात्यमुपजापयेत् लोभनीयेनार्थेन राजविनाशाय, ‘सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तव’ इति । ५ । प्रत्याख्याने शुचिः । इत्यर्थोपधा । ६ ।

परिव्राजिका लब्धविश्वासान्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्रमेकैकमुपजपेत् – ‘राजमहिषी त्वां कामयते कृतसमागमोपाया, महानर्थश्च ते भविष्यति’ इति । ७ । प्रत्याख्याने शुचिः । इति कामोपधा । ८ ।

---

7 M तेन (for कृतेन). 8 G_1 अयौगपद्यात्तु. 9 G M षडङ्गे वेदे. 11 G_2 M शास्त्रानुगत–.

1. 10

1 $M_{1,3}$ मन्त्रिपुरोहितः (for °हितसखः). – G M शौचयेत्. 2 Cb अयाज्ययाजने. – G_2 राजापक्षिपेत्. 3 G M अवरुद्धं. – D औपपादुकं. 5 D ससत्रिभिः शपथपूर्वमेकैकम्. – G_1 -विनाशनाय. 7–8 °या महानर्थश्च ... शुचिरिति missing in D. – G M om. ते, [Cj].

प्रहवणनिमित्तमेकोऽमात्यः सर्वानमात्यानावाहयेत् । ९ । तेनोद्वेगेन राजा तानवरुन्ध्यात् । १० । कापटिकश्चात्र पूर्वावरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्तमेकैकममात्यमुपजपेत् –' असत्प्रवृत्तोऽयं राजा, साधु एनं हत्वान्यं प्रतिपादयामः, सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तव ' इति । ११ । प्रत्याख्याने शुचिः । इति भयोपधा । १२ ।

तत्र धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु कर्मसु स्थापयेत्, अर्थोपधाशुद्धान् समाहर्तृसंनिधातृनिचयकर्मसु, कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यन्तरविहाररक्षासु, भयोपधाशुद्धान् आसन्नकार्येषु राज्ञः । १३ । सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात् । १४ । सर्वत्राशुचीन् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषूपयोजयेत् । १५ ।

त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यान्स्वेषु कर्मसु ।
अधिकुर्याद्यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः ॥ १६ ॥

न त्वेव कुर्यादात्मानं देवीं वा लक्ष्यमीश्वरः ।
शौचहेतोरमात्यानामेतत्कौटिल्यदर्शनम् ॥ १७ ॥

न दूषणमदुष्टस्य विषेणेवाम्भसश्चरेत् ।
कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् ॥ १८ ॥

कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा ।
नागत्वान्तं निवर्तेत स्थिता सत्त्ववतां धृतौ ॥ १९ ॥

तस्माद्बाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्ये चतुर्विधे ।
शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सत्त्रिभिः ॥ २० ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्
दशमोऽध्यायः ॥

११

[सप्तमं प्रकरणम् – गूढपुरुषोत्पत्तिः, तत्र संस्थोत्पत्तिः]

उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गो गूढपुरुषानुत्पादयेत् कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनान् सत्त्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीश्च । १ ।

---

9 G_2M प्रवहण-. 11 G M कापटिकश्छात्रः (G M_3 °च्छा°), Cj कापटिकश्च तत्र. – p सहसैनं हत्वा. – G M प्रतिपादयिष्यामः. 13 G M om. कर्मसु. 17 G M लक्षम्. 19 $M_{1,3}$ om. कलुषा. – m p नागत्वान्तर्. 20 M चार्ये चतुर्विधे.

परमर्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कापटिकः । २ । तमर्थमानाभ्यां प्रोत्साह्य मन्त्री ब्रूयात्– 'राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुशलं पश्यसि तत्तदानीमेव प्रत्यादिश ' इति । ३ ।

प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्त उदास्थितः । ४ । स वार्त्ताकर्मप्रदिष्टायां भूमौ प्रभूतहिरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत् । ५ । कर्मफलाच्च सर्वप्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावसथान् प्रतिविदध्यात् । ६ । वृत्तिकामांश्चोपजपेत् – ' एतेनैव वेषेण राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यम् ' इति । ७ । सर्वप्रव्रजिताश्च स्वं स्वं वर्गमेवमुपजपेयुः । ८ ।

कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः । ९ । स कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमौ – इति समानं पूर्वेण । १० ।

वाणिजको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः । ११ । स वणिक्कर्मप्रदिष्टायां भूमौ – इति समानं पूर्वेण । १२ ।

मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः । १३ । स नगराभ्याशे प्रभूतमुण्डजटिलान्तेवासी शाकं यवमुष्टिं वा मासद्विमासान्तरं प्रकाशमश्नीयात्, गूढमिष्टमाहारम् । १४ । वैदेहकान्तेवासिनश्चैनं समिद्धयोगैरर्चयेयुः । १५ । शिष्याश्चास्यावेदयेयुः – 'असौ सिद्धः सामेधिकः' इति । १६ । समेधाशास्तिभिश्चाभिगतानामङ्गविद्यया शिष्यसंज्ञाभिश्च कर्माण्यभिजनेऽवसितान्यादिशेत् – अल्पलाभम् अग्निदाहं चोरभयं दूष्यवधं तुष्टिदानं विदेशप्रवृत्तिज्ञानम्, ' इदमद्य श्वो वा भविष्यति, इदं वा राजा करिष्यति ' इति ।१७। तदस्य गूढाः सत्त्रिणश्च संपादयेयुः । १८ । सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसंपन्नानां राजभाग्यमनुव्याहरेत्, मन्त्रिसंयोगं च ब्रूयात् । १९ । मन्त्री चैषां वृत्तिकर्मभ्यां वियतेत । २० ।

ये च कारणादभिक्रुद्धास्तानर्थमानाभ्यां शमयेत्, अकारणक्रुद्धांस्तूष्णींदण्डेन, राजद्विष्टकारिणश्च । २१ ।

---

1. 11

2 G_1 M_3 प्रगल्भच्छात्रः. 3 G M °मानाभ्यामुत्साह्य. 4 D प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसितः, M_2vl. प्रव्रज्याप्रत्यपसृतः. 7 G_1 दोषेण (for वेषेण). 8 G M om. एवम्. 14 D M_2vl. प्रभूतजटिला°. – G M यवसमुष्टिं. 17 D °जनेप्सितानि प्रत्यादिशेत् . – G $M_{2.3}$ तुष्टदानं. – G_2 M om. वा (before राजा). – D om. इति. 18 D om. च. – G_1 संवादयेयुः. 19 D राज्यभाग्यम् , G M राजभाग्यम् , [M_2vl. Cb]. – G M om. ब्रूयात् . 21 D ये च राज्ञः कारणक्रुद्धास् .

पूजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम् ।
जानीयुः शौचमित्येताः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः एकादशोऽध्यायः ॥

१२

[सप्तम प्रकरणं – गूढपुरुषोत्पत्तिः, तत्र संचारोत्पत्तिः; अष्टमं प्रकरणं – गूढपुरुषप्रणिधिः]

ये चाप्यसंबन्धिनोऽवश्यभर्तव्यास्ते लक्षणमङ्गविद्यां जम्भकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्तमन्तरचक्रमित्यधीयानाः सत्त्रिणः, संसर्गविद्यां वा । १ ।

ये जनपदे शूरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतियोधयेयुस्ते तीक्ष्णाः । २ ।

ये बन्धुषु निःस्नेहाः क्रूरा अलसाश्च ते रसदाः । ३ ।

परिव्राजिका वृत्तिकामा दरिद्रा विधवा प्रगल्भा ब्राह्मण्यन्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्रकुलान्यभिगच्छेत् । ४ । एतया मुण्डा वृषल्यो व्याख्याताः । ५ । इति संचाराः ।

[इति सप्तमं प्रकरणं समाप्तम् ।]

तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वंशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसंनिधातृप्रदेष्टृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिषदध्यक्षदण्डदुर्गान्तपालाटविकेषु श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशान् भक्तितः सामर्थ्ययोगाच्चापसर्पयेत् । ६ ।

तेषां बाह्यं चारं छत्रभृङ्गारव्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्राहिणस्तीक्ष्णा विद्युः । ७ । तं सत्त्रिणः संस्थास्वर्पयेयुः । ८ ।

---

22 M राजा (for राज्ञा).

1. 12

1 Cb Cj चास्य संबन्धि°. – D °दश्यकर्तव्यास्ते. – D G_1 -धर्मनिमित्तम्. – G M संसर्गविद्या वा. 2 D व्यालं वा पुरुषमग्न्यादिकं वा. 3 G M क्रूराश्चालसाश्च. 4 G M °न्यधिगच्छेत्. 6 D -सेनाधिपति-. – G_2 -कार्तान्तिक- (for-कार्मा°). – D -पर्षदध्यक्ष-. – D °पदेशाद्.

सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारका रसदाः कुब्जवामनकिरातमूकबधिरजडान्धच्छद्मानो नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवाः स्त्रियश्चाभ्यन्तरं चारं विद्युः । ९ । तं भिक्षुक्यः संस्थास्वर्पयेयुः । १० ।

संस्थानामन्तेवासिनः संज्ञालिपिभिश्चारसंचारं कुर्युः । ११ । न चान्योन्यं संस्थास्ते वा विद्युः । १२ ।

भिक्षुकीप्रतिषेधे द्वाःस्थपरंपरा मातापितृव्यञ्जनाः शिल्पकारिकाः कुशीलवा दास्यो वा गीतपाठ्यवाद्यभाण्डगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा चारं निर्हरेयुः । १३ । दीर्घरोगोन्मादाग्निरसविसर्गेण वा गूढनिर्गमनम् । १४ ।

त्रयाणामेकवाक्ये संप्रत्ययः । १५ । तेषामभीक्ष्णविनिपाते तूष्णींदण्डः प्रतिषेधः । १६ ।

कण्टकशोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषु कृतवेतना वसेयुरसंपातिनश्चारार्थम् । १७ । त उभयवेतनाः । १८ ।

गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान् ।
तांश्चारिप्रहितान्विद्यात्तेषां शौचं च तद्विधैः ॥ १९ ॥
एवं शत्रौ च मित्रे च मध्यमे चावपेच्चरान् ।
उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्वपि ॥ २० ॥
अन्तर्गृहचरास्तेषां कुब्जवामनपण्डकाः ।
शिल्पवत्यः स्त्रियो मूकाश्चित्राश्च म्लेच्छजातयः ॥ २१ ॥
दुर्गेषु वणिजः संस्था दुर्गान्ते सिद्धतापसाः ।
कर्षकोदास्थिता राष्ट्रे राष्ट्रान्ते व्रजवासिनः ॥ २२ ॥
वने वनचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः ।
परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः शीघ्राश्चारपरंपराः ॥ २३ ॥
परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ।
चारसंचारिणः संस्था गूढाश्चागूढसंज्ञिताः ॥ २४ ॥

---

9 D -बधिरान्धजड-. – $M_{1.3}$ -गायनवाटक-. 10 D °स्ववसर्पयेयुः. 11 D संस्थानां कापटिकादीनामन्ते°. 13 D -वाद्यपाठ्य-, G_1 -वाद्यवाद्य- (for -पाठ्यवाद्य-). – D संज्ञाभिर्वा चाह्यानां चारं. – p निर्हारयेयुः. 15 D संप्रत्यय इति. 16 G M प्रतिषेधो वा. 17 D चावसर्पाः. – D G_2 M वसेयुः संपातनिश्चारार्थम्, G_1 वसेयुः संपातश्चोरार्थम्, [em.]. 21 D अन्तर्गृहगतास्तेषां. – G_2 -वञ्चकाः (for -पण्डकाः). 22 D कर्षकोदास्थितौ. 23 D वनेचराः. – D श्रवणा°. 24 G_1 चैके. – D चागूढसंज्ञकाः.

अकृत्यान्कृत्यपक्षीयैर्दर्शितान्कार्यहेतुभिः ।
परापसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्तेषु वासयेत् ॥ २५ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे गूढपुरुषोत्पत्तौ संचारोत्पत्तिः, गूढपुरुषप्रणिधिः द्वादशोऽध्यायः ॥

१३

[नवमं प्रकरणं – स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम्]

कृतमहामात्रापसर्पः पौरजानपदानपसर्पयेत् । १ ।

सत्त्रिणो द्वन्द्विनस्तीर्थसभापूगजनसमवायेषु विवादं कुर्युः । २ । 'सर्वगुणसंपन्नश्चायं राजा श्रूयते, न चास्य कश्चिद्गुणो दृश्यते यः पौरजानपदान् दण्डकराभ्यां पीडयति ' इति । ३ । तत्र येऽनुप्रशंसेयुस्तानितरस्तं च प्रतिषेधयेत् । ४ । 'मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे । ५ । धान्यषड्भागं पण्यदशभागं हिरण्यं चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासुः । ६ । तेन भृता राजानः प्रजानां योगक्षेमावहाः । ७ । तेषां किल्बिषमदण्डकरा हरन्त्ययोगक्षेमावहाश्च प्रजानाम् । ८ । तस्मादुञ्छषड्भागमारण्यका अपि निर्वपन्ति – "तस्यैतद्भागधेयं योऽस्मान्गोपायति" इति । ९ । इन्द्रयमस्थानमेतद्राजानः प्रत्यक्षहेडप्रसादाः । १० । तानवमन्यमानान् दैवोऽपि दण्डः स्पृशति । ११ । तस्माद्राजानो नावमन्तव्याः । १२ ।' इत्येवं क्षुद्रकान् प्रतिषेधयेत् । १३ । किंवदन्तीं च विद्युः । १४ ।

ये चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याजीवन्ति, तैरुपकुर्वन्ति व्यसनेऽभ्युदये वा, कुपितं बन्धुं राष्ट्रं वा व्यावर्तयन्ति, अमित्रमाटविकं वा प्रतिषेधयन्ति, तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनास्तुष्टातुष्टत्वं विद्युः । १५ । तुष्टान् भूयोऽर्थमानाभ्यां पूजयेत् । १६ ।

---

25 D परावसर्प-, G_2 परोपसर्प-.

1.13

1 G_1 M -महामात्या°. – D °त्रावसर्पः. – D °नवसर्पयेत्. 2 G M -सभाशालापूग-. 3 D -जानपदानतिमात्रं. – D om. इति. 6 D चास्मै. 7 G M -क्षेमवहाः. 8 G M हरन्ति योगक्षेमवहाश्च (M_2 °न्त्ययो°). 9 G $M_{1,3}$ निवपन्ति. 11 D तानवमान्य°. 13 G M om. एवं. 16 G M भूयः पूजयेत्.

अतुष्टांस्तुष्टिहेतोस्त्यागेन साम्ना च प्रसादयेत् । १७ । परस्पराद्वा भेदयेदेनान्, सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धेभ्यश्च । १८ । तथाप्यतुष्यतो दण्डकरसाधनाधिकारेण जनपदविद्वेषं ग्राहयेत् । १९ । विद्विष्टानुपांशुदण्डेन जनपदकोपेन वा साधयेत् । २० । गुप्तपुत्रदारानाकरकर्मान्तेषु वा वासयेत् परेषामास्पदभयात् । २१ ।

क्रुद्धलुब्धभीतमानिनस्तु परेषां कृत्याः । २२ । तेषां कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः परस्पराभिसंबन्धममित्राटविकसंबन्धं वा विद्युः । २३ । तुष्टानर्थमानाभ्यां पूजयेत् । २४ । अतुष्टान् सामदानभेददण्डैः साधयेत् । २५ ।

एवं स्वविषये कृत्यानकृत्यांश्च विचक्षणः ।
परोपजापात्संरक्षेत्प्रधानान् क्षुद्रकानपि ॥ २६ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणं त्रयोदशोऽध्यायः ॥

१४

[दशमं प्रकरणम् – परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः]

कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः स्वविषये व्याख्यातः, परविषये वाच्यः । १ ।

संश्रुत्यार्थान् विप्रलब्धः, तुल्यकारिणोः शिल्पे वोपकारे वा विमानितः, वल्लभावरुद्धः, समाहूय पराजितः, प्रवासोपतप्तः, कृत्वा व्ययमलब्धकार्यः, स्वधर्माद्दायाद्याद्वोपरुद्धः, मानाधिकाराभ्यां भ्रष्टः, कुल्यैरन्तर्हितः, प्रसभाभिमृष्टस्त्रीकः, काराभिन्यस्तः, परोक्तदण्डितः, मिथ्याचारवारितः, सर्वस्वमाहारितः, बन्धनपरिक्लिष्टः, प्रवासितबन्धुः – इति क्रुद्धवर्गः । २ ।

स्वयमुपहतः, विप्रकृतः, पापकर्माभिख्यातः, तुल्यदोषदण्डेनोद्विग्नः, पर्यात्तभूमिः, दण्डेनोपनतः, सर्वाधिकरणस्थः सहसोपचितार्थः, तत्कुलीनोपाशंसुः, प्रद्विष्टो राज्ञा, राजद्वेषी च – इति भीतवर्गः । ३ ।

परिक्षीणः, अन्यात्तस्वः, कदर्यः, व्यसनी, अत्याहितव्यवहारश्च – इति लुब्धवर्गः । ४ ।

---

17 D om. साम्ना च. 18 D एतान्. – $M_{1,3}$ °टविकस्तत्कुलीना°. – G M °नावरुद्धे°. 19 G M °धिकारेण वा. 22 G M -भीतावमानिनस्तु. 23 G M °ममित्रप्रतिसंबन्धं (M_2 °त्राटविकप्र°).

1.14

2 D तत्तुल्यकारिणः, G_2 तुल्याधिकारिणोः. – D शिल्पे चोपकारे च. – D वल्लभापरुद्धः. – D समाहूतपरा°. – D दायाद्याद्वाप°. – G_2 कारादिन्यस्तः. – M_2vl. °चारपातितः. 3 D दण्डोपनतः. – G_2 M साहसोपचितार्थः. – G_1 M_3 तत्कुलीनो वाशंसुः. 4 G M अत्यात्तस्वः. – D कदर्यो मूलहरस्तादात्विको व्यसनी.

आत्मसंभावितः, मानकामः, शत्रुपूजामर्षितः, नीचैरुपहितः, तीक्ष्णः, साहसिकः, भोगेनासंतुष्टः – इति मानिवर्गः । ५ ।

तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनैर्यो यद्भक्तिः कृत्यपक्षीयस्तं तेनोपजापयेत् । ६ ।

'यथा मदान्धो हस्ती मत्तेनाधिष्ठितो यद्यदासादयति तत्सर्वं प्रमृद्नाति, एवमयमशास्त्रचक्षुरन्धो राजा पौरजानपदवधायाभ्युत्थितः, शक्यमस्य प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेनापकर्तुम्, अमर्षः क्रियताम्' इति क्रुद्धवर्गमुपजापयेत् । ७ ।

'यथा लीनः सर्पो यस्माद्भयं पश्यति तत्र विषमुत्सृजति, एवमयं राजा जातदोषाशङ्कस्त्वयि पुरा क्रोधविषमुत्सृजति, अन्यत्र गम्यताम्' इति भीतवर्गमुपजापयेत् । ८ ।

'यथा श्वगणिनां धेनुः श्वभ्यो दुह्यते न ब्राह्मणेभ्यः, एवमयं राजा सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिहीनेभ्यो दुह्यते नात्मगुणसंपन्नेभ्यः, असौ राजा पुरुषविशेषज्ञः, तत्र गम्यताम्' इति लुब्धवर्गमुपजापयेत् । ९ ।

'यथा चण्डालोदपानश्चण्डालानामेवोपभोग्यो नान्येषाम्, एवमयं राजा नीचो नीचानामेवोपभोग्यो न त्वद्विधानामार्याणाम्, असौ राजा पुरुषविशेषज्ञः, तत्र गम्यताम्' इति मानिवर्गमुपजापयेत् । १० ।

तथेति प्रतिपन्नांस्तान् संहितान्पणकर्मणा ।
योजयेत यथाशक्ति सापसर्पान्स्वकर्मसु ॥ ११ ॥
लभेत सामदानाभ्यां कृत्यांश्च परभूमिषु ।
अकृत्यान्भेददण्डाभ्यां परदोषांश्च दर्शयन् ॥ १२ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः चतुर्दशोऽध्यायः ॥

१५

[एकादशं प्रकरणम् – मन्त्राधिकारः]

कृतस्वपक्षपरपक्षोपग्रहः कार्यारम्भांश्चिन्तयेत् । १ ।

मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भाः । २ । तदुद्देशः संवृतः कथानामनिःश्रावी पक्षिभिरप्यनालोक्यः स्यात् । ३ । श्रूयते हि शुकसारिकाभिर्मन्त्रो भिन्नः, श्वभिरप्यन्यैश्च

---

7 Cb राजान्धेन मन्त्रिणाधिष्ठितः. – D उपजपेत्. 8 p भीतः (for लीनः). 9 G M दुग्धे (twice). – G_1 M सेव्यताम् (for तत्र गम्यताम्). 11 D सावसर्पान् कर्मसु. 12 G M दशयेत्.

1. 15

3 D तस्योद्देशः. – G M अनिस्रावी. 4 G M -शारिकाभिर्. – D भिन्नो मन्त्रः. – G M श्वभिरन्यैश्च.

तिर्यग्योनिभिरिति । ४ । तस्मान्मन्त्रोद्देशमनायुक्तो नोपगच्छेत् । ५ । उच्छिद्येत मन्त्रभेदी । ६ ।

मन्त्रभेदो हि दूतामात्यस्वामिनामिङ्गिताकाराभ्याम् । ७ । इङ्गितमन्यथावृत्तिः । ८ । आकृतिग्रहणमाकारः । ९ । तस्य संवरणमायुक्तपुरुषरक्षणमा कार्यकालादिति । १० । तेषां हि प्रमादमदसुप्तप्रलापाः कामादिरुत्सेकः, प्रच्छन्नोऽवमतो वा मन्त्रं भिनत्ति । ११ । तस्माद्रक्षेन्मन्त्रम् । १२ ।

'मन्त्रभेदो ह्ययोगक्षेमकरो राज्ञस्तदायुक्तपुरुषाणां च । १३ । तस्माद् गुह्यमेको मन्त्रयेत' इति भारद्वाजः । १४ । 'मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति, तेषामप्यन्ये । १५ । सैषा मन्त्रिपरंपरा मन्त्रं भिनत्ति । १६ ।

'तस्मान्नास्य परे विद्युः कर्म किंचिच्चिकीर्षितम् ।
आरब्धारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा ॥ १७ ॥'

'नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्ति' इति विशालाक्षः । १८ । 'प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः । १९ । अनुपलब्धस्य ज्ञानमुपलब्धस्य निश्चितबलाधानमर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनमेकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतत् । २० । तस्माद् बुद्धिवृद्धैः सार्धमध्यासीत मन्त्रम् । २१ ।

'न कंचिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।
बालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः ॥ २२ ॥'

'एतन्मन्त्रज्ञानम्, नैतन्मन्त्ररक्षणम्' इति पाराशराः । २३ । 'यदस्य कार्यमभिप्रेतं तत्प्रतिरूपकं मन्त्रिणः पृच्छेत्– "कार्यमिदमेवमासीत्, एवं वा यदि भवेत्, तत्कथं कर्तव्यम्" इति । २४ । ते यथा ब्रूयुस्तत्कुर्यात् । २५ । एवं मन्त्रोपलब्धिः संवृतिश्च भवति' इति । २६ ।

नेति पिशुनः । २७ । 'मन्त्रिणो हि व्यवहितमर्थं वृत्तमवृत्तं वा पृष्टा अनादरेण ब्रुवन्ति प्रकाशयन्ति वा । २८ । स दोषः । २९ । तस्मात्कर्मसु ये येष्वभिप्रेतास्तैः सह मन्त्रयेत । ३० । तैर्मन्त्रयमाणो हि मन्त्रसिद्धिं गुप्तिं च लभते' इति । ३१ ।

– G M om. इति. 6 D उच्छिद्येत हि. 11 G M -प्रलापकामादिर्. 12 D मन्त्रमिति प्रतीतम्. 13 G M -भेदोऽन्ययोग- (Corr. in M_2). 15 D M_2vl. om. तेषामप्यन्ये. 17 D तस्मात् – नास्य गुह्यं परे विद्युः (cf. s. 60). 20 G M निश्चयबला°, p निश्चयो निश्चितबला°. 21 G M सार्धमासीत. 24–26 कार्यमिद° ... भवतीति missing in D. 28 G M पृष्टम्. 29 D सदोषाः. 30 p येषु येऽभि°. 31 G_1 M मन्त्रबुद्धिं, G_2 मन्त्रवृद्धिं. – D om. इति.

नेति कौटिल्यः । ३२ । अनवस्था ह्येषा । ३३ । मन्त्रिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह मन्त्रयेत । ३४ । मन्त्रयमाणो ह्येकेनार्थकृच्छ्रेषु निश्चयं नाधिगच्छेत् । ३५ । एकश्च मन्त्री यथेष्टमनवग्रहश्चरति । ३६ । द्वाभ्यां मन्त्रयमाणो द्वाभ्यां संहताभ्यामवगृह्यते, विगृहीताभ्यां विनाश्यते । ३७ । तत्त्रिषु चतुर्षु वा कृच्छ्रेणोपपद्यते । ३८ । महादोषमुपपन्नं तु भवति । ३९ । ततः परेषु कृच्छ्रेणार्थनिश्चयो गम्यते, मन्त्रो वा रक्ष्यते । ४० । देशकालकार्यवशेन त्वेकेन सह द्वाभ्यामेको वा यथासामर्थ्यं मन्त्रयेत । ४१ ।

कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद् देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः । ४२ ।

तानेकैकशः पृच्छेत् समस्तांश्च । ४३ । हेतुभिश्चैषां मतिप्रविवेकान् विद्यात् । ४४ । अवाप्तार्थः कालं नातिक्रामयेत् । ४५ । न दीर्घकालं मन्त्रयेत, न तेषां पक्षीयैर्येषामपकुर्यात् । ४६ ।

'मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यान्कुर्वीत' इति मानवाः । ४७ । 'षोडश' इति बार्हस्पत्याः । ४८ । 'विंशतिम्' इत्यौशनसाः । ४९ । यथासामर्थ्यमिति कौटिल्यः । ५० ।

ते ह्यस्य स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः । ५१ । अकृतारम्भमारब्धानुष्ठानमनुष्ठितविशेषं नियोगसंपदं च कर्मणां कुर्युः । ५२ ।

आसन्नैः सह कार्याणि पश्येत् । ५३ । अनासन्नैः सह पत्रसंप्रेषणेन मन्त्रयेत । ५४ ।

इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिषदृषीणां सहस्रम् । ५५ । स तच्चक्षुः । ५६ । तस्मादिमं द्व्यक्षं सहस्राक्षमाहुः । ५७ ।

आत्ययिके कार्ये मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं चाहूय ब्रूयात् । ५८ । तत्र यद्भूयिष्ठा ब्रूयुः कार्यसिद्धिकरं वा तत्कुर्यात् । ५९ ।

---

34 D मन्त्रयेतेति. 35 D अर्थकृच्छ्रे. 37 D om. the second द्वाभ्यां. – D विगृहीताभ्यां विनाश्यते संहताभ्यामवगृह्यते. 38 G M_2 त्रिषु, $M_{1.3}$ तत्त्रिषु. – G M वा नैकान्तं कृच्छ्रे°. 39 M_2 Corr. °दोष उपपन्नस्तु. 42 G_2 -द्रव्यसंबन्धदेश-. – D -विभागौ. 44 P हेतुभिश्चैकैकं मतं प्रविशेद्विद्वान्. 45 D -क्रामेत्. 46 G M च तेषां (M_2 न च). – G_1 M_3 पक्षैर्, G_2 च रक्ष्येद्, M_1 परक्ष्येर्, M_2 परक्ष्यैर्, M_2vl. पक्ष्यै र्, P च रक्षेद् (for पक्षीयैर्). 47 D द्वादशामात्यां. 53-54 D interchanges ss. 53 and 54. 54 G M आसन्नैः (for अना°). 57 D इन्द्रं (for इमं द्व्यक्षं). 59 G M ब्रूयुः after कार्यसिद्धिकरं वा (instead of before). – D च (for वा).

कुर्वतश्च—

नास्य गुह्यं परे विद्युश्छिद्रं विद्यात्परस्य च ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि यत्स्याद्विवृतमात्मनः ॥ ६० ॥
यथा ह्यश्रोत्रियः श्राद्धं न सतां भोक्तुमर्हति ।
एवमश्रुतशास्त्रार्थो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ६१ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे मन्त्राधिकारः पञ्चदशोऽध्यायः ॥

१६

[द्वादशं प्रकरणम् – दूतप्रणिधिः]

उद्वृतमन्त्रो दूतप्रणिधिः । १ ।

अमात्यसंपदोपेतो निसृष्टार्थः । २ । पादगुणहीनः परिमितार्थः । ३ । अर्धगुणहीनः शासनहरः । ४ ।

सुप्रतिविहितयानवाहनपुरुषपरिवापः प्रतिष्ठेत । ५ । शासनमेवं वाच्यः परः, स वक्ष्यत्येवम्, तस्येदं प्रतिवाक्यम्, एवमतिसंधातव्यम्, इत्यधीयानो गच्छेत् । ६ । अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेत् । ७ । अनीकस्थानयुद्धप्रतिग्रहापसारभूमीरात्मनः परस्य चावेक्षेत । ८ । दुर्गराष्ट्रप्रमाणं सारवृत्तिगुप्तिच्छिद्राणि चोपलभेत । ९ ।

पराधिष्ठानमनुज्ञातः प्रविशेत् । १० । शासनं च यथोक्तं ब्रूयात्, प्राणाबाधेऽपि दृष्टे । ११ ।

परस्य वाचि वक्त्रे दृष्ट्यां च प्रसादं वाक्यपूजनमिष्टपरिप्रश्नं गुणकथासङ्गमासन्नमासनं सत्कारमिष्टेषु स्मरणं विश्वासगमनं च लक्षयेत्तुष्टस्य, विपरीतमतुष्टस्य । १२ । तं ब्रूयात् – 'दूतमुखा हि राजानः, त्वं चान्ये च । १३ । तस्मादुद्यतेष्वपि

---

60 D om. कुर्वतश्च.

After 61, D adds तथा च बृहस्पतिः –

अनधीत्य हि शास्त्राणि बहवः पशुबुद्धयः ।
प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥
अनर्थविदुषां तेषां श्रोतव्यं न हि भाषितम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय विपुलं श्रेय इच्छता ॥

1. 16

1 G M उद्धृत-. 6 G_2 वाच्यं. 8 D वावेक्षेत. 12 G_2 इष्टेऽनुसरणं, $M_{1,3}$ इष्टेषु सृरणं. 13 G_1 M दूतमुखेन, Cb दूतमुखा वै.

शस्त्रेषु यथोक्तं वक्तारो दूताः । १४ । तेषामन्तावसायिनोऽप्यवध्याः, किमङ्ग पुनर्ब्राह्मणाः । १५ । परस्यैतद् वाक्यम् । १६ । एष दूतधर्मः' इति । १७ ।

वसेदविसृष्टः पूजया नोत्सिक्तः । १८ । परेषु बलित्वं न मन्येत । १९ । वाक्यमनिष्टं सहेत । २० । स्त्रियः पानं च वर्जयेत् । २१ । एकः शयीत । २२ । सुप्तमत्तयोर्हि भावज्ञानं दृष्टम् । २३ ।

कृत्यपक्षोपजापमकृत्यपक्षे गूढप्रणिधानं रागापरागौ भर्तरि रन्ध्रं च प्रकृतीनां तापसवैदेहकव्यञ्जनाभ्यामुपलभेत, तयोरन्तेवासिभिश्चिकित्सकपाषण्डव्यञ्जनोभयवेतनैर्वा । २४ । तेषामसंभाषायां याचकमत्तोन्मत्तसुप्तप्रलापैः पुण्यस्थानदेवगृहचित्रलेख्यसंज्ञाभिर्वा चारमुपलभेत । २५ । उपलब्धस्योपजापमुपेयात् । २६ ।

परेण चोक्तः स्वासां प्रकृतीनां प्रमाणं नाचक्षीत । २७ । 'सर्वं वेद भवान्' इति ब्रूयात्, कार्यसिद्धिकरं वा । २८ ।

कार्यस्यासिद्धावुपरुध्यमानस्तर्कयेत् — 'किं भर्तुर्मे व्यसनमासन्नं पश्यन्, स्वं वा व्यसनं प्रतिकर्तुकामः, पार्ष्णिग्राहमासारमन्तःकोपमाटविकं वा समुत्थापयितुकामः, मित्रमाक्रन्दं वा व्याघातयितुकामः, स्वं वा परतो विग्रहमन्तःकोपमाटविकं वा प्रतिकर्तुकामः, संसिद्धं वा मे भर्तुर्यात्राकालमभिहन्तुकामः, सस्यपण्यकुप्यसंग्रहं दुर्गकर्म बलसमुदानं वा कर्तुकामः, स्वसैन्यानां वा व्यायामस्य देशकालावाकाङ्क्षमाणः, परिभवप्रमादाभ्यां वा, संसर्गानुबन्धार्थी वा, मामुपरुणद्धि' इति । २९ । ज्ञात्वा वसेदपसरेद्वा । ३० । प्रयोजनमिष्टमवेक्षेत वा । ३१ ।

शासनमनिष्टमुक्त्वा बन्धवधभयादविसृष्टोऽप्यपगच्छेत्, अन्यथा नियम्येत। ३२।

प्रेषणं सन्धिपालत्वं प्रतापो मित्रसंग्रहः ।
उपजापः सुहृद्भेदो गूढदण्डातिसारणम् ॥ ३३ ॥
बन्धुरत्नापहरणं चारज्ञानं पराक्रमः ।
समाधिमोक्षो दूतस्य कर्म योगस्य चाश्रयः ॥ ३४ ॥

---

14 G M om. दूताः. 18 G प्रपूजया. 24 $M_{1.3}$ रागौ (for रागापरागौ). – D सिद्धतापस-. 25 D M_3 याचनक-. 27 G M परिमाणं. 28 D -करं वा ब्रूयात्. 29 D पश्यति. – G M पार्ष्णिग्राहासारावन्तः°. – D om. आक्रन्दं, G M read आक्रन्दाभ्यां, [Cb Cj]. — G M व्यापादयितु- (for व्याघात°). – D om. अन्तःकोपम् (after विग्रहम्). – D G M संसिद्धं मे, [em.]. — G_2 M यात्राकारम्. – G M -कुप्यपण्य-. — G M -समुत्थानं. – G M व्यायामदेश-. 31 D उपेक्षेत, om. वा. 32 D उक्त्वा वा. – D वधबन्ध-, G_2 M बन्धुवध-. – G_1 अपिसृष्टोप्यव°, G_2 M_2 अविसृष्टो व्यप°.

स्वदूतैः कारयेदेतत्परदूतांश्च रक्षयेत् ।
प्रतिदूतापसर्पाभ्यां दृश्यादृश्यैश्च रक्षिभिः ॥ ३५ ॥
इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे दूतप्रणिधिः षोडशोऽध्यायः ॥

१७

[त्रयोदशं प्रकरणम् – राजपुत्ररक्षणम्]

रक्षितो राजा राज्यं रक्षत्यासन्नेभ्यः परेभ्यश्च, पूर्वं दारेभ्यः पुत्रेभ्यश्च । १ । दाररक्षणं निशान्तप्रणिधौ वक्ष्यामः । २ ।

पुत्ररक्षणं तु । ३ । –

'जन्मप्रभृति राजपुत्रान् रक्षेत् । ४ । कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षा राजपुत्राः । ५ । तेषामजातस्नेहे पितर्युपांशुदण्डः श्रेयान्' इति भारद्वाजः । ६ ।

'नृशंसमदुष्टवधः क्षत्रबीजविनाशश्च' इति विशालाक्षः । ७ । 'तस्मादेकस्थानावरोधः श्रेयान्' इति । ८ ।

'अहिभयमेतद्' इति पाराशराः । ९ । 'कुमारो हि "विक्रमभयान्मां पितावरुणद्धि" इति ज्ञात्वा तमेवाङ्के कुर्यात् । १० । तस्मादन्तपालदुर्गे वासः श्रेयान्' इति । ११ ।

'औरभ्रं भयमेतद्' इति पिशुनः । १२ । 'प्रत्यापत्तेर्हि तदेव कारणं ज्ञात्वान्तपालसखः स्यात् । १३ । तस्मात्स्वविषयादपकृष्टे सामन्तदुर्गे वासः श्रेयान्' इति । १४ ।

'वत्सस्थानमेतद्' इति कौणपदन्तः । १५ । 'वत्सेनेव हि धेनुं पितरमस्य सामन्तो दुह्यात् । १६ । तस्मान्मातृबन्धुषु वासः श्रेयान्' इति । १७ ।

'ध्वजस्थानमेतद्' इति वातव्याधिः । १८ । 'तेन हि ध्वजेनादितिकौशिकवदस्य मातृबान्धवा भिक्षेरन् । १९ । तस्माद् ग्राम्यसुखेष्वेनमवसृजेत् । २० । सुखोपरुद्धा हि पुत्राः पितरं नाभिद्रुह्यन्ति' इति । २१ ।

जीवन्मरणमेतदिति कौटिल्यः । २२ । काष्ठमिव हि घुणजग्धं राजकुलमविनीतपुत्रमभियुक्तमात्रं भज्येत । २३ । तस्मादृतुमत्यां महिष्यामृत्विजश्चरुमैन्द्राबार्हस्पत्यं

---

35 M स्वदूतो. – D प्रतिदूताव°.

1. 17

2 D दाररक्षणं तु. 3 G M om. तु. 4 Before s.4 D adds जन्मप्रभृति राजपुत्रान् रक्षेदिति सिद्धान्तः ।. 7 G M अदृष्टवधः. – Cb क्षत्रविनाशश्च. 10 G M पिता रुणद्धि. – D तदेवाङ्क. 12 G M औरभ्रकं. 14 D om. इति. 17 D om. इति. 19 D भक्षेरन्. 20 D om. तस्माद्. – G M ग्राम्यधर्मेषु. – G M °सृजेयुः. 21 D राजपुत्राः (for हि पुत्राः). 23 D om. हि.

निर्वपेयुः । २४ । आपन्नसत्त्वायाः कौमारभृत्यो गर्भभर्मणि प्रसवे च वियतेत । २५ । प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात् । २६ । समर्थं तद्विदो विनयेयुः । २७ ।

'सत्त्रिणामेकश्चैनं मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत् " पितरि विक्रम्य राज्यं गृहाण " इति । २८ । तमन्यः सत्त्री प्रतिषेधयेत् ' इत्याम्भीयाः । २९ ।

महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटिल्यः । ३० । नवं हि द्रव्यं येन येनार्थजातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति । ३१ । एवमयं नवबुद्धिर्यद्यदुच्यते तत्तच्छास्त्रोपदेशमिवाभिजानाति । ३२ । तस्माद्धर्म्यमर्थ्यं चास्योपदिशेन्नाधर्म्यमनर्थ्यं च । ३३ ।

सत्त्रिणस्त्वेनं 'तव स्मः' इति वदन्तः पालयेयुः । ३४ । यौवनोत्सेकात्परस्त्रीषु मनः कुर्वाणमार्याव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिरमेध्याभिः शून्यागारेषु रात्रावुद्वेजयेयुः । ३५ । मद्यकामं योगपानेनोद्वेजयेयुः । ३६ । द्यूतकामं कापटिकैरुद्वेजयेयुः । ३७ । मृगयाकामं प्रतिरोधकव्यञ्जनैस्त्रासयेयुः । ३८ । पितरि विक्रमबुद्धिं 'तथा' इत्यनुप्रविश्य भेदयेयुः — 'अप्रार्थनीयो राजा, विपन्ने घातः, संपन्ने नरकपातः, संक्रोशः, प्रजाभिरेकलोष्टवधश्च' इति । ३९ ।

विरागं वेदयेयुः । ४० । प्रियमेकपुत्रं बध्नीयात् । ४१ । बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं वा प्रेषयेद् यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा न भवेत् । ४२ । आत्मसंपन्नं सैनापत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत् । ४३ ।

बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । ४४ । शिष्यमाणो धर्मार्थावुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् । ४५ । उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहार्यबुद्धिः । ४६ । अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः । ४७ ।

स यद्येकपुत्रः पुत्रोत्पत्तावस्य प्रयतेत । ४८ । पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्वा । ४९ ।

वृद्धस्तु व्याधितो वा राजा मातृबन्धुकुल्यगुणवत्सामन्तानामन्यतमेन क्षेत्रे बीजमुत्पादयेत् । ५० । न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये स्थापयेत् । ५१ ।

बहूनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत् ।
अन्यत्रापद ऐश्वर्यं ज्येष्ठभागि तु पूज्यते ॥ ५२ ॥

---

25 G M -सत्त्वायां. — D गर्भकर्मणि. — G M_2 प्रजनने, $M_{1.3}$ प्रजने, M_2vl. प्रसवने. 29 G M तदन्यः. 32 D om. s. 32. 33 D धर्म्यमर्थं, G M धर्ममर्थं, [em.]. — G M नाधर्ममनर्थं. 35 D om स्त्रीभिर्. — M_2vl. असेव्याभिर्. 37 G M कापटिकैः पुरुषैर्. 39 D अप्रार्थनीयोऽयं. 40 G M-om. वेदयेयुः. 41 G M एकपुत्रं वा. 42 G_1 पण्डयं डिमबो, G_2 पण्यविम्बो. 43 D सेनापत्ये. 45 D शिष्यमाणौ. 48 Cb वियतेत. 52 G_1 M_3 ज्येष्ठभागी तु, G_2 ज्येष्ठभागिति.

कुलस्य वा भवेद्राज्यं कुलसंघो हि दुर्जयः ।
अराजव्यसनाबाधः शश्वदावसति क्षितिम् ॥ ५३ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे राजपुत्ररक्षणं सप्तदशोऽध्यायः ॥

१८

[चतुर्दशं प्रकरणम् – अपरुद्धवृत्तम्; पञ्चदशं प्रकरणम् – अपरुद्धे वृत्तिः]

विनीतो राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिरसदृशे कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत, अन्यत्र प्राणाबाधकप्रकृतिकोपकपातकेभ्यः । १ ।

पुण्ये कर्मणि नियुक्तः पुरुषमधिष्ठातारं याचेत । २ । पुरुषाधिष्ठितश्च सविशेषमादेशमनुतिष्ठेत् । ३ । अभिरूपं च कर्मफलमौपायनिकं च लाभं पितुरुपनाययेत् । ४ ।

तथाप्यतुष्यन्तमन्यस्मिन्पुत्रे दारेषु वा स्निह्यन्तमरण्यायापृच्छेत । ५ । बन्धवधभयाद्वा यः सामन्तो न्यायवृत्तिर्धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः प्रतिग्रहीता मानयिता चाभिपन्नानां तमाश्रयेत । ६ । तत्रस्थः कोशदण्डसंपन्नः प्रवीरपुरुषकन्यासंबन्धमटवीसंबन्धं कृत्यपक्षोपग्रहं च कुर्यात् । ७ ।

एकचरः सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकरकर्मान्तानाजीवेत् । ८ । पाषण्डसंघद्रव्यमश्रोत्रियोपभोग्यं वा देवद्रव्यमाढ्यविधवाद्रव्यं वा गूढमनुप्रविश्य सार्थयानपात्राणि च मदनरसयोगेनातिसंधायापहरेत् । ९ । पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् । १० । मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत । ११ । कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपाषण्डच्छद्मभिर्वा नष्टरूपस्तद्व्यञ्जनसखश्छिद्रेषु प्रविश्य राज्ञः शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य ब्रूयात् –‘अहमसौ कुमारः, सहभोग्यमिदं राज्यम्, एको नार्हति भोक्तुम्, ये कामयन्ते मां भर्तुं तानहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोपस्थास्यामि’ इति । १२ । इत्यपरुद्धवृत्तम् ।

अपरुद्धं तु मुख्यपुत्रापसर्पाः प्रतिपाद्यानयेयुः, माता वा प्रतिगृहीता । १३ ।

1.18

1 G M om. विनीतो. – D -बाध- (for -बाधक-). – D Cb -कोप- (for -कोपक-). 2 G M पुण्यकर्मणि. 3 D तु (for च). 4 M_2vl. अविरुद्धं. 5 D स्निह्यन्तं तदनुरोधाद्वा द्वेषेण. – G M आपृच्छेत्. 6 D वधबन्ध-. 7 G_1 कोदण्डसंपन्नः. – G M वा (for च). 8 D -रस- (for -हेम-). 9 G M अश्रोत्रियभोग्यं, – D G M -विधवां (for °वाद्रव्यं), [Cb]. – D om. वा (before गूढम्). – D °संधाय तद्द्रव्यमप°. 10 D पारिग्राहिकं. 12 G M छिद्रे. – G M भोक्तुं तत्र. – D मां भर्तुः, G M भर्तुं, Cj मां भोक्तुं, [em.]. – G M नाहं (for तानहं). – G_2 दत्तवेतने°. – G M °नोपस्थास्ये. – G M इत्यवरुद्ध-. 13 G M अवरुद्धं. – D -पुत्रावसर्पाः, M_2vl. -पुत्रमपसर्पाः.

त्यक्तं गूढपुरुषाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः । १४ । अत्यक्तं तुल्यशीलाभिः स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसञ्जयित्वा रात्रावुपगृह्यानयेयुः । १५ ।

उपस्थितं च राज्येन मदूर्ध्वमिति सान्त्वयेत् ।
एकस्थमथ संरुन्ध्यात् पुत्रवांस्तु प्रवासयेत् ॥ १६ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे अपरुद्धवृत्तम् अपरुद्धे च वृत्तिः
अष्टादशोऽध्यायः ।

१९

[षोडशं प्रकरणम् – राजप्रणिधिः]

राजानमुत्थितमनूत्तिष्ठन्ते भृत्याः । १ । प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति । २ । कर्माणि चास्य भक्षयन्ति । ३ । द्विषद्भिश्चातिसंधीयते । ४ । तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत । ५ ।

नालिकाभिरहरष्टधा रात्रिं च विभजेत्, छायाप्रमाणेन वा । ६ । त्रिपौरुषी पौरुषी चतुरङ्गुला नष्टच्छायो मध्याह्न इति चत्वारः पूर्वे दिवसस्याष्टभागाः । ७ । तैः पश्चिमा व्याख्याताः । ८ ।

तत्र पूर्वे दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयात् । ९ । द्वितीये पौरजानपदानां कार्याणि पश्येत् । १० । तृतीये स्नानभोजनं सेवेत, स्वाध्यायं च कुर्वीत । ११ । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहमध्यक्षांश्च कुर्वीत । १२ । पञ्चमे मन्त्रिपरिषदा पत्र-संप्रेषणेन मन्त्रयेत, चारगुह्यबोधनीयानि च बुध्येत । १३ । षष्ठे स्वैरविहारं मन्त्रं वा सेवेत । १४ । सप्तमे हस्त्यश्वरथायुधीयान् पश्येत् । १५ । अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत् । १६ । प्रतिष्ठितेऽहनि सन्ध्यामुपासीत । १७ ।

---

14 D त्यक्तं वा. 15 G M प्रसज्य (D प्रसंज.. presupposes प्रसंजयित्वा). 16 M ममूर्ध्वम्, p ममोर्ध्वम्. – G M पुत्रवान्वा.

1. 19

1 G M उत्तिष्ठमानम्. 6 D अष्टधा विभज्य. 7 G M °ऽच्छायो, Cs च च्छाया (for नष्टच्छायो). – G $M_{1,3}$ om. चत्वारः. — After s. 7, D adds छायापौरुषाभिधानस्य द्वादशाङ्गुल-शङ्कोस्तत्प्रमाणेन वा दिनविभागः । तदेवाह- त्रिपौरुषीति । आदित्योदये षण्णवत्यङ्गुला पौरुषच्छाया भवति । सा यदि त्रिपौरुषी षट्त्रिंशदङ्गुलावशिष्यते तदा पूर्वो दिवसस्याष्टभागो व्यतीतो भवति । यदा पौरुषी द्वादशाङ्गुला तदा तृतीयोऽष्टभागः । यदा चतुरङ्गुला तदा तृतीयोऽष्टभागः । यदा शङ्कुमूल-प्रविष्टा छाया भवति तदा चतुर्थोऽष्टभागः नष्टच्छायो मध्याह्नः । इति चत्वारः पूर्वे दिवसस्याष्टभागाः । अतिदेशमाह । (Clearly some part of a commentary has crept into the text). 11 D om. स्वाध्यायं च कुर्वीत. 12 G_2 M -प्रग्रहम्. 13 D -पर्षदा. – D om. च.

प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषान् पश्येत् । १८ । द्वितीये स्नानभोजनं कुर्वीत, स्वाध्यायं च । १९ । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत । २० । षष्ठे तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्रमितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत् । २१ । सप्तमे मन्त्रमध्यासीत, गूढपुरुषांश्च प्रेषयेत् । २२ । अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहितस्वस्त्ययनानि प्रतिगृह्णीयात्, चिकित्सकमाहानसिकमौहूर्तिकांश्च पश्येत् । २३ । सवत्सां धेनुं वृषभं च प्रदक्षिणीकृत्योपस्थानं गच्छेत् । २४ ।

आत्मबलानुकूल्येन वा निशाहर्भागान् प्रविभज्य कार्याणि सेवेत । २५ ।

उपस्थानगतः कार्यार्थिनामद्वारासङ्गं कारयेत् । २६ । दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते । २७ । तेन प्रकृतिकोपमरिवशं वा गच्छेत् । २८ । तस्माद्देवताश्रमपाषण्डश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां बालवृद्धव्याधितव्यसन्यनाथानां स्त्रीणां च क्रमेण कार्याणि पश्येत्, कार्यगौरवाद् आत्ययिकवशेन वा । २९ ।

सर्वमात्ययिकं कार्यं शृणुयान्नातिपातयेत् ।
कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वाऽपि जायते ॥ ३० ॥
अग्न्यगारगतः कार्यं पश्येद्वैद्यतपस्विनाम् ।
पुरोहिताचार्यसखः प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ॥ ३१ ॥
तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैः सह कारयेत् ।
मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥ ३२ ॥
राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञः कार्यानुशासनम् ।
दक्षिणा वृत्तिसाम्यं तु दीक्षा तस्याभिषेचनम् ॥ ३३ ॥
प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥ ३४ ॥
तस्मान्नित्योत्थितो राजा कुर्यादर्थानुशासनम् ।
अर्थस्य मूलमुत्थानमनर्थस्य विपर्ययः ॥ ३५ ॥
अनुत्थाने ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।
प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसंपदम् ॥ ३६ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे राजप्रणिधिः एकोनविंशोऽध्यायः ॥

---

19 D सेवेत (for कुर्वीत). – D च कुर्वीत. 21 D षष्ठे रात्रिभागे. 23 G M -पुरोहितसखः स्वस्त्य°. 24 D om. च. 25 G_1 M प्रतिविभज्य. – D om. कार्याणि. 31 G_1 वा विजायते, G_2 वाभिजायते, M वानिजायते. 33 G M च (for तु). – G M दीक्षितस्या°. – After s.33, D adds

तथा चोक्तम्– न तपोभिर्न्रतैर्यज्ञैः पुण्यमाप्नोति पार्थिवः ।
संरक्षितप्रजाधर्माच्छष्ठमंशं यथाप्नुवन् ॥

(evidently inserted from some commentary). 34 D हि प्रियं (for तु प्रियं).

२०

[सप्तदशं प्रकरणम् — निशान्तप्रणिधिः]

वास्तुकप्रशस्ते देशे सप्राकारपरिखाद्वारमनेककक्ष्यापरिगतमन्तःपुरं कारयेत् । १ ।

कोशगृहविधानेन मध्ये वासगृहम्, गूढभित्तिसंचारं मोहनगृहं तन्मध्ये वा वासगृहम्, भूमिगृहं वासन्नचैत्यकाष्ठदेवतापिधानद्वारमनेकसुरुङ्गासंचारं तस्योपरि प्रासादं गूढभित्तिसोपानं सुषिरस्तम्भप्रवेशापसारं वा वासगृहं यन्त्रबद्धतलावपातं कारयेत्, आपत्प्रतीकारार्थमापदि वा । २ । अतोऽन्यथा वा विकल्पयेत्, सहाध्यायिभयात् । ३ ।

मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न दहति, न चात्रान्योऽग्निर्ज्वलति, वैद्युतेन भस्मना मृत्संयुक्तेन करकवारिणावलिप्तं च । ४ ।

जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकाभिरक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य प्रतानेन गुप्तं सर्पा विषाणि वा न प्रभवन्ति । ५ । मयूरनकुलपृषतोत्सर्गः सर्पान् भक्षयति । ६ । शुकः सारिका भृङ्गराजो वा सर्पविषशङ्कायां क्रोशति । ७ । क्रौञ्चो विषाभ्याशे माद्यति, ग्लायति जीवंजीवकः, म्रियते मत्तकोकिलः, चकोरस्याक्षिणी विरज्येते । ८ ।

इत्येवमग्निविषसर्पेभ्यः प्रतिकुर्वीत । ९ ।

पृष्ठतः कक्ष्याविभागे स्त्रीनिवेशो गर्भव्याधिसंस्था वृक्षोदकस्थानं च । १० । बहिः कन्याकुमारपुरम् । ११ । पुरस्तादलङ्कारभूमिर्मन्त्रभूमिरुपस्थानं कुमाराध्यक्षस्थानं च । १२ । कक्ष्यान्तरेष्वन्तर्वंशिकसैन्यं तिष्ठेत् । १३ ।

अन्तर्गृहगतः स्थविरस्त्रीपरिशुद्धां देवीं पश्येत् । १४ । देवीगृहे लीनो हि भ्राता भद्रसेनं जघान, मातुः शय्यान्तर्गतश्च पुत्रः कारूपम् । १५ । लाजान्मधुनेति विषेण पर्यस्य देवी काशिराजम्, विषदिग्धेन नूपुरेण वैरन्त्यम्, मेखलामणिना

---

1. 20

1 D -कक्षा-. 2 G M -विधानेन वासगृहं. – D मोहनगृहं तन्मध्ये वासगृहं कारयेत्. — D भूमिगृहमासन्न-. – D om. -काष्ठ-. – G M -काष्ठचैत्य-, [Cj]. - G M देवताविधान-. — G M om. तस्योपरि. — G M प्रासादं वा. – D om. वा (after आपदि). – D G M add कारयेत् at the end, [em. omission]. 4 D om. करकवारिणा. — G कनक-. 5 G M अक्षीपे. – G M प्रतानेन वा. – G M न प्रसहन्ते. 6 G M मार्जारमयूर-. – D -पृषतनकुलो°. – G_1 M °त्सर्गसर्पान्. 7 D शुकसारिके, G M शुकशारिका, Cb शुकः शारिका, [em.]. – D क्रोशन्ति. 10 D कक्षा-. – G M -व्याधिवैद्यप्रख्यातसंस्था°. 13 D कक्षा- 14 G M पश्येत्, न कांचिदभिगच्छेत्. 15 D श्रूयते हि देवीगृहे. – D निलीनो (for लीनो हि). – After शय्यान्तर्गतश्च, D reads जननीप्रोत्साहितः कनिष्ठपुत्रदत्तयौवराज्यं कारूषविषयाधिपं वज्राख्यं पुत्रो दुर्जयो जघानेत्युत्तरत्रानुवर्तते (for पुत्रः कारूषम्) (a clear case of a commentary creeping into the text) – G M कारूशम्.

सौवीरम्, जालूथमादर्शेन, वेण्यां गूढं शस्त्रं कृत्वा देवी विदूरथं जघान । १६ । तस्मादेतान्यास्पदानि परिहरेत् । १७ ।

मुण्डजटिलकुहकप्रतिसंसर्गं बाह्याभिश्च दासीभिः प्रतिषेधयेत् । १८ । न चैनाः कुल्याः पश्येयुः, अन्यत्र गर्भव्याधिसंस्थाभ्यः । १९ । रूपाजीवाः स्नानप्रघर्षशुद्धशरीराः परिवर्तितवस्त्रालङ्काराः पश्येयुः । २० । अशीतिकाः पुरुषाः पञ्चाशत्काः स्त्रियो वा मातापितृव्यञ्जनाः स्थविरवर्षधराभ्यागारिकाश्चावरोधानां शौचाशौचं विद्युः, स्थापयेयुश्च स्वामिहिते । २१ ।

स्वभूमौ च वसेत्सर्वः परभूमौ न संचरेत् ।
न च बाह्येन संसर्गं कश्चिदाभ्यन्तरो व्रजेत् ॥ २२ ॥
सर्वं चावेक्षितं द्रव्यं निबद्धागमनिर्गमम् ।
निर्गच्छेदभिगच्छेद्वा मुद्रासंक्रान्तभूमिकम् ॥ २३ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे निशान्तप्रणिधिः विंशोऽध्यायः ॥

२१

[अष्टादशं प्रकरणम् – आत्मरक्षितकम्]

शयनादुत्थितः स्त्रीगणैर्धन्विभिः परिगृह्येत, द्वितीयस्यां कक्ष्यायां कञ्चुकोष्णीषिभिर्वर्षधराभ्यागारिकैः, तृतीयस्यां कुब्जवामनकिरातैः, चतुर्थ्यां मन्त्रिभिः संबन्धिभिर्दौवारिकैश्च प्रासपाणिभिः । १ ।

पितृपैतामहं संबन्धानुबद्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं च जनमासन्नं कुर्वीत, नान्यतोदेशीयमकृतार्थमानं स्वदेशीयं वाप्यपकृत्योपगृहीतम् । २ । अन्तर्वंशिकसैन्यं राजानमन्तःपुरं च रक्षेत् । ३ ।

गुप्ते देशे माहानसिकः सर्वमास्वादबाहुल्येन कर्म कारयेत् । ४ । तद्राजा तथैव प्रतिभुञ्जीत पूर्वमग्नये वयोभ्यश्च बलिं कृत्वा । ५ ।

---

16 D मधुना (for °नेति). – D विपर्यस्य. – G_2 काशीराजं. – D जालूषम्. – G_1 वेण्यागूढं. – G M विडूरथं. 19 D चैताः. – M_{1-3} -संस्थाभ्याम् (so p). 20 D -प्रघर्षशरीराः. – D प्रवर्तित-. 21 G M आशीतिकाः. – D वा स्त्रियो. – G M -वर्षवरा°. 23 D वस्तु (for द्रव्यं). – G_1 M °दधिगच्छेद्वा.

1.21

1 $M_{1,3}$ उत्थितं. – D कक्षायां. – G M वर्षवरा°. – D °भ्यागारिकैश्च. – D om. च (after दौवारिकैः). 2 D G M -पैतामहमहासंबन्धा° (G °महं म°, M महं मा°), [M_2 vl.]. – G M om. च. – D वापकृत्यो°. 5 D कृत्वा प्रतिभुञ्जीत.

अग्नेर्ज्वालाधूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य, वयसां विपत्तिश्च । ६ । अन्नस्य ऊष्मा मयूरग्रीवाभः शैत्यम् आशु क्लिष्टस्येव वैवर्ण्यं सोदकत्वमक्लिन्नत्वं च, व्यञ्जनानाम् आशु शुष्कत्वं च क्वाथध्यामफेनपटलविच्छिन्नभावो गन्धस्पर्शरसवधश्च, द्रवेषु हीनातिरिक्तच्छायादर्शनम् फेनपटलसीमन्तोर्ध्वराजीदर्शनं च, रसस्य मध्ये नीला राजी, पयसस्ताम्रा, मद्यतोययोः काली, दध्नः श्यामा, मधुनः श्वेता, द्रव्याणामार्द्राणाम् आशु प्रम्लानत्वमुत्पक्वभावः क्वाथनीलश्यावता च, शुष्काणाम् आशु शातनं वैवर्ण्यं च, कठिनानां मृदुत्वं मृदूनां च कठिनत्वम्, तदभ्याशे क्षुद्रसत्त्ववधश्च, आस्तरणप्रावरणानां ध्याममण्डलता तन्तुरोमपक्ष्मशातनं च, लोहमणिमयानां पङ्कमलोपदेहता स्नेहरागगौरवप्रभाववर्णस्पर्शवधश्च – इति विषयुक्तस्य लिङ्गानि । ७ ।

विषप्रदस्य तु शुष्कश्यावववक्त्रता वाक्सङ्गः स्वेदो विजृम्भणं चातिमात्रं वेपथुः प्रस्खलनं वाक्यविप्रेक्षणम् आवेगः कर्मणि स्वभूमौ चानवस्थानम् इति । ८ ।

तस्मादस्य जाङ्गुलीविदो भिषजश्चासन्नाः स्युः । ९ । भिषग्भैषज्यागारादास्वादविशुद्धमौषधं गृहीत्वा पाचकपेषकाभ्यामात्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत् ।१०। पानं पानीयं चौषधेन व्याख्यातम् । ११ ।

कल्पकप्रसाधकाः स्नानशुद्धवस्त्रहस्ताः समुद्रमुपकरणमन्तर्वंशिकहस्तादादाय परिचरेयुः । १२ । स्नापकसंवाहकास्तरकरजकमालाकारकर्म दास्यः प्रसिद्धशौचाः कुर्युः, ताभिरधिष्ठिता वा शिल्पिनः । १३ । आत्मचक्षुषि निवेश्य वस्त्रमाल्यं दद्युः, स्नानानुलेपनप्रघर्षचूर्णवासस्नानीयानि च स्ववक्षोबाहुषु च । १४ । एतेन परस्मादागतकं व्याख्यातम् । १५ ।

कुशीलवाः शस्त्राग्निरसक्रीडावर्जं नर्मयेयुः । १६ । आतोद्यानि चैषामन्तस्तिष्ठेयुः, अश्वरथद्विपालङ्काराश्च । १७ ।

आप्तपुरुषाधिष्ठितं यानवाहनमारोहेत्, नावं चाप्तनाविकाधिष्ठिताम् । १८ । अन्यनौप्रतिबद्धां वातवेगवशां च नोपेयात् । १९ । उदकान्ते सैन्यमासीत । २० ।

---

6 G_2 om. ज्वाला-, $M_{1.3}$ om. -धूम-. 7 G M क्लिष्टस्यैव. – D अस्विन्नत्वं (for अक्लि°). – D om. च (after शुष्कत्वं). — G M -क्वाथश्याम-. — D -फेनविच्छिन्न-. — G M द्रव्येषु (for द्रवेषु). – D पयसश्च ताम्रा. – G M श्यामा च. – D म्लानत्वम्, G_2 M प्रम्लातत्वम्, [Cb]. – D -नीलश्यामता. – G M कठिनत्वं च (for च कठि°). – D क्षुद्रजन्तु-. – G श्याममण्डलता. – G_1 पाकलोप°, G_2 पङ्कलोप°. — G M -युक्तलिङ्गानि. 8 D -श्याम-. – p बाह्यविप्रेक्षणम्. – G M आवेशः. 9 G M जाङ्गली-. 10 M -पोषकाभ्याम् (so p). 12 D -शुद्धशरीरहस्ताः. 13 D °स्तरकप्रसाधकोदकपरिचारकरजक-. — G M om. प्रसिद्धशौचाः. 14 D स्ववक्षसि. 15 G M आगतकं च. 16 G M -रसवर्जं. 17 $M_{1.3}$ आतोद्येषु. – D -द्विपरथा°. 18 G M मौलपुरुषा°.

मत्स्यग्राहविशुद्धमुदकमवगाहेत । २१ । व्यालग्राहविशुद्धमुद्यानं गच्छेत् । २२ ।

लुब्धकश्वगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपराबाधभयं चललक्ष्यपरिचयार्थं मृगारण्यं गच्छेत् । २३ ।

आप्तशस्त्रग्राहाधिष्ठितः सिद्धतापसं पश्येत्, मन्त्रिपरिषदा सह सामन्तदूतम् । २४ । संनद्धोऽश्वं हस्तिनं रथं वारूढः संनद्धमनीकं पश्येत् । २५ ।

निर्याणेऽभियाने च राजमार्गमुभयतः कृतारक्षं शस्त्रिभिर्दण्डिभिश्चापास्तशस्त्रहस्तप्रव्रजितव्यङ्गं गच्छेत् । २६ । न पुरुषसंबाधमवगाहेत । २७ । यात्रासमाजोत्सवप्रहवणानि च दशवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेत् । २८ ।

यथा च योगपुरुषैरन्यान् राजाधितिष्ठति ।
तथायमन्याबाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥ २९ ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे आत्मरक्षितकम् एकविंशोऽध्यायः ।
एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य विनयाधिकारिकम्
प्रथममधिकरणं समाप्तम् ॥

---

21 G M om. उदकम्. 22 G M -परिशुद्धम्. 23 G M लुब्धकैः श्व.° – G M चललक्ष-. – D -परिचर्यार्थं. 24 G M om. सह. – D दूतं पश्येत्. 25 G M गच्छेत् (for पश्येत्). 26 D निर्याणाभियाने. – G M om. शस्त्रिभिर्. – G M om. च (after दण्डिभिः). 28 G M -प्रवहणानि. 29 G M अन्यबाधेभ्यो.

अध्यक्षप्रचारः – द्वितीयमधिकरणम् ।

१

[एकोनविंशं प्रकरणम् – जनपदनिवेशः]

भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् । १ ।

शूद्रकर्षकप्रायं कुलशतावरं पञ्चकुलशतपरं ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसीमानमन्योन्यारक्षं निवेशयेत् । २ । नदीशैलवनभृष्टिदरीसेतुबन्धशमीशाल्मलीक्षीरवृक्षानन्तेषु सीम्नां स्थापयेत् । ३ ।

अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानीयं, चतुःशतग्राम्या द्रोणमुखं, द्विशतग्राम्याः कार्वटिकं, दशग्रामीसंग्रहेण संग्रहणं स्थापयेत् । ४ ।

अन्तेष्वन्तपालदुर्गाणि जनपदद्वाराण्यन्तपालाधिष्ठितानि स्थापयेत् । ५ । तेषामन्तराणि वागुरिकशबरपुलिन्दचण्डालारण्यचरा रक्षेयुः । ६ ।

ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदण्डकराण्यभिरूपदायादकानि प्रयच्छेत्, अध्यक्षसंख्यायकादिभ्यो गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकजङ्घाकारिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जानि । ७ ।

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्यैकपुरुषिकाणि प्रयच्छेत् । ८ । अकृतानि कर्तृभ्यो नादेयानि । ९ ।

अकृषतामाच्छिद्यान्येभ्यः प्रयच्छेत् । १० । ग्रामभृतकवैदेहका वा कृषेयुः । ११ । अकृषन्तो वावहीनं दद्युः । १२ ।

धान्यपशुहिरण्यैश्चैताननुगृह्णीयात् । १३ । तान्यनु सुखेन दद्युः । १४ । अनुग्रहपरिहारौ चैतेभ्यः कोशवृद्धिकरौ दद्यात्, कोशोपघातकौ वर्जयेत् । १५ । अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते । १६ । निवेशसमकालं यथागतकं वा परिहारं दद्यात् । १७ । निवृत्तपरिहारान् पितेवानुगृह्णीयात् । १८ ।

---

2. 1

1 D begins with जनपदनिवेश इति सूत्रम् (words from some commentary). 2 G M पञ्चशतकुल-. 3 G M -वनगृष्टि- – G M -शाल्मलीशमी-. 4 G M द्विशतग्राम्या (for °म्याः). – G M खार्वटिकं. – D om. संग्रहणं. 7 D अनिरूप-. – G M -दायकानि. – G M -जङ्घारिके°. – G M -वर्जम्. 8 D एकपौरुषिकाणि. 9 D अकृतानि च. – D नानि, G M नादेयात्, [Cnn]. 12 G M अकृषन्तोऽपहीनं. 13 G M चैनान्. 15 G M चैभ्यः – G M °पातिकौ.

आकरकर्मान्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिक्पथप्रचारान् वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि च निवेशयेत् । १९ ।

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत् । २० । अन्येषां वा बध्नतां भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्, पुण्यस्थानारामाणां च । २१ । संभूयसेतुबन्धादपक्रामतः कर्मकरबलीवर्दाः कर्म कुर्युः । २२ । व्ययकर्मणि च भागी स्यात्, न चांशं लभेत । २३ । मत्स्यप्लवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेत् । २४ ।

दासाहितकबन्धूनशृण्वतो राजा विनयं ग्राहयेत् । २५ ।

बालवृद्धव्यसन्यनाथांश्च राजा बिभृयात्, स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च पुत्रान् २६ ।

बालद्रव्यं ग्रामवृद्धा वर्धयेयुरा व्यवहारप्रापणात्, देवद्रव्यं च । २७ ।

अपत्यदारं मातापितरौ भ्रातॄनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः कन्या विधवाश्चाबिभ्रतः शक्तिमतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र पतितेभ्यः, अन्यत्र मातुः । २८ ।

पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वः साहसदण्डः, स्त्रियं च प्रव्राजयतः । २९ । लुप्तव्यायामः प्रव्रजेदापृच्छ्य धर्मस्थान् । ३० । अन्यथा नियम्येत । ३१ ।

वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभावः, सजातादन्यः संघः, सामुत्थायिकादन्यः समयानुबन्धो वा नास्य जनपदमुपनिविशेत । ३२ ।

न च तत्रारामा विहारार्था वा शालाः स्युः । ३३ । नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवा वा न कर्मविघ्नं कुर्युः । ३४ । निराश्रयत्वाद् ग्रामाणां क्षेत्राभिरतत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवति । ३५ ।

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।
देशं परिहरेद्राजा व्ययक्रीडाश्च वारयेत् ॥ ३६ ॥
दण्डविष्टिकराबाधै रक्षेदुपहतां कृषिम् ।
स्तेनव्यालविषग्राहैर्व्याधिभिश्च पशुव्रजान् ॥ ३७ ॥
वल्लभैः कार्मिकैः स्तेनैरन्तपालैश्च पीडितम् ।
शोधयेत्पशुसंघैश्च क्षीयमाणं वणिक्पथम् ॥ ३८ ॥

---

25 G1 M -बन्धूननशृण्वतो (M2 °न्धूननु°), Cb -बन्धूननुशृण्वतो. 26 G M -वृद्धव्याधितव्यसन्य°. – D om. राजा. – G2 M प्रजातायांश्च. 27 G1 M1.3 वर्जयेयुर्. 30 G1 लुप्तव्यवायः, M लुप्तव्यपायः (M2 °पाश्रयः). – G1 M1.3 धर्मस्वान्. 32 D सजाद्, Cs सुजाताद्. – G1 सामुत्थायकाद्. – D अभिनिविशेत, G M उपनिवेशेत, [em.]. 33 G न चारामविहा°. – G M om. वा. 34 G M नर्तन-. 35 D क्षेत्राभिरामत्वाच्च. – G M भवतीति. 36 D वर्जयेत् (for वार°).

एवं द्रव्यद्विपवनं सेतुबन्धमथाकरान् ।
रक्षेत्पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् ॥ ३९ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे जनपदनिवेशः प्रथमोऽध्यायः । आदितो द्वाविंशः ।

२

[विंशं प्रकरणम् – भूमिच्छिद्रापिधानम्]

अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेत् । १ । प्रदिष्टाभयस्थावरजङ्गमानि च ब्रह्मसोमारण्यानि तपस्विभ्यो गोरुतपराणि प्रयच्छेत् । २ ।

तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफलगुल्मगुच्छमकण्टकिद्रुममुत्तानतोयाशयं दान्तमृगचतुष्पदं भग्ननखदंष्ट्रव्यालं मार्गयुकहस्तिहस्तिनीकलभं मृगवनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् । ३ । सर्वातिथिमृगं प्रत्यन्ते चान्यन्मृगवनं भूमिवशेन वा निवेशयेत् । ४ ।

कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणामेकैकशो वनानि निवेशयेत्, द्रव्यवनकर्मान्तानटवीश्च द्रव्यवनापाश्रयाः । ५ ।

प्रत्यन्ते हस्तिवनमटव्यारक्षं निवेशयेत् । ६ । नागवनाध्यक्षः पार्वतं नादेयं सारसमानूपं च नागवनं विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कासं नागवनपालैः पालयेत् । ७ । हस्तिघातिनं हन्युः । ८ । दन्तयुगं स्वयंमृतस्याहरतः सपादचतुष्पणो लाभः । ९ ।

नागवनपाला हस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरकपारिकर्मिकसखा हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नगन्धा भल्लातकीशाखाप्रच्छन्नाः पञ्चभिः सप्तभिर्वा हस्तिबन्धकीभिः सह चरन्तः शय्यास्थानपद्यालेण्डकूलघातोद्देशेन हस्तिकुलपर्यग्रं विद्युः । १० । यूथचरमेकचरं निर्यूथं यूथपतिं हस्तिनं व्यालं मत्तं पोतं बन्धमुक्तं च निबन्धेन विद्युः । ११ ।

अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान् हस्तिनो गृह्णीयुः । १२ । हस्तिप्रधानो विजयो राज्ञः । १३ । परानीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रमर्दना ह्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहरकर्माणो हस्तिनः । १४ ।

---

39 G_1 $M_{1.2}$ द्रव्यं द्विप– .

2. 2

2 G M -जङ्गमानि च ब्राह्मणेभ्यो ब्रह्मसोमारण्यानि तपोवनानि च. – G_1 M गोत्रत-, G_2 गोत्रक- (for गोरुत-). 3 D -फललतागुल्म-. – $M_{1.3}$ om. -गुल्म-. – G -व्यालमार्गा°. – G M मार्गायुक-. – G_1 -कलभमृग-. 5 D द्रव्याणां तरूणाम्. – G M वा वनं निवेश°. 6 G_2 °रक्ष्यं. 7 G M -निष्कसनं. 9 G M स्वयं मृगस्या°. 10 D -च्छन्नात्मगन्धा. – D -शाखापत्रप्र°. – G M -प्रतिच्छन्नाः (G_2 °न्नान्). – M हस्तिवल्लकीभिः. – G M -लण्ड-. – D -नदीकूल-. – G $M_{1.3}$ -कूलपातो°, M_2 -कूलवातो° (corr. to °पोतो°). 11 D G_1 M_2 बद्धमुक्तं, $M_{1.3}$ बद्धं मुक्तं. 13 G M -प्रधानो हि. – G M राज्ञाम्. 14 D -कर्मणो. – G M हस्तिन इति.

कालिङ्गाङ्गरजाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेदिकरूषजाः ।
दाशार्णाश्चापरान्ताश्च द्विपानां मध्यमा मताः ॥ १५ ॥
सौराष्ट्रकाः पाञ्चनदास्तेषां प्रत्यवराः स्मृताः ।
सर्वेषां कर्मणा वीर्यं जवस्तेजश्च वर्धते ॥ १६ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे भूमिच्छिद्रापिधानम् द्वितीयोऽध्यायः ।
आदितस्त्रयोविंशः ।

३

[एकविंशं प्रकरणम् – दुर्गविधानम्]

चतुर्दिशं जनपदान्ते सांपरायिकं दैवकृतं दुर्गं कारयेत्, अन्तर्द्वीपं स्थलं वा निम्नावरुद्धमौदकम्, प्रास्तरं गुहां वा पार्वतम्, निरुदकस्तम्बमिरिणं वा धान्वनम्,

---

15 G_1 $M_{1.3}$ कलिङ्गाङ्गराजाः, M_2 m p कलिङ्गाङ्गगजाः. – G M प्राच्याश्चेति. – G M करूशजाः. – D G M दशार्णा°, [Cb]. – D गजानां (for द्विपा°). 16 G M सौराष्ट्रिकाः. – G M पाञ्चजनास् – Between 16 ab and 16 cd, D inserts

इति ।
उत्कलानां च देशस्य दक्षिणस्यार्णवस्य च ।
सह्यस्य च कलिङ्गस्य मध्ये कालिङ्गकं वनम् ॥
तथा । वेदेशं नर्मदा चैव ब्रह्मवर्धनमित्यपि ।
मध्ये च पारियात्राणां वनं स्यादाङ्गरेयकम् ॥
इति वनद्वयजाः श्रेष्ठाः ।
लोहित्यस्य प्रयागस्य गङ्गाहिमवतोरपि ।
मध्ये प्राच्यं वनं तत्र संभवन्ति दिशां गजाः ॥
मेकला त्रिपुरी चव दशार्णो देश इत्यपि ।
उन्मत्तगङ्गामित्येषां मध्ये चेदिकरूषकम् ॥
तथा । देशस्य च दशार्णानां ख्यातस्य च महागिरेः ।
विन्ध्याद्रेर्वेत्रवत्याश्च मध्ये दाशार्णकं वनम् ॥
तथा । अवन्तीनां च देशस्य नर्मदायास्तथैव च ।
द्वारकार्बुदयोश्चैव मध्ये सौराष्ट्रकं वनम् ॥
कुरुक्षेत्रस्य देशस्य कालिकाकाननस्य च ।
सिन्धोर्हिमवतश्चैव मध्ये पाञ्चनदं वनम् ॥

(The addition is derived from Cnn). Colophon G M -च्छिद्रविधानं.

2. 3

1 G_2 M देवकृतं. – G_2 प्रस्तरं. – D गुहा.

खञ्जनोदकं स्तम्बगहनं वा वनदुर्गम् । १ । तेषां नदीपर्वतदुर्गं जनपदारक्षस्थानम्, धान्वनवनदुर्गमटवीस्थानम् आपद्यपसारो वा । २ ।

जनपदमध्ये समुदयस्थानं स्थानीयं निवेशयेत्, वास्तुकप्रशस्ते देशे नदीसङ्गमे ह्रदस्याविशोषस्याङ्के सरसस्तटाकस्य वा, वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा वास्तुवशेन वा प्रदक्षिणोदकं पण्यपुटभेदनमंसपथवारिपथाभ्यामुपेतम् । ३ ।

तस्य परिखास्तिस्रो दण्डान्तराः कारयेत् चतुर्दश द्वादश दशेति दण्डान् विस्तीर्णाः, विस्तारादवगाढाः पादोनमर्धं वा, त्रिभागमूलाः, मूले चतुरश्रपाषाणोपहिताः पाषाणेष्टकाबद्धपार्श्वा वा, तोयान्तिकीरागन्तुतोयपूर्णा वा सपरिवाहाः पद्मग्राहवतीश्च । ४ ।

चतुर्दण्डापकृष्टं परिखायाः षड्दण्डोच्छ्रितमवरुद्धं तद्द्विगुणविष्कम्भं खाताद्वप्रं कारयेद् ऊर्ध्वचयं मञ्चपृष्ठं कुम्भकुक्षिकं वा हस्तिभिर्गोभिश्च क्षुण्णं कण्टकिगुल्मविषवल्लीप्रतानवन्तम् । ५ । पांसुशेषेण वास्तुच्छिद्रं राजभवनं वा पूरयेत् । ६ ।

वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कम्भद्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वम् ओजं युग्मं वा आ चतुर्विंशतिहस्तादिति कारयेत्, रथचर्यासंचारं तालमूलं मुरजकैः कपिशीर्षकैश्चाचिताग्रम् । ७। पृथुशिलासंहतं वा शैलं कारयेत्, न त्वेव काष्ठमयम् । ८ । अग्निरवहितो हि तस्मिन्वसति । ९ ।

विष्कम्भचतुरश्रमट्टालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत् त्रिंशद्दण्डान्तरं च ।१०। द्वयोरट्टालकयोर्मध्ये सहर्म्यद्वितलामध्यर्धायामां प्रतोलीं कारयेत् । ११ । अट्टालकप्रतोलीमध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं सापिधानच्छिद्रफलकसंहतमिन्द्रकोशं कारयेत् । १२ । अन्तरेषु द्विहस्तविष्कम्भं पार्श्वे चतुर्गुणायामं देवपथं कारयेत् । १३ ।

दण्डान्तरा द्विदण्डान्तरा वा चर्याः कारयेत्, अग्राह्ये देशे प्रधावनिकां निष्किरद्वारं च । १४ ।

– G M खजनोदकं. – 2 D धान्वनं वनदुर्गम्. – D आपद्यसारो. – D वेति. 3 D समुदाय-. – G M ह्रदस्य वावि°. – D तडागस्य. – G M वास्तुकवशेन. – G M °वशेन प्रदक्षिणो°. – G M अंसवारि-. 4 D दण्डान्तरा द्विदण्डान्तरा वा. – D विस्तराद्. – G_1 M अवगाथाः. – D अर्धं भूमिवशेन वा. – D मूलच्चतुरस्रा वा पाषाणो°, G M मूले चतुरश्राः पाषाणो° (M °श्रा वा पा°), [em]. — M_3 om. च (at the end). 5 D °वकृष्टं. – D द्विगुण- (for तद्द्वि°). – D मञ्चकपृष्ठं. 6 G M पांसुविशेषेण. – G M om. राजभवनं. 7 G M तालमूलमुरजकैः. – 8 G -सहितं, M -संहितं. – D reads कारयेत् after काष्ठमयम् (instead of after शैलं). 11 G_1 M_1 -द्वितलां द्व्यर्धा°, G_2 -द्वितलामर्धा°. 12 D G सपिधान-. – G M °मितीन्द्रकोशं. 13 G M-याममनुप्राकारमष्टहस्तायतं देव-. 14 G_1 चार्याः. – G M प्रधावितिकां. – G निष्कुर- M निष्कुरु- (M_2 °ष्कर-), Cb निष्कुह-.

बहिर्जानुभञ्जनीशूलप्रकरकूपकूटावपातकण्टकप्रतिसराहिपृष्ठतालपत्रशृङ्गाटकश्वदंष्ट्रार्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरीषोदपानकैः प्रतिच्छन्नं छन्नपथं कारयेत् । १५ ।

प्राकारमुभयतो मेण्ढकमध्यर्धदण्डं कृत्वा प्रतोलीषट्तुलान्तरं द्वारं निवेशयेत् पञ्चदण्डादेकोत्तरमाष्टदण्डादिति चतुरश्रं षड्भागमायामादधिकमष्टभागं वा । १६ । पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमाष्टादशहस्तादिति तलोत्सेधः । १७ । स्तम्भस्य परिक्षेपः षडायामो, द्विगुणो निखातः, चूलिकायाश्चतुर्भागः । १८ ।

आदितलस्य पञ्चभागाः शाला वापी सीमागृहं च । १९ । दशभागिकौ द्वौ प्रतिमञ्चौ, अन्तराऽणिहर्म्यं च । २० । समुच्छ्रयादर्धतले स्थूणाबन्धश्च । २१ । अर्धवास्तुकमुत्तमागारं, त्रिभागान्तरं वा, इष्टकावबद्धपार्श्वं, वामतः प्रदक्षिणसोपानं गूढभित्तिसोपानमितरतः । २२ । द्विहस्तं तोरणशिरः । २३ । त्रिपञ्चभागिकौ द्वौ कपाटयोगौ । २४ । द्वौ परिघौ । २५ । अरत्निरिन्द्रकीलः । २६ । पञ्चहस्तमाणिद्वारम् । २७ । चत्वारो हस्तिपरिघाः । २८ । निवेशार्धं हस्तिनखम् । २९ । मुखसमः संक्रमः संहार्यो भूमिमयो वा निरुदके । ३० । प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोपुरं कारयेत् । ३१ ।

प्राकारमध्ये वापीं कृत्वा पुष्करिणीद्वारं चतुःशालमध्यर्धान्तरं साणिकं कुमारीपुरम्, मुण्डहर्म्यद्वितलं मुण्डकद्वारम्, भूमिद्रव्यवशेन वा निवेशयेत् । ३२ । त्रिभागाधिकायामा भाण्डवाहिनीः कुल्याः कारयेत् । ३३ ।

---

15 G -भगिनीं त्रिशूल-, M -भगिनीन्तृसीशूल-. – G M -प्रकार-. – G M om. -कूप-. – D °स्कन्नपादुका°. – D °रीषकोदपानकैः. – G M om. प्रतिच्छन्नं. 16 G_1 मण्डलकम्, G_2 M मण्डकम्, Cb मण्डपकम्, Cj मेण्डकम्. – G M °त्तरवृध्याष्टदण्डा°. – G_1 षड्भागयामाद्. 17 G M °मष्टादश-. – Cb तुलोत्सेधः. 18 D G_1 -क्षेपाः. – D °यामा. – D चतुर्थो भागो वेति. 20 Cb Cs दशभागिकौ समत्तवारणौ द्वौ. – After प्रतिमञ्चौ, D adds

तद्यथा । एवं भागास्तले कार्याः प्रत्यंशं पञ्च कोष्ठकाः ।
यथायोगं विभागोऽत्र शालासीमागृहादिषु ॥
कोष्ठकस्य त्रिभिस्त्र्यंशैः कोष्ठको जायतेऽत्र तु ।
त्रिभिः षडंशैः कोष्ठार्धं पादोऽपि द्वादशांशकैः ॥
युक्ता कोष्ठत्रयत्र्यंशैरुभयोः पार्श्वयोरपि ।
पञ्चकोष्ठा भवेद्वापी मध्ये च कोष्ठकत्रयम् ॥

(the addition is derived from Cnn). — D अन्तरमाणी, G M अन्तरामाणि, [em.]. 21 G M -तलं स्थूणावबन्धश्च. 22 G M आर्ध-. – D त्रिभागोत्तरं. – G M इष्टकावबन्ध-. 24 G M कवाट-. 25 G M द्वौ द्वौ. – D परिघाविति. 26 D -कीलक इति. 27 G M अणि-. 28 D परिघा इति. 29 m p निवेशार्थं-. – G M हस्तिनखः. 30 G M संक्रमोऽसंहार्यो वा. 32 G M कृत्वा वापीं. – G_1 पुष्करणीं द्वारं. – D अध्यर्धविवृतान्तरं साणिकं, G M अध्यर्धान्तराणीकं, [Cnn]. – G M om. निवेशयेत्.

तासु पाषाणकुद्दालाः कुठारीकाण्डकल्पनाः ।
मुषुण्ढीमुद्गरा दण्डाश्चक्रयन्त्रशतघ्नयः ॥ ३४ ॥
कार्याः कार्मारिकाः शूला वेधनाग्राश्च वेणवः ।
उष्ट्रग्रीव्योऽग्निसंयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः ॥ ३५ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे दुर्गविधानं तृतीयोऽध्यायः । आदितश्चतुर्विंशः ।

४

[द्वाविंशं प्रकरणम् – दुर्गनिवेशः]

त्रयः प्राचीना राजमार्गास्त्रय उदीचीना इति वास्तुविभागः । १ । स द्वादशद्वारो युक्तोदकभ्रमर्च्छन्नपथः । २ ।

चतुर्दण्डान्तरा रथ्याः । ३ । राजमार्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीतपथाः संयानीयव्यूहश्मशानग्रामपथाश्चाष्टदण्डाः । ४ । चतुर्दण्डः सेतुवनपथः, द्विदण्डो हस्तिक्षेत्रपथः, पञ्चारत्नयो रथपथः, चत्वारः पशुपथः, द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्यपथः । ५ ।

प्रवीरे वास्तुनि राजनिवेशश्चातुर्वर्ण्यसमाजीवे । ६ । वास्तुहृदयादुत्तरे नवभागे यथोक्तविधानमन्तःपुरं प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा कारयेत् । ७ ।

तस्य पूर्वोत्तरं भागमाचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानं मन्त्रिणश्चावसेयुः, पूर्वदक्षिणं भागं महानसं हस्तिशाला कोष्ठागारं च । ८ । ततः परं गन्धमाल्यरसपण्याः प्रसाधनकारवः क्षत्रियाश्च पूर्वां दिशमधिवसेयुः । ९ ।

दक्षिणपूर्वं भागं भाण्डागारमक्षपटलं कर्मनिषद्याश्च, दक्षिणपश्चिमं भागं कुप्यगृहमायुधागारं च । १० । ततः परं नगरधान्यव्यावहारिककार्मान्तिकबलाध्यक्षाः पक्वान्नसुरामांसपण्या रूपाजीवास्तालावचरा वैश्याश्च दक्षिणां दिशमधिवसेयुः । ११ ।

पश्चिमदक्षिणं भागं खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं कर्मगृहं च, पश्चिमोत्तरं भागं यानरथशालाः । १२ । ततः परम् ऊर्णासूत्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरणकारवः शूद्राश्च पश्चिमां दिशमधिवसेयुः । १३ ।

---

34 D पाषाणः कुद्दालाः, G M पाषाणकुद्दाल-, [Cnn]. – G मुसुण्ठि-, M मुसृण्ठी-. – G M दण्डचक्र-. 35 D कर्मारिकाः. – D उष्ट्रग्रीव्यग्नि°. – G_1 -कल्पे च योवधिः.

2. 4

2 D om. स. – G -भूमिच्छन्न-, M -भूमच्छन्न-. 4 G M सयोनीय-. – D चाष्टौ दण्डा इति. 5 D om. चत्वारः पशुपथः. – D द्वावरत्नी क्षुद्र-. 6 G_1 -निवेशाश्. – D -समाजीवः. 7 D नवमे भागे. – D यथोक्तमन्तःपुरविधानं. – D स्थापयेत् (for कारयेत्). 8 D चाधिवसेयुः. – D हस्तिशालाः. 9 D G M गन्धमाल्यधान्यरस-, [em.]. – G M प्रधानकारवः. 11 D -कर्मान्तिक-. – G_1 M तालावचारा. 12–13 पश्चिमोत्तरं …… मधिवसेयुः missing in D.

उत्तरपश्चिमं भागं पण्यभैषज्यगृहम्, उत्तरपूर्वं भागं कोशो गवाश्वं च । १४ । ततः परं नगरराजदेवतालोहमणिकारवो ब्राह्मणाश्चोत्तरां दिशमधिवसेयुः । १५ ।

वास्तुच्छिद्रानुशालेषु श्रेणीप्रपणिनिकाया आवसेयुः । १६ ।

अपराजिताप्रतिहतजयन्तवैजयन्तकोष्ठान् शिववैश्रवणाश्विश्रीमदिरागृहाणि च पुरमध्ये कारयेत् । १७ । यथोद्देशं वास्तुदेवताः स्थापयेत् । १८ । ब्राह्मैन्द्रयाम्यसैनापत्यानि द्वाराणि । १९ । बहिः परिखाया धनुःशतापकृष्टाश्चैत्यपुण्यस्थानवनसेतुबन्धाः कार्याः, यथादिशं च दिग्देवताः । २० ।

उत्तरः पूर्वो वा श्मशानभागो वर्णोत्तमानाम्, दक्षिणेन श्मशानं वर्णावराणाम् । २१ । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः । २२ ।

पाषण्डचण्डालानां श्मशानान्ते वासः । २३ ।

कर्मान्तक्षेत्रवशेन कुटुम्बिनां सीमानं स्थापयेत् । २४ । तेषु पुष्पफलवाटान् धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः । २५ । दशकुलीवाटं कूपस्थानम् । २६ ।

सर्वस्नेहधान्यक्षारलवणगन्धभैषज्यशुष्कशाकयवसवल्लूरतृणकाष्ठलोहचर्माङ्गारस्नायुविषविषाणवेणुवल्कलसारदारुप्रहरणावरणाश्मनिचयाननेकवर्षोपभोगसहान् कारयेत् । २७ । नवेनानवं शोधयेत् । २८ ।

हस्त्यश्वरथपादातमनेकमुख्यमवस्थापयेत् । २९ । अनेकमुख्यं हि परस्परभयात्परोपजापं नोपैति । ३० ।

एतेनान्तपालदुर्गसंस्कारा व्याख्याताः । ३१ ।

न च बाहिरिकान्कुर्यात् पुरे राष्ट्रोपघातकान् ।
क्षिपेज्जनपदे चैतान् सर्वान्वा दापयेत्करान् ॥ ३२ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे दुर्गनिवेशश्चतुर्थोऽध्यायः । आदितः पञ्चविंशः ।

---

16 G M °नुलासेषु, Cj °नुसारेषु. – G_1 -प्रवहणी-, G_2 -प्रवहण-, M -प्रवहणि-, Cj -प्रवणी-. – D वसेयुः (for आवसेयुः). 17 G M -कोष्ठकान्. – G M -गृहं च. 18 Before यथोद्देशं, G M add कोष्ठकालयेषु (G_2M_2 °लयेषु). 20 D -शतावकृष्टा°. 21 G M वा श्मशानवाटो दक्षिणेन वर्णोत्तराणाम्. 23 D निवासः. 24 G M -क्षेत्रवशेन वा. 25 D -वाटधान्य-, G M -वाटषण्डकेदारान् धान्य-, [em.]. 26 D कूपास्थानम्. 27 G M om. -गन्ध-. – D -वल्क- (for -वल्कल-). 28 D नवेन वानवं. 29 D -पदातम्. – D -मुख्यं च स्थापयेत्. 30 G M नोपैतीति. 32 D G M पुरराष्ट्रोप°, [em.]. – D °घातिकान्-. – Cb क्षिपेज्जनपदस्यान्ते.

५

[त्रयोविंशं प्रकरणम् – संनिधातृनिचयकर्म]

संनिधाता कोशगृहं पण्यगृहं कोष्ठागारं कुप्यगृहमायुधागारं बन्धनागारं च कारयेत् । १ ।

चतुरश्रां वापीमनुदकोपस्नेहां खानयित्वा पृथुशिलाभिरुभयतः पार्श्वं मूलं च प्रचित्य सारदारुपञ्जरं भूमिसमं त्रितलमनेकविधानं कुट्टिमदेशस्थानतलमेकद्वारं यन्त्रयुक्तसोपानं देवतापिधानं भूमिगृहं कारयेत् । २ । तस्योपर्युभयतोनिषेधं सप्रग्रीवमैष्टकं भाण्डवाहिनीपरिक्षिप्तं कोशगृहं कारयेत्, प्रासादं वा । ३ । जनपदान्ते ध्रुवनिधिमापदर्थमभित्यक्तैः कारयेत् । ४ ।

पक्वेष्टकास्तम्भं चतुःशालमेकद्वारमनेकस्थानतलं विवृतस्तम्भापसारमुभयतः पण्यगृहं कोष्ठागारं च, दीर्घबहुशालं कक्ष्यावृतकुड्यम् अन्तः कुप्यगृहम्, तदेव भूमिगृहयुक्तमायुधागारम्, पृथग्धर्मस्थीयं महामात्रीयं विभक्तस्त्रीपुरुषस्थानमपसारतः सुगुप्तकक्ष्यं बन्धनागारं कारयेत् । ५ ।

सर्वेषां शालाः खातोदपानवर्चस्नानगृहाग्निविषत्राणमार्जारनकुलारक्षास्वदैवतपूजनयुक्ताः कारयेत् । ६ ।

कोष्ठागारे वर्षमानमरत्निमुखं कुण्डं स्थापयेत् । ७ ।

तज्जातकरणाधिष्ठितः पुराणं नवं च रत्नं सारं फल्गु कुप्यं वा प्रतिगृह्णीयात् । ८ । तत्र रत्नोपधावुत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च, सारोपधौ मध्यमः, फल्गुकुप्योपधौ तच्च तावच्च दण्डः । ९ ।

रूपदर्शकविशुद्धं हिरण्यं प्रतिगृह्णीयात् । १० । अशुद्धं छेदयेत् । ११ । आहर्तुः पूर्वः साहसदण्डः । १२ ।

शुद्धं पूर्णमभिनवं च धान्यं प्रतिगृह्णीयात् । १३ । विपर्यये मूल्यद्विगुणो दण्डः । १४ ।

---

2. 5

1 D कोष्ठागारं पण्यगृहं. 2 D अनुदकोपस्नेहां वापीं. – G_1 M पार्श्वमूलं. – G M देवताविधानं, D om. देवतापिधानं, [Cb]. 3 G M सवप्रग्रीवं. – D प्रसादं च. 4 G M अभित्यक्तैः पुरुषैः. 5 D -स्तम्भचतुः-. – G M दीर्घबहुल-. – D कक्षा-. – D M धर्मस्थीयमहा°. – D अपराधतः सुगुप्तकक्ष. 6 S. 6 missing in D. – G M शालाखातो°, [Cj]. – G M -वच्च स्नानं-, [Cj, with -वर्चं- for its -वचः-]. – G_1 M -रक्षास्वादैव-, G_2 -रक्षास्थादैव-, [Cb]. – G_1 -वृत्ताः (for -युक्ताः). 8 G_1 M पुराणनवं. – D नवं वा. 14 G M मलद्विगणो

तेन पण्यं कुप्यमायुधं च व्याख्यातम् । १५ ।

सर्वाधिकरणेषु युक्तोपयुक्ततत्पुरुषाणां पणादिचतुष्पणपरमापहारेषु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः । १६ । कोशाधिष्ठितस्य कोशावच्छेदे घातः । १७ । तद्वैयावृत्यकराणामर्धदण्डाः । १८ । परिभाषणमविज्ञाते । १९ ।

चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः । २० ।

तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठितः संनिधाता निचयाननुतिष्ठेत् । २१ ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चायं विद्याद्वर्षशतादपि ।
यथा पृष्टो न सज्जेत व्यये शेषे च संचये ॥ २२ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे संनिधातृनिचयकर्म पञ्चमोऽध्यायः । आदितः षड्विंशः ।

६

[चतुर्विंशं प्रकरणम् – समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम्]

समाहर्ता दुर्गं राष्ट्रं खनिं सेतुं वनं व्रजं वणिक्पथं चावेक्षेत । १ ।

शुल्कं दण्डः पौतवं नागरिको लक्षणाध्यक्षो मुद्राध्यक्षः सुरा सूना सूत्रं तैलं घृतं क्षारः सौवर्णिकः पण्यसंस्था वेश्या द्यूतं वास्तुकं कारुशिल्पिगणो देवताध्यक्षो द्वारबाहिरिकादेयं च दुर्गम् । २ ।

सीता भागो बलिः करो वणिक् नदीपालस्तरो नावः पत्तनं विवीतं वर्तनी रज्जुश्चोररज्जुश्च राष्ट्रम् । ३ ।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालशङ्खलोहलवणभूमिप्रस्तररसधातवः खनिः । ४ ।

पुष्पफलवाटषण्डकेदारमूलवापाः सेतुः । ५ ।

पशुमृगद्रव्यहस्तिवनपरिग्रहो वनम् । ६ ।

गोमहिषमजाविकं खरोष्ट्रमश्वाश्वतरं च व्रजः । ७ ।

स्थलपथो वारिपथश्च वणिक्पथः । ८ । इत्यायशरीरम् । ९ ।

मूल्यं भागो व्याजी परिघः क्लृप्तं रूपिकमत्ययश्चायमुखम् । १० ।

---

15 D एतेन. 16 D आयुक्तोप°. – D पणद्विपणचतुष्पणपरमा°, Cb पणद्विपणचतुष्पणाः परम°. 18 D -काराणाम्. – G M अर्धदण्डः. 19 G_1 अविज्ञाने. 22 G M सज्येत. – G M व्ययशेषं च दर्शयेत्.

2. 6

2. G M शुल्कदण्डः. – G M क्षारं. – D -शिल्पिगणौ. – D द्वारं बाहिरिका°. 3 G M पट्टनं. – G_1 रज्जूश्चोररज्जूश्च, M रज्जूश्च. 5 D -खण्डकेदार-. – D -मूलकन्दवापा. 7 G M °श्वतराश्च. 10 G M मूलं. – D रूपकम्.

देवपितृपूजादानार्थं, स्वस्तिवाचनम्, अन्तःपुरं, महानसं, दूतप्रावर्तिमं, कोष्ठागारम्, आयुधागारं, पण्यगृहं, कुप्यगृहं, कर्मान्तो, विष्टिः, पत्त्यश्वरथद्विपपरिग्रहो, गोमण्डलं, पशुमृगपक्षिव्यालवाटाः, काष्ठतृणवाटाश्चेति व्ययशरीरम् । ११ ।

राजवर्षं मासः पक्षो दिवसश्च व्युष्टं, वर्षाहेमन्तग्रीष्माणां तृतीयसप्तमा दिवसोनाः पक्षाः शेषाः पूर्णाः, पृथगधिमासकः, इति कालः । १२ ।

करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवी च । १३ ।

संस्थानं प्रचारः शरीरावस्थापनम् आदानं सर्वसमुदयपिण्डः संजातम् – एतत्करणीयम् । १४ ।

कोशार्पितं राजहारः पुरव्ययश्च प्रविष्टं परमसंवत्सरानुवृत्तं शासनमुक्तं मुखाज्ञप्तं चापातनीयम् – एतत्सिद्धम् । १५ ।

सिद्धिकर्मयोगः दण्डशेषमाहरणीयं बलात्कृतप्रतिष्टब्धमवमृष्टं च प्रशोध्यम् – एतच्छेषम्, असारमल्पसारं च । १६ ।

वर्तमानः पर्युषितोऽन्यजातश्चायः । १७ । दिवसानुवृत्तो वर्तमानः । १८ । परमसांवत्सरिकः परप्रचारसंक्रान्तो वा पर्युषितः । १९ । नष्टप्रस्मृतम् आयुक्तदण्डः पार्श्वं पारिहीणिकम् औपायनिकं डमरगतकस्वम् अपुत्रकं निधिश्चान्यजातः । २० । विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषं च व्ययप्रत्यायः । २१ । विक्रये पण्यानामर्घवृद्धिरुपजा, मानोन्मानविशेषो व्याजी, क्रयसंघर्षे वार्घवृद्धिः – इत्यायः । २२ ।

नित्यो नित्योत्पादिको लाभो लाभोत्पादिक इति व्ययः । २३ । दिवसानुवृत्तो नित्यः । २४ । पक्षमाससंवत्सरलाभो लाभः । २५ । तयोरुत्पन्नो नित्योत्पादिको लाभोत्पादिक इति व्ययः । २६ ।

संजातादायव्ययविशुद्धा नीवी, प्राप्ता चानुवृत्ता च । २७ ।

एवं कुर्यात्समुदयं वृद्धिं चायस्य दर्शयेत् ।
ह्रासं व्ययस्य च प्राज्ञः साधयेच्च विपर्ययम् ॥ २८ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनं षष्ठोऽध्यायः ।
आदितः सप्तविंशः ।

---

11 G_1 अन्तःपुरमहा°. – D दूरतप्रावर्तिमं. – D om. कुप्यगृहं. – G_1 -वाटश्चेति, $M_{1,3}$ -वटाश्चेति. 14 G -पिण्डसंजातम्. 15 D G_1 M चाप्रविष्टं, G_2 चाप्रविष्टः, [Cb]. – D चापतनीयम्. 16 G M सिद्धिप्रकर्म-. – G M -प्रतिस्तब्धम्. – G M अवसृष्टं. – D प्राशोध्यम्. 17 D चायमिति. 19 G M -प्रचारः संक्रान्तो. 20 G_2 पारिहीणीयकम्. – D डमरागतक°. 21 G M -शेषश्च. – G M -प्रत्ययः. 22 G M °रूपजा. – G M वा वृद्धिः (for वार्घवृद्धिः). 23,26 D नित्यौत्पा°. – D लाभौत्पा°. 26–27 G_1 M व्ययसंजाताद्. 27 G M चेति. 28 D विपर्ययमिति.

७

[पञ्चविंशं प्रकरणम् – अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः]

अक्षपटलमध्यक्षः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा विभक्तोपस्थानं निबन्धपुस्तकस्थानं कारयेत् । १ ।

तत्राधिकरणानां संख्याप्रचारसंजाताग्रं, कर्मान्तानां द्रव्यप्रयोगवृद्धिक्षयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणं, रत्नसारफल्गुकुप्यानामर्घप्रतिवर्णकप्रतिमानमानोन्मानावमानभाण्डं, देशग्रामजातिकुलसंघानां धर्मव्यवहारचरित्रसंस्थानं, राजोपजीविनां प्रग्रहप्रदेशभोगपरिहारभक्तवेतनलाभं, राज्ञश्च पत्नीपुत्राणां रत्नभूमिलाभं निर्देशोत्पातिकप्रतीकारलाभं, मित्रामित्राणां च संधिविग्रहप्रदानादानं निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । २ ।

ततः सर्वाधिकरणानां करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवीमुपस्थानं प्रचारं चरित्रं संस्थानं च निबन्धेन प्रयच्छेत् । ३ ।

उत्तममध्यमावरेषु च कर्मसु तज्जातिकमध्यक्षं कुर्यात्, सामुदायिकेष्ववक्लृप्तिकं यमुपहत्य राजा नानुतप्येत । ४ । सहग्राहिणः प्रतिभुवः कर्मोपजीविनः पुत्रा भ्रातरो भार्या दुहितरो भृत्याश्चास्य कर्मच्छेदं वहेयुः । ५ ।

त्रिशतं चतुःपञ्चाशच्चाहोरात्राणां कर्मसंवत्सरः । ६ । तमाषाढीपर्यवसानमूनं पूर्णं वा दद्यात् । ७ । करणाधिष्ठितमधिमासकं कुर्यात् । ८ ।

अपसर्पाधिष्ठितं च प्रचारम् । ९ । प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुपलभमानो हि प्रकृतः समुदयमज्ञानेन परिहापयति, उत्थानक्लेशासहत्वादालस्येन, शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु प्रसक्तः प्रमादेन, संक्रोशाधर्मानर्थभीरुर्भयेन, कार्यार्थिष्वनुग्रहबुद्धिः कामेन, हिंसाबुद्धिः कोपेन, विद्याद्रव्यवल्लभापाश्रयाद् दर्पेण, तुलामानतर्कगणितान्तरोपधानाल्लोभेन । १० ।

'तेषामानुपूर्व्या यावानर्थोपघातस्तावानेकोत्तरो दण्डः' इति मानवाः । ११ । 'सर्वत्राष्टगुणः' इति पाराशराः । १२ । 'दशगुणः' इति बार्हस्पत्याः । १३ । 'विंशतिगुणः' इत्यौशनसाः । १४ । यथापराधमिति कौटिल्यः । १५ ।

---

2. 7

1 G M प्रत्यङ्मुखमुदङ्मुखं. 2 G M संख्यां प्रचार-. – G M -प्रयोगे वृद्धि-. – D -मानप्रतिमानो° – Cb om. -अवमान-. – G M -संघातानां. – D -चरित्रस्थानं. – D -भागपरिहार-. – D साररत्नभूमि-. – G1 M -लाभनिर्देशो°. – G M °शोत्पातिक-. – G M -संधिविक्रम-. – G °दानानि निबन्ध-, M °दाननिबन्ध-. 3 G M प्रचारचरित्रसंस्थानं. 4 G M समुदायि°. – G M व्ययमुपहत्य. – G M राजानु°. – D -तप्येतेति. 6 D त्रिशती. 9 D अवसर्पा°. 10 G M om. प्रसक्तः. – G M -गणिकान्तरो°. 13 D दशगुणं, om. इति.

गाणनिक्यान्याषाढीमागच्छेयुः । १६ । आगतानां समुद्रपुस्तकभाण्डनीवीकानामेकत्रासंभाषावरोधं कारयेत् । १७ । आयव्ययनीवीनामग्राणि श्रुत्वा नीवीमवहारयेत् । १८ । यच्चाग्रादायस्यान्तरपर्णे नीव्यां वर्धेत व्ययस्य वा यत्परिहापयेत्, तदष्टगुणमध्यक्षं दापयेत् । १९ । विपर्यये तमेव प्रति स्यात् । २० ।

यथाकालमनागतानामपुस्तकभाण्डनीवीकानां वा देयदशबन्धो दण्डः । २१ ।

कार्मिके चोपस्थिते कारणिकस्याप्रतिबध्नतः पूर्वः साहसदण्डः । २२ । विपर्यये कार्मिकस्य द्विगुणः । २३ ।

प्रचारसमं महामात्राः समग्राः श्रावयेयुरविषममन्त्राः । २४ । पृथग्भूतो मिथ्यावादी चैषामुत्तमं दण्डं दद्यात् । २५ ।

अकृताहोरूपहरं मासमाकाङ्क्षेत । २६ । मासादूर्ध्वं मासद्विशतोत्तरं दण्डं दद्यात् । २७ । अल्पशेषलेख्यनीवीकं पञ्चरात्रमाकाङ्क्षेत । २८ । ततः परं कोशपूर्वमहोरूपहरं धर्मव्यवहारचरित्रसंस्थानसंकलननिर्वर्तनानुमानचारप्रयोगैरवेक्षेत । २९ ।

दिवसपञ्चरात्रपक्षमासचातुर्मास्यसंवत्सरैश्च प्रतिसमानयेत् । ३० । व्युष्टदेशकालमुखोत्पत्त्यनुवृत्तिप्रमाणदायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकैश्चायं समानयेत् । ३१ । व्युष्टदेशकालमुखलाभकारणदेययोगप्रमाणाज्ञापकोद्धारकविधातृकप्रतिग्राहकैश्च व्ययं समानयेत् । ३२ । व्युष्टदेशकालमुखानुवर्तनरूपलक्षणप्रमाणनिक्षेपभाजनगोपायकैश्च नीवीं समानयेत् । ३३ ।

राजार्थे कारणिकस्याप्रतिबध्नतः प्रतिषेधयतो वा आज्ञां निबन्धादायव्ययमन्यथा वा विकल्पयतः पूर्वः साहसदण्डः । ३४ ।

क्रमावहीनमुत्क्रममविज्ञातं पुनरुक्तं वा वस्तुकमवलिखतो द्वादशपणो दण्डः ।३५। नीवीमवलिखतो द्विगुणः । ३६ । भक्षयतोऽष्टगुणः । ३७ । नाशयतः पञ्चबन्धः प्रतिदानं च । ३८ । मिथ्यावादे स्तेयदण्डः । ३९ । पश्चात्प्रतिज्ञाते द्विगुणः, प्रस्मृतोत्पन्ने च । ४० ।

अपराधं सहेताल्पं तुष्येदल्पेऽपि चोदये ।
महोपकारं चाध्यक्षं प्रग्रहेणाभिपूजयेत् ॥ ४१ ॥

---

16 D °निक्यात्याषाढी°. 17 G M -पुस्तभाण्ड-. – G एकत्र संभाषा°. 18 D G_2 अपहारयेत्. 19 G M अन्तरवर्णे नीव्या. 20 D तदेव. 21 G M अपुस्तनीवीकानां (G °वि°). 24 D प्राचार-. – G M -मन्त्रः. 25 G M उत्तमदण्डं. 28 M om. -लेख्य-. – G $M_{1.2}$ -नीविकं. 29 Folio 54 in D ends with ततः परं कोशपू°. Folios 55–63 are missing. Folio 64 begins at 2. 11. 21. 32 G M -परिमाणा-, [em.]. – G M_1 -विघातक-, $M_{2.3}$ -वियातक-, M_2vl. -विधानक-, Cb -निधातृक-, [em.]. 33 G M -परिमाण-, [em.]. 34 m p आज्ञानिबन्धाद्-. – Cb वापि कल्पयतः. 35 G M -लिहतो, [Cb].

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः सप्तमोऽध्यायः।
आदितोऽष्टाविंशः।

८

[षड्विंशं प्रकरणम् – समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्]

कोशपूर्वाः सर्वारम्भाः। १। तस्मात्पूर्वं कोशमवेक्षेत। २।

प्रचारसमृद्धिश्चरित्रानुग्रहश्चोरनिग्रहो युक्तप्रतिषेधः सस्यसंपत्पण्यबाहुल्यमुपसर्गप्रमोक्षः परिहारक्षयो हिरण्योपायनमिति कोशवृद्धिः। ३।

प्रतिबन्धः प्रयोगो व्यवहारोऽवस्तारः परिहापणमुपभोगः परिवर्तनमपहारश्चेति कोशक्षयः। ४।

सिद्धीनामसाधनमनवतारणमप्रवेशनं वा प्रतिबन्धः। ५। तत्र दशबन्धो दण्डः। ६।

कोशद्रव्याणां वृद्धिप्रयोगाः प्रयोगः। ७। पण्यव्यवहारो व्यवहारः। ८। तत्र फलद्विगुणो दण्डः। ९।

सिद्धं कालमप्राप्तं करोत्यप्राप्तं प्राप्तं वेत्यवस्तारः। १०। तत्र पञ्चबन्धो दण्डः। ११।

क्लृप्तमायं परिहापयति व्ययं वा विवर्धयतीति परिहापणम्। १२। तत्र हीनचतुर्गुणो दण्डः। १३।

स्वयमन्यैर्वा राजद्रव्याणामुपभोजनमुपभोगः। १४। तत्र रत्नोपभोगे घातः, सारोपभोगे मध्यमः साहसदण्डः, फल्गुकुप्योपभोगे तच्च तावच्च दण्डः। १५।

राजद्रव्याणामन्यद्रव्येणादानं परिवर्तनम्। १६। तदुपभोगेन व्याख्यातम्। १७।

सिद्धमायं न प्रवेशयति, निबद्धं व्ययं न प्रयच्छति, प्राप्तां नीवीं विप्रतिजानीत इत्यपहारः। १८। तत्र द्वादशगुणो दण्डः। १९।

तेषां हरणोपायाश्चत्वारिंशत्। २०। पूर्वं सिद्धं पश्चादवतारितं, पश्चात्सिद्धं पूर्वमवतारितं, साध्यं न सिद्धम्, असाध्यं सिद्धं, सिद्धमसिद्धं कृतम्, असिद्धं सिद्धं कृतम्,

---

2. 8

1 M समारम्भाः (corr. in M_2). 3 G_1 प्रचारसमर्धि°. – G_1 चोरग्रहो. – G_1 M परिहर-, (p as in text). 5 $M_{1.3}$ -तारणं प्रवशेनं. 7 G_1 M_3 वृद्धिप्रयोगः. – G_1 om. प्रयोगः (at the end). 18 G M निबन्धं (corr. in M_2). 21 $M_{1.3}$ om. असिद्धं सिद्धं कृतम् (G_1 om. only सिद्धं).

अल्पसिद्धं बहु कृतं, बहुसिद्धमल्पं कृतम्, अन्यत्सिद्धमन्यत्कृतम्, अन्यतः सिद्धमन्यतः कृतं, देयं न दत्तम्, अदेयं दत्तं, काले न दत्तम्, अकाले दत्तम्, अल्पं दत्तं बहु कृतं, बहु दत्तमल्पं कृतम्, अन्यद्दत्तमन्यत्कृतम्, अन्यतो दत्तमन्यतः कृतं, प्रविष्टमप्रविष्टं कृतम्, अप्रविष्टं प्रविष्टं कृतं, कुप्यमदत्तमूल्यं प्रविष्टं, दत्तमूल्यं न प्रविष्टं, संक्षेपो विक्षेपः कृतः, विक्षेपः संक्षेपो वा, महार्घमल्पार्घेण परिवर्तितम्, अल्पार्घं महार्घेण वा, समारोपितोऽर्घः, प्रत्यवरोपितो वा, संवत्सरो मासविषमः कृतः, मासो दिवसविषमो वा, समागमविषमः, मुखविषमः, कार्मिकविषमः, निर्वर्तनविषमः, पिण्डविषमः, वर्णविषमः, अर्घविषमः, मानविषमः, मापनविषमः, भाजनविषमः – इति हरणोपायाः । २१ ।

तत्रोपयुक्तनिधायकनिबन्धकप्रतिग्राहकदायकदापकमन्त्रिवैयावृत्यकरानेकैकशोऽनुयुञ्जीत । २२ । मिथ्यावादे चैषां युक्तसमो दण्डः । २३ । प्रचारे चावघोषयेत् ' अमुना प्रकृतेनोपहताः प्रज्ञापयन्तु ' इति । २४ । प्रज्ञापयतो यथोपघातं दापयेत् । २५ ।

अनेकेषु चाभियोगेष्वपव्ययमानः सकृदेव परोक्तः सर्वं भजेत । २६ । वैषम्ये सर्वत्रानुयोगं दद्यात् । २७ । महत्यर्थापहारे चाल्पेनापि सिद्धः सर्वं भजेत । २८ ।

कृतप्रतिघातावस्थः सूचको निष्पन्नार्थः षष्ठमंशं लभेत, द्वादशमंशं भृतकः । २९ । प्रभूताभियोगादल्पनिष्पत्तौ निष्पन्नस्यांशं लभेत । ३० । अनिष्पन्ने शारीरं हैरण्यं वा दण्डं लभेत, न चानुग्राह्यः । ३१ ।

निष्पत्तौ निक्षिपेद्वादमात्मानं वापवाहयेत् ।
अभियुक्तोपजापात्तु सूचको वधमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम् अष्टमोऽध्यायः ।
आदितः एकोनत्रिंशः ।

९

[सप्तविंशं प्रकरणम् – उपयुक्तपरीक्षा]

अमात्यसंपदोपेताः सर्वाध्यक्षाः शक्तितः कर्मसु नियोज्याः । १ । कर्मसु चैषां नित्यं परीक्षां कारयेत्, चित्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम् । २ । अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते । ३ । तस्मात्कर्तारं करणं देशं कालं कार्यं प्रक्षेपमुदयं चैषु विद्यात् । ४ ।

– After प्रत्यवरोपितो वा, Cb Cs m p add रात्रयः समारोपिताः प्रत्यवरोपिता वा. – G M धार्मिक- (for कार्मिक-), [em.]. – M om. मानविषमः. 22 G_2 तत्रोपयुक्तं निधाय तन्निबन्धक-. – G M -मन्त्रिमन्त्रिवैया°, [em.]. 24 G_2 चापघोषयेदमुना, $M_{1.3}$ चापघोषयोमुना. 28 G_1 M °त्यर्थापचारे (corr. in M_2), G_2 °त्यर्थोपचारे, [Cb]. 29 G_1 °वस्थसूचको.

ते यथासंदेशमसंहता अविगृहीताः कर्माणि कुर्युः । ५ । संहता भक्षयेयुः, विगृहीता विनाशयेयुः । ६ । न चानिवेद्य भर्तुः कंचिदारम्भं कुर्युः, अन्यत्रापत्प्रतीकारेभ्यः । ७ ।

प्रमादस्थानेषु चैषामत्ययं स्थापयेद्दिवसवेतनव्ययद्विगुणम् । ८ । यश्चैषां यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा करोति स स्थानमानौ लभेत । ९ ।

' अल्पायतिश्चेन्महाव्ययो भक्षयति । १० । विपर्यये यथायतिव्ययश्च न भक्षयति ' इत्याचार्याः । ११ । अपसर्पेणैवोपलभ्येतेति कौटिल्यः । १२ ।

यः समुदयं परिहापयति स राजार्थं भक्षयति । १३ । स चेदज्ञानादिभिः परिहापयति तदेनं यथागुणं दापयेत् । १४ । यः समुदयं द्विगुणमुद्भावयति स जनपदं भक्षयति । १५ । स चेद्राजार्थमुपनयत्यल्पापराधे वारयितव्यः, महति यथापराधं दण्डयितव्यः । १६ । यः समुदयं व्ययमुपनयति स पुरुषकर्माणि भक्षयति । १७ । स कर्मदिवसद्रव्यमूल्यपुरुषवेतनापहारेषु यथापराधं दण्डयितव्यः । १८ ।

तस्मादस्य यो यस्मिन्नधिकरणे शासनस्थः स तस्य कर्मणो याथातथ्यमायव्ययौ च व्याससमासाभ्यामाचक्षीत । १९ ।

मूलहरतादात्विककदर्यांश्च प्रतिषेधयेत् । २० । यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः । २१ । यो यद्यदुत्पद्यते तत्तद्भक्षयति स तादात्विकः । २२ । यो भृत्यात्मपीडाभ्यामुपचिनोत्यर्थं स कदर्यः । २३ । स पक्षवांश्चेदनादेयः, विपर्यये पर्यादातव्यः । २४ ।

यो महत्यर्थसमुदये स्थितः कदर्यः संनिधत्तेऽवनिधत्तेऽवस्रावयति वा – संनिधत्ते स्ववेश्मनि, अवनिधत्ते पौरजानपदेषु, अवस्रावयति परविषये – तस्य सत्त्री मन्त्रिमित्रभृत्यबन्धुपक्षमागतिं गतिं च द्रव्याणामुपलभेत । २५ । यश्चास्य परविषये संचारं कुर्यात्तमनुप्रविश्य मन्त्रं विद्यात् । २६ । सुविदिते शत्रुशासनापदेशेनैनं घातयेत् । २७ ।

तस्मादस्याध्यक्षाः संख्यायकलेखकरूपदर्शकनीवीग्राहकोत्तराध्यक्षसखाः कर्माणि कुर्युः । २८ । उत्तराध्यक्षा हस्त्यश्वरथारोहाः । २९ । तेषामन्तेवासिनः शिल्पशौचयुक्ताः संख्यायकादीनामपसर्पाः । ३० ।

बहुमुख्यमनित्यं चाधिकरणं स्थापयेत् । ३१ ।

---

2. 9

7 G1 M किंचिदा°. 12 G -लभ्यत इति (for -लभ्येतेति). 16 M2vl. उपहरति (for उपनयति). 26 p परविषयतया. 29 G1 उत्तराध्यक्षः.

यथा ह्यनास्वादयितुं न शक्यं
जिह्वातलस्थं मधु वा विषं वा ।
अर्थस्तथा ह्यर्थचरेण राज्ञः
स्वल्पोऽप्यनास्वादयितुं न शक्यः ॥ ३२ ॥
मत्स्या यथान्तःसलिले चरन्तो
ज्ञातुं न शक्याः सलिलं पिबन्तः ।
युक्तास्तथा कार्यविधौ नियुक्ता
ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः ॥ ३३ ॥
अपि शक्या गतिर्ज्ञातुं पततां खे पतत्त्रिणाम् ।
न तु प्रच्छन्नभावानां युक्तानां चरतां गतिः ॥ ३४ ॥
आस्रावयेच्चोपचितान् विपर्यस्येच्च कर्मसु ।
यथा न भक्षयन्त्यर्थं भक्षितं निर्वमन्ति वा ॥ ३५ ॥
न भक्षयन्ति ये त्वर्थान् न्यायतो वर्धयन्ति च ।
नित्याधिकाराः कार्यास्ते राज्ञः प्रियहिते रताः ॥ ३६ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे उपयुक्तपरीक्षा नवमोऽध्यायः ।
आदितस्त्रिंशः ।

१०

[अष्टाविंशं प्रकरणम् – शासनाधिकारः]

शासने शासनमित्याचक्षते । १ । शासनप्रधाना हि राजानः, तन्मूलत्वात्संधिविग्रहयोः । २ ।

तस्मादमात्यसंपदोपेतः सर्वसमयविदाशुग्रन्थश्चार्वक्षरो लेखवाचनसमर्थो लेखकः स्यात् । ३ ।

सोऽव्यग्रमना राज्ञः संदेशं श्रुत्वा निश्चितार्थं लेखं विदध्यात्, देशैश्वर्यवंशनामधेयोपचारमीश्वरस्य, देशनामधेयोपचारमनीश्वरस्य । ४ ।

जातिं कुलं स्थानवयःश्रुतानि
कर्मर्द्धिशीलान्यथ देशकालौ ।
यौनानुबन्धं च समीक्ष्य कार्ये
लेखं विदध्यात्पुरुषानुरूपम् ॥ ५ ॥

---

2. 10

4 G_1 देशैश्च वंश-. 5 $M_{1.3}$ कुलस्थान-.

अर्थक्रमः संबन्धः परिपूर्णता माधुर्यमौदार्यं स्पष्टत्वमिति लेखसंपत् । ६ । तत्र यथावदनुपूर्वक्रिया प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थक्रमः । ७ । प्रस्तुतस्यार्थस्यानुपरोधादुत्तरस्य विधानमा समाप्तेरिति संबन्धः । ८ । अर्थपदाक्षराणामन्यूनातिरिक्तता हेतूदाहरणदृष्टान्तैरर्थोपवर्णनाश्रान्तपदतेति परिपूर्णता । ९ । सुखोपनीतचार्वर्थशब्दाभिधानं माधुर्यम् । १० । अग्राम्यशब्दाभिधानमौदार्यम् । ११ । प्रतीतशब्दप्रयोगः स्पष्टत्वमिति । १२ ।

अकारादयो वर्णास्त्रिषष्टिः । १३ । वर्णसंघातः पदम् । १४ । तच्चतुर्विधं नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति । १५ । तत्र नाम सत्त्वाभिधायि । १६ । अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावाचि । १७ । क्रियाविशेषकाः प्रादय उपसर्गाः । १८ । अव्ययाश्चादयो निपाताः । १९ । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ । २० । एकपदावरस्त्रिपदपरः परपदार्थानुपरोधेन वर्गः कार्यः । २१ ।

लेखपरिसंहरणार्थ इतिशब्दो वाचिकमस्येति च । २२ ।

निन्दा प्रशंसा पृच्छा च तथाख्यानमथार्थना ।
प्रत्याख्यानमुपालम्भः प्रतिषेधोऽथ चोदना ॥ २३ ॥
सान्त्वमभ्युपपत्तिश्च भर्त्सनानुनयौ तथा ।
एतेष्वर्थाः प्रवर्तन्ते त्रयोदशसु लेखजाः ॥ २४ ॥

तत्राभिजनशरीरकर्मणां दोषवचनं निन्दा । २५ । गुणवचनमेतेषामेव प्रशंसा । २६ । 'कथमेतद्' इति पृच्छा । २७ । 'एवम्' इत्याख्यानम् । २८ । 'देहि' इत्यर्थना । २९ । 'न प्रयच्छामि' इति प्रत्याख्यानम् । ३० । 'अननुरूपं भवतः' इत्युपालम्भः । ३१ । 'मा कार्षीः' इति प्रतिषेधः । ३२ । 'इदं क्रियताम्' इति चोदना । ३३ । 'योऽहं स भवान्, यन्मम द्रव्यं तद्भवतः' इत्युपग्रहः सान्त्वम् । ३४ । व्यसनसाहाय्यमभ्युपपत्तिः । ३५ । सदोषमायतिप्रदर्शनमभिभर्त्सनम् । ३६ । अनुनयस्त्रिविधोऽर्थकृतावतिक्रमे पुरुषादिव्यसने चेति । ३७ ।

प्रज्ञापनाज्ञापरिदानलेखा-
स्तथा परीहारनिसृष्टिलेखौ ।
प्रावृत्तिकश्च प्रतिलेख एव
सर्वत्रगश्चेति हि शासनानि ॥ ३८ ॥

---

7 G_1 अर्थस्य क्रमः. 9 G_1 -पदेति. 10 M °नीताचार्व° (corr. in M_2). 18 G_1 -विशेषिताः. 21 G_1 °र्थानुरोधेन (so p). 22 G M लेखकपरि-, [Cb]. 24,35 G M अभ्यव°, [em.].

अनेन विज्ञापितमेवमाह
तद्दीयतां चेद्यदि तत्त्वमस्ति ।
राज्ञः समीपे वरकारमाह
प्रज्ञापनैषा विविधोपदिष्टा ॥ ३९ ॥
भर्तुराज्ञा भवेद्यत्र निग्रहानुग्रहौ प्रति ।
विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेखलक्षणम् ॥ ४० ॥
यथार्हगुणसंयुक्ता पूजा यत्रोपलक्ष्यते ।
अप्याधौ परिदाने वा भवतस्तावुपग्रहौ ॥ ४१ ॥
जातेर्विशेषेषु पुरेषु चैव
ग्रामेषु देशेषु च तेषु तेषु ।
अनुग्रहो यो नृपतेर्निदेशा-
त्तज्ज्ञः परीहार इति व्यवस्येत् ॥ ४२ ॥
निसृष्टिस्थापना कार्यकरणे वचने तथा ।
एष वाचिकलेखः स्याद् भवेन्नैसृष्टिकोऽपि वा ॥ ४३ ॥
विविधां दैवसंयुक्तां तत्त्वजां चैव मानुषीम् ।
द्विविधां तां व्यवस्यन्ति प्रवृत्तिं शासनं प्रति ॥ ४४ ॥
दृष्ट्वा लेखं यथातत्त्वं ततः प्रत्यनुभाष्य च ।
प्रतिलेखो भवेत्कार्यो यथा राजवचस्तथा ॥ ४५ ॥
यत्रेश्वरांश्चाधिकृतांश्च राजा
रक्षोपकारौ पथिकार्थमाह ।
सर्वत्रगो नाम भवेत्स मार्गे
देशे च सर्वत्र च वेदितव्यः ॥ ४६ ॥

उपायाः सामोपप्रदानभेददण्डाः । ४७ ।

तत्र साम पञ्चविधम् – गुणसंकीर्तनं, संबन्धोपाख्यानं, परस्परोपकारसंदर्शनम्, आयतिप्रदर्शनम्, आत्मोपनिधानमिति । ४८ । तत्राभिजनशरीरकर्मप्रकृतिश्रुतद्रव्यादीनां गुणग्रहणं प्रशंसा स्तुतिर्गुणसंकीर्तनम् । ४९ । ज्ञातियौनमौखस्रौवकुलहृदयमित्रसंकीर्तनं संबन्धोपाख्यानम् । ५० । स्वपक्षपरपक्षयोरन्योन्योपकारसंकीर्तनं परस्परोपकारसंदर्शनम् । ५१ । 'अस्मिन्नेवं कृत इदमावयोर्भवति' इत्याशाजननमायतिप्रदर्श-

---

39 M तदीयतां (corr. in M_2). 43 G M कार्या करणे, [Cb]. – m p एषा (for एष). 44 G_1 तत्त्वमां, G_2 तत्त्वज्ञां. – G_1 विविधां तां. 45 M तथा तत्त्वं (for यथा॰). 49 G_1 -श्रुतिद्रव्या°. – G M गुणागुणग्रहणं, [Cb].

नम् । ५२ । 'योऽहं स भवान्, यन्मम द्रव्यं तद्भवता स्वकृत्येषु प्रयोज्यताम्' इत्यात्मोपनिधानम् । इति । ५३ ।

उपप्रदानमर्थोपकारः । ५४ ।

शङ्काजननं निर्भर्त्सनं च भेदः । ५५ ।

वधः परिक्लेशोऽर्थहरणं दण्डः । इति । ५६ ।

अकान्तिर्व्याघातः पुनरुक्तमपशब्दः संप्लव इति लेखदोषाः । ५७ । तत्र कालपत्रकमचारुविषमविरागाक्षरत्वम् अकान्तिः । ५८ । पूर्वेण पश्चिमस्यानुपपत्तिर्व्याघातः । ५९ । उक्तस्याविशेषेण द्वितीयमुच्चारणं पुनरुक्तम् । ६० । लिङ्गवचनकालकारकाणामन्यथाप्रयोगोऽपशब्दः । ६१ । अवर्गे वर्गकरणं वर्गे चावर्गक्रिया गुणविपर्यासः संप्लवः । इति । ६२ ।

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपलभ्य च ।
कौटिल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः ॥ ६३ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे शासनाधिकारः दशमोऽध्यायः । आदित एकत्रिंशः ।

११

[एकोनत्रिंशं प्रकरणम् – कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा]

कोशाध्यक्षः कोशप्रवेश्यं रत्नं सारं फल्गु कुप्यं वा तज्जातकरणाधिष्ठितः प्रतिगृह्णीयात् । १ ।

ताम्रपर्णिकं पाण्ड्यकवाटकं पाशिक्यं कौलेयं चौर्णेयं माहेन्द्रं कार्दमिकं स्रौतसीयं ह्रादीयं हैमवतं च मौक्तिकम् । २ । शुक्तिः शङ्खः प्रकीर्णकं च योनयः । ३ ।

मसूरकं त्रिपुटकं कूर्मकमर्धचन्द्रकं कञ्चुकितं यमकं कर्तकं खरकं सिक्तकं कामण्डलुकं श्यावं नीलं दुर्विद्धं चाप्रशस्तम् । ४ । स्थूलं वृत्तं निस्तलं भ्राजिष्णु श्वेतं गुरु स्निग्धं देशविद्धं च प्रशस्तम् । ५ ।

शीर्षकमुपशीर्षकं प्रकाण्डकमवघाटकं तरलप्रतिबद्धं चेति यष्टिप्रभेदाः । ६ ।

यष्टीनामष्टसहस्रमिन्द्रच्छन्दः । ७ । ततोऽर्धं विजयच्छन्दः । ८ । चतुष्षष्टिरर्धहारः । ९ । चतुष्पञ्चाशद्रश्मिकलापः । १० । द्वात्रिंशद् गुच्छः । ११ ।

---

2. 11

1 Cb कोशप्रावेश्यं. – G2 तज्ज्ञात-, Cb तज्जाति-. 2 M पाण्ड्यकपाटकं. 3 Cb शङ्खः शुक्तिः. 4 Cb सिक्थकं. 6 G M प्रकाण्डम्, [Cb]. – G1 M2.3 -प्रतिबन्धं, M2vl. -प्रतिबन्धकं, Cb -प्रतिविद्धं. – G M -प्रदेशाः, [Cb]. 8 After s. 8, Cb adds शतं देवच्छन्दः. 11 G1 गुच्छाः.

सप्तविंशतिर्नक्षत्रमाला । १२ । चतुर्विंशतिरर्धगुच्छः । १३ । विंशतिर्माणवकः । १४ । ततोऽर्धमर्धमाणवकः । १५ । एत एव मणिमध्यास्तन्माणवका भवन्ति । १६ ।

एकशीर्षकः शुद्धो हारः । १७ । तद्वच्छेषाः । १८ । मणिमध्योऽर्धमाणवकः । १९ ।

त्रिफलकः फलकहारः, पञ्चफलको वा । २० ।

सूत्रमेकावली शुद्धा । २१ । सैव मणिमध्या यष्टिः । २२ । हेममणिचित्रा रत्नावली । २३ । हेममणिमुक्तान्तरोऽपवर्तकः । २४ । सुवर्णसूत्रान्तरं सोपानकम् । २५ । मणिमध्यं वा मणिसोपानकम् । २६ ।

तेन शिरोहस्तपादकटीकलापजालकविकल्पा व्याख्याताः । २७ ।

मणिः कौटो मालेयकः पारसमुद्रकश्च । २८ ।

सौगन्धिकः पद्मरागोऽनवद्यरागः पारिजातपुष्पको बालसूर्यकः । २९ । वैडूर्यम् उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक उदकवर्णो वंशरागः शुकपत्रवर्णः पुष्यरागो गोमूत्रको गोमेदकः । ३० । इन्द्रनीलो नीलावलीयः कलायपुष्पको महानीलो जम्ब्वाभो जीमूतप्रभो नन्दकः स्रवन्मध्यः । ३१ । शुद्धस्फटिको मूलाटवर्णः शीतवृष्टिः सूर्यकान्तश्च । इति मणयः । ३२ ।

षडश्रश्चतुरश्रो वृत्तो वा तीव्ररागः संस्थानवानच्छः स्निग्धो गुरुरर्चिष्मानन्तर्गतप्रभः प्रभानुलेपी चेति मणिगुणाः । ३३ । मन्दरागप्रभः सशर्करः पुष्पच्छिद्रः खण्डो दुर्विद्धो लेखाकीर्ण इति दोषाः । ३४ ।

विमलकः सस्यकोऽञ्जनमूलकः पित्तकः सुलभको लोहिताक्षो मृगाश्मको ज्योतीरसको मालेयकोऽहिच्छत्रकः कूर्पः प्रतिकूर्पः सुगन्धिकूर्पः क्षीरवकः शुक्तिचूर्णकः शिलाप्रवालकः पुलकः शुक्लपुलक इत्यन्तरजातयः । ३५ । शेषाः काचमणयः । ३६ ।

सभाराष्ट्रकं तज्जमाराष्ट्रकं कास्तीरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणिमन्तकमिन्द्रवानकं च वज्रम् । ३७ । खनिः स्रोतः प्रकीर्णकं च योनयः । ३८ ।

---

21 Folio 64 in D begins with शुद्धा मणिमध्या वा यष्टिः (ss. 21-22). 22 D om. सैव. – D मणिमध्या वा. 28 G M मौलेयकः. – D -समुद्रश्च. 29 D G_1 M पद्मानवद्यरागः. – D बालसूर्यकः पञ्चधा पद्मरागः. 30 D पुष्परागो. – G M read नीलावलीयः after गोमेदकः (instead of after इन्द्रनीलः in s. 31). 31 D adds शुद्धस्फटिको मूलाटीवर्णः (before इन्द्रनीलः). – D नीलावलीयकः. – G M जाम्बवाभो. 32 D G M om. शुद्धस्फटिको मूलाटवर्णः, [Cp]. 33 D षडश्रिश्. – G_1 तीव्ररागसंस्थान-. – D अन्तरगत-. 35 G M लोहितकोऽमृतांशुको. – G M मैलेयक आहिच्छत्रकः. – D कूर्पप्रति-°. – G_1 M पूतिकूर्पः. – D क्षीरयकः, G_1 क्षीरपकः, G_2 क्षीरबकः. – M शुक्तिपूर्णकः. – G M शुक्रपुलक. 37 Cb महा° (for सभा°). – G M मध्यम-, Cj तज्जुमा-, (for तज्जमा-). – G M कान्तीर-. – D माणिमन्तकम्. – G_2 इन्दूखानकं.

मार्जाराक्षकं शिरीषपुष्पकं गोमूत्रकं गोमेदकं शुद्धस्फटिकं मूलाटीवर्णं मणिवर्णानामन्यतमवर्णमिति वज्रवर्णाः । ३९ ।

स्थूलं गुरु प्रहारसहं समकोटिकं भाजनलेखि तर्कुभ्रामि भ्राजिष्णु च प्रशस्तम् । ४० । नष्टकोणं निरश्रि पार्श्वापवृत्तं चाप्रशस्तम् । ४१ ।

प्रवालकम् आलकन्दकं वैवर्णिकं च, रक्तं पद्मरागं च करटगर्भिणिकावर्जमिति । ४२ ।

चन्दनं सातनं रक्तं भूमिगन्धि । ४३ । गोशीर्षकं कालताम्रं मत्स्यगन्धि । ४४ । हरिचन्दनं शुकपत्रवर्णमाम्रगन्धि, तार्णसं च । ४५ । ग्रामेरुकं रक्तं रक्तकालं वा बस्तमूत्रगन्धि । ४६ । दैवसभेयं रक्तं पद्मगन्धि, जापकं च । ४७ । जोङ्गकं रक्तं रक्तकालं वा स्निग्धम्, तौरूपं च । ४८ । मालेयकं पाण्डुरक्तम् । ४९ । कुचन्दनं रूक्षमगुरुकालं रक्तं रक्तकालं वा । ५० । कालपर्वतकं रक्तकालमनवद्यवर्णं वा । ५१ । कोशागारपर्वतकं कालं कालचित्रं वा । ५२ । शीतोदकीयं पद्माभं कालस्निग्धं वा । ५३ । नागपर्वतकं रूक्षं शैवलवर्णं वा । ५४ । शाकलं कपिलम् । इति । ५५ ।

लघु स्निग्धमश्यानं सर्पिःस्नेहलेपि गन्धसुखं त्वगनुसार्यनुल्वणमविराग्युष्णसहं दाहग्राहि सुखस्पर्शनमिति चन्दनगुणाः । ५६ ।

अगुरु जोङ्गकं कालं कालचित्रं मण्डलचित्रं वा । ५७ । श्यामं दोङ्गकम् । ५८ । पारसमुद्रकं चित्ररूपमुशीरगन्धि नवमालिकागन्धि वा । इति । ५९ ।

गुरु स्निग्धं पेशलगन्धि निर्हार्यग्निसहमसंप्लुतधूमं समगन्धं विमर्दसहमित्यगुरुगुणाः । ६० ।

तैलपर्णिकम् अशोकग्रामिकं मांसवर्णं पद्मगन्धि । ६१ । जोङ्गकं रक्तपीतकमुत्पलगन्धि गोमूत्रगन्धि वा । ६२ । ग्रामेरुकं स्निग्धं गोमूत्रगन्धि । ६३ । सौवर्णकुड्यकं रक्तपीतं मातुलुङ्गगन्धि । ६४ । पूर्णकद्वीपकं पद्मगन्धि नवनीतगन्धि वा । इति । ६५ ।

भद्रश्रियं पारलौहित्यकं जातीवर्णम् । ६६ । आन्तरवत्यमुशीरवर्णम् । ६७ । उभयं कुष्ठगन्धि च । इति । ६८ ।

---

39 G मार्जाराक्षकं च. – G M मूलाटीपुष्प- (G °पुष्पक-).– Folio 64 in D ends with मूलाटीवर्णम् and with that the fragmentary manuscript comes to an end. 40 Cb स्थूलं वृत्तं गुरु. – G M -लेखितं कुभ्रामि, [Cb]. 42 Cb आलसान्द्रकं, Cj आलसान्द्रकं. – G करटं गर्भि°, M करटागर्भि°, [Cb]. 47 $M_{1.3}$ om. च. 49 M मालेयं, 50 G_1 कालं रूक्षम्, M कालं गुरुक्षम् (for रूक्षम्), [em.]. 50–51 Cb reads कुचन्दनं कालवर्णकं गोमूत्रगन्धि, अगरुकालं' रक्तकालं वा, कालपर्वतकं रूक्षम्, but the actual commentary shows रक्तकालमनवद्यवर्णं वा (for रूक्षम्). 51 [रक्तकालम् added from Cb]. 52 G_1 कोशाकार-, Cb कोशकार-. 60 M निहार्यग्नि-. 64 M सौवर्णस्यकुप्यकं. 66 G भद्रश्रीयं. 67 G आन्तरपत्यम्.

कालेयकः स्वर्णभूमिजः स्निग्धपीतकः । ६९ । औत्तरपर्वतको रक्तपीतकः । ७० । इति साराः ।

पिण्डक्वाथधूमसहमविरागि योगानुविधायि च । ७१ । चन्दनागुरुवच्च तेषां गुणाः । ७२ ।

कान्तनावकं प्रैयकं चौत्तरपर्वतकं चर्म । ७३ । कान्तनावकं मयूरग्रीवाभम् । ७४ । प्रैयकं नीलपीतश्वेतलेखाबिन्दुचित्रम् । ७५ । तदुभयमष्टाङ्गुलायामम् । ७६ ।

बिसी महाबिसी च द्वादशग्रामीये । ७७ । अव्यक्तरूपा दुहिलितिका चित्रा वा बिसी । ७८ । परुषा श्वेतप्राया महाबिसी । ७९ । द्वादशाङ्गुलायाममुभयम् । ८० ।

श्यामिका कालिका कदली चन्द्रोत्तरा शाकुला चारोहजाः । ८१ । कपिला बिन्दुचित्रा वा श्यामिका । ८२ । कालिका कपिला कपोतवर्णा वा । ८३ । तदुभयमष्टाङ्गुलायामम् ।८४। परुषा कदली हस्तायता । ८५। सैव चन्द्रचित्रा चन्द्रोत्तरा । ८६ । कदलीत्रिभागा शाकुला कोठमण्डलचित्रा कृतकर्णिकाजिनचित्रा वा । इति । ८७ ।

सामूरं चीनसी सामूली च बाह्लवेयाः । ८८ । षट्त्रिंशदङ्गुलमञ्जनवर्णं सामूरम् । ८९ । चीनसी रक्तकाली पाण्डुकाली वा । ९० । सामूली गोधूमवर्णा । इति । ९१ ।

सातिना नलतूला वृत्तपुच्छा चौद्राः । ९२ । सातिना कृष्णा । ९३ । नलतूला नलतूलवर्णा । ९४ । कपिला वृत्तपुच्छा च । ९५ । इति चर्मजातयः ।

चर्मणां मृदु स्निग्धं बहुलरोम च श्रेष्ठम् । ९६ ।

शुद्धं शुद्धरक्तं पक्षरक्तं चाविकम् , खचितं वानचित्रं खण्डसंघात्यं तन्तुविच्छिन्नं च । ९७ । कम्बलः कौचपकः कुलमितिका सौमितिका तुरगास्तरणं वर्णकं तलिच्छकं वारवाणः परिस्तोमः समन्तभद्रकं चाविकम् । ९८ । पिच्छिलमार्द्रमिव च सूक्ष्मं मृदु च श्रेष्ठम् । ९९ ।

अष्टप्रोतिसंघात्या कृष्णा भिङ्गिसी वर्षवारणमपसारक इति नैपालकम् । १०० ।

संपुटिका चतुरश्रिका लम्बरा कटवानकं प्रावरकः सत्तलिकेति मृगरोम । १०१ ।

70 m p रत्नपीतकः. 73 M चोत्तर° (so p). 75 G_1 M -लेखिबिन्दु-, Cb presupposes नीलं पीतं श्वेतं लेखाबिन्दुचित्रम्. 78 M_2 Cb दुहिलिका. 81 M_2vl. Cb आरोटजाः. 87 G_1 M °जनचित्रा. – G M चेति, [em.]. 97 G M पझरक्तं, [Cb]. 98 Cb कोचपकः, Cj कौचेवकः, Cp कुचेलकः, Cs केचलकः. – Cb कलमितिका, Cp कथमितिका. – Cj सोमितिका. – M वर्णं (for वर्णकं). – Cb तल्लित्थकं. 99 G पिच्छल°. – M चरश्रेष्ठम् (corr. in M_2). 100 G M -प्रौति-, Cb -प्रोति-, [M_2vl.]. – $M_{1.3}$ नैवालकम्. 101 Cb अलंबानं (for लम्बरा). – Cb सन्तलिकेति.

वाङ्गकं श्वेतं स्निग्धं दुकूलम् । १०२ । पौण्ड्रकं श्यामं मणिस्निग्धम् । १०३ । सौवर्णकुड्यकं सूर्यवर्णं मणिस्निग्धोदकवानं चतुरश्रवानं व्यामिश्रवानं च । १०४ । एतेषामेकांशुकमध्यर्धद्वित्रिचतुरंशुकमिति । १०५ ।

तेन काशिकं पौण्ड्रकं च क्षौमं व्याख्यातम् । १०६ ।

मागधिका पौण्ड्रिका सौवर्णकुड्यका च पत्रोर्णा । १०७ । नागवृक्षो लिकुचो बकुलो वटश्च योनयः । १०८ । पीतिका नागवृक्षिका । १०९ । गोधूमवर्णा लैकुची । ११० । श्वेता बाकुली । १११ । शेषा नवनीतवर्णा । ११२ । तासां सौवर्णकुड्यका श्रेष्ठा । ११३ ।

तया कौशेयं चीनपट्टाश्च चीनभूमिजा व्याख्याताः । ११४ ।

माधुरमापरान्तकं कालिङ्गकं काशिकं वाङ्गकं वात्सकं माहिषकं च कार्पासिकं श्रेष्ठम् । इति । ११५ ।

अतः परेषां रत्नानां प्रमाणं मूल्यलक्षणम् ।
जातिं रूपं च जानीयान्निधानं नवकर्म च ॥ ११६ ॥
पुराणप्रतिसंस्कारं कर्म गुह्यमुपस्करान् ।
देशकालपरीभोगं हिंस्राणां च प्रतिक्रियाम् ॥ ११७ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा एकादशोऽध्यायः ।
आदितो द्वात्रिंशः ।

१२

[त्रिंशं प्रकरणम् – आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्]

आकराध्यक्षः शुल्बधातुशास्त्ररसपाकमणिरागज्ञस्तज्ज्ञसखो वा तज्जातकर्मकरोपकरणसंपन्नः किट्टमूषाङ्गारभस्मलिङ्गं वाऽऽकरं भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा भूमिप्रस्तररसधातुमत्यर्थवर्णगौरवमुग्रगन्धरसं परीक्षेत । १ ।

पर्वतानामभिज्ञातोद्देशानां बिलगुहोपत्यकालयनगूढखातेष्वन्तःप्रस्यन्दिनो जम्बूचूततालफलपक्वहरिद्राभेदगुडहरितालमनःशिलाक्षौद्रहिङ्गुलुकपुण्डरीकशुकमयूरपत्रवर्णाः सवर्णोदकौषधिपर्यन्ताश्चिक्कणा विशदा भारिकाश्च रसाः काञ्चनिकाः । २ । अप्सु

---

105 G अर्धद्वित्रि-. 107 $M_{1.3}$ पत्रोर्णां. Cb पत्रोर्णाः, 116 $M_{1.3}$ प्रमाणमूल्य-. 117 G_1 M उपस्करात् (corr. in M_2). Colophon Cb कोशप्रावेश्य-.

2. 12

1 G M तज्ज्ञसंघो, [Cb Cp]. – G_1 तज्ज्ञात-. 2 m p -लयनिगूढ-. – G M om. -गुड-, [M_2 vl.]. – G_1 M om. -मनःशिला-. – Cb om. -मयूर-.

निष्ठ्यूतास्तैलवद्विसर्पिणः पङ्कमलग्राहिणश्च ताम्ररूप्ययोः शतादुपरि वेद्धारः । ३ ।

तत्प्रतिरूपकमुग्रगन्धरसं शिलाजतु विद्यात् । ४ ।

पीतकास्ताम्रकास्ताम्रपीतका वा भूमिप्रस्तरधातवो भिन्ना नीलराजीवन्तो मुद्गमाषकृसरवर्णा वा दधिबिन्दुपिण्डचित्रा हरिद्राहरीतकीपद्मपत्रशैवलयकृत्प्लीहानवद्यवर्णा भिन्नाश्चुञ्चुवालुकालेखाबिन्दुस्वस्तिकवन्तः सगुलिका अर्चिष्मन्तस्ताप्यमाना न भिद्यन्ते बहुफेनधूमाश्च सुवर्णधातवः प्रतीवापार्थास्ताम्ररूप्यवेधनाः । ५ ।

शङ्खकर्पूरस्फटिकनवनीतकपोतपारावतविमलकमयूरग्रीवावर्णाः सस्यकगोमेदकगुडमत्स्यण्डिकावर्णाः कोविदारपद्मपाटलीकलायक्षौमातसीपुष्पवर्णाः ससीसाः साञ्जना विस्रा भिन्नाः श्वेताभाः कृष्णाः कृष्णाभाः श्वेताः सर्वे वा लेखाबिन्दुचित्रा मृदवो ध्मायमाना न स्फुटन्ति बहुफेनधूमाश्च रूप्यधातवः । ६ ।

सर्वधातूनां गौरववृद्धौ सत्त्ववृद्धिः । ७ ।

तेषामशुद्धा मूढगर्भा वा तीक्ष्णमूत्रक्षारभाविता राजवृक्षवटपीलुगोपित्तरोचनामहिषखरकरभमूत्रलेण्डपिण्डबद्धास्तत्प्रतीवापास्तदवलेपा वा विशुद्धाः स्रवन्ति । ८ ।

यवमाषतिलपलाशपीलुक्षारैर्गोक्षीराजक्षीरैर्वा कदलीवज्रकन्दप्रतीवापो मार्दवकरः । ९ ।

मधुमधुकमजापयः सतैलं
घृतगुडकिण्वयुतं सकन्दलीकम् ।
यदपि शतसहस्रधा विभिन्नं
भवति मृदु त्रिभिरेव तन्निषेकैः ॥ १० ॥

गोदन्तशृङ्गप्रतीवापो मृदुस्तम्भनः । ११ ।

भारिकः स्निग्धो मृदुश्च प्रस्तरधातुर्भूमिभागो वा पिङ्गलो हरितः पाटलो लोहितो वा ताम्रधातुः । १२ ।

काकमेचकः कपोतरोचनावर्णः श्वेतराजिनद्धो वा विस्रः सीसधातुः । १३ ।

ऊषरकर्बुरः पक्वलोष्टवर्णो वा त्रपुधातुः । १४ ।

खुरुम्बः पाण्डुरोहितः सिन्दुवारपुष्पवर्णो वा तीक्ष्णधातुः । १५ ।

---

5 G_2 प्रभिन्ना नील-. — G_1 M तप्यमाना (p as in text). 6 G_1 सस्यकटोमेदक-, $M_{1.3}$ सस्यकरटामेदक-, (m p as in text). — G_1 M विप्रा भिन्नाः, (corr. in M_2). — $M_{1.3}$ श्वेताः श्वेताभाः. 7 M_2vl. सर्वेषां धातूनां. 8 M -क्षारविभाविता. — G M -करट- (corr. in M_2). — G M -लण्ड-, [em. of. 2. 2. 10]. 9 M_2 कन्दली-. 10 Cb -गुडचूर्णयुतं. 14 S. 14 missing in M_3. 15 M_2 खुरुम्भः, Cb सुरुम्बः, m p कुरुम्बः.

काकाण्डभुजपत्रवर्णो वा वैक्रुन्तकधातुः । १६ ।

अच्छः स्निग्धः सप्रभो घोषवान् शीतस्तीव्रस्तनुरागश्च मणिधातुः । १७ ।

धातुसमुत्थं तज्जातकर्मान्तेषु प्रयोजयेत् । १८ । कृतभाण्डव्यवहारमेकमुखम्, अत्ययं चान्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतॄणां स्थापयेत् । १९ ।

आकरिकमपहरन्तमष्टगुणं दापयेद् अन्यत्र रत्नेभ्यः । २० । स्तेनमनिसृष्टोपजीविनं च बद्धं कर्म कारयेत्, दण्डोपकारिणं च । २१ ।

व्ययक्रियाभारिकमाकरं भागेन प्रक्रयेण वा दद्यात्, लाघविकमात्मना कारयेत् । २२ ।

लोहाध्यक्षस्ताम्रसीसत्रपुवैकृन्तकारकूटवृत्तकंसताललोहकर्मान्तान् कारयेत्, लोहभाण्डव्यवहारं च । २३ ।

लक्षणाध्यक्षश्चतुर्भागताम्रं रूप्यरूपं तीक्ष्णत्रपुसीसाञ्जनानामन्यतममाषबीजयुक्तं कारयेत् – पणम् अर्धपणं पादम् अष्टभागमिति, पादाजीवं ताम्ररूपं – माषकम् अर्धमाषकं काकणीम् अर्धकाकणीमिति । २४ ।

रूपदर्शकः पणयात्रां व्यावहारिकीं कोशप्रवेश्यां च स्थापयेत् । २५ । रूपिकमष्टकं शतम्, पञ्चकं शतं व्याजीं, पारीक्षिकमष्टभागिकं शतं, पञ्चविंशतिपणमत्ययं च अन्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृपरीक्षितृभ्यः । २६ ।

खन्यध्यक्षः शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालक्षारकर्मान्तान् कारयेत्, पणनव्यवहारं च । २७ ।

लवणाध्यक्षः पाकमुक्तं लवणभागं प्रक्रयं च यथाकालं संगृह्णीयाद्, विक्रयाच्च मूल्यं रूपं व्याजीं च । २८ । आगन्तुलवणं षड्भागं दद्यात् । २९ । दत्तभागविभागस्य विक्रयः, पञ्चकं शतं व्याजीं रूपं रूपिकं च । ३० । क्रेता शुल्कं राजपण्यच्छेदानुरूपं च वैधरणं दद्यात्, अन्यत्र क्रेता षट्छतमत्ययं च । ३१ । विलवणमुत्तमं दण्डं दद्याद्, अनिसृष्टोपजीवी च अन्यत्र वानप्रस्थेभ्यः । ३२ । श्रोत्रियास्तपस्विनो विष्टयश्च भक्तलवणं हरेयुः । ३३ । अतोऽन्यो लवणक्षारवर्गः शुल्कं दद्यात् । ३४ ।

एवं मूल्यं च भागं च व्याजीं परिघमत्ययम् ।
शुल्कं वैधरणं दण्डं रूपं रूपिकमेव च ॥ ३५ ॥

---

17 G_1 M बोषवान्. – Cb शीततीव्रस्. 18 G M -समुत्थितं, [Cb Cp]. 19 G_2 M अकृतभाण्ड-. 21 Cb बध्वा. – m p भाण्डोप°. – G_2 °कारिणश्च. 23 G M -लोध्र-, [Cb]. 27 G_1 M -कर्मान्तं (m p as in text). 28 G_1 M om. च (after व्याजीं), [Cb]. 29 M_2vl. दद्यादष्टभागं वा. 31 G M -पण्याच्छेदा°, [Cb]. 32 G_1 M द्विलवणम् (corr. in M_2). 35 G M मूल्यविभागं, [Cb].

खनिभ्यो द्वादशविधं धातुं पण्यं च संहरेत् ।
एवं सर्वेषु पण्येषु स्थापयेन्मुखसंग्रहम् ॥ ३६ ॥
आकरप्रभवः कोशः कोशाद्दण्डः प्रजायते ।
पृथिवी कोशदण्डाभ्यां प्राप्यते कोशभूषणा ॥ ३७ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे आकरकर्मान्तप्रवर्तनम् द्वादशोऽध्यायः ।
आदितस्त्रयस्त्रिंशः ।

१३

[एकत्रिंशं प्रकरणम् – अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः]

सुवर्णाध्यक्षः सुवर्णरजतकर्मान्तानामसंबन्धावेशनचतुःशालामेकद्वारामक्षशालां कारयेत् । १ । विशिखामध्ये सौवर्णिकं शिल्पवन्तमभिजातं प्रात्ययिकं च स्थापयेत् । २ ।

जाम्बूनदं शातकुम्भं हाटकं वैणवं शृङ्गशुक्तिजं जातरूपं रसविद्धमाकरोद्गतं च सुवर्णम् । ३ । किञ्जल्कवर्णं मृदु स्निग्धमनादि भ्राजिष्णु च श्रेष्ठम्, रक्तपीतकं मध्यमम्, रक्तमवरम् । ४ ।

श्रेष्ठानां पाण्डु श्वेतं चाप्राप्तकम् । ५ । तद्येनाप्राप्तकं तच्चतुर्गुणेन सीसेन शोधयेत् । ६ । सीसान्वयेन भिद्यमानं शुष्कपटलैर्ध्मापयेत् । ७ । रूक्षत्वाद्भिद्यमानं तैलगोमये निषेचयेत् । ८ ।

आकरोद्गतं सीसान्वयेन भिद्यमानं पाकपत्राणि कृत्वा गण्डिकासु कुट्टयेत्, कदलीवज्रकन्दकल्के वा निषेचयेत् । ९ ।

तुत्थोद्गतं गौडिकं काम्बुकं चाक्रवालिकं च रूप्यम् । १० । श्वेतं स्निग्धं मृदु च श्रेष्ठम् । ११ । विपर्यये स्फोटनं च दुष्टम् । १२ । तत्सीसचतुर्भागेन शोधयेत् । १३ । उद्गतचूलिकमच्छं भ्राजिष्णु दधिवर्णं च शुद्धम् । १४ ।

शुद्धस्यैको हारिद्रस्य सुवर्णो वर्णकः । १५ । ततः शुल्बकाकण्युत्तरापसारिता आ चतुःसीमान्तादिति षोडश वर्णकाः । १६ ।

सुवर्णं पूर्वं निकष्य पश्चाद्वर्णिकां निकषयेत् । १७ । समरागलेखमनिम्नोन्नते देशे निकषितम्, परिमृदितं परिलीढं नखान्तराद्वा गैरिकेणावचूर्णितमुपधिं विद्यात् । १८ ।

---

2. 13

2 M₂vl. शीलवन्तम् (for शिल्प°). 3 Cb शृङ्गिशुक्ति-. – M रससिद्धम् (corr. in M₂), M₂ vl. रसवित्तम्. 4 G M अनुनादि, [Cb]. 9 G M कन्दलीवज्र-, [em. cf. 2.12.9] 10 G₁ काममलं कबुं, M कामळुकं, p काममलं कबकं, [Cb Cp] 14 M अर्थं (for अच्छं) (corr. in M₂). 18 M₁.₃ °मुपधि.

जातिहिङ्गुलुकेन पुष्पकासीसेन वा गोमूत्रभावितेन दिग्धेनाग्रहस्तेन संस्पृष्टं सुवर्णं श्वेतीभवति । १९ । सकेसरः स्निग्धो मृदुर्भ्राजिष्णुश्च निकषरागः श्रेष्ठः । २० ।

कालिङ्गकस्तापीपाषाणो वा मुद्गवर्णो निकषः श्रेष्ठः । २१ । समरागी विक्रयक्रयहितः । २२ । हस्तिच्छविकः सहरितः प्रतिरागी विक्रयहितः । २३ । स्थिरः परुषो विषमवर्णश्चाप्रतिरागी क्रयहितः । २४ ।

छेदश्चिक्कणः समवर्णः श्लक्ष्णो मृदुर्भ्राजिष्णुश्च श्रेष्ठः । २५ । तापो बहिरन्तश्च समः किञ्जल्कवर्णः कुरण्डकपुष्पवर्णो वा श्रेष्ठः । २६ । श्यावो नीलश्चाप्राप्तकः । २७ ।

तुलाप्रतिमानं पौतवाध्यक्षे वक्ष्यामः । २८ । तेनोपदेशेन रूप्यसुवर्णं दद्यादाददीत च । २९ ।

अक्षशालामनायुक्तो नोपगच्छेत् । ३० । अभिगच्छन्नुच्छेद्यः । ३१ । आयुक्तो वा सरूप्यसुवर्णस्तेनैव जीयेत । ३२ ।

विचितवस्त्रहस्तगुह्याः काञ्चनपृषतत्वष्टृतपनीयकारवो ध्मायकचरकपांसुधावकाः प्रविशेयुर्निष्कसेयुश्च । ३३ । सर्वं चैषामुपकरणमनिष्ठिताश्च प्रयोगास्तत्रैवावतिष्ठेरन् । ३४ । गृहीतं सुवर्णं धृतं च प्रयोगं करणमध्ये दद्यात् । ३५ । सायं प्रातश्च लक्षितं कर्तृकारयितृमुद्राभ्यां निदध्यात् । ३६ ।

क्षेपणो गुणः क्षुद्रकमिति कर्माणि । ३७ । क्षेपणः काचार्पणादीनि । ३८ । गुणः सूत्रवानादीनि । ३९ । घनं सुषिरं पृषतादियुक्तं क्षुद्रकमिति । ४० ।

अर्पयेत्काचकर्मणः पञ्चभागं काञ्चनं दशभागं कटुमानम् । ४१ । ताम्रपादयुक्तं रूप्यं रूप्यपादयुक्तं वा सुवर्णं संस्कृतकम्, तस्माद्रक्षेत् । ४२ । पृषतकाचकर्मणः त्रयो हि भागाः परिभाण्डं द्वौ वास्तुकम्, चत्वारो वा वास्तुकं त्रयः परिभाण्डम् । ४३ ।

त्वष्टृकर्मणः शुल्बभाण्डं समसुवर्णेन संयूहयेत् । ४४ । रूप्यभाण्डं घनं सुषिरं वा सुवर्णार्धेनावलेपयेत् । ४५ । चतुर्भागसुवर्णं वा वालुकाहिङ्गुलुकस्य रसेन चूर्णेन वा वासयेत् । ४६ ।

तपनीयं ज्येष्ठं सुवर्णं सुरागं समसीसातिक्रान्तं पाकपत्रपक्वं सैन्धविकयोज्ज्वालितं नीलपीतश्वेतहरितशुकपत्रवर्णानां प्रकृतिर्भवति । ४७ । तीक्ष्णं चास्य मयूरग्रीवाभं श्वेतभङ्गं चिमिचिमायितं पीतचूर्णितं काकणिकः सुवर्णरागः । ४८ ।

---

20 G M सकेसरस्निग्धो (corr in M_2). 21 G_1 कालिङ्गकस्तावी-, M कालिङ्गहस्तापी-. 25 G श्वेदश्चिक्कणः (m p श्वेत°). 26 Cb तापे. – G कारण्डक-, M कुरण्ड-, M_2vl. करण्डक-, [Cb]. 33 G_1 M -पृषित- (M_2 °वृ°). 34 M_2vl. अधिष्ठिताश्चापि. 37 G M क्षुद्रमिति, [Cb, cf. s. 40]. 39 G_1 सूत्रतवाना°, $M_{1.3}$ सूत्रकवाना°. 40 G_1 M पृषिता° (M_2 वृ°). 41 G M मानम्, Cp कटमानम्, [Cb Cj]. 42 G M संस्कृतम्, [Cb]. 43 G_1 M पृषित- (M_2 वृ°). 45 G M घनं घनसुषिरं [em.]. 47 G M सरागं, [Cb]. – G M -शुकपोत-, [Cb, cf. s. 56]. 48 M_2vl. om. श्वेतभङ्गं. – G M चिमिचिमायतितं, [Cb]. – G_1 पीतपूर्णितं.

तारमुपशुद्धं वा - अस्थितुत्थे चतुः समसीसे चतुः शुष्कतुत्थे चतुः कपाले त्रिर्गोमये द्विरेवं सप्तदशतुत्थातिक्रान्तं सैन्धविकयोज्ज्वालितम् । ४९ । एतस्मात्काकण्युत्तरमाद्विमाषादिति सुवर्णे देयं, पश्चाद्रागयोगः, श्वेततारं भवति । ५० ।

त्रयोंऽशास्तपनीयस्य द्वात्रिंशद्भागश्वेततारमूर्च्छिताः तत् श्वेतलोहितकं भवति । ५१ । ताम्रं पीतकं करोति । ५२ । तपनीयमुज्ज्वाल्य रागत्रिभागं दद्यात्, पीतरागं भवति । ५३ । श्वेततारभागौ द्वावेकस्तपनीयस्य मुद्गवर्णं करोति । ५४ । कालायसस्यार्धभागाभ्यक्तं कृष्णं भवति । ५५ । प्रतिलेपिना रसेन द्विगुणाभ्यक्तं तपनीयं शुकपत्रवर्णं भवति । ५६ । तस्यारम्भे रागविशेषेषु प्रतिवर्णिकां गृह्णीयात् । ५७ ।

तीक्ष्णताम्रसंस्कारं च बुध्येत । ५८ । तस्माद्वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणामपनेयिमानं च रूप्यसुवर्णभाण्डबन्धप्रमाणानि च । ५९ ।

समरागं समद्वन्द्वमसक्तपृषतं स्थिरम् ।
सुप्रमृष्टमसंपीतं विभक्तं धारणे सुखम् ॥ ६० ॥
अभिनीतं प्रभायुक्तं संस्थानमधुरं समम् ।
मनोनेत्राभिरामं च तपनीयगुणाः स्मृताः ॥ ६१ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः त्रयोदशोऽध्यायः । आदितश्चतुस्त्रिंशः ।

१४

[द्वात्रिंशं प्रकरणम् - विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः]

सौवर्णिकः पौरजानपदानां रूप्यसुवर्णमावेशनिभिः कारयेत् । १ ।

निर्दिष्टकालकार्यं च कर्म कुर्युः, अनिर्दिष्टकालं कार्यापदेशम् । २ । कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशः, तद्द्विगुणश्च दण्डः । ३ । कालातिपातने पादहीनं वेतनं, तद्द्विगुणश्च दण्डः । ४ ।

यथावर्णप्रमाणं निक्षेपं गृह्णीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः । ५ । कालान्तरादपि च तथाविधमेव प्रतिगृह्णीयुः, अन्यत्र क्षीणपरिशीर्णाभ्याम् । ६ ।

---

50 Cb काकण्युत्तरापसारिता आ द्विमाषा°. 51 G M -मूर्च्छिताः स, Cb -मूर्च्छितं तत्, [em.]. 52 M_2vl. भवति (for करोति). 56 G M प्रातिलेपिना (corr. in M_2). 59 G अवनेयिमानं. 60 G_1 M -पृषितं (M_2 °वृ°). – G M सुविमृष्टमसंवीतं, [Cb]. 61 M स्वस्थानमधुरं.

2. 14

From this ch. onwards, changes in red pencil cease in M_2. 3 Cb interchanges ss. 3 and 4; cf. 4. 1. 5-7. 5 G_1 M -प्रमाणनिक्षेपं.

आवेशनिभिः सुवर्णपुद्गललक्षणप्रयोगेषु तत्तज्जानीयात् । ७ ।

तप्तकलधौतकयोः काकणिकः सुवर्णे क्षयो देयः । ८ । तीक्ष्णकाकणी – रूप्यद्विगुणः – रागप्रक्षेपः, तस्य षड्भागः क्षयः । ९ ।

वर्णहीने माषावरे पूर्वः साहसदण्डः, प्रमाणहीने मध्यमः, तुलाप्रतिमानोपधावुत्तमः, कृतभाण्डोपधौ च । १० ।

सौवर्णिकेनादृष्टमन्यत्र वा प्रयोगं कारयतो द्वादशपणो दण्डः । ११ । कर्तुर्द्विगुणः सापसारश्चेत् । १२ । अनपसारः कण्टकशोधनाय नीयेत । १३ । कर्तुश्च द्विशतो दण्डः पणच्छेदनं वा । १४ ।

तुलाप्रतिमानभाण्डं पौतवहस्तात्क्रीणीयुः । १५ । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः । १६ ।

घनं सुषिरं संयूह्यमवलेप्यं संघात्यं वासितकं च कारुकर्म । १७ ।

तुलाविषममपसारणं विस्रावणं पेटकः पिङ्कश्चेति हरणोपायाः । १८ ।

संनामिन्युत्कीर्णिका भिन्नमस्तकोपकण्ठी कुशिक्या सकटुकक्ष्या परिवेल्यायस्कान्ता च दुष्टतुलाः । १९ ।

रूप्यस्य द्वौ भागावेकः शुल्वस्य त्रिपुटकम् । २० । तेनाकरोद्गतमपसार्यते तत्त्रिपुटकापसारितम् । २१ । शुल्वेन शुल्वापसारितम्, वेल्लकेन वेल्लकापसारितम्, शुल्वार्धसारेण हेम्ना हेमापसारितम् । २२ ।

मूकमूषा पूतिकिट्टः करटुकमुखं नाली संदंशो जोङ्गनी सुवर्चिकालवणं तदेव सुवर्णमित्यपसरणमार्गाः । २३ । पूर्वप्रणिहिता वा पिण्डवालुका मूषाभेदादग्निष्ठादुद्भ्रियन्ते । २४ ।

पश्चाद्बन्धने आचितकपत्रपरीक्षायां वा रूप्यरूपेण परिवर्तनं विस्रावणम्, पिण्डवालुकानां लोहपिण्डवालुकाभिर्वा । २५ ।

गाढश्चाभ्युद्धार्यश्च पेटकः संयूह्यावलेप्यसंघात्येषु क्रियते । २६ । सीसरूपं सुवर्णपत्रेणावलिप्तमभ्यन्तरमष्टकेन बद्धं गाढपेटकः । २७ । स एव पटलसंपुटेष्वभ्युद्धार्यः । २८ । पत्रमाश्लिष्टं यमकपत्रं वाऽवलेप्येषु क्रियते । २९ । शुल्वं तारं वा गर्भः पत्राणां संघात्येषु क्रियते । ३० । शुल्वरूपं सुवर्णपत्रसंहतं प्रमृष्टं सुपार्श्वम्, तदेव यमकपत्रसंहतं प्रमृष्टम्, ताम्रताररूपं च उत्तरवर्णकः । ३१ ।

---

8 M देहः (for देयः). 10 G_1 M माषवरे, [Cb]. 14 G_1 M पणच्छेदं, [Cb]. 17 G M घनं घनसुषिरं, [em.]. 19 G_1 परिवेल्यय°, Cb पारिवेल्लयय°. 21 G_1 °वसारितम्. 22 G_1 शुल्वौ (for शुल्वेन). – G_1 °वसारितम् (thrice). 23 M_2 प्रतिकिट्टः. – M जाङ्गनी. 24 Cb अग्निष्ठा उद्ध्रियन्ते. 25 G M पश्चाद्बन्धनम् (read at the end of s. 24), [Cb]. 27 M बन्धं (for बद्धं). 31 G_1 ताम्रताम्ररूपं, M ताम्ररूपं, [Cb].

तदुभयं तापनिकषाभ्यां निःशब्दोल्लेखनाभ्यां वा विद्यात् । ३२ । अभ्युद्धार्यं बदराम्ले लवणोदके वा सादयन्ति । इति पेटकः । ३३ ।

घने सुषिरे वा रूपे सुवर्णमृन्मालुकाहिङ्गुलुककल्को वा तप्तोऽवतिष्ठते । ३४ । दृढवास्तुके वा रूपे वालुकामिश्रं जतु गान्धारपङ्को वा तप्तोऽवतिष्ठते । ३५ । तयोस्तापनमवध्वंसनं वा शुद्धिः । ३६ ।

सपरिभाण्डे वा रूपे लवणमुल्कया कटुशर्करया तप्तमवतिष्ठते । ३७ । तस्य काथनं शुद्धिः । ३८ ।

अभ्रपटलमष्टकेन द्विगुणवास्तुके वा रूपे बध्यते । ३९ । तस्यापिहितकाचकस्योदके निमज्जत एकदेशः सीदति, पटलान्तरेषु वा सूच्या भिद्यते । ४० ।

मणयो रूप्यं सुवर्णं वा घनसुषिराणां पिङ्कः । ४१ । तस्य तापनमवध्वंसनं वा शुद्धिः । इति पिङ्कः । ४२ ।

तस्माद्वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणां जातिरूपवर्णप्रमाणपुद्गललक्षणान्युपलभेत । ४३ ।

कृतभाण्डपरीक्षायां पुराणभाण्डप्रतिसंस्कारे वा चत्वारो हरणोपायाः – परिकुट्टनमवच्छेदनमुल्लेखनं परिमर्दनं वा । ४४ । पेटकापदेशेन पृषतं गुणं पिटकां वा यत्परिशातयन्ति तत्परिकुट्टनम् । ४५ । यद्द्विगुणवास्तुकानां वा रूपे सीसरूपं प्रक्षिप्याभ्यन्तरमवच्छिन्दन्ति तदवच्छेदनम् । ४६ । यद् घनानां तीक्ष्णेनोल्लिखन्ति तदुल्लेखनम् । ४७ । हरितालमनःशिलाहिङ्गुलुकचूर्णानामन्यतमेन कुरुविन्दचूर्णेन वा वस्त्रं संयूह्य यत्परिमृद्नन्ति तत्परिमर्दनम् । ४८ । तेन सौवर्णराजतानि भाण्डानि क्षीयन्ते, न चैषां किञ्चिदवरुग्णं भवति । ४९ ।

भग्नखण्डघृष्टानां संयूह्यानां सदृशेनानुमानं कुर्यात् । ५० । अवलेप्यानां यावदुत्पाटितं तावदुत्पाट्यानुमानं कुर्यात् । ५१ । विरूपाणां वा तापनमुदकपेषणं च बहुशः कुर्यात् । ५२ ।

अवक्षेपः प्रतिमानमग्निर्गण्डिका भण्डिकाधिकरणी पिञ्छः सूत्रं चेल्लं बोल्लनं शिर उत्सङ्गो मक्षिका स्वकायेक्षा दृतिरुदकशरावमग्निष्ठमिति काचं विद्यात् । ५३ ।

राजतानां विस्रं मलग्राहि परुषं प्रस्तीनं विवर्णं वा दुष्टमिति विद्यात् । ५४ ।

एवं नवं च जीर्णं च विरूपं चापि भाण्डकम् ।
परीक्षेतात्ययं चैषां यथोद्दिष्टं प्रकल्पयेत् ॥ ५५ ॥

---

33 G2 साधयन्ति. 34 G M घनसुषिरे, [Cj]. 35 G2 M2 -मिश्रजतु-. 36 G M विशुद्धिः (for वा शुद्धिः), [Cb]. 37 M कुटशर्करया. 40 M2 तस्याविहित-. 44 M -संस्कारो वा. 45 G1 M पृषितं (M2 शृ°). 46 G M द्विगुणं वास्तु°, [Cb]. 53 G चेल्लमबोल्लनं. 54 Cb प्रस्तीतं. 55 G M1.2 चाविभाण्डकम्.

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः चतुर्दशोऽध्यायः। आदितः पञ्चत्रिंशः।

१५

[त्रयस्त्रिंशं प्रकरणम् – कोष्ठागाराध्यक्षः]

कोष्ठागाराध्यक्षः सीताराष्ट्रक्रयिमपरिवर्तकप्रामित्यकापमित्यकसंहतिकान्यजातव्ययप्रत्यायोपस्थानान्युपलभेत । १ ।

सीताध्यक्षोपनीतः सस्यवर्णकः सीता । २ ।

पिण्डकरः षड्भागः सेनाभक्तं बलिः कर उत्सङ्गः पार्श्वं पारिहीणिक्मौपायनिकं कौष्ठेयकं च राष्ट्रम् । ३ ।

धान्यमूल्यं कोशनिर्हारः प्रयोगप्रत्यादानं च क्रयिमम् । ४ ।

सस्यवर्णानामर्घान्तरेण विनिमयः परिवर्तकः । ५ ।

सस्ययाचनमन्यतः प्रामित्यकम् । ६ । तदेव प्रतिदानार्थमापमित्यकम् । ७ ।

कुट्टकरोचकसक्तुशुक्तपिष्टकर्म तज्जीवनेषु तैलपीडनमौद्रचाक्रिकेष्विक्षूणां च क्षारकर्म संहतिका । ८ ।

नष्टप्रस्मृतादिरन्यजातः । ९ ।

विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषं च व्ययप्रत्यायः । १० ।

तुलामानान्तरं हस्तपूरणमुत्करो व्याजी पर्युषितं प्रार्जितं चोपस्थानम् । इति ।११।

धान्यस्नेहक्षारलवणानां धान्यकल्पं सीताध्यक्षे वक्ष्यामः । १२ ।

सर्पिस्तैलवसामज्जानः स्नेहाः । १३ ।

फाणितगुडमत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराः क्षारवर्गः । १४ ।

सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारसौवर्चलोद्भेदजा लवणवर्गः । १५ ।

क्षौद्रं मार्द्वीकं च मधु । १६ ।

इक्षुरसगुडमधुफाणितजाम्बवपनसानामन्यतमो मेषशृङ्गीपिप्पलीकाथाभिषुतो मासिकः षाण्मासिकः सांवत्सरिको वा चिद्भिटोर्वारुकेक्षुकाण्डाम्रफलामलकावसुतः शुद्धो वा शुक्तवर्गः । १७ ।

.2. 15

1 G M -सिंहतिका-, Cb -सिंहनिका-, Cp -संहनिका-, [em.]. 7 S. 7 missing in G_1 M. 8 G_1 औडभ्र-, M औड्डभ्र-, (for औद्र-), [Cj]. – M इषूणां च. – G M सिंहतिका, [em. See s. 1]. 16 G मार्द्विकं.

वृक्षाम्लकरमर्दाम्रविदलामलकमातुलुङ्गकोलबदरसौवीरकपरूषकादिः फलाम्लवर्गः । १८ ।

दधिधान्याम्लादिर्द्रवाम्लवर्गः । १९ ।

पिप्पलीमरिचशृङ्गिबेराजाजीकिराततिक्तगौरसर्षपकुस्तुम्बुरुचोरकदमनकमरुवकशिग्रुकाण्डादिः कटुकवर्गः । २० ।

शुष्कमत्स्यमांसकन्दमूलफलशाकादि च शाकवर्गः । २१ ।

ततोऽर्धमापदर्थं जानपदानां स्थापयेद्, अर्धमुपयुञ्जीत । २२ । नवेन चानवं शोधयेत् । २३ ।

क्षुण्णघृष्टपिष्टभृष्टानामार्द्रशुष्कसिद्धानां च धान्यानां वृद्धिक्षयप्रमाणानि प्रत्यक्षीकुर्वीत । २४ ।

कोद्रवव्रीहीणामर्धं सारः, शालीनामर्धभागोनः, त्रिभागोनो वरकाणाम् । २५ । प्रियङ्गूणामर्धं सारः नवभागवृद्धिश्च । २६ । उदारकस्तुल्यः, यवा गोधूमाश्च क्षुण्णाः, तिला यवा मुद्गमाषाश्च घृष्टाः । २७ । पञ्चभागवृद्धिर्गोधूमः, सक्तवश्च । २८ । पादोना कलायचमसी । २९ । मुद्गमाषाणामर्धपादोना । ३० । शैम्ब्यानामर्धं सारः, त्रिभागोनो मसूराणाम् । ३१ ।

पिष्टमामं कुल्माषाश्चाध्यर्धगुणाः । ३२ । द्विगुणो यावकः, पुलाकः, पिष्टं च सिद्धम् । ३३ ।

कोद्रववरकोदारकप्रियङ्गूणां त्रिगुणमन्नम्, चतुर्गुणं व्रीहीणाम्, पञ्चगुणं शालीनाम् । ३४ ।

तिमितमपरान्नं द्विगुणम्, अर्धाधिकं विरूढानाम् । ३५ ।

पञ्चभागवृद्धिर्भृष्टानाम् । ३६ । कलायो द्विगुणः, लाजा भरुजाश्च । ३७ ।

षट्कं तैलमतसीनाम् । ३८ । निम्बकुशाम्रकपित्थादीनां पञ्चभागः । ३९ । चतुर्भागिकास्तिलकुसुम्भमधूकेङ्गुदीस्नेहाः । ४० ।

कार्पासक्षौमाणां पञ्चपले पलं सूत्रम् । ४१ ।

पञ्चद्रोणे शालीनां द्वादशाढकं तण्डुलानां कलभभोजनम्, एकादशकं व्यालानाम्, दशकमौपवाह्यानाम्, नवकं सांनाह्यानाम्, अष्टकं पत्तीनाम्, सप्तकं मुख्यानाम्, षट्कं देवीकुमाराणाम्, पञ्चकं राज्ञाम्, अखण्डपरिशुद्धानां वा तण्डुलानां प्रस्थः । ४२ ।

---

18 M -सौवीरपरूष°. 21 G_1 M शुल्क- (for शुष्क-), [edd.]. 23 G_1 नवे (for नवेन). 25 Cb °मष्टभागोनः. 26 °रः नवभाग ... कलायच° (s. 29) missing in G_1. 31 G शैब्यानाम्. – G_1 मसूरामाणाम्, M मधूसराणाम् (corr. in M_2). 32 G_1 M कुल्मासाश्चाध्यर्धगुणः (Cb °षश्चा°). 35 $M_{1.3}$ अवरान्नं, M_2 अपराणां. 41 G_1 पा सूत्रम्, Cb पलसूत्रम्. 42 G_1 द्वदशाढकं. – M कलभभाजनम्. – G M प्रस्थम्, [Cb].

तण्डुलानां प्रस्थः चतुर्भागः सूपः सूपषोडशो लवणस्यांशः चतुर्भागः सर्पिषस्तैलस्य वा एकमार्यभक्तं पुंसः । ४३ । षड्भागः सूपः अर्धस्नेहमवराणाम् । ४४ । पादोनं स्त्रीणाम् । ४५ । अर्धं बालानाम् । ४६ ।

मांसपलविंशत्या स्नेहार्धकुडुबः पलिको लवणस्यांशः क्षारपलयोगो द्विधरणिकः कटुकयोगो दध्नश्चार्धप्रस्थः । ४७ । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । ४८ । शाकानामध्यर्धगुणः, शुष्काणां द्विगुणः, स चैव योगः । ४९ ।

हस्त्यश्वयोस्तदध्यक्षे विधाप्रमाणं वक्ष्यामः । ५० ।

बलीवर्दानां माषद्रोणं यवानां वा पुलाकः, शेषमश्वविधानम् । ५१ । विशेषो घाणपिण्याकतुला, कणकुण्डकं दशाढकं वा । ५२ । द्विगुणं महिषोष्ट्राणाम् । ५३ । अर्धद्रोणं खरपृषतरोहितानाम् । ५४ । आढकमेणकुरङ्गाणाम् । ५५ । अर्धाढकमजैडकवराहाणाम् , द्विगुणं वा कणकुण्डकम् । ५६ । प्रस्थौदनः शुनाम् । ५७ । हंसक्रौञ्चमयूराणामर्धप्रस्थः । ५८ । शेषाणामतो मृगपशुपक्षिव्यालानामेकभक्तादनुमानं ग्राहयेत् । ५९ ।

अङ्गारांस्तुषान् लोहकर्मान्तभित्तिलेप्यानां हारयेत् । ६० । कणिका दासकर्मकरसूपकाराणाम् , अतोऽन्यदौदनिकापूपिकेभ्यः प्रयच्छेत् । ६१ ।

तुलामानभाण्डं रोचनीदृषन्मुसलोलूखलकुट्टकरोचकयन्त्रपत्रकशूर्पचालनिकाकण्डोलीपिटकसंमार्जन्यश्चोपकरणानि । ६२ ।

मार्जकरक्षकधरकमायकमापकदायकदापकशलाकाप्रतिग्राहकदासकर्मकरवर्गश्च विष्टिः । ६३ ।

उच्चैर्धान्यस्य निक्षेपो मूताः क्षारस्य संहताः ।
मृत्काष्ठकोष्ठाः स्नेहस्य पृथिवी लवणस्य च ॥ ६४ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे कोष्ठागाराध्यक्षः पञ्चदशोऽध्यायः । आदितः षट्त्रिंशः ।

१६

[चतुस्त्रिंशं प्रकरणम् – पण्याध्यक्षः]

पण्याध्यक्षः स्थलजलजानां नानाविधानां पण्यानां स्थलपथवारिपथोपयातानां सारफल्गवर्घान्तरं प्रियाप्रियतां च विद्यात्, तथा विक्षेपसंक्षेपक्रयविक्रयप्रयोगकालान् । १ ।

---

43 G M om. तण्डुलानां प्रस्थः, [em. addition]. 43–44 Cb प्रस्थषड्भागः (for पुंसः । षड्भागः). 47 M3 -कुडुम्बः. 49 M शुल्कानां (for शुष्काणां). 51 M -द्रोणयवानां. 56 G1 कर्णकुण्डकम्. 60 G1 M -लेप्यानाहारयेत्. 61 G1 -सूपकराणाम्. 62 M -चालनीका-. 63 Cb °कारक्षक-, – Cb -धारक-. – G1 om. -दायक-. 64 G1 -कोष्ठः स्नेहस्य, M -कोष्ठस्नेहस्य, [Cb].

यच्च पण्यं प्रचुरं स्यात्तदेकीकृत्यार्घमारोपयेत् । २ । प्राप्तेऽर्घे वाऽर्घान्तरं कारयेत् । ३ ।

स्वभूमिजानां राजपण्यानामेकमुखं व्यवहारं स्थापयेत्, परभूमिजानामनेकमुखम् । ४ । उभयं च प्रजानामनुग्रहेण विक्रापयेत् । ५ । स्थूलमपि च लाभं प्रजानामौपघातिकं वारयेत् । ६ । अजस्रपण्यानां कालोपरोधं संकुलदोषं वा नोत्पादयेत् । ७ ।

बहुमुखं वा राजपण्यं वैदेहकाः कृतार्घं विक्रीणीरन् । ८ । छेदानुरूपं च वैधरणं दद्युः । ९ ।

षोडशभागो मानव्याजी, विंशतिभागस्तुलामानं, गण्यपण्यानामेकादशभागः ।१०।

परभूमिजं पण्यमनुग्रहेणावाहयेत् । ११ । नाविकसार्थवाहेभ्यश्च परिहारमायतिक्षमं दद्यात् । १२ । अनभियोगश्चार्थेष्वागन्तूनाम्, अन्यत्र सभ्योपकारिभ्यः ।१३।

पण्याधिष्ठातारः पण्यमूल्यमेकमुखं काष्ठद्रोण्यामेकच्छिद्रापिधानायां निदध्युः ।१४। अह्नश्चाष्टमे भागे पण्याध्यक्षस्यार्पयेयुः– 'इदं विक्रीतम्, इदं शेषम्' इति । १५ । तुलामानभाण्डं चार्पयेयुः । १६ ।

इति स्वविषये व्याख्यातम् । १७ ।

परविषये तु – पण्यप्रतिपण्ययोरर्घं मूल्यं चागमय्य शुल्कवर्तन्यातिवाहिकगुल्मतरदेयभक्तभागव्ययशुद्धमुदयं पश्येत् । १८ । असत्युदये भाण्डनिर्वहणेन पण्यप्रतिपण्यानयनेन वा लाभं पश्येत् । १९ । ततः सारपादेन स्थलव्यवहारमध्वना क्षेमेण प्रयोजयेत् । २० । अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेदनुग्रहार्थम् । २१ । आपदि सारमात्मानं वा मोक्षयेत् । २२ । आत्मनो वा भूमिमप्राप्तः सर्वदेयविशुद्धं व्यवहरेत । २३ । वारिपथे वा यानभागकपथ्यदनपण्यप्रतिपण्यार्घप्रमाणयात्राकालभयप्रतीकारपण्यपत्तनचारित्राण्युपलभेत । २४ ।

नदीपथे च विज्ञाय व्यवहारं चरित्रतः ।
यतो लाभस्ततो गच्छेदलाभं परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे पण्याध्यक्षः षोडशोऽध्यायः । आदितः सप्तत्रिंशः ।

---

2. 16

13 M_2 -योगं चा°. 14 G_1 M कोष्ठद्रोण्या° (corr. in M_2). – G_1 M -च्छिद्राविधाना°. 16 G_1 M_2 -भाण्डकं. 18 G_1 अर्घमूल्यं. – Cb -भाटक- (for -भाग-). 19 G_1 -प्रतिपण्यार्घेन, Cb -प्रतिपण्यार्घेण, 23 G_1 व्यवहरेत्. 24 Cb च (for वा). – Cb यानभाटक-,

१७

[पञ्चत्रिंशं प्रकरणम् – कुप्याध्यक्षः]

कुप्याध्यक्षो द्रव्यवनपालैः कुप्यमानाययेत् । १ । द्रव्यवनकर्मान्तांश्च प्रयोजयेत् । २ । द्रव्यवनच्छिदां च देयमत्ययं च स्थापयेदन्यत्रापद्भ्यः । ३ ।

कुप्यवर्गः – शाकतिनिशधन्वनार्जुनमधूकतिलकसालशिंशपारिमेदराजादनशिरीषखदिरसरलतालसर्जाश्वकर्णसोमवल्ककुशाम्रप्रियकधवादिः सारदारुवर्गः । ४ ।

उटजचिमियचापवेणुवंशसातिनकण्टकभाल्लूकादिर्वेणुवर्गः । ५ ।

वेत्रशीकवल्लीवाशीश्यामलतानागलतादिर्वल्लीवर्गः । ६ ।

मालतीमूर्वार्कशणगवेधुकातस्यादिर्वल्कवर्गः । ७ ।

मुञ्जवल्वजादि रज्जुभाण्डम् । ८ ।

तालीतालभूर्जानां पत्रम् । ९ ।

किंशुककुसुम्भकुङ्कुमानां पुष्पम् । १० ।

कन्दमूलफलादिरौषधवर्गः । ११ ।

कालकूटवत्सनाभहालाहलमेषशृङ्गमुस्ताकुष्ठमहाविषवेल्लितकगौरार्द्रबालकमार्कटहैमवतकालिङ्गकदारदकाङ्कोलसारौष्ट्रकादीनि विषाणि, सर्पाः कीटाश्च त एव कुम्भगताः विषवर्गः । १२ ।

गोधासेरकद्वीप्यृक्षशिंशुमारसिंहव्याघ्रहस्तिमहिषचमरसृमरखड्गगोमृगगवयानां चर्मास्थिपित्तस्नाय्वक्षिदन्तशृङ्गखुरपुच्छानि, अन्येषां वापि मृगपशुपक्षिव्यालानाम् । १३ ।

कालायसताम्रवृत्तकंससीसत्रपुवैकृन्तकारकूटानि लोहानि । १४ ।

विदलमृत्तिकामयं भाण्डम् । १५ ।

अङ्गारतुषभस्मानि, मृगपशुपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटाश्च । इति । १६ ।

बहिरन्तश्च कर्मान्ता विभक्ताः सार्वभाण्डिकाः ।
आजीवपुररक्षार्थाः कार्याः कुप्योपजीविना ॥ १७ ॥

---

2. 17

4 G M -तिमिश-, [edd.]. – G M -कशाम्र-, Cb -कोशाम्र-, [em. Cf. 2.15.39]. 5 G_1 -चववेणु-. 6 p वेत्रशोक-. 7 G -दूर्वार्क-. – G M -गवेधुका°, [edd.]. 11 G_1 -फलाभि°. 12 G M °काङ्कोल्ल°, [edd.]. – G °सारक्रोष्ट्रका°, M °सारकोष्ट्रका°, Cb °सारौष्ट्रिका°, [em.]. 13 G M -द्वीपिशिंशु°, [Cb]. – G M -स्नाय्वस्थि-, [em.]. – G_1 M -पुच्छान्. 14 G M -कांस्य-, [Cb, cf. 2. 12. 23; 4. 1. 35]. 17 G M सर्वभाण्डिकाः, [Cb]. – G_2 $M_{2,3}$ -जीविनाम्.

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे कुप्याध्यक्षः सप्तदशोऽध्यायः । आदितोऽष्टत्रिंशः ।

१८

[षट्‌त्रिंशं प्रकरणम् – आयुधागाराध्यक्षः]

आयुधागाराध्यक्षः सांग्रामिकं दौर्गकर्मिकं परपुराभिघातिकं च यन्त्रमायुधमावरणमुपकरणं च तज्जातकारुशिल्पिभिः कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारयेत् , स्वभूमिषु च स्थापयेत् । १ । स्थानपरिवर्तनमातपप्रवातप्रदानं च बहुशः कुर्यात् । २ । ऊष्मोपस्नेहक्रिमिभिरुपहन्यमानमन्यथा स्थापयेत् । ३ । जातिरूपलक्षणप्रमाणागममूल्यनिक्षेपैश्चोपलभेत । ४ ।

सर्वतोभद्रजामदग्न्यबहुमुखविश्वासघातिसंघाटीयानकपर्जन्यकबाहूर्ध्वबाह्वर्धबाहूनि स्थितयन्त्राणि । ५ ।

पाञ्चालिकदेवदण्डसूकरिकामुसलयष्टिहस्तिवारकतालवृन्तमुद्गरगदास्पृक्तलाकुद्दालास्फाटिमोत्पाटिमोद्धाटिमशतघ्नित्रिशूलचक्राणि चलयन्त्राणि । ६ ।

शक्तिप्रासकुन्तहाटकभिण्डिपालशूलतोमरवराहकर्णकणयकर्पणत्रासिकादीनि च हुलमुखानि । ७ ।

तालचापदारवशार्ङ्गाणि कार्मुककोदण्डद्रूणा धनूंषि । ८ । मूर्वार्कशणगवेधुवेणुस्नायूनि ज्याः । ९ । वेणुशरशलाकादण्डासननाराचाश्च इषवः । १० । तेषां मुखानि छेदनभेदनताडनानि आयसास्थिदारवाणि । ११ ।

निस्त्रिंशमण्डलाग्रासियष्टयः खड्गाः । १२ । खड्गमहिषवारणविषाणदारुवेणुमूलानि त्सरवः । १३ ।

परशुकुठारपट्टसखनित्रकुद्दालक्रकचकाण्डच्छेदनाः क्षुरकल्पाः । १४ ।

यन्त्रगोष्पणमुष्टिपाषाणरोचनीदृषदश्चाश्मायुधानि । १५ ।

लोहजालिकापट्टकवचसूत्रकङ्कटशिंशुमारकखड्गिधेनुकहस्तिगोचर्मखुरशृङ्गसंघातं वर्माणि । १६ । शिरस्त्राणकण्ठत्राणकूर्पासकञ्चुकवारवाणपट्टनागोदरिकाः पेटीचर्महस्तिकर्णतालमूलधमनिकाकपाटकिटिकाप्रतिहतवलाहकान्ताश्चावरणानि । १७ ।

---

2. 18

1 G M चक्रयन्त्रम्, Cb यन्त्रम् (for च यन्त्रम्), [em.]. – G_1 स्वभूमि, Cb स्वभूमौ (for स्वभूमिषु). 2 G_1 om. -प्रवात-. 5 Cb -संघाटि-. – G M -पर्जन्यकबाहूर्ध्वबाहूनि, [Cb]. – Cb स्थिर-. 6 G_1 पञ्चालिक-. – G_1 °स्फाटिमोद्धाटिम . – Cb -शतघ्नी- (Cf. 2. 3. 34). 7 Cb -कम्पमान-, Cj -कम्पन- (for -कर्पण-). – Cb हलमुखानि. 9 G M -गवेशु-, (edd.). 14 G_1 M -चक्र- (for -क्रकच-). 15 G M चारायुधानि, [Cb]. 16 Cb Cp लोहजालजालिका-. – M -कंकर्टक-. – G_1 M -संघातवर्माणि. 17 G °दरिकावेरि-, M °दरिकापेठी-, (M_2 °ठि), [Cb]. – G_1 हस्तिकताल-. – G_1 चावरानि, M चावराणि.

हस्तिरथवाजिनां योग्याभाण्डमालंकारिकं संनाहकल्पनाश्चोपकरणानि । १८ । ऐन्द्रजालिकमौपनिषदिकं च कर्म । १९ ।

कर्मान्तानां च –

इच्छामारम्भनिष्पत्तिं प्रयोगं व्याजमुद्यम् ।
क्षयव्ययौ च जानीयात्कुप्यानामायुधेश्वरः ॥ २० ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे आयुधागाराध्यक्षः अष्टादशोऽध्यायः ।
आदित एकोनचत्वारिंशः ।

१९

[सप्तत्रिंशं प्रकरणम् – तुलामानपौतवम्]

पौतवाध्यक्षः पौतवकर्मान्तान् कारयेत् । १ ।

धान्यमाषा दश सुवर्णमाषकः, पञ्च वा गुञ्जाः । २ । ते षोडश सुवर्णः कर्षो वा । ३ । चतुष्कर्षं पलम् । ४ ।

अष्टाशीतिर्गौरसर्षपा रूप्यमाषकः । ५ । ते षोडश धरणम्, शैम्ब्यानि वा विंशतिः । ६ ।

विंशतितण्डुलं वज्रधरणम् । ७ ।

अर्धमाषकः माषकः द्वौ चत्वारः अष्टौ माषकाः सुवर्णो द्वौ चत्वारः अष्टौ सुवर्णाः दश विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् शतमिति । ८ । तेन धरणानि व्याख्यातानि । ९ ।

प्रतिमानान्ययोमयानि मागधमेकलशैलमयानि यानि वा नोदकप्रदेहाभ्यां वृद्धिं गच्छेयुरुष्णेन वा ह्रासम् । १० ।

षडङ्गुलादूर्ध्वमष्टाङ्गुलोत्तरा दश तुलाः कारयेत् लोहपलादूर्ध्वमेकपलोत्तराः, यन्त्रम् उभयतःशिक्यं वा । ११ ।

पञ्चत्रिंशत्पललोहां द्विसप्तत्यङ्गुलायामां समवृत्तां कारयेत् । १२ । तस्याः पञ्चपलिकं मण्डलं बद्ध्वा समकरणं कारयेत् । १३ । ततः कर्षोत्तरं पलं पलोत्तरं दशपलं द्वादश पञ्चदश विंशतिमिति पदानि कारयेत् । १४ । तत आशताद्दशोत्तरं कारयेत् । १५ । अक्षेषु नान्दीपिनद्धं कारयेत् । १६ ।

द्विगुणलोहां तुलामतः षण्णवत्यङ्गुलायामां परिमाणीं कारयेत् । १७ ।

---

20 G M व्याजिम्, [Cb]. — G_2 उभयम्.

2. 19

6 G शैब्यानि. 8 G सुवर्णौ द्वौ. 10 G_1 -प्रदोहाभ्यां. 14 Cb विंशतिरिति. 16 S. 16 missing in M_3 – M om. अक्षेषु. – G_1 नद्दींवनद्धं, M नद्रीपिनद्धं, Cb नन्दीपिनद्धं, Cs नध्रीपिनद्धं, [Cp]. 17 G_1 M परिमाणी.

तस्याः शतपदादूर्ध्वं विंशतिः पञ्चाशत् शतमिति पदानि कारयेत् । १८ ।

विंशतितौलिको भारः । १९ ।

दशधरणिकं पलम् । २० । तत्पलशतमायमानी । २१ । पञ्चपलावरा व्यावहारिकी भाजन्यन्तःपुरभाजनी च । २२ । तासामर्धधरणावरं पलम्, द्विपलावरमुत्तरलोहम्, षडङ्गुलावराश्चायामाः । २३ ।

पूर्वयोः पञ्चपलिकः प्रयामो मांसलोहलवणमणिवर्जम् । २४ ।

काष्ठतुला अष्टहस्ता पदवती प्रतिमानवती मयूरपदाधिष्ठिता । २५ ।

काष्ठपञ्चविंशतिपलं तण्डुलप्रस्थसाधनम् । २६ । एष प्रदेशो बह्वल्पयोः । २७ ।

इति तुलाप्रतिमानं व्याख्यातम् । २८ ।

अथ धान्यमाषद्विपलशतं द्रोणमायमानम्, सप्ताशीतिपलशतमर्धपलं च व्यावहारिकम्, पञ्चसप्ततिपलशतं भाजनीयम्, द्विषष्टिपलशतमर्धपलं चान्तःपुरभाजनीयम् । २९ ।

तेषामाढकप्रस्थकुडुबाश्चतुर्भागावराः । ३० । षोडशद्रोणा खारी । ३१ । विंशतिद्रोणिकः कुम्भः । ३२ । कुम्भैर्दशभिर्वहः । ३३ ।

शुष्कसारदारुमयं समं चतुर्भागशिखं मानं कारयेद्, अन्तःशिखं वा । ३४ । रसस्य तु सुरायाः पुष्पफलयोस्तुषाङ्गाराणां सुधायाश्च शिखामानं द्विगुणोत्तरा वृद्धिः ।३५।

सपादपणो द्रोणमूल्यम्, आढकस्य पादोनः, षण्माषकाः प्रस्थस्य, माषकः कुडुबस्य । ३६ । द्विगुणं रसादीनां मानमूल्यम् । ३७ । विंशतिपणाः प्रतिमानस्य ।३८। तुलामूल्यं त्रिभागः । ३९ ।

चतुर्मासिकं प्रातिवेधनिकं कारयेत् । ४० । अप्रतिविद्धस्यात्ययः सपादः सप्तविंशतिपणः । ४१ । प्रातिवेधनिकं काकणीकमहरहः पौतवाध्यक्षाय दद्युः । ४२ ।

द्वात्रिंशद्भागस्तप्तव्याजी सर्पिषः, चतुःषष्टिभागस्तैलस्य । ४३ । पञ्चाशद्भागो मानस्रावो द्रवाणाम् । ४४ ।

कुडुबार्धचतुरष्टभागानि मानानि कारयेत् । ४५ ।

कुडुबाश्चतुरशीतिर्वारकः सर्पिषो मतः ।
चतुःषष्टिस्तु तैलस्य पादश्च घटिकानयोः ॥ ४६ ॥

---

19 $M_{1,3}$ -तौलिकौ. 23 G_1 °वराश्चायामाः. 24 $M_{1,3}$ प्रायामो. 30 G -कुडुम्बा°. 31 G_1 वारी. 34 M समयं (for समं). 35 G_1 सुधाश्च. 40 G M चतुर्माषिकं, [Cb Cp]. 42 Cb काकणिकम्. 45 G कुडुम्बा°. 46 G कुडुम्बा°. – G M चतुराशीतिः, [Cb].

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे तुलामानपौतवम् एकोनविंशोऽध्यायः ।
आदितश्चत्वारिंशः ।

२०

[अष्टाविंशं प्रकरणम् – देशकालमानम्]

मानाध्यक्षो देशकालमानं विद्यात् । १ ।

अष्टौ परमाणवो रथचक्रविप्रुट् । २ । ता अष्टौ लिक्षा । ३ । ता अष्टौ यूका । ४ । ता अष्टौ यवमध्यः । ५ । अष्टौ यवमध्या अङ्गुलम् । ६ । मध्यमस्य पुरुषस्य मध्यमाया अङ्गुल्या मध्यप्रकर्षो वाऽङ्गुलम् । ७ ।

चतुरङ्गुलो धनुर्ग्रहः । ८ । अष्टाङ्गुला धनुर्मुष्टिः । ९ । द्वादशाङ्गुला वितस्तिः, छायापौरुषं च । १० । चतुर्दशाङ्गुलं शमः शलः परिरयः पदं च । ११ ।

द्विवितस्तिररत्निः प्राजापत्यो हस्तः । १२ । सधनुर्ग्रहः पौतवविवीतमानम् । १३ । सधनुर्मुष्टिः किष्कुः कंसो वा । १४ । द्विचत्वारिंशदङ्गुलस्तक्ष्णः क्राकचिककिष्कुः स्कन्धावारदुर्गराजपरिग्रहमानम् । १५ । चतुष्पञ्चाशदङ्गुलः कुप्यवनहस्तः । १६ ।

चतुरशीत्यङ्गुलो व्यामो रज्जुमानं खातपौरुषं च । १७ ।

चतुररत्निर्दण्डो धनुर्नालिका पौरुषं च गार्हपत्यम् । १८ । अष्टशताङ्गुलं धनुः पथिप्राकारमानं पौरुषं चाग्निचित्यानाम् । १९ । षट्कंसो दण्डो ब्रह्मदेयातिथ्यमानम् । २० ।

दशदण्डो रज्जुः । २१ । द्विरज्जुकः परिदेशः । २२ । त्रिरज्जुकं निवर्तनम् एकतः । २३ । द्विदण्डाधिको बाहुः । २४ ।

द्विधनुःसहस्रं गोरुतम् । २५ । चतुर्गोरुतं योजनम् । २६ । इति देशमानम् । २७ ।

कालमानमत ऊर्ध्वम् । २८ ।

तुटो लवो निमेषः काष्ठा कला नालिका मुहूर्तः पूर्वापरभागौ दिवसो रात्रिः पक्षो मास ऋतुरयनं संवत्सरो युगमिति कालाः । २९ । द्वौ तुटौ लवः । ३० । द्वौ लवौ निमेषः । ३१ । पञ्च निमेषाः काष्ठा । ३२ । त्रिंशत्काष्ठाः कला । ३३ । चत्वारिंशत्कलाः नालिका । ३४ । सुवर्णमाषकाश्चत्वारश्चतुरङ्गुलायामाः कुम्भच्छिद्रमाढकमम्भसो वा नालिका । ३५ । द्विनालिको मुहूर्तः । ३६ ।

---

2. 20

4 G M यूकामध्यः, [Cb]. 5 G M ते, [Cb]. 10 G_1 द्वादशाङ्गुलो. 15 G_1 M द्वाचत्वा°. – G_1 M क्राकचीक-. 19 G_1 चानिचित्या°. 20 G_1 -देयोतिथ्य-. 21 Cb दशदण्डा. 25 G_1 धनुः- (for द्विधनुः-). – 27 G M -मानं व्याख्यातम्. 29 m p त्रुटो. 30 Cb निमेषचतुर्भागस्तुटः, द्वौ. – m p त्रुटौ. 35 M -च्छिद्रकामाढक-.

पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे चाश्वयुजे च मासि भवतः । ३७ । ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तैरन्यतरः षण्मासं वर्धते ह्रसते चेति । ३८ ।

छायायामष्टपौरुष्यामष्टादशभागश्छेदः, षट्पौरुष्यां चतुर्दशभागः, त्रिपौरुष्यामष्टभागः, द्विपौरुष्यां षड्भागः, पौरुष्यां चतुर्भागः, अष्टाङ्गुलायां त्रयो दशभागाः, चतुरङ्गुलायां त्रयोऽष्टभागाः, अच्छायो मध्याह्न इति । ३९ । परावृत्ते दिवसे शेषमेवं विद्यात् । ४० ।

आषाढे मासि नष्टच्छायो मध्याह्नो भवति । ४१ । अतः परं श्रावणादीनां षण्मासानां द्व्यङ्गुलोत्तरा माघादीनां द्व्यङ्गुलावरा छाया इति । ४२ ।

पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः । ४३ । सोमाप्यायनः शुक्लः । ४४ । सोमावच्छेदनो बहुलः । ४५ ।

द्विपक्षो मासः । ४६ । त्रिंशदहोरात्रः कर्ममासः । ४७ । सार्धः सौरः । ४८ । अर्धन्यूनश्चान्द्रमासः । ४९ । सप्तविंशतिर्नाक्षत्रमासः । ५० । द्वात्रिंशद्बलमासः । ५१ । पञ्चत्रिंशदश्ववाहायाः । ५२ । चत्वारिंशद्धस्तिवाहायाः । ५३ ।

द्वौ मासावृतुः । ५४ । श्रावणः प्रौष्ठपदश्च वर्षाः । ५५ । आश्वयुजः कार्त्तिकश्च शरत् । ५६ । मार्गशीर्षः पौषश्च हेमन्तः । ५७ । माघः फाल्गुनश्च शिशिरः । ५८ । चैत्रो वैशाखश्च वसन्तः । ५९ । ज्येष्ठामूलीय आषाढश्च ग्रीष्मः । ६० ।

शिशिराद्युत्तरायणम् । ६१ । वर्षादि दक्षिणायनम् । ६२ । द्व्ययनः संवत्सरः । ६३ । पञ्चसंवत्सरो युगम् । इति । ६४ ।

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः ।
करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः ॥ ६५ ॥
एवमर्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ।
ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते च पश्चिमम् ॥ ६६ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे देशकालमानम् विंशोऽध्यायः । आदित एकचत्वारिंशः ।

---

37 G_1 चैत्रे माश्व°, Cb चैत्रे मास्याश्व°. 39 M -भागच्छेदः, – G M चतुष्पौरुष्याम् (for त्रिपौ°), [em. Cf. ZDMG, 74,253-4]. – G_1 om. त्रयोऽष्टभागाः. 44 M_1 शुक्रः. 47 G M प्रकर्म-, [em. Cf. 2. 6. 16] 49 M चान्द्रमसः. 50 G M नक्षत्र- [Cb]. 51 G मलमासः, $M_{1.3}$ वलमासः, M_2 पलमासः, [Cb]. 53 G_1 -वाहाः. 55 G_1 M प्रोष्ठ°. 66 Cb पश्चार्धान्ते.

२१

[एकोनचत्वारिंशं प्रकरणम् – शुल्काध्यक्षः]

शुल्काध्यक्षः शुल्कशालां ध्वजं च प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा महाद्वाराभ्याशे निवेशयेत् । १ ।

शुल्कादायिनश्चत्वारः पञ्च वा सार्थोपयातान् वणिजो लिखेयुः – के कुतस्त्याः कियत्पण्याः क्व चाभिज्ञानं मुद्रा वा कृता इति । २ ।

अमुद्राणामत्ययो देयद्विगुणः । ३ । कूटमुद्राणां शुल्काष्टगुणो दण्डः । ४ । भिन्नमुद्राणामत्ययो घटिकास्थाने स्थानम् । ५ । राजमुद्रापरिवर्तने नामकृते वा सपादपणिकं वहनं दापयेत् । ६ ।

ध्वजमूलोपस्थितस्य प्रमाणमर्घं च वैदेहकाः पण्यस्य ब्रूयुः 'एतत्प्रमाणेनार्घेण पण्यमिदं कः क्रेता' इति । ७ । त्रिरुद्घोषितमर्थिभ्यो दद्यात् । ८ । क्रेतृसंघर्षे मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् । ९ ।

शुल्कभयात्पण्यप्रमाणं मूल्यं वा हीनं ब्रुवतस्तदतिरिक्तं राजा हरेत् । १० । शुल्कमष्टगुणं वा दद्यात् । ११ । तदेव निविष्टपण्यस्य भाण्डस्य हीनप्रतिवर्णकेनार्घापकर्षणे सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च कुर्यात् । १२ ।

प्रतिक्रेतृभयाद्वा पण्यमूल्यादुपरि मूल्यं वर्धयतो मूल्यवृद्धिं राजा हरेत्, द्विगुणं वा शुल्कं कुर्यात् । १३ । तदेवाष्टगुणमध्यक्षस्य च्छादयतः । १४ ।

तस्माद्विक्रयः पण्यानां धृतो मितो गणितो वा कार्यः, तर्कः फल्गुभाण्डानामानुग्राहिकाणां च । १५ ।

ध्वजमूलमतिक्रान्तानां चाकृतशुल्कानां शुल्कादष्टगुणो दण्डः । १६ । पथिकोत्पथिकास्तद्विद्युः । १७ ।

वैवाहिकमन्वायनमौपायनिकं यज्ञकृत्यप्रसवनैमित्तिकं देवेज्याचौलोपनयनगोदानव्रतदीक्षणादिषु क्रियाविशेषेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत् । १८ । अन्यथावादिनः स्तेयदण्डः । १९ ।

कृतशुल्केनाकृतशुल्कं निर्वाहयतो द्वितीयमेकमुद्रया भित्त्वा पण्यपुटमपहरतो वैदेहकस्य तच्च तावच्च दण्डः । २० । शुल्कस्थानाद्गोमयपलालं प्रमाणं कृत्वाऽपहरत उत्तमः साहसदण्डः । २१ ।

· 2.21

1 G -शालाध्वजं 2 G M चाभिज्ञानमुद्रा, [em. Cf. s. 26]. 5 Cb घटिकाः स्थाने. 10 $M_{1.3}$ -प्रमाणमूल्यं. 13 G_1 मूल्यवृद्धि. 15 G_1 आनुगृहि°, M आनुग्रहि°, [edd.]. 18 G औपयानिकं. – p -दक्षिणादिषु. 19 G_1 -वाहिनः. 20 G_1 M भित्त्वा पुटम्.

शस्त्रवर्मकवचलोहरथरत्नधान्यपशूनामन्यतममनिर्वाह्यं निर्वाहयतो यथावघुषितो दण्डः पण्यनाशश्च । २२ । तेषामन्यतमस्यानयने बहिरेवोच्छुल्को विक्रयः । २३ ।

अन्तपालः सपादपणिकां वर्तनीं गृह्णीयात्पण्यवहनस्य, पणिकामेकखुरस्य, पशूनामर्धपणिकाम्, क्षुद्रपशूनां पादिकाम्, अंसभारस्य माषिकाम् । २४ । नष्टापहृतं च प्रतिविदध्यात् । २५ । वैदेश्यं सार्थं कृतसारफल्गुभाण्डविचयनमभिज्ञानं मुद्रां च दत्त्वा प्रेषयेदध्यक्षस्य । २६ ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा सार्थप्रमाणं राज्ञः प्रेषयेत् । २७ । तेन प्रदेशेन राजा शुल्काध्यक्षस्य सार्थप्रमाणमुपदिशेत् सर्वज्ञत्वख्यापनार्थम् । २८ । ततः सार्थमध्यक्षोऽभिगम्य ब्रूयात् ' इदममुष्यामुष्य च सारभाण्डं फल्गुभाण्डं च, न निगूहितव्यम्, एष राज्ञः प्रभावः ' इति । २९ । निगूहतः फल्गुभाण्डं शुल्काष्टगुणो दण्डः, सारभाण्डं सर्वापहारः । ३० ।

राष्ट्रपीडाकरं भाण्डमुच्छिन्द्यादफलं च यत् ।
महोपकारमुच्छुल्कं कुर्याद्बीजं च दुर्लभम् ॥ ३१ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे शुल्काध्यक्षः एकविंशोऽध्यायः । आदितो द्विचत्वारिंशः ।

२२

[एकोनचत्वारिंशं प्रकरणम् – शुल्काध्यक्षः, तत्र शुल्कव्यवहारः]

बाह्यमाभ्यन्तरं चातिथ्यम् । १ । निष्क्राम्यं प्रवेश्यं च शुल्कम् । २ ।

प्रवेश्यानां मूल्यपञ्चभागः । ३ ।

पुष्पफलशाकमूलकन्दवाल्लिक्यबीजशुष्कमत्स्यमांसानां षड्भागं गृह्णीयात् । ४ ।

शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालहाराणां तज्जातपुरुषैः कारयेत् कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः । ५ ।

क्षौमदुकूलक्रिमितानकङ्कटहरितालमनःशिलाञ्जनहिङ्गुलुकलोहवर्णधातूनां चन्दनागुरुकटुककिण्वावराणां चर्मदन्तास्तरणप्रावरणक्रिमिजातानाम् आजैडकस्य च दशभागः पञ्चदशभागो वा । ६ ।

---

22 G M अन्यतमानिर्वाह्यं, [em.]. – M पुण्यनाशश्च. 23 M °वोपच्छुल्को. 24 G_1 om. पादिकाम्. 26 $M_{1.3}$ सार्धं (for सार्थं). – G_1 च दया प्रेषयेद्. 30 G_1 निगूहितः फल्गु-, m p निगूहितफल्गु-. 31 G_1 बीजदुर्लभम्, m p बीजं तु दुर्लभम्.

2. 22

1 G M read शुल्कव्यवहारः before बाह्यम्, [em. omission]. 2 Cb नैष्क्राम्यं प्रावेश्यं. 3 Cb प्रावेश्यानां. 4 G_1 -पल्लिक्य-, G_2 M -वल्लिक्य-, [em. Cf. 2. 24. 1]. 6 G_1 -कृमि- (twice). – G M -शिलाहिङ्गु°, [Cb]. – G M -किण्वावरणानां, [Cb]. – G M सुगदन्ताजिनक्षौमदुकूलनिकरास्तरण- (for चर्मदन्तास्तरण-), [Cb]. – G M अजैलकस्य, [Cb].

वस्त्रचतुष्पदद्विपदसूत्रकार्पासगन्धभैषज्यकाष्ठवेणुवल्कलचर्ममृद्भाण्डानां धान्यस्नेहक्षारलवणमद्यपक्वान्नादीनां च विंशतिभागः पञ्चविंशतिभागो वा । ७ ।

द्वारादेयं शुल्कं पञ्चभागम् आनुग्राहिकं वा यथादेशोपकारं स्थापयेत् । ८ ।

जातिभूमिषु च पण्यानामविक्रयः । ९ । खनिभ्यो धातुपण्यादाने षट्छतमत्ययः । १० । पुष्पफलवाटेभ्यः पुष्पफलादाने चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । ११ । षण्डेभ्यः शाकमूलकन्दादाने पादोनं द्विपञ्चाशत्पणो दण्डः । १२ । क्षेत्रेभ्यः सर्वसस्यादाने त्रिपञ्चाशत्पणः । १३ । पणोऽध्यर्धपणश्च सीतात्ययः । १४ ।

अतो नवपुराणानां देशजातिचरित्रतः ।
पण्यानां स्थापयेच्छुल्कमत्ययं चापकारतः ॥ १५ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे शुल्काध्यक्षे शुल्कव्यवहारः द्वाविंशोऽध्यायः ।
आदितस्त्रिचत्वारिंशः ।

२३

[चत्वारिंशं प्रकरणम् – सूत्राध्यक्षः]

सूत्राध्यक्षः सूत्रवर्मवस्त्ररज्जुव्यवहारं तज्जातपुरुषैः कारयेत् । १ ।

ऊर्णावल्ककार्पासतूलशणक्षौमाणि च विधवान्यङ्गाकन्याप्रव्रजितादण्डप्रतिकारिणीभी रूपाजीवामातृकाभिर्वृद्धराजदासीभिर्व्युपरतोपस्थानदेवदासीभिश्च कर्तयेत् । २ ।

श्लक्ष्णस्थूलमध्यतां च सूत्रस्य विदित्वा वेतनं कल्पयेत्, बहुल्पतां च । ३ । सूत्रप्रमाणं ज्ञात्वा तैलामलकोद्वर्तनैरेता अनुगृह्णीयात् । ४ । तिथिषु प्रतिमानदानैश्च कर्म कारयितव्याः । ५ । सूत्रह्रासे वेतनह्रासो द्रव्यसारात् । ६ ।

कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारुभिश्च कर्म कारयेत्, प्रतिसंसर्गं च गच्छेत् । ७ । क्षौमदुकूलक्रिमितानराङ्कवकार्पाससूत्रवानकर्मान्तांश्च प्रयुञ्जानो गन्धमाल्यदानैरन्यैश्चौपग्राहिकैराराधयेत् । ८ । वस्त्रास्तरणप्रावरणविकल्पानुत्थापयेत् । ९ । कङ्कटकर्मान्तांश्च तज्जातकारुशिल्पिभिः कारयेत् । १० ।

---

7 M वज्र- (for वस्त्र-). – M -कर्पास-. 8 G_1 M शुल्कपञ्चभागः, Cp शुल्कः पञ्चभागः, [em.]. 11 G_1 M -फलदाने. 14 $M_{1.3}$ पणोऽद्व्यार्ध-.

2. 23

1 $M_{1.3}$ -वज्र- (for -वस्त्र-). – G $M_{1.3}$ -रज्जू-. 2 $M_{1.3}$ -कर्पास-. – G M -दण्डाप्रति°, [Cb]. 5 G M प्रतिपादनमानैश्च, [Cb]. 8 M -कर्पास-. – M चोपग्राहिकैर्. 9 M -विकस्थान्.

याश्चानिष्कासिन्यः प्रोषिता विधवा न्यङ्गाः कन्यका वात्मानं बिभृयुः ताः स्वदासीभिरनुसार्य सोपग्रहं कर्म कारयितव्याः । ११ । स्वयमागच्छन्तीनां वा सूत्रशालां प्रत्युषसि भाण्डवेतनविनिमयं कारयेत् । १२ । सूत्रपरीक्षार्थमात्रः प्रदीपः । १३ । स्त्रिया मुखसंदर्शनेऽन्यकार्यसंभाषायां वा पूर्वः साहसदण्डः, वेतनकालातिपातने मध्यमः, अकृतकर्मवेतनप्रदाने च । १४ ।

गृहीत्वा वेतनं कर्माकुर्वत्या अङ्गुष्ठसंदंशं दापयेत्, भक्षितापहृतावस्कन्दितानां च । १५ ।

वेतनेषु च कर्मकराणामपराधतो दण्डः । १६ ।

रज्जुवर्तकैर्वर्मकारैश्च स्वयं संसृज्येत । १७ । भाण्डानि च वरत्रादीनि वर्तयेत् । १८ ।

सूत्रवल्कमयी रज्जूर्वरत्रा वैत्रवैणवीः ।
सांनाह्या बन्धनीयाश्च यानयुग्यस्य कारयेत् ॥ १९ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सूत्राध्यक्षः त्रयोविंशोऽध्यायः । आदितश्चतुश्चत्वारिंशः ।

२४

[एकचत्वारिंशं प्रकरणम् – सीताध्यक्षः]

सीताध्यक्षः कृषितन्त्रशुल्बवृक्षायुर्वेदज्ञस्तज्ज्ञसखो वा सर्वधान्यपुष्पफलशाककन्दमूलवाल्लिक्यक्षौमकार्पासबीजानि यथाकालं गृह्णीयात् । १ ।

बहुहलपरिकृष्टायां स्वभूमौ दासकर्मकरदण्डप्रतिकर्तृभिर्वापयेत् । २ । कर्षणयन्त्रोपकरणबलीवर्दैश्चैषामसङ्गं कारयेत्, कारुभिश्च कर्मारकुट्टाकमेदकरज्जुवर्तकसर्पग्राहादिभिश्च । ३ । तेषां कर्मफलविनिपाते तत्फलहानं दण्डः । ४ ।

षोडशद्रोणं जाङ्गलानां वर्षप्रमाणम्, अध्यर्धमानूपानां देशवापानाम्, अर्धत्रयोदशाश्मकानाम्, त्रयोविंशतिरवन्तीनाम्, अमितमपरान्तानां हैमन्यानां च, कुल्यावापानां च कालतः । ५ ।

वर्षात्रिभागः पूर्वपश्चिममासयोः, द्वौ त्रिभागौ मध्यमयोः – सुषमारूपम् । ६ ।

---

11 G M प्रोषितविधवा, [em.]. – G M न्यङ्गा (for न्यङ्गाः), [Cb]. – G_1 M तास्वदासी°. – G_2 °नुसाध्य. – G_1 सोपग्रहकर्म. 15 G_1 -संदशनं. 17 G $M_{1,3}$ रज्जूः. – G -वर्तकैश्च पूर्वाकारैश्च, M -वर्तकैश्चर्मकारैश्च, [Cp]. 18 G M भाण्डादीनि, [Cb]. 19 G वेत्र-. – M संनाह्या.

2. 24

1 G_1 -गुल्ब-, p -गुल्म- (for -शुल्ब-). – G_1 -पाल्लीक्य-. – G_1 M -कर्पास-. 3 G_1 -सर्वग्राहा° (so p).

तस्योपलब्धिर्बृहस्पतेः स्थानगमनगर्भाधानेभ्यः शुक्रोदयास्तमयचारेभ्यः सूर्यस्य प्रकृतिवैकृताच्च । ७ । सूर्याद्बीजसिद्धिः, बृहस्पतेः सस्यानां स्तम्बकरिता, शुक्राद्वृष्टिः । इति । ८ ।

त्रयः सप्ताहिका मेघा अशीतिः कणशीकराः ।
षष्टिरातपमेघानामेषा वृष्टिः समा हिता ॥ ९ ॥
वातमातपयोगं च विभजन् यत्र वर्षति ।
त्रीन् करीषांश्च जनयंस्तत्र सस्यागमो ध्रुवः ॥ १० ॥

ततः प्रभूतोदकमल्पोदकं वा सस्यं वापयेत् । ११ । शालिव्रीहिकोद्रवतिलप्रियङ्गूदारकवरकाः पूर्ववापाः । १२ । मुद्गमाषशैम्ब्या मध्यवापाः । १३ । कुसुम्भमसूरकुलत्थयवगोधूमकलायातसीसर्षपाः पश्चाद्वापाः । १४ । यथर्तुवशेन वा बीजवापाः । १५ ।

वापातिरिक्तमर्धसीतिकाः कुर्युः, स्ववीर्योपजीविनो वा चतुर्थपञ्चभागिकाः ।१६। यथेष्टमनवसितभागं दद्युः, अन्यत्र कृच्छ्रेभ्यः । १७ ।

स्वसेतुभ्यो हस्तप्रावर्तिममुदकभागं पञ्चमं दद्युः, स्कन्धप्रावर्तिमं चतुर्थम्, स्रोतोयन्त्रप्रावर्तिमं च तृतीयम्, चतुर्थं नदीसरस्तटाककूपोद्घाटम् । १८ ।

कर्मोदकप्रमाणेन कैदारं हैमनं ग्रैष्मिकं वा सस्यं स्थापयेत् । १९ । शाल्यादि ज्येष्ठम्, षण्डो मध्यमः, इक्षुः प्रत्यवरः ।२०। इक्षवो हि बह्वाबाधा व्ययग्राहिणश्च ।२१।

फेनाघातो वल्लीफलानां, परीवाहान्ताः पिप्पलीमृद्वीकेक्षूणां, कूपपर्यन्ताः शाकमूलानां, हरणीपर्यन्ता हरितकानां, पाल्यो लवानां गन्धभैषज्योशीरह्रीबेरपिण्डालुकादीनाम् । २२ । यथास्वं भूमिषु च स्थाल्याश्चानूप्याश्चौषधीः स्थापयेत् । २३ ।

तुषारपायनमुष्णशोषणं चा सप्तरात्रादिति धान्यबीजानां, त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा कोशीधान्यानां, मधुघृतसूकरवसाभिः शकृद्युक्ताभिः काण्डबीजानां छेदलेपो, मधुघृतेन कन्दानाम्, अस्थिबीजाना शकृदालेपः, शाखिनां गर्तदाहो गोऽस्थिशकृद्भिः काले दौहृदं च । २४ । प्ररूढांश्चाशुष्ककटुमत्स्यांश्च स्नुहिक्षीरेण पाययेत् । २५ ।

कार्पाससारं निर्मोकं सर्पस्य च समाहरेत् ।
न सर्पास्तत्र तिष्ठन्ति धूमो यत्रैष तिष्ठति ॥ २६ ॥

सर्वबीजानां तु प्रथमवापे सुवर्णोदकसंप्लुतां पूर्वमुष्टिं वापयेद्, अमुं च मन्त्रं

10 G_1 करीप्कांश्च, Cs कर्षकांश्च-. 12 G $M_{2.3}$ -प्रियङ्गुदारक-. – G_1 -वकाः, G_2 -वराकाः. 13 G_2 $M_{2.3}$ -शैब्या. 17 m p °नवसितं भागं. 19 G M केदारं, [Cb]. 21 M इक्षो हि (M_2 °हिं). 22 $M_{1.3}$ परिवाहान्ताः. – Cb हरिणी-, Cs हरणि-. – M_2 पाल्योलपानां. – G_1 -हिरबेर-, M -हिरिबेर-, [Cb]. 23 Cb स्थल्याश्. 24 G_1 तुषारयवनम्. – G_1 om. पञ्चरात्रं. – G_1 M मधुघृतं (for मधुघृतेन). – M गर्तदालोहो. 25 G_1 वापयेत्. 26 M कर्पाससारनिर्मोकं.

ब्रूयात् —

‘ प्रजापतये काश्यपाय देवाय च नमः सदा ।
सीता मे ऋध्यतां देवी बीजेषु च धनेषु च ’ ॥ २७ ॥

षण्डवाटगोपालकदासकर्मकरेभ्यो यथापुरुषपरिवापं भक्तं कुर्यात्, सपादपणिकं च मासं दद्यात् । २८ । कर्मानुरूपं कारुभ्यो भक्तवेतनम् । २९ ।

प्रशीर्णं च पुष्पफलं देवकार्यार्थं व्रीहियवमाग्रयणार्थं श्रोत्रियास्तपस्विनश्चाहरेयुः, राशिमूलमुञ्छवृत्तयः । ३० ।

यथाकालं च सस्यादि जातं जातं प्रवेशयेत् ।
न क्षेत्रे स्थापयेत्किञ्चित्पलालमपि पण्डितः ॥ ३१ ॥
प्राकाराणां समुच्छ्रायान् वलभीर्वा तथाविधाः ।
न संहतानि कुर्वीत न तुच्छानि शिरांसि च ॥ ३२ ॥
खलस्य प्रकरान् कुर्यान्मण्डलान्ते समाश्रितान् ।
अनग्निकाः सोदकाश्च खले स्युः परिकर्मिणः ॥ ३३ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सीताध्यक्षः चतुर्विंशोऽध्यायः । आदितः पञ्चचत्वारिंशः ।

२५

[द्वाचत्वारिंशं प्रकरणम् – सुराध्यक्षः]

सुराध्यक्षः सुराकिण्वव्यवहारान् दुर्गे जनपदे स्कन्धावारे वा तज्जातसुराकिण्वव्यवहारिभिः कारयेद्, एकमुखमनेकमुखं वा विक्रयक्रयवशेन वा । १ । षट्छतमत्ययमन्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृणां स्थापयेत् । २ ।

ग्रामादनिर्णयनमसंपातं च सुरायाः, प्रमादभयात्कर्मसु निर्दिष्टानां, मर्यादातिक्रमभयादार्याणाम्, उत्साहभयाच्च तीक्ष्णानाम् । ३ । लक्षितमल्पं वा चतुर्भागमर्धकुडुवं कुडुबमर्धप्रस्थं प्रस्थं वेति ज्ञातशौचा निर्हरेयुः । ४ । पानागारेषु वा पिबेयुरसंचारिणः । ५ ।

निक्षेपोपनिधिप्रयोगापहृतानामनिष्टोपगतानां च द्रव्याणां ज्ञानार्थमस्वामिकं कुप्यं हिरण्यं चोपलभ्य निक्षेप्तारमन्यत्र व्यपदेशेन ग्राहयेद्, अतिव्ययकर्तारमनायतिव्ययं च । ६ ।

---

27 G1 M देवाय नमः, Cb देवलाय नमः. 28 G M om. च [em. addition]. 30 G1 राशीमूलम् (so p). 32 G M प्रकाराणां, Cp Cs प्रकराणां, [Cb].

2. 25

1 G1 तज्जाति-. 4 G -कुडुम्बं कुडुम्बं. – G1 वेदितज्ञात-. 6 Cb °पहृतादीनाम्.

न चानर्घेण कालिकां वा सुरां दद्यात्, अन्यत्र दुष्टसुरायाः । ७ । तामन्यत्र विक्रापयेत् । ८ । दासकर्मकरेभ्यो वा वेतनं दद्यात् । ९ । वाहनप्रतिपानं सूकरपोषणं वा दद्यात् । १० ।

पानागाराण्यनेककक्ष्याणि विभक्तशयनासनवन्ति पानोद्देशानि गन्धमाल्योदकवन्ति ऋतुसुखानि कारयेत् । ११ ।

तत्रस्थाः प्रकृत्यौत्पत्तिकौ व्ययौ गूढा विद्युः, आगन्तूंश्च । १२ । क्रेतृणां मत्तसुप्तानामलङ्काराच्छादनहिरण्यानि च विद्युः । १३ । तन्नाशे वणिजस्तच्च तावच्च दण्डं दद्युः । १४ । वणिजस्तु संवृतेषु कक्ष्याविभागेषु स्वदासीभिः पेशलरूपाभिरागन्तूनां वास्तव्यानां चार्यरूपाणां मत्तसुप्तानां भावं विद्युः । १५ ।

मेदकप्रसन्नासवारिष्टमैरेयमधूनाम् । १६ । उदकद्रोणं तण्डुलानामर्धाढकं त्रयः प्रस्थाः किण्वस्येति मेदकयोगः । १७ । द्वादशाढकं पिष्टस्य पञ्च प्रस्थाः किण्वस्य क्रमुकत्वक्फलयुक्तो वा जातिसंभारः प्रसन्नायोगः । १८ । कपित्थतुला फाणितं पञ्चतौलिकं प्रस्थो मधुन इत्यासवयोगः । १९ । पादाधिको ज्येष्ठः पादहीनः कनिष्ठः । २० । चिकित्सकप्रमाणाः प्रत्येकशो विकाराणामरिष्टाः । २१ । मेषशृङ्गीत्वक्काथाभिषुतो गुडप्रतीवापः पिप्पलीमरिचसंभारस्त्रिफलायुक्तो वा मैरेयः । २२ । गुडयुक्तानां वा सर्वेषां त्रिफलासंभारः । २३ । मृद्वीकारसो मधु । २४ । तस्य स्वदेशो व्याख्यानं कापिशायनं हारहूरकमिति । २५ ।

माषकलनीद्रोणमामं सिद्धं वा त्रिभागाधिकतण्डुलं मोरटादीनां कार्षिकभागयुक्तं किण्वबन्धः । २६ ।

पाठालोध्रतेजोवत्येलावालुकमधुकमधुरसाप्रियङ्गुदारुहरिद्रामरिचपिप्पलीनां च पञ्चकार्षिकः संभारयोगो मेदकस्य प्रसन्नायाश्च । २७ । मधुकनिर्यूहयुक्ता कटशर्करा वर्णप्रसादनी च । २८ ।

चोचचित्रकविलङ्गपजपिप्पलीनां च कार्षिकः क्रमुकमधुकमुस्तालोध्राणां द्विकार्षिकश्चासवसंभारः । २९ । दशभागश्चैषां वीजवन्धः । ३० ।

प्रसन्नायोगः श्वेतसुरायाः । ३१ । सहकारसुरा रसोत्तरा वीजोत्तरा वा महासुरा संभारिकी वा । ३२ । तासां मोरटापलाशपत्तूरमेषशृङ्गीकरञ्जक्षीरवृक्षकषायभावितं दग्धकटशर्कराचूर्णं लोध्रचित्रकविलङ्गपाठामुस्तकलिङ्गयवदारुहरिद्रेन्दीवरशतपुष्पापामार्गसप्तपर्णनिम्बास्फोतकल्कार्धयुक्तमन्तर्नखो मुष्टिः कुम्भीं राजपेयां प्रसादयति । ३३ । फाणितः पञ्चपलिकश्चात्र रसवृद्धिर्देयः । ३४ ।

13 $M_{1,3}$ क्रेतॄणामत्त-. 15 G_1 °गन्तूनामवास्तव्यानां. 18 G M पुत्रकत्वक्-, [Cb]. 22 G_1 मेषशृङ्गि- (so p). 26 G M -भागयुक्तः, [Cb]. 27 G_1 -मधुमधुरसा-. – G पञ्चकर्षिकः. 28 G_1 M कटमशर्करा. – G_1 -प्रसादीनी, m p -प्रसादिनी. 29 M चोपचित्रक-. 33 G -वत्तुरमेष°. – m p -कलागयव-.

कुटुम्बिनः कृत्येषु श्वेतसुराम्, औषधार्थं वारिष्टम्, अन्यद्वा कर्तुं लभेरन् ।३५। उत्सवसमाजयात्रासु चतुरहः सौरिको देयः । ३६ । तेष्वननुज्ञातानां प्रहवणान्तं दैवसिकमत्ययं गृह्णीयात् । ३७ ।

सुराकिण्वविचयं स्त्रियो बालाश्च कुर्युः । ३८ ।

अराजपण्याः पञ्चकं शतं शुल्कं दद्युः, सुरकामेदकारिष्टमधुफलाम्लाम्लशीधूनां च । ३९ ।

अह्नश्च विक्रयं व्याजीं ज्ञात्वा मानहिरण्ययोः ।
तथा वैधरणं कुर्यादुचितं चानुवर्तयेत् ॥ ४० ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सुराध्यक्षः पञ्चविंशोऽध्यायः । आदितः षट्चत्वारिंशः ।

२६

[त्रयश्चत्वारिंशं प्रकरणम् – सूनाध्यक्षः]

सूनाध्यक्षः प्रदिष्टाभयानामभयवनवासिनां च मृगपशुपक्षिमत्स्यानां बन्धवधहिंसायामुत्तमं दण्डं कारयेत्, कुटुम्बिनामभयवनपरिग्रहेषु मध्यमम् । १ ।

अप्रवृत्तवधानां मत्स्यपक्षिणां बन्धवधहिंसायां पादोनसप्तविंशतिपणमत्ययं कुर्यात्, मृगपशूनां द्विगुणम् ।२। प्रवृत्तहिंसानामपरिगृहीतानां षड्भागं गृह्णीयात्, मत्स्यपक्षिणां दशभागं वाधिकम्, मृगपशूनां शुल्कं वाधिकम् । ३ ।

पक्षिमृगाणां जीवत् षड्भागमभयवनेषु प्रमुञ्चेत् । ४ ।

सामुद्रहस्त्यश्वपुरुषवृषगर्दभाकृतयो मत्स्याः सारसा नादेयास्तटाककुल्योद्भवा वा क्रौञ्चोत्क्रोशकदात्यूहहंसचक्रवाकजीवञ्जीवकभृङ्गराजचकोरमत्तकोकिलमयूरशुकमदनशारिका विहारपक्षिणो मङ्गल्याश्चान्येऽपि प्राणिनः पक्षिमृगा हिंसाबाधेभ्यो रक्ष्याः । ५ । रक्षातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः । ६ ।

मृगपशूनामनस्थिमांसं सद्योहतं विक्रीणीरन् । ७ । अस्थिमतः प्रतिपातं दद्युः ।८। तुलाहीने हीनाष्टगुणम् । ९ ।

वत्सो वृषो धेनुश्चैषामवध्याः । १० । घ्नतः पञ्चाशत्को दण्डः, क्लिष्टघातं घातयतश्च । ११ ।

परिशूनमशिरःपादास्थि विगन्धं स्वयंमृतं च न विक्रीणीरन् । १२ । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः । १३ ।

---

37 G_1 तेष्वनुज्ञातानां, M तेष्वननुज्ञानां (corr. in M_2), Cb अन्येष्वननुज्ञातानां. – G_2 प्रवहणान्तं. 40 Cb ज्ञात्वा व्याजीं.

2. 26

1 M कुडुम्बि°. – $M_{1.3}$ मध्यमः. 5 G_1 M सारसनादेयास्. 8 G M प्रतिपाकं, [Cb]. 11 G_1 M घातः, p घाते, [Cb]. 12 G M परिसूनम् [em.]. – न missing in M.

दुष्टाः पशुमृगव्याला मत्स्याश्चाभयचारिणः ।
अन्यत्र गुप्तिस्थानेभ्यो वधबन्धमवाप्नुयुः ॥ १४ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सूनाध्यक्षः षड्विंशोऽध्यायः । आदितः सप्तचत्वारिंशः ।

२७

[चतुश्चत्वारिंशं प्रकरणम् – गणिकाध्यक्षः]

गणिकाध्यक्षो गणिकान्वयामगणिकान्वयां वा रूपयौवनशिल्पसंपन्नां सहस्रेण गणिकां कारयेत्, कुटुम्बार्धेन प्रतिगणिकाम् । १ ।

निष्पतिताप्रेतयोर्दुहिता भगिनी वा कुटुम्बं भरेत, माता वा प्रतिगणिकां स्थापयेत् । २ । तासामभावे राजा हरेत् । ३ ।

सौभाग्यालंकारवृद्ध्या सहस्रेण वारं कनिष्ठं मध्यममुत्तमं वारोपयेत् छत्रभृङ्गार-व्यजनशिविकापीठिकारथेषु च विशेषार्थम् । ४ । सौभाग्यभङ्गे मातृकां कुर्यात् । ५ ।

निष्क्रयश्चतुर्विंशतिसाहस्रो गणिकायाः, द्वादशसाहस्रो गणिकापुत्रस्य । ६ । अष्ट-वर्षात्प्रभृति राज्ञः कुशीलवकर्म कुर्यात् । ७ ।

गणिका दासी भग्नभोगा कोष्ठागारे महानसे वा कर्म कुर्यात् । ८ । अविशन्ती सपादपणमवरुद्धा मासवेतनं दद्यात् । ९ ।

भोगं दायमायं व्ययमायतिं च गणिकाया निबन्धयेत्, अतिव्ययकर्म च वारयेत् । १० ।

मातृहस्तादन्यत्राभरणन्यासे सपादचतुष्पणो दण्डः । ११ । स्वापतेयं विक्रयमाधानं वा नयन्त्याः सपादपञ्चाशत्पणो दण्डः, चतुर्विंशतिपणो वाक्पारुष्ये, द्विगुणो दण्डपारुष्ये, सपादपञ्चाशत्पणः पणोऽर्धपणश्च कर्णच्छेदने । १२ ।

अकामायाः कुमार्या वा साहसे उत्तमो दण्डः, सकामायाः पूर्वः साहसदण्डः ।१३। गणिकामकामां रुन्धतो निष्पातयतो वा व्रणविदारणेन वा रूपमुपघ्नतः सहस्रं दण्डः ।१४। स्थानविशेषेण वा दण्डवृद्धिः आ निष्क्रयद्विगुणात् । १५ । प्राप्ताधिकारां गणिकां घात-

---

14 $M_{1.3}$ गुप्तिस्थाभ्यो.

2. 27

1 G_1 M कुडुम्बार्धेन, Cb कुडुम्बार्थेन. – G_1 M प्रतिगणिका. 2 M निष्पतिका-. – G_1 भरेतं माता, M हरेत माता. 2–3 G_1 स्थापयेतासाम्. 8 M माहानसे. 10 G M आयव्ययम्, [Cb]. – G_1 गणिकायां. 11 M -न्यासेनपाद-. 12 G_1 om. वा (after आधानं). 13 G_1 $M_{1.3}$ पूर्वसाहस-. 14 G_1 प्रण-, m प्राण-. – After s. 15, G M read पणसहस्रं वा दण्डः, [omission suggested by Cp].

यतो निष्क्रयत्रिगुणो दण्डः । १६ । मातृकादुहितृकारूपदासीनां घाते उत्तमः साहसदण्डः । १७ ।

सर्वत्र प्रथमेऽपराधे प्रथमः, द्वितीये द्विगुणः, तृतीये त्रिगुणः, चतुर्थे यथाकामी स्यात् । १८ ।

राजाज्ञया पुरुषमनभिगच्छन्ती गणिका शिफासहस्रं लभेत, पञ्चसहस्रं वा दण्डः । १९ ।

भोगं गृहीत्वा द्विषत्या भोगद्विगुणो दण्डः । २० । वसतिभोगापहारे भोगमष्टगुणं दद्याद् अन्यत्र व्याधिपुरुषदोषेभ्यः । २१ । पुरुषं घ्नत्याश्चिताप्रतापोऽप्सु प्रवेशनं वा । २२ ।

गणिकाभरणमर्थं भोगं वापहरतोऽष्टगुणो दण्डः । २३ ।

गणिका भोगमायतिं पुरुषं च निवेदयेत् । २४ ।

एतेन नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिकचारणानां स्त्रीव्यवहारिणां स्त्रियो गूढाजीवाश्च व्याख्याताः । २५ । तेषां तूर्यमागन्तुकं पञ्चपणं प्रेक्षावेतनं दद्यात् । २६ ।

रूपाजीवा भोगद्वयगुणं मासं दद्युः । २७ ।

गीतवाद्यपाठ्यनृत्तनाट्याक्षरचित्रवीणावेणुमृदङ्गपरचित्तज्ञानगन्धमाल्यसंयूहनसंवादनसंवाहनवैशिककलाज्ञानानि गणिका दासी रङ्गोपजीविनीश्च ग्राहयतो राजमण्डलादाजीवं कुर्यात् । २८ ।

गणिकापुत्रान् रङ्गोपजीविनां च मुख्यान्निष्पादयेयुः, सर्वतालावचराणां च ।२९।

संज्ञाभाषान्तरज्ञाश्च स्त्रियस्तेषामनात्मसु ।
चारघातप्रमादार्थं प्रयोज्या बन्धुवाहनाः ॥ ३० ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे गणिकाध्यक्षः सप्तविंशोऽध्यायः ।
आदितोऽष्टचत्वारिंशः ।

२८

[पञ्चचत्वारिंशं प्रकरणम् – नावध्यक्षः]

नावध्यक्षः समुद्रसंयाननदीमुखतरप्रचारान् देवसरोविसरोनदीतरांश्च स्थानीयादिष्ववेक्षेत । १ ।

---

21 M व्याधिपुरुषेभ्यः. 22 G_1 om. °ऽप्सु. 23 G -भरणार्थं. 25 G M -गायक-, [em. Cf 1. 12. 9; 2. 1. 34]. – $M_{1.3}$ -चारणां स्त्री-, M_2 Cb -चारणस्त्री-. 26 M_1 केषां. 28 G_1 -परिचित्त-. – G M_2 -संपादन- (for -संवादन-). – M रङ्गोपजीवनीश्च. 29 G_1 °पजीविनाश्च, M °पजीविनश्च, [em.]. – G -तालापचाराणां, M -तालावचाराणां, [Cb].

तद्वेलाकूलग्रामाः क्लृप्तं दद्युः । २ ।

मत्स्यबन्धका नौकाभाटकं षड्भागं दद्युः । ३ ।

पत्तनानुवृत्तं शुल्कभागं वणिजो दद्युः, यात्रावेतनं राजनौभिः संपतन्तः । ४ ।

शङ्खमुक्ताग्राहिणो नौभाटकं दद्युः, स्वनौभिर्वा तरेयुः । ५ । अध्यक्षश्चैषां खन्यध्यक्षेण व्याख्यातः । ६ ।

पत्तनाध्यक्षनिबद्धं पण्यपत्तनचारित्रं नावध्यक्षः पालयेत् । ७ ।

मूढवाताहता नावः पितेवानुगृह्णीयात् । ८ । उदकप्राप्तं पण्यमशुल्कमर्धशुल्कं वा कुर्यात् । ९ । यथानिर्दिष्टाश्चैताः पण्यपत्तनयात्राकालेषु प्रेषयेत् । १० ।

संयातीर्नावः क्षेत्रानुगताः शुल्कं याचेत । ११ । हिंस्रिका निर्घातयेत्, अमित्रविषयातिगाः पण्यपत्तनचारित्रोपघातिकाश्च । १२ ।

शासकनिर्यामकदात्ररश्मिग्राहकोत्सेचकाधिष्ठिताश्च महानावो हेमन्तग्रीष्मतार्यासु महानदीषु प्रयोजयेत्, क्षुद्रिकाः क्षुद्रिकासु वर्षास्राविणीषु । १३ । बद्धतीर्थाश्चैताः कार्या राजद्विष्टकारिणां तरणभयात् । १४ ।

अकालेऽतीर्थे च तरतः पूर्वः साहसदण्डः । १५ । काले तीर्थे चानिसृष्टतारिणः पादोनसप्तविंशतिपणस्तरात्ययः । १६ । कैवर्तकाष्ठतृणभारपुष्पफलवाटषण्डगोपालकानामनत्ययः, संभाव्यदूतानुपातिनां च सेनाभाण्डप्रचारप्रयोगाणां च स्वतरैस्तरताम्, बीजभक्तद्रव्योपस्करांश्चानूपग्रामाणां तारयताम् । १७ ।

ब्राह्मणप्रव्रजितबालवृद्धव्याधितशासनहरगर्भिण्यो नावध्यक्षमुद्राभिस्तरेयुः । १८ ।

कृतप्रवेशाः पारविषयिकाः सार्थप्रमाणा वा प्रविशेयुः । १९ । परस्य भार्यां कन्यां वित्तं वापहरन्तं शङ्कितमाविग्नमुद्भाण्डीकृतं महाभाण्डेन मूर्ध्नि भारेणावच्छादयन्तं सद्योगृहीतलिङ्गिनमलिङ्गिनं वा प्रव्रजितमलक्ष्यव्याधितं भयविकारिणं गूढसारभाण्डशासनशस्त्राग्नियोगं विषहस्तं दीर्घपथिकममुद्रं चोपग्राहयेत् । २० ।

क्षुद्रपशुर्मनुष्यश्च सभारो माषकं दद्यात्, शिरोभारः कायभारो गवाश्वं च द्वौ, उष्ट्रमहिषं चतुरः, पञ्च लघुयानम्, षड् गोलिङ्गम्, सप्त शकटम्, पण्यभारः पादम् । २१ । तेन भाण्डभारो व्याख्यातः । २२ । द्विगुणो महानदीषु तरः । २३ ।

क्लृप्तमानूपग्रामा भक्तवेतनं दद्युः । २४ ।

---

2. 28

3 G M नौकहाटकं, [Cb]. 4 G_1 M राजानौभिः. 5 G_1 नौकहाटकान्, M_1 नौहाटकान्, $M_{2.3}$ नौहाटकं, [Cb]. 7 G M -निबन्धं, [em.]. 8 G_1 -हतां तां, G_2 M -हतानां, [em.]. 9 G_1 पण्यशुल्कम्. 10 G_1 तथानिर्दि°. 11 Cb संयान्तीर्. – याचरेत mentioned as from Paliam Ms. in M_2. 13 G_1 शासकन्नियामक-. – G $M_{1.3}$ क्षुद्रकाः. 17 Cb -भाण्डचारप्रयोगाणां. 19 G $M_{1.3}$ om. वा. – G_1 विशेयुः.

प्रत्यन्तेषु तराः शुल्कमातिवाहिकं वर्तनीं च गृह्णीयुः, निर्गच्छतश्चासुद्रद्रव्यस्य भाण्डं हरेयुः, अतिभारेणावेलायामतीर्थे तरतश्च । २५ ।

पुरुषोपकरणहीनायामसंस्कृतायां वा नावि विपन्नायां नावध्यक्षो नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेत् । २६ ।

सप्ताहवृत्तामाषाढीं कार्त्तिकीं चान्तरा तरः ।
कार्मिकप्रत्ययं दद्यान्नित्यं चाह्निकमावहेत् ॥ २७ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे नावध्यक्षः अष्टाविंशोऽध्यायः ।
आदितः एकोनपञ्चाशः ।

२९

[षट्चत्वारिंशं प्रकरणम् – गोऽध्यक्षः]

गोऽध्यक्षो वेतनोपग्राहिकं करप्रतिकरं भग्नोत्सृष्टकं भागानुप्रविष्टकं व्रजपर्यग्रं नष्टं विनष्टं क्षीरघृतसंजातं चोपलभेत । १ ।

गोपालकपिण्डारकदोहकमन्थकलुब्धकाः शतं शतं धेनूनां हिरण्यभृताः पालयेयुः । २ । क्षीरघृतभृता हि वत्सानुपहन्युः । इति वेतनोपग्राहिकम् । ३ ।

जरद्गुधेनुगर्भिणीपष्ठौहीवत्सतरीणां समविभागं रूपशतमेकः पालयेत् । ४ । घृतस्याष्टौ वारकान् पणिकं पुच्छम् अङ्कचर्म वार्षिकं दद्यात् । इति करप्रतिकरः । ५ ।

व्याधितान्यङ्गानन्यदोहीदुर्दोहापुत्रघ्नीनां च समविभागं रूपशतं पालयन्तस्तज्जातिकं भागं दद्युः । इति भग्नोत्सृष्टकम् । ६ ।

परचक्राटवीभयादनुप्रविष्टानां पशूनां पालनधर्मेण दशभागं दद्युः । इति भागानुप्रविष्टकम् । ७ ।

वत्सा वत्सतरा दम्या वहिनो वृषा उक्षाणश्च पुंगवाः, युगवाहनशकटवहा वृषभाः सूनामहिषाः पृष्ठस्कन्धवाहिनश्च महिषाः, वत्सिका वत्सतरी पष्ठौही गर्भिणी धेनुश्चाप्रजाता वन्ध्याश्च गावो महिष्यश्च, मासद्विमासजातास्तासामुपजा वत्सा वत्सिकाश्च । ८ । मासद्विमासजातानङ्कयेत् । ९ । मासद्विमासपर्युषितमङ्कयेत् । १० । अङ्कं चिह्नं वर्णं शृङ्गान्तरं च लक्षणम् एवमुपजा निबन्धयेत् । इति व्रजपर्यग्रम् । ११ ।

---

25 G_1 चासुद्रस्य. $M_{1.3}$ चासुद्रव्यस्य. – $M_{1.3}$ -भारेण वेला°. 26 G_1 -हीनायां संस्कृतायां. – G M अभ्याभवेत्, [Cb]. 27 G_1 चान्तरान्तरः, G_1 चान्तरा तरन्.

2. 29

1 G_1 M क्षीरघृतं संजातं. 2 M -दोहकन्धिक- (M_2 °न्धी°). 5 G M वाहीकं (for वार्षिकं), [Cb]. 6 G_1 M -दुर्दोह-. 8 G_1 M विहीनो (for वहिनो). – $M_{1.8}$ om. पुंगवाः. – G_1 M युगवानकटहा. – G_1 वृषस्कन्धवाहि°. 9 M -जातानाङ्कयेत् .

चोरहृतमन्ययूथप्रविष्टमवलीनं वा नष्टम् । १२ । पङ्कविषमव्याधिजरातोयाहारावसन्नं वृक्षतटकाष्ठशिलाभिहतमीशानव्यालसर्पग्राहदावाग्निविपन्नं विनष्टम् । १३ । प्रमादादभ्यावहेयुः । १४ ।

एवं रूपाग्रं विद्यात् । १५ ।

स्वयं हन्ता घातयिता हर्ता हारयिता च वध्यः । १६ ।

परपशूनां राजाङ्केन परिवर्तयिता रूपस्य पूर्वं साहसदण्डं दद्यात् । १७ ।

स्वदेशीयानां चोरहृतं प्रत्यानीय पणितं रूपं हरेत् । १८ । परदेशीयानां मोक्षयिताऽर्धं हरेत् । १९ ।

बालवृद्धव्याधितानां गोपालकाः प्रतिकुर्युः । २० । लुब्धकश्वगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपराबाधभयमृतुविभक्तमरण्यं चारयेयुः । २१ । सर्पव्यालत्रासनार्थं गोचरानुपातज्ञानार्थं च त्रस्नूनां घण्टातूर्यं च बध्नीयुः । २२ । समव्यूढतीर्थमकर्दमग्राहमुदकमवतारयेयुः पालयेयुश्च । २३ । स्तेनव्यालसर्पग्राहगृहीतं व्याधिजरावसन्नं चावेदयेयुः, अन्यथा रूपमूल्यं भजेरन् । २४ ।

कारणमृतस्याङ्कचर्म गोमहिषस्य, कर्णलक्षणमजाविकानां, पुच्छमङ्कचर्म चाश्वखरोष्ट्राणां, बालचर्मबस्तिपित्तस्नायुदन्तखुरशृङ्गास्थीनि चाहरेयुः । २५ । मांसमार्द्रं शुष्कं वा विक्रीणीयुः । २६ ।

उदश्विच्छ्ववराहेभ्यो दद्युः । २७ । कूर्चिकां सेनाभक्तार्थमाहरेयुः । २८ । किलाटो घाणपिण्याकक्लेदार्थः । २९ ।

पशुविक्रेता पादिकं रूपं दद्यात् । ३० ।

वर्षाशरद्धेमन्तानुभयतःकालं दुह्युः, शिशिरवसन्तग्रीष्मानेककालम् । ३१ । द्वितीयकालदोग्धुरङ्गुष्ठच्छेदो दण्डः । ३२ । दोहनकालमतिक्रामतस्तत्फलहानं दण्डः । ३३ । एतेन नस्यदम्ययुगपिङ्गनवर्तनकाला व्याख्याताः । ३४ ।

क्षीरद्रोणे गवां घृतप्रस्थः, पञ्चभागाधिको महिषीणाम्, द्विभागाधिकोऽजावीनाम् । ३५ । मन्थो वा सर्वेषां प्रमाणम् । ३६ । भूमितृणोदकविशेषाद्धि क्षीरघृतवृद्धिर्भवति । ३७ ।

यूथवृषं वृषेणावपातयतः पूर्वः साहसदण्डः, घातयत उत्तमः । ३८ ।

वर्णावरोधेन दशतीरक्षा । ३९ । उपनिवेशदिग्विभागो गोप्रचाराद् बलान्वयतो वा गवां रक्षासामर्थ्याच्च । ४० ।

---

13 m p -तोयाधारा°. 14 G M अभ्याभवेयुः, [Cb]. 18 M_2 Cb पणिकं रूपं. 22 घण्टां तूर्यं च mentioned as from Ms. ख in M_2. 28 G M कञ्चिकां, [Cb]. – G_1 सेनभक्ता°. 33 G दोहकालम्. 40 G -दिग्विभागे. – G M -प्रचारान्, [Cb]. – G_1 बलान्वयते.

अजादीनां षाण्मासिकीमूर्णां ग्राहयेत् । ४१ ।

तेनाश्वखरोष्ट्रवराहव्रजा व्याख्याताः । ४२ ।

बलीवर्दानां नस्याश्वभद्रगतिवाहिनां यवसस्यार्धभारस्तृणस्य द्विगुणं, तुला घाणपिण्याकस्य, दशाढकं कणकुण्डकस्य, पञ्चपलिकं मुखलवणं, तैलकुडुबो नस्यं प्रस्थः पानं, मांसतुला, दध्नश्चाढकं, यवद्रोणं माषाणां वा पुलाकः, क्षीरद्रोणमर्धाढकं वा सुरायाः स्नेहप्रस्थः क्षारदशपलं शृङ्गिबेरपलं च प्रतिपानम् । ४३ । पादोनमश्वतरगोखराणां, द्विगुणं महिषोष्ट्राणाम् । ४४ । कर्मकरबलीवर्दानां पायनार्थानां च धेनूनां कर्मकालतः फलतश्च विधादानम् । ४५ । सर्वेषां तृणोदकप्राकाम्यम् । ४६ ।

इति गोमण्डलं व्याख्यातम् । ४७ ।

पञ्चर्षभं खराश्वानामजावीनां दशर्षभम् ।
शत्यं गोमहिषोष्ट्राणां यूथं कुर्याच्चतुर्वृषम् ॥ ४८ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे गोऽध्यक्षः एकोनत्रिंशोऽध्यायः । आदितः पञ्चाशः ।

३०

[सप्तचत्वारिंशं प्रकरणम् – अश्वाध्यक्षः]

अश्वाध्यक्षः पण्यागारिकं क्रयोपागतमाहवलब्धमाजातं साहाय्यागतकं पणस्थितं यावत्कालिकं वाऽश्वपर्यग्रं कुलवयोवर्णचिह्नवर्गागमैर्लेखयेत् । १ । अप्रशस्तन्यङ्गव्याधितांश्चावेदयेत् । २ ।

कोशकोष्ठागाराभ्यां च गृहीत्वा मासलाभमश्ववाहश्चिन्तयेत् । ३ ।

अश्वविभवेनायतामश्वायामद्विगुणविस्तारां चतुर्द्वारोपावर्तनमध्यां सप्रग्रीवां प्रद्वारासनफलकयुक्तां वानरमयूरपृषतनकुलचकोरशुकसारिकाकीर्णां शालां निवेशयेत् । ४ । अश्वायामचतुरश्रश्लक्ष्णफलकास्तारं सखादनकोष्ठकं समूत्रपुरीषोत्सर्गमेकैकशः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा स्थानं निवेशयेत् । ५ । शालावशेन वा दिग्विभागं कल्पयेत् । ६ । वडवावृषकिशोराणामेकान्तेषु । ७ ।

वडवायाः प्रजातायास्त्रिरात्रं घृतप्रस्थः पानम् । ८ । अत ऊर्ध्वं सक्तुप्रस्थः स्नेहभैषज्यप्रतिपानं दशरात्रम् । ९ । ततः पुलाको यवसमार्तवश्चाहारः । १० ।

---

43 M तुलां पानपिण्याकस्य. – G -कुडुम्बो. 45 M पायनार्थां (M_2 °र्थं). – $M_{1.3}$ विधानम्. 46 G °दकप्रकाम्यम्, M °दकं प्रकाम्यम्, [Cb].

2. 30

1 G_1 पण्यगारिकं. – G_1 साहाय्यकागतकं. – G_1 पणस्फीतं. – Cb -चिह्नकर्मवर्गा°. 4 G_2 °यामीं द्विगुण-, M °याममीद्विगुण-. – G_1 -शारिकाणीं शां शालां, m p -शारिकाभिराकीर्णां शालां. 8 G_1 -प्रस्थापानम्.

दशरात्रादूर्ध्वं किशोरस्य घृतचतुर्भागः सक्तुकुडुबः क्षीरप्रस्थश्चाहार आ षण्मासात् । ११ । ततः परं मासोत्तरमर्धवृद्धिर्यवप्रस्थस्य आ त्रिवर्षात्, द्रोण आ चतुर्वर्षात् ।१२। अत ऊर्ध्वं चतुर्वर्षः पञ्चवर्षो वा कर्मण्यः पूर्णप्रमाणः । १३ ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं मुखमुत्तमाश्वस्य, पञ्चमुखान्यायामो, विंशत्यङ्गुला जङ्घा, चतुर्जङ्घ उत्सेधः । १४ । त्र्यङ्गुलावरं मध्यमावरयोः । १५ । शताङ्गुलः परिणाहः । १६ । पञ्चभागावरो मध्यमावरयोः । १७ ।

उत्तमाश्वस्य द्विद्रोणं शालिव्रीहियवप्रियङ्गूणामर्धशुष्कमर्धसिद्धं वा मुद्गमाषाणां वा पुलाकः स्नेहप्रस्थश्च, पञ्चपलं लवणस्य, मांसं पञ्चाशत्पलिकं, रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः पिण्डक्लेदनार्थम्, क्षारपञ्चपलिकः सुरायाः प्रस्थः पयसो वा द्विगुणः प्रतिपानम् । १८ । दीर्घपथभारक्लान्तानां च खादनार्थं स्नेहप्रस्थोऽनुवासनं कुडुबो नस्यकर्मणः, यवसस्यार्धभारस्तृणस्य द्विगुणः षडरत्निपरिक्षेपः पुञ्जीलग्रहो वा । १९ । पादावरमेतन्मध्यमावरयोः । २० ।

उत्तमसमो रथ्यो वृषश्च मध्यमः । २१ । मध्यमसमश्चावरः । २२ । पादहीनं वडवानां पारशमानां च । २३ । अतोऽर्धं किशोराणां च । २४ । इति विधायोगः । २५ ।

विधापाचकसूत्रग्राहकचिकित्सकाः प्रतिस्वादभाजः । २६ ।

युद्धव्याधिजराकर्मक्षीणाः पिण्डगोचरिकाः स्युः । २७ । असमरप्रयोग्याः पौरजानपदानामर्थेन वृषा वडवास्वायोज्याः । २८ ।

प्रयोग्यानामुत्तमाः काम्बोजसैन्धवारट्टजवानायुजाः, मध्यमा वाह्लीकपापेयकसौवीरकतैतलाः, शेषाः प्रत्यवराः । २९ । तेषां तीक्ष्णभद्रमन्दवशेन सांनाह्यमौपवाह्यकं वा कर्म प्रयोजयेत् । ३० ।

चतुरश्रं कर्माश्वस्य सांनाह्यम् । ३१ ।

वल्गनो नीचैर्गतो लङ्घनो धोरणो नारोष्ट्रश्चौपवाह्याः । ३२ ।

तत्रौपवेणुको वर्धमानको यमक आलीढप्लुतः पृथुगस्त्रिकचाली च वल्गनः । ३३ ।

स एव शिरःकर्णविशुद्धो नीचैर्गतः, षोडशमार्गो वा । ३४ । प्रकीर्णकः प्रकीर्णोत्तरो विषण्णः पार्श्वानुवृत्त ऊर्मिमार्गः शरभक्रीडितः शरभप्लुतस्त्रितालो वाह्यानुवृत्तः पञ्चपाणिः सिंहायतः स्वाधूतः क्लिष्टः श्लिङ्गितो बृंहितः पुष्पाभिकीर्णश्चेति नीचैर्गतमार्गाः । ३५ ।

---

11 G -कुडुम्बः. – G M add इति at the end, [em.]. 12 G M add इति at the end, [em.]. 15 Cb द्व्यङ्गुला°. 17 G M -भागावरं, [em.]. 18 M स्नेहप्रस्थं च. – G पञ्चपलः. – G_1 M मांसपञ्चा°. – G M पिण्डक्लेदनार्थः (G_1 पिण्डं क्ले°), [Cb] – m p क्षारः पञ्च°. 19 G कुडुम्बो. – m p °रत्निः परिक्षेपः. – m p -ग्राहो. 28 p -प्रयोज्याः. 29 G_1 काम्बोजरसैन्धवा°. 33 G M तत्रोप°, [Cb]. – G M पृथग°, Cb पूर्वग°, [em.]. – G M °स्तूपचाली, [Cb]. 35 G_1 श्लाघितो (for श्लिङ्गितो).

कपिप्लुतो भेकप्लुत एणप्लुत एकपादप्लुतः कोकिलसंचार्युरस्यो बकचारी च लङ्घनः । ३६ ।

काङ्को वारिकाङ्को मायूरोऽर्धमायूरो नाकुलोऽर्धनाकुलो वाराहोऽर्धवाराहश्चेति धोरणः । ३७ ।

संज्ञाप्रतिकारो नारोष्ट्र इति । ३८ ।

षण्णव द्वादशेति योजनान्यध्वा रथ्यानाम्, पञ्च योजनान्यर्धाष्टमानि दशेति पृष्ठवाहिनामश्वानामध्वा । ३९ ।

विक्रमो भद्राश्वासो भारवाह्य इति मार्गाः । ४० ।

विक्रमो वल्गितमुपकण्ठमुपजवो जवश्च धाराः । ४१ ।

तेषां बन्धनोपकरणं योग्याचार्याः प्रतिदिशेयुः, सांग्रामिकं रथाश्वालंकारं च सूताः । ४२ । अश्वानां चिकित्सकाः शरीरह्रासवृद्धिप्रतीकारमृतुविभक्तं चाहारम् । ४३ ।

सूत्रग्राहकाश्वबन्धकयावसिकविधापाचकस्थानपालकेशकारजाङ्गुलीविदश्च स्वकर्मभिरश्वानाराधयेयुः । ४४ । कर्मातिक्रमे चैषां दिवसवेतनच्छेदनं कुर्यात् । ४५ । नीराजनोपरुद्धं वाहयतश्चिकित्सकोपरुद्धं वा द्वादशपणो दण्डः । ४६ । क्रियाभैषज्यसङ्गेन व्याधिवृद्धौ प्रतीकारद्विगुणो दण्डः । ४७ । तदपराधेन वैलोम्ये पत्त्रमूल्यं दण्डः । ४८ ।

तेन गोमण्डलं खरोष्ट्रमहिषमजाविकं च व्याख्यातम् । ४९ ।

द्विरह्नः स्नानमश्वानां गन्धमाल्यं च दापयेत् ।
कृष्णसंधिषु भूतेज्याः शुक्लेषु स्वस्तिवाचनम् ॥ ५० ॥
नीराजनामाश्वयुजे कारयेन्नवमेऽहनि ।
यात्रादाववसाने वा व्याधौ वा शान्तिके रतः ॥ ५१ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे अश्वाध्यक्षः त्रिंशोऽध्यायः । आदित एकपञ्चाशः ।

३१

[अष्टचत्वारिंशं प्रकरणम् – हस्त्यध्यक्षः]

हस्त्यध्यक्षो हस्तिवनरक्षां दम्यकर्मक्षान्तानां हस्तिहस्तिनीकलभानां शालास्थानशय्याकर्मविधायवसप्रमाणं कर्मस्वायोगं बन्धनोपकरणं सांग्रामिकमलंकारं चिकित्सकानीकस्थौपस्थायिकवर्गं चानुतिष्ठेत् । १ ।

---

36 G M एकप्लुत (for एण°), [Cb]. 39 G_1 °न्यर्द्ध रथ्यानाम्, M_1 °न्यर्चा रथ्यानाम्. – G °न्यर्धाष्टमानि, M °न्यचाष्टमानि, [Cb]. – Cb पृष्ठवाह्यानाम्. 40 $M_{1.3}$ विक्लमो. 48 G_1 तदवरोधेन. 51 G_1 °ववयाने.

2. 31

1 p -शान्तानां. – G_1 M °स्थोपस्थायुक- (G_1 °क्-), [Cb Cp].

हस्त्यायामद्विगुणोत्सेधविष्कम्भायामां हस्तिनीस्थानाधिकां सप्रग्रीवां कुमारीसंग्रहां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखीं वा शालां निवेशयेत् । २ । हस्त्यायामचतुरश्रश्लक्ष्णालानस्तम्भफलकास्तरकं समूत्रपुरीषोत्सर्गं स्थानं निवेशयेत् । ३ । स्थानसमां शय्यामर्धापाश्रयां दुर्गे सांनाह्यौपवाह्यानां बहिर्दम्यव्यालानाम् । ४ ।

प्रथमसप्तमावष्टमभागावह्नः स्नानकालौ, तदनन्तरं विधायाः । ५ । पूर्वाह्णे व्यायामकालः, पश्चाह्नः प्रतिपानकालः । ६ । रात्रिभागौ द्वौ स्वप्नकालौ, त्रिभागः संवेशनोत्थानिकः । ७ ।

ग्रीष्मे ग्रहणकालः । ८ । विंशतिवर्षो ग्राह्यः । ९ । विक्को मोढो मक्कणो व्याधितो गर्भिणी धेनुका हस्तिनी चाग्राह्याः । १० ।

सप्तारत्निरुत्सेधो नवायामो दश परिणाहः प्रमाणतश्चत्वारिंशद्वर्षो भवत्युत्तमः, त्रिंशद्वर्षो मध्यमः, पञ्चविंशतिवर्षोऽवरः । ११ । तयोः पादावरो विधाविधिः । १२ ।

अरत्नौ तण्डुलद्रोणः, अर्धाढकं तैलस्य, सर्पिषस्त्रयः प्रस्थाः, दशपलं लवणस्य, मांसं पञ्चाशत्पलिकं, रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः पिण्डक्लेदनार्थं, क्षारदशपलिकं मद्यस्याढकं द्विगुणं वा पयसः प्रतिपानं, गात्रावसेकस्तैलप्रस्थः, शिरसोऽष्टभागः प्रादीपिकश्च, यवसस्य द्वौ भारौ सपादौ, शष्पस्य शुष्कस्यार्धतृतीयो भारः, कडङ्करस्यानियमः । १३ । सप्तारत्निना तुल्यभोजनोऽष्टारत्निरत्यरालः । १४ । यथाहस्तमवशेषः षडरत्निः पञ्चारत्निश्च । १५ ।

क्षीरयावसिको विक्कः क्रीडार्थं ग्राह्यः । १६ ।

संजातलोहिता प्रतिच्छन्ना संलिप्तपक्षा समकक्ष्या व्यतिकीर्णमांसा समतल्पतला जातद्रोणिकेति शोभाः । १७ ।

शोभावशेन व्यायामं भद्रं मन्दं च कारयेत् ।
मृगं संकीर्णलिङ्गं च कर्मस्वृतुवशेन वा ॥ १८ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे हस्त्यध्यक्षः एकत्रिंशोऽध्यायः । आदितो द्विपञ्चाशः ।

---

3 G M -फलकान्तरकं, [em.]. – G M मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं, [em.]. 4 G_1 -समा शय्याम्. – G M सांनाह्योप°, [Cb]. 6 G_1 M प्रतिपादन-, (p as in text). 7 G M संवेशनौ°, [Cb]. 10 G_1 मूढो (so p). – G_1 मक्कुणो, m p मत्कुणो. 11 M भवत्युन्मत्तः. 13 G_1 M मांसपञ्चा°. – G क्षारं दश-. – G_1 M गोत्राव°, G_2 श्रोत्राव° (for गात्राव°), [Cb]. – M कटङ्कर°. 14 Cb हस्त्यरालः. 16 G_1 M चिक्कः. 17 G_1 -कक्ष्याप्यतिकीर्ण-. 18 G M मृगसंकीर्ण-, [em.].

३२

[अष्टचत्वारिंशं प्रकरणम् – हस्त्यध्यक्षः, तत्र हस्तिप्रचारः]

कर्मस्कन्धाश्चत्वारो दम्यः सांनाह्य औपवाह्यो व्यालश्च । १ ।

तत्र दम्यः पञ्चविधः स्कन्धगतः स्तम्भगतो वारिगतोऽवपातगतो यूथगतश्चेति । २ । तस्योपविचारो विक्ककर्म । ३ ।

सांनाह्यः सप्तक्रियापथ उपस्थानं संवर्तनं संयानं वधावधो हस्तियुद्धं नागरायणं सांग्रामिकं च । ४ । तस्योपविचारः कक्ष्याकर्म ग्रैवेयकर्म यूथकर्म च । ५ ।

औपवाह्योऽष्टविध आचरणः कुञ्जरौपवाह्यो धोरण आधानगतिको यष्ट्युपवाह्यस्तोत्रोपवाह्यः शुद्धोपवाह्यो मार्गयुकश्चेति । ६ । तस्योपविचारः शारदकर्म हीनकर्म नारोष्ट्रकर्म च । ७ ।

व्याल एकक्रियापथः शङ्कितोऽवरुद्धो विषमः प्रभिन्नः प्रभिन्नविनिश्चयो मदहेतुविनिश्चयश्च । ८ । तस्योपविचार आयम्यैकरक्षाकर्म । ९ । क्रियाविपन्नो व्यालः शुद्धः सुव्रतो विषमः सर्वदोषप्रदुष्टश्च । १० ।

तेषां बन्धनोपकरणमनीकस्थप्रमाणम् । ११ । आलानग्रैवेयकक्ष्यापारायणपरिक्षेपोत्तरादिकं बन्धनम् । १२ । अङ्कुशवेणुयन्त्रादिकमुपकरणम् । १३ । वैजयन्तीक्षुरप्रमालास्तरणकुथादिकं भूषणम् । १४ । वर्मतोमरशरावापयन्त्रादिकः सांग्रामिकालंकारः । १५ ।

चिकित्सकानीकस्थारोहकाधोरणहस्तिपकौपचारिकविधापाचकयावसिकपादपाशिककुटीरक्षकौपशायिकादिरौपस्थायिकवर्गः । १६ । चिकित्सककुटीरक्षविधापाचकाः प्रस्थौदनं स्नेहप्रसृतिं क्षारलवणयोश्च द्विपलिकं हरेयुः, दशपलं मांसस्य, अन्यत्र चिकित्सकेभ्यः । १७ । पथिव्याधिकर्ममदजराभितप्तानां चिकित्सकाः प्रतिकुर्युः । १८ ।

स्थानस्याशुद्धिर्यवसस्याग्रहणं स्थले शायनमभागे घातः परारोहणमकाले यानमभूमावतीर्थेऽवतारणं तरुषण्ड इत्यत्ययस्थानानि । १९ । तमेषां भक्तवेतनादाददीत । २० ।

तिस्रो नीराजनाः कार्याश्चातुर्मास्यर्तुसंधिषु ।
भूतानां कृष्णसंधीज्याः सेनान्यः शुक्लसंधिषु ॥ २१ ॥

---

2. 32

1 G1 -स्कन्धचत्वारः. 2 G1 वारिगतोऽपवारिगतो. 4 G1 M -युद्धनागरा°, (p as in text). 6 G M मार्गायुक° [em. Cf. 2.2.3]. 7 G1 शारदः कर्म. 8-9 G M एकक्रियापथः तस्योपविचार आयम्यैकरक्षः कर्मशङ्कितो ...... -विनिश्चयश्च, [em.]. 16 G1 M -विधानपाचक-. 17 G1 M -प्रसृतं, [edd.]. 19 G1 स्थानस्य शुद्धिर्. – G1 यवस्याग्रहणं.

दन्तमूलपरीणाहद्विगुणं प्रोज्झ्य कल्पयेत् ।
अब्दे द्व्यर्धे नदीजानां पञ्चाब्दे पर्वतौकसाम् ॥ २२ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे हस्त्यध्यक्षे हस्तिप्रचारः द्वात्रिंशोऽध्यायः ।
आदितस्त्रिपञ्चाशः ।

३३

[एकोनपञ्चाशं प्रकरणम् – रथाध्यक्षः; पञ्चाशं प्रकरणम् – पत्त्यध्यक्षः; एकपञ्चाशं प्रकरणम् – सेनापतिप्रचारः]

अश्वाध्यक्षेण रथाध्यक्षो व्याख्यातः । १ । स रथकर्मान्तान् कारयेत् । २ । दशपुरुषो द्वादशान्तरो रथः । ३ । तस्मादेकान्तरावरा आ षडन्तरादिति सप्त रथाः । ४ । देवरथपुष्यरथसांग्रामिकपारियाणिकपरपुराभियानिकवैनयिकांश्च रथान् कारयेत् । ५ ।

इष्वस्त्रप्रहरणावरणोपकरणकल्पनाः सारथिरथिकरथ्यानां च कर्मस्वायोगं विद्यात्, आ कर्मभ्यश्च भक्तवेतनं भृतानामभृतानां च योग्यारक्षानुष्ठानमर्थमानकर्म च । ६ ।

एतेन पत्त्यध्यक्षो व्याख्यातः । ७ । स मौलभृतश्रेणिमित्रामित्राटवीबलानां सारफल्गुतां विद्यात्, निम्नस्थलप्रकाशकूटखनकाकाशदिवारात्रियुद्धव्यायामं च, आयोगमयोगं च कर्मसु । ८ ।

तदेव सेनापतिः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविनीतो हस्त्यश्वरथचर्यासंघुष्टश्चतुरङ्गस्य बलस्यानुष्ठानाधिष्ठानं विद्यात् । ९ । स्वभूमिं युद्धकालं प्रत्यनीकमभिन्नभेदनं भिन्नसंधानं संहतभेदनं भिन्नवधं दुर्गवधं यात्राकालं च पश्येत् । १० ।

तूर्यध्वजपताकाभिर्व्यूहसंज्ञाः प्रकल्पयेत् ।
स्थाने याने प्रहरणे सैन्यानां विनये रतः ॥ ११ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे रथाध्यक्षः पत्त्यध्यक्षः सेनापतिप्रचारश्च त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः । आदितश्चतुष्पञ्चाशः ।

३४

[द्विपञ्चाशं प्रकरणम् – मुद्राध्यक्षः; त्रिपञ्चाशं प्रकरणम् – विवीताध्यक्षः]

मुद्राध्यक्षो मुद्रां माषकेण दद्यात् । १ ।

---

22 G_1 प्रोत्स्य (so p). – G पञ्चाब्दी.

2. 33

6 G_1 दन्तवेतनं. 8 M -भृतकश्रेणि-. – G M -व्यायामं च विद्यात् आयोग°, [em.]. 9 G M -संपुष्ट°, [Ob].

समुद्रो जनपदं प्रवेष्टुं निष्क्रमितुं वा लभेत । २ । द्वादशपणममुद्रो जानपदो दद्यात् । ३ । कूटमुद्रायां पूर्वः साहसदण्डः, तिरोजनपदस्योत्तमः । ४ ।

विवीताध्यक्षो मुद्रां पश्येत् । ५ ।

ग्रामान्तरेषु च विवीतं स्थापयेत् । ६ । चोरव्यालभयान्निम्नारण्यानि शोधयेत् ।७।

अनुदके कूपसेतुबन्धोत्सान् स्थापयेत्, पुष्पफलवाटांश्च । ८ ।

लुब्धकश्वगणिनः परिव्रजेयुररण्यानि । ९ । तस्करामित्राभ्यागमे शङ्खदुन्दुभिशब्दमग्राह्याः कुर्युः शैलवृक्षाधिरूढा वा शीघ्रवाहना वा । १० ।

अमित्राटवीसंचारं च राज्ञो गृहकपोतैर्मुद्रायुक्तैर्हारयेत्, धूमाग्निपरम्परया वा । ११ ।

द्रव्यहस्तिवनाजीवं वर्तनीं चोररक्षणम् ।
सार्थातिवाह्यं गोरक्ष्यं व्यवहारं च कारयेत् ॥ १२ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे मुद्राध्यक्षः विवीताध्यक्षश्च चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चपञ्चाशः ।

३५

[चतुष्पञ्चाशं प्रकरणम् – समाहर्तृप्रचारः ; पञ्चपञ्चाशं प्रकरणम् – गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयः]

समाहर्ता चतुर्धा जनपदं विभज्य ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठविभागेन ग्रामाग्रं परिहारकमायुधीयं धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रतिकरमिदमेतावद् इति निबन्धयेत् । १ । तत्प्रदिष्टः पञ्चग्रामीं दशग्रामीं वा गोपश्चिन्तयेत् । २ ।

सीमावरोधेन ग्रामाग्रं, कृष्टाकृष्टस्थलकेदारारामषण्डवाटवनवास्तुचैत्यदेवगृहसेतुबन्धश्मशानसत्त्रप्रपापुण्यस्थानविवीतपथिसंख्यानेन क्षेत्राग्रं, तेन सीम्नां क्षेत्राणां च मर्यादारण्यपथिप्रमाणसंप्रदानविक्रयानुग्रहपरिहारनिबन्धान् कारयेत्, गृहाणां च करदाकरदसंख्यानेन । ३ । तेषु चैतावच्चातुर्वर्ण्यम्, एतावन्तः कर्षकगोरक्षकवैदेहककारुकर्मकरदासाश्च, एतावच्च द्विपदचतुष्पदम्, इदं चैषु हिरण्यविष्टिशुल्कदण्डं समुत्तिष्ठतीति । ४ । कुलानां च स्त्रीपुरुषाणां बालवृद्धकर्मचरित्राजीवव्ययपरिमाणं विद्यात् । ५ ।

---

2. 34

2 G_1 वेष्टुं (for प्रवेष्टुं). 6 G M भयान्तरेषु, [em. Cf. 4. 13. 9]. 8 G_1 रूपसेतु-. 10 G_1 तस्करमित्रा°. – G_1 -वृक्षविरूढा, M -वृक्षाविरूढा, [Cb]. 11 Cb हारयेयुः. 12 M -जीववर्तनीं.

2. 35

1 Cb पारिहारिकम्. – m p -करप्रतिकर-. 3 G_1 M -केदारराम-. 4 G M इदं चैष, Cb इदं च, [Cp]. – M -शुल्काण्डं. 5 G_1 कलानां.

एवं च जनपदचतुर्भागं स्थानिकश्चिन्तयेत् । ६ ।

गोपस्थानिकस्थानेषु प्रदेष्टारः कार्यकरणं बलिप्रग्रहं च कुर्युः । ७ ।

समाहर्तृप्रदिष्टाश्च गृहपतिकव्यञ्जना येषु ग्रामेषु प्रणिहितास्तेषां ग्रामाणां क्षेत्रगृहकुलाग्रं विद्युः, मानसंजाताभ्यां क्षेत्राणि भोगपरिहाराभ्यां गृहाणि वर्णकर्मभ्यां कुलानि च । ८ । तेषां जङ्घाग्रमायव्ययौ च विद्युः । ९ । प्रस्थितागतानां च प्रवासावासकारणम्, अनर्थ्यानां च स्त्रीपुरुषाणां चारप्रचारं च विद्युः । १० ।

एवं वैदेहकव्यञ्जनाः स्वभूमिजानां राजपण्यानां खनिसेतुवनकर्मान्तक्षेत्रजानां प्रमाणमर्घं च विद्युः । ११ । परभूमिजातानां वारिस्थलपथोपयातानां सारफल्गुपण्यानां कर्मसु च शुल्कवर्तन्यातिवाहिकगुल्मतरदेयभागभक्तपण्यागारप्रमाणं विद्युः । १२ ।

एवं समाहर्तृप्रदिष्टास्तापसव्यञ्जनाः कर्षकगोरक्षकवैदेहकानामध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः । १३ ।

पुराणचोरव्यञ्जनाश्चान्तेवासिनश्चैत्यचतुष्पथशून्यपदोदपाननदीनिपानतीर्थायतनाश्रमारण्यशैलवनगहनेषु स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां च प्रवेशनस्थानगमनप्रयोजनान्युपलभेरन् । १४ ।

समाहर्ता जनपदं चिन्तयेदेवमुत्थितः ।
चिन्तयेयुश्च संस्थास्ताः संस्थाश्चान्याः स्वयोनयः ॥ १५ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे समाहर्तृप्रचारो गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयश्च पञ्चत्रिंशोऽध्यायः । आदितः षट्पञ्चाशः ।

३६

[षट्पञ्चाशं प्रकरणम् – नागरिकप्रणिधिः]

समाहर्तृवन्नागरिको नगरं चिन्तयेत् । १ । दशकुलीं गोपो विंशतिकुलीं चत्वारिंशत्कुलीं वा । २ । स तस्यां स्त्रीपुरुषाणां जातिगोत्रनामकर्मभिः जङ्घाग्रमायव्ययौ च विद्यात् । ३ ।

एवं दुर्गचतुर्भागं स्थानिकश्चिन्तयेत् । ४ ।

धर्मावसथिनः पाषण्डिपथिकानावेद्य वासयेयुः, स्वप्रत्ययाश्च तपस्विनः श्रोत्रियांश्च । ५ । कारुशिल्पिनः स्वकर्मस्थानेषु स्वजनं वासयेयुः, वैदेहकाश्चान्योन्यं स्वकर्मस्थानेषु । ६ । पण्यानामदेशकालविक्रेतारमस्वकरणं च निवेदयेयुः । ७ ।

---

11 G_1 -पण्याना खनि-. – G M परिमाणम्, [em.]. 12 Cb -भाटक- (for -भाग-). 13 M कर्मक-. 15 G_1 M जनपदश्चिन्त°. – G_1 संस्था (for संस्थास्ताः).

2.36

1 G_1 M नागरको. – G_1 M नगरश्चिन्त°. 2 After विंशतिकुलीं, Cb adds त्रिंशत्कुलीं. 6 M अन्योन्यं स्वकर्मास्थानेषु.

शौण्डिकपाकमांसिकौदनिकरूपाजीवाः परिज्ञातमावासयेयुः । ८ । अतिव्ययकर्तारमत्याहितकर्माणं च निवेदयेयुः । ९ ।

चिकित्सकः प्रच्छन्नव्रणप्रतीकारकारयितारमपथ्यकारिणं च गृहस्वामी च निवेद्य गोपस्थानिकयोर्मुच्येत, अन्यथा तुल्यदोषः स्यात् । १० । प्रस्थितागतौ च निवेदयेत्, अन्यथा रात्रिदोषं भजेत । ११ । क्षेमरात्रिषु त्रिपणं दद्यात् । १२ ।

पथिकोत्पथिकाश्च बहिरन्तश्च नगरस्य देवगृहपुण्यस्थानवनश्मशानेषु सव्रणमनिष्टोपकरणमुद्भाण्डीकृतमाविग्नमतिस्वप्नमध्वक्लान्तमपूर्वं वा गृह्णीयुः । १३ । एवमभ्यन्तरे शून्यनिवेशावेशनशौण्डिकौदनिकपाकमांसिकद्यूतपाषण्डावासेषु विचयं कुर्युः । १४ ।

अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे । १५ । मध्यमयोरह्नश्चतुर्भागयोरष्टभागोऽग्निदण्डः । १६ । बहिरधिश्रयणं वा कुर्युः । १७ । पादः पञ्चघटीनां कुम्भद्रोणीनिःश्रेणीपरशुशूर्पाङ्कुशकचग्रहणीदृतीनां चाकरणे । १८ । तृणकटच्छन्नान्यपनयेत् । १९ । अग्निजीविन एकस्थान् वासयेत् । २० ।

स्वगृहप्रद्वारेषु गृहस्वामिनो वसेयुः असंपातिनो रात्रौ । २१ ।

रथ्यासु कुटव्रजाः सहस्रं तिष्ठेयुः, चतुष्पथद्वारराजपरिग्रहेषु च । २२ ।

प्रदीप्तमनभिधावतो गृहस्वामिनो द्वादशपणो दण्डः, षट्पणोऽवक्रयिणः । २३ ।

प्रमादादीप्तेषु चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । २४ । प्रादीपिकोऽग्निना वध्यः । २५ ।

पांसुन्यासे रथ्यायामष्टभागो दण्डः, पङ्कोदकसंनिरोधे पादः । २६ । राजमार्गे द्विगुणः । २७ ।

पुण्यस्थानोदकस्थानदेवगृहराजपरिग्रहेषु पणोत्तरा विष्ठादण्डाः, मूत्रेष्वर्धदण्डाः । २८ । भैषज्यव्याधिभयनिमित्तमदण्ड्याः । २९ ।

मार्जारश्वनकुलसर्पप्रेतानां नगरस्यान्तरुत्सर्गे त्रिपणो दण्डः, खरोष्ट्राश्वतराश्वपशुप्रेतानां षट्पणः, मनुष्यप्रेतानां पञ्चाशत्पणः । ३० ।

मार्गविपर्यासे शवद्वारादन्यतश्च शवनिर्णयने पूर्वः साहसदण्डः । ३१ । द्वाःस्थानां द्विशतम् । ३२ । श्मशानादन्यत्र न्यासे दहने च द्वादशपणो दण्डः । ३३ ।

विषण्णालिकमुभयतोरात्रं यामतूर्यम् । ३४ । तूर्यशब्दे राज्ञो गृहाभ्याशे सपादपणमक्षणताडनं प्रथमपश्चिमयामिकम्, मध्यमयामिकं द्विगुणम्, अन्तश्चतुर्गुणम् । ३५ ।

---

9 From निवेदयेयुः to द्वादशपणो दण्डः (s. 33) missing in M3. The portion is on one side of a folio in M1, which the copyist forgot to copy. 10 G1 M1 तुल्यदोषस्यात्. 11 G1 M2 भजेत्. 22 G M कटव्रजाः, [Cb]. – G -द्वारे राज-. 23 G M विक्रयिणः, [Cb]. 26 G1 पादाः. 31 G M °दन्यतश्च निर्णयने, Cb °दन्यतः शवनिर्णयने, [em.]. 35 G M बहिश्चतु°, [Cb].

शङ्कनीये देशे लिङ्गे पूर्वापदाने च गृहीतमनुयुञ्जीत । ३६ । राजपरिग्रहोपगमने नगररक्षारोहणे च मध्यमः साहसदण्डः । ३७ । सूतिकाचिकित्सकप्रेतप्रदीपयाननागरिकतूर्यप्रेक्षाग्निनिमित्तं मुद्राभिश्चाग्राह्याः । ३८ ।

चाररात्रिषु प्रच्छन्नविपरीतवेषाः प्रव्रजिता दण्डशस्त्रहस्ताश्च मनुष्या दोषतो दण्ड्याः । ३९ ।

रक्षिणामवार्यं वारयतां वार्यं चावारयतामक्षणद्विगुणो दण्डः । ४० । स्त्रियं दासीमधिमेहयतां पूर्वः साहसदण्डः, अदासीं मध्यमः, कृतावरोधामुत्तमः, कुलस्त्रियं वधः । ४१ ।

चेतनाचेतनिकं रात्रिदोषमशंसतो नागरिकस्य दोषानुरूपो दण्डः, प्रमादस्थाने च । ४२ ।

नित्यमुदकस्थानमार्गभ्रमच्छन्नपथवप्रप्राकाररक्षावेक्षणं नष्टप्रस्मृतापसृतानां च रक्षणम् । ४३ ।

बन्धनागारे च बालवृद्धव्याधितानाथानां जातनक्षत्रपौर्णमासीषु विसर्गः । ४४ । पुण्यशीलाः समयानुबद्धा वा दोषनिष्क्रयं दद्युः । ४५ ।

दिवसे पञ्चरात्रे वा बन्धनस्थान् विशोधयेत् ।
कर्मणा कायदण्डेन हिरण्यानुग्रहेण वा ॥ ४६ ॥
अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने ।
पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ॥ ४७ ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे नागरिकप्रणिधिः षट्त्रिंशोऽध्यायः ।
आदितः सप्तपञ्चाशः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य अध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणं समाप्तम् ।

---

36 G_1 om. लिङ्गे. 38 G_1 -प्रदीपायन-. – G_1 -निमित्तमुद्रा°. 39 G_1 M -शस्त्रहताश्च, [Cb]. 41 G_1 कृतापराधाम् . 43 G_1 -भूमच्छन्न-. Colophon G M नागरक-.

धर्मस्थीयम् – तृतीयमधिकरणम् ।

१

[सप्तपञ्चाशं प्रकरणम् – व्यवहारस्थापना; अष्टपञ्चाशं प्रकरणम् – विवादपदनिबन्धः]

धर्मस्थास्त्रयस्त्रयोऽमात्या जनपदसंधिसंग्रहणद्रोणमुखस्थानीयेषु व्यावहारिकानर्थान् कुर्युः । १ ।

तिरोहितान्तरगारनक्तारण्योपध्युपह्वरकृतांश्च व्यवहारान् प्रतिषेधयेयुः । २ । कर्तुः कारयितुः पूर्वः साहसदण्डः । ३ । श्रोतृणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डाः । ४ । श्रद्धेयानां तु द्रव्यव्यपनयः । ५ ।

परोक्षेणाधिकर्णग्रहणमवक्तव्यकरा वा तिरोहिताः सिध्येयुः । ६ ।

दायनिक्षेपोपनिधिविवाहयुक्ताः स्त्रीणामनिष्कासिनीनां व्याधितानां चामूढसंज्ञानामन्तरगारकृताः सिध्येयुः । ७ ।

साहसानुप्रवेशकलहविवाहराजनियोगयुक्ताः पूर्वरात्रव्यवहारिणां च रात्रिकृताः सिध्येयुः । ८ ।

सार्थव्रजाश्रमव्याधचारणमध्येष्वरण्यचराणामरण्यकृताः सिध्येयुः । ९ ।

गूढाजीविषु चोपधिकृताः सिध्येयु । १० ।

मिथःसमवाये चोपह्वरकृताः सिध्येयुः । ११ ।

अतोऽन्यथा न सिध्येयुः, अपाश्रयवद्भिश्च कृताः, पितृमता पुत्रेण, पित्रा पुत्रवता, निष्कुलेन भ्रात्रा, कनिष्ठेनाविभक्तांशेन, पतिमत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया, दासाहितकाभ्याम्, अप्राप्तातीतव्यवहाराभ्याम्, अभिशस्तप्रव्रजितव्यङ्गव्यसनिभिश्च, अन्यत्र निसृष्टव्यवहारेभ्यः । १२ । तत्रापि क्रुद्धेनार्तेन मत्तेनोन्मत्तेनावगृहीतेन वा कृता व्यवहारा न सिध्येयुः । १३ । कर्तृकारयितृश्रोतृणां पृथग्यथोक्ता दण्डाः । १४ ।

स्वे स्वे तु वर्गे देशे काले च स्वकरणकृताः संपूर्णाचाराः शुद्धदेशा दृष्टरूपलक्षणप्रमाणगुणाः सर्वव्यवहाराः सिध्येयुः । १५ । पश्चिमं चैषां करणमादेशाधिवर्जं श्रद्धेयम् । १६ । इति व्यवहारस्थापना ।

---

3. 1

1 G M -संग्रहद्रोण-. 6 G1 तिरोहितास्निग्ध्येयुः. 7 G1 -निक्षेपाप°. – M च मूढ-. – M अन्तरागार-. – G1 -कृतास्निग्ध्येयुः. 9 M सार्द्धव्रजा°. – m p -चाराणां मध्ये°. 12 M अथोऽन्यथा. – G1 M पितृमाता. – G1 M पिता (for पित्रा). 13 G °नापगृहीतेन. 15 G संपूर्णचाराः. 16 G त्वेषां. – G1 श्रद्धेयुः.

संवत्सरमृतुं मासं पक्षं दिवसं करणमधिकरणमृणं वेदकावेदकयोः कृतसमर्थावस्थयोर्देशग्रामजातिगोत्रनामकर्माणि चाभिलिख्य वादिप्रतिवादिप्रश्नानर्थानुपूर्व्या निवेशयेत् । १७ । निविष्टांश्चावेक्षेत । १८ ।

निबद्धं वादमुत्सृज्यान्यं वादं संक्रामति, पूर्वोक्तं पश्चिमेनार्थेन नाभिसंधत्ते, परवाक्यमनभिग्राह्यमभिग्राह्यावतिष्ठते, प्रतिज्ञाय देशं निर्दिशेत्युक्ते न निर्दिशति, हीनदेशमदेशं वा निर्दिशति, निर्दिष्टाद्देशादन्यं देशमुपस्थापयति, उपस्थिते देशेऽर्थवचनं नैवमित्यपव्ययते, साक्षिभिरवधृतं नेच्छति, असंभाष्ये देशे साक्षिभिर्मिथः संभाषते, इति परोक्तहेतवः । १९ ।

परोक्तदण्डः पञ्चबन्धः । २० । स्वयंवादिदण्डो दशबन्धः । २१ ।

पुरुषभृतिरष्टांशः ।२२। पथिभक्तमर्घविशेषतः ।२३। तदुभयं नियम्यो दद्यात् ।२४।

अभियुक्तो न प्रत्यभियुञ्जीत, अन्यत्र कलहसाहससार्थसमवायेभ्यः । २५ । न चाभियुक्तेऽभियोगोऽस्ति । २६ ।

अभियोक्ता चेत्प्रत्युक्तस्तदहरेव न प्रतिब्रूयात् परोक्तः स्यात् । २७ । कृतकार्यविनिश्चयो ह्यभियोक्ता नाभियुक्तः । २८ । तस्याप्रतिब्रुवतस्त्रिरात्रं सप्तरात्रमिति ।२९। अत ऊर्ध्वं त्रिपणावरार्ध्यं द्वादशपणपरं दण्डं कुर्यात् । ३० । त्रिपक्षादूर्ध्वमप्रतिब्रुवतः परोक्तदण्डं कृत्वा यान्यस्य द्रव्याणि स्युस्ततोऽभियोक्तारं प्रतिपादयेद्, अन्यत्र वृत्त्युपकरणेभ्यः । ३१ । तदेव निष्पततोऽभियुक्तस्य कुर्यात् । ३२ । अभियोक्तुर्निष्पातसमकालः परोक्तभावः । ३३ ।

प्रेतस्य व्यसनिनो वा साक्षिवचनमसारम् । ३४ ।

अभियोक्ता दण्डं दत्त्वा कर्म कारयेत् । ३५ । आधिं वा स कामं प्रवेशयेत् । ३६ । रक्षोघ्नरक्षितं वा कर्मणा प्रतिपादयेद्, अन्यत्र ब्राह्मणात् । ३७ ।

चतुर्वर्णाश्रमस्यायं लोकस्याचाररक्षणात् ।
नश्यतां सर्वधर्माणां राजा धर्मप्रवर्तकः ॥ ३८ ॥
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
विवादार्थश्चतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः ॥ ३९ ॥

---

17 G °पूर्व्यान्निवेश°. 19 G_2 M पादं (for वादं twice). – G_1 नाभिसंवद्धत्ते. – G_2 प्रतिज्ञाय देश्यं. – G_1 om. हीनदेशमदेशं वा निर्दिशति. – G M निर्दिष्टोद्देशाद्, [Cb]. – G_1 अन्यद्देशं. – Cb °र्थवचने. 22 G M अष्टाङ्गः, [Cb]. 23 G अर्थ-, M अर्घ- (for अर्घ-), [Cb]. 28 G_1 ह्यभिनियोक्ता. 31 G प्रत्युपकरणेभ्यः. 33 M अभियोक्तुं निष्पात- (corr. in M_2). 34–35 G -वचनाः सारमभि°, M -वचनाः साभि°, [em.]. 35 M दण्ड नत्वा. 36 M आधिवासकामं. 37 G M add इति at the end [em. omission]. 38 M Cb राजधर्मः प्रवर्तकः.

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्रं संग्रहे पुंसां राज्ञामाज्ञा तु शासनम् ॥ ४० ॥
राज्ञः स्वधर्मः स्वर्गाय प्रजा धर्मेण रक्षितुः ।
अरक्षितुर्वा क्षेप्तुर्वा मिथ्यादण्डमतोऽन्यथा ॥ ४१ ॥
दण्डो हि केवलो लोकं परं चेमं च रक्षति ।
राज्ञा पुत्रे च शत्रौ च यथादोषं समं धृतः ॥ ४२ ॥
अनुशासद्धि धर्मेण व्यवहारेण संस्थया ।
न्यायेन च चतुर्थेन चतुरन्तां महीं जयेत् ॥ ४३ ॥
संस्था या धर्मशास्त्रेण शास्त्रं वा व्यावहारिकम् ।
यस्मिन्नर्थे विरुध्येत धर्मेणार्थं विनिर्णयेत् ॥ ४४ ॥
शास्त्रं विप्रतिपद्येत धर्मे न्यायेन केनचित् ।
न्यायस्तत्र प्रमाणं स्यात्तत्र पाठो हि नश्यति ॥ ४५ ॥
दृष्टदोषः स्वयंवादः स्वपक्षपरपक्षयोः ।
अनुयोगार्जवं हेतुः शपथश्चार्थसाधकः ॥ ४६ ॥
पूर्वोत्तरार्थव्याघाते साक्षिवक्तव्यकारणे ।
चारहस्ताच्च निष्पाते प्रदेष्टव्यः पराजयः ॥ ४७ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे व्यवहारस्थापना विवादपदनिबन्धश्च प्रथमोऽध्यायः । आदितोऽष्टपञ्चाशः ।

२

[एकोनषष्टितमं प्रकरणम् – विवाहसंयुक्तम्, तत्र विवाहधर्मः, स्त्रीधनकल्पः, आधिवेदनिकं च]

विवाहपूर्वो व्यवहारः । १ ।

कन्यादानं कन्यामलंकृत्य ब्राह्मो विवाहः । २ । सहधर्मचर्या प्राजापत्यः । ३ । गोमिथुनादानादार्षः । ४ । अन्तर्वेद्यामृत्विजे दानाद् दैवः । ५ । मिथःसमवायाद् गान्धर्वः । ६ । शुल्कादानाद् आसुरः । ७ । प्रसह्यादानाद् राक्षसः । ८ । सुप्तमत्तादानात् पैशाचः । ९ ।

---

40 G_1 Cb अत्र (for तत्र). – G_1 सत्योस्थितो. 44 M संस्थया (so p). – G_1 विनिश्चयेत्. 45 G धर्मन्यायेन.

3. 2

3 $M_{1.3}$ प्रजापत्यः. 7 G_1 M_3 शुल्कदानाद्. 9 G_1 सुप्तमादानात्.

पितृप्रमाणाश्चत्वारः पूर्वे धर्म्याः, मातापितृप्रमाणाः शेषाः । १० । तौ हि शुल्कहरौ दुहितुः, अन्यतराभावेऽन्यतरो वा । ११ । द्वितीयं शुल्कं स्त्री हरेत । १२ ।

सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धम् । १३ । इति विवाहधर्मः ।

वृत्तिराबन्ध्यं वा स्त्रीधनम् । १४ । परद्विसाहस्रा स्थाप्या वृत्तिः, आबन्ध्यानियमः । १५ ।

तदात्मपुत्रस्नुषाभर्मणि प्रवासाप्रतिविधाने च भार्याया भोक्तुमदोषः, प्रतिरोधकव्याधिदुर्भिक्षभयप्रतीकारे धर्मकार्ये च पत्युः, संभूय वा दम्पत्योर्मिथुनं प्रजातयोः । १६ । त्रिवर्षोपभुक्तं च धर्मिष्ठेषु विवाहेषु नानुयुञ्जीत । १७ । गान्धर्वासुरोपभुक्तं सवृद्धिकमुभयं दाप्येत, राक्षसपैशाचोपभुक्तं स्तेयं दद्यात् । १८ ।

मृते भर्तरि धर्मकामा तदानीमेव स्थाप्याभरणं शुल्कशेषं च लभेत । १९ । लब्ध्वा वा विन्दमाना सवृद्धिकमुभयं दाप्येत । २० । कुटुम्बकामा तु श्वशुरपतिदत्तं निवेशकाले लभेत । २१ । निवेशकालं हि दीर्घप्रवासे व्याख्यास्यामः । २२ । श्वशुरप्रातिलोम्येन वा निविष्टा श्वशुरपतिदत्तं जीयेत । २३ ।

ज्ञातिहस्तादभिमृष्टाया ज्ञातयो यथागृहीतं दद्युः । २४ । न्यायोपगतायाः प्रतिपत्ता स्त्रीधनं गोपायेत् । २५ ।

पतिदायं विन्दमाना जीयेत । २६ । धर्मकामा भुञ्जीत । २७ । पुत्रवती विन्दमाना स्त्रीधनं जीयेत । २८ । तत्तु स्त्रीधनं पुत्रा हरेयुः । २९ । पुत्रभरणार्थं वा विन्दमाना पुत्रार्थं स्फातीकुर्यात् । ३० ।

बहुपुरुषप्रजानां पुत्राणां यथापितृदत्तं स्त्रीधनमवस्थापयेत् । ३१ ।

कामकरणीयमपि स्त्रीधनं विन्दमाना पुत्रसंस्थं कुर्यात् । ३२ ।

अपुत्रा पतिशयनं पालयन्ती गुरुसमीपे स्त्रीधनमायुःक्षयाद्भुञ्जीत । ३३ । आपदर्थं हि स्त्रीधनम् । ३४ । ऊर्ध्वं दायादं गच्छेत् । ३५ ।

जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेरन्, अपुत्राया दुहितरः, तदभावे भर्ता । ३६ । शुल्कमन्वाधेयमन्यद्वा बन्धुभिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः । ३७ ।

इति स्त्रीधनकल्पः ।

वर्षाण्यष्टावप्रजायमानामपुत्रां वन्ध्यां चाकाङ्क्षेत, दश निन्दुम्, द्वादश कन्याप्रसविनीम् । ३८ । ततः पुत्रार्थी द्वितीयां विन्देत । ३९ । तस्यातिक्रमे शुल्कं स्त्रीधनमर्धं चाधिवेदनिकं दद्यात्, चतुर्विंशतिपणपरं च दण्डम् । ४० ।

---

12 m p अद्वितीयं. 14 G M °राबध्यं, [Cb]. 15 G M आबध्या°, [Cb]. 16 G_1 M प्रवासाप्रविधाने. 18 °रोपभुक्तं ... ... स्तेयं दद्यात् missing in M_3. — After s. 18, G M read इति विवाहधर्मः । The words are read after s. 13 in the text. 19 G M तदानीमेवास्थाप्या°, [em.]. 21 M -दत्तनिवेश-. 31 G_1 M -पुरुषः प्रजानां. 38 Cb तिन्दुम् or विन्दुम्, Cs बिन्दुम्.

शुल्कं स्त्रीधनम् अशुल्कस्त्रीधनायास्तत्प्रमाणमाधिवेदनिकम् अनुरूपां च वृत्तिं दत्त्वा बह्वीरपि विन्देत । ४१ । पुत्रार्था हि स्त्रियः । ४२ ।

तीर्थसमवाये चासां यथाविवाहं पूर्वोढां जीवत्पुत्रां वा पूर्वं गच्छेत् । ४३ ।

तीर्थगूहनागमने षण्णवतिर्दण्डः । ४४ ।

पुत्रवतीं धर्मकामां वन्ध्यां निन्दुं नीरजस्कां वा नाकामामुपेयात् । ४५ । न चाकामः पुरुषः कुष्ठिनीमुन्मत्तां वा गच्छेत् । ४६ । स्त्री तु पुत्रार्थमेवंभूतं वोपगच्छेत् । ४७ ।

नीचत्वं परदेशं वा प्रस्थितो राजकिल्बिषी ।
प्राणाभिहन्ता पतितस्त्याज्यः क्लीबोऽपि वा पतिः ॥ ४८ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प आधिवेदनिकं च द्वितीयोऽध्यायः । आदित एकोनषष्टितमः ।

३

[एकोनषष्टितमं प्रकरणम् – विवाहसंयुक्तम्, तत्र शुश्रूषा, भर्म, पारुष्यम्, द्वेषः, अतीचारः, उपकारव्यवहारप्रतिषेधश्च]

द्वादशवर्षा स्त्री प्राप्तव्यवहारा भवति, षोडशवर्षः पुमान् । १ । अत ऊर्ध्वमशुश्रूषायां द्वादशपणः स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः । २ । इति शुश्रूषा ।

भर्मण्यायामनिर्दिष्टकालायां ग्रासाच्छादनं वाऽधिकं यथापुरुषपरिवापं सविशेषं दद्यात् । ३ । निर्दिष्टकालायां तदेव संख्याय बन्धं च दद्यात् । ४ । शुल्कस्त्रीधनाधिवेदनिकानामनादाने च । ५ ।

श्वशुरकुलप्रविष्टायां विभक्तायां वा नाभियोज्यः पतिः । ६ । इति भर्म ।

'नष्टे' 'विनष्टे' 'न्यङ्गे' 'अपितृके' 'अमातृके' इत्यनिर्देशेन विनयग्राहणम् । ७ । वेणुदलरज्जुहस्तानामन्यतमेन वा पृष्ठे त्रिराघातः । ८ । तस्यातिक्रमे वाग्दण्डपारुष्यदण्डाभ्यामर्धदण्डाः । ९ ।

तदेव स्त्रिया भर्तरि प्रसिद्धदोषायाः । १० । ईर्ष्यया बाह्यविहारेषु द्वारेष्वत्ययो यथानिर्दिष्टः । ११ । इति पारुष्यम् ।

---

41 G_1 M शुल्कस्त्रीधनम्. – G_1 -स्त्रीधनास्तत्-, G_2 -स्त्रीधनायां तत्-. 45 Cb त्रिन्दुं or तिन्दुं, Cs त्रिन्दुं. Colophon G M आध्यावहनिकं, [Cb].

3. 3.

2 G M om. इति शुश्रूषा after s. 2, [em. addition]. 5 G_1 °ध्यावहनिका°, M °द्यावहनिका°, [Cb]. 6 M om. पतिः. 7 G_1 नग्नविनग्नन्यङ्गे, G_2 नग्न्यपिनग्न्यन्यंगे, M नग्न्यविनग्न्यन्युङ्गे, [Cb comment]. – M इत्यतिनिर्देशेन. 10–11 G_1 प्रसिद्धामदोषाया ईर्ष्याया, G_2 प्रसिद्धायामदोषायामीर्ष्याया, M प्रसिद्धामदोषायामीर्ष्याया (M_2 °र्ष्यायां), [em.].

भर्तारं द्विषती स्त्री सप्तार्तवान्यमण्डयमाना तदानीमेव स्थाप्याभरणं निधाय भर्तारमन्यया सह शयानमनुशयीत । १२ ।

भिक्षुक्यन्वाधिज्ञातिकुलानामन्यतमे वा भर्ता द्विषन् स्त्रियमेकान्तुद्‌वसीत । १३ ।

दृष्टलिङ्गे मैथुनापहारे सवर्णापसर्पोपगमे वा मिथ्यावादी द्वादशपणं दद्यात् । १४ ।

अमोक्ष्या भर्तुरकामस्य द्विषती भार्या, भार्यायाश्च भर्ता । १५ । परस्परं द्वेषान्मोक्षः । १६ । स्त्रीविप्रकाराद्वा पुरुषश्चेन्मोक्षमिच्छेद् यथागृहीतमस्यै दद्यात् । १७ । पुरुषविप्रकाराद्वा स्त्री चेन्मोक्षमिच्छेन्नास्यै यथागृहीतं दद्यात् । १८ । अमोक्षो धर्मविवाहानाम् । १९ । इति द्वेषः ।

प्रतिषिद्धा स्त्री दर्पमद्यक्रीडायां त्रिपणं दण्डं दद्यात् । २० । दिवा स्त्रीप्रेक्षाविहारगमने षट्पणो दण्डः, पुरुषप्रेक्षाविहारगमने द्वादशपणः । २१ । रात्रौ द्विगुणः । २२ ।

सुप्तमत्तप्रव्रजने भर्तुरदाने च द्वारस्य द्वादशपणः । २३ । रात्रौ निष्कसने द्विगुणः । २४ ।

स्त्रीपुंसयोर्मैथुनार्थेनाङ्गविचेष्टायां रहोऽश्लीलसंभाषायां वा चतुर्विंशतिपणः स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः । २५ ।

केशनीविदन्तनखालम्बनेषु पूर्वः साहसदण्डः, पुंसो द्विगुणः । २६ ।

शङ्कितस्थाने संभाषायां च पणस्थाने शिफादण्डः । २७ । स्त्रीणां ग्राममध्ये चण्डालः पक्षान्तरे पञ्चशिफा दद्यात् । २८ । पणिकं वा प्रहारं मोक्षयेत् । २९ ।

इत्यतीचारः ।

प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपकारे क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणो दण्डः, स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणः, हिरण्यसुवर्णयोश्चतुष्पञ्चाशत्पणः स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः । ३० । त एवागम्ययोरर्धदण्डाः, तथा प्रतिषिद्धपुरुषव्यवहारेषु च । ३१ ।

इति प्रतिषेधः ।

राजद्विष्टातिचाराभ्यामात्मापक्रमणेन च ।
स्त्रीधनानीतशुल्कानामस्वाम्यं जायते स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषातीचारोपकारव्यवहारप्रतिषेधाश्च तृतीयोऽध्यायः । आदितः षष्टितमः ।

---

13 G2 M2 भिक्षुक्यबाधि-. – G1 M द्विषत्. 14 G1 दृष्टिलिङ्गे, G2 दुष्टलिङ्गे. 19 After s. 19, G M read इति only, [Cb]. 23 G M सुप्तमत्ता-, [Cb]. – G1 भर्तुरादाने. 24 M2 Cb निष्कासने. 25 G1 रहोश्शील-. 26 G -नीवी-. – G -नखावलम्ब°. 28 G M पक्षान्तरं, [Cb]. 29 G इत्यतीचाराः. 31 M अर्धदण्डः. Colophon G -द्वेषातिचारो°.

४

[एकोनषष्टितमं प्रकरणम् – विवाहसंयुक्तम्, तत्र निष्पतनम्, पथ्यनुसरणम्, ह्रस्वप्रवासः, दीर्घप्रवासश्च]

पतिकुलान्निष्पतितायाः स्त्रियाः षट्पणो दण्डः, अन्यत्र विप्रकारात् । १ । प्रतिषिद्धायां द्वादशपणः । २ ।

प्रतिवेशगृहातिगतायाः षट्पणः । ३ । प्रातिवेशिकभिक्षुकवैदेहकानामवकाशभिक्षापण्यदाने द्वादशपणो दण्डः । ४ । प्रतिषिद्धानां पूर्वः साहसदण्डः । ५ ।

परगृहातिगतायाश्चतुर्विंशतिपणः । ६ । परभार्यावकाशदाने शत्यो दण्डः, अन्यत्रापद्भ्यः । ७ । वारणाज्ञानयोर्निर्दोषः । ८ ।

‘ पतिविप्रकारात् पतिज्ञातिसुखावस्थग्रामिकान्वाधिभिक्षुकीज्ञातिकुलानामन्यतममपुरुषं गन्तुमदोषः ’ इत्याचार्याः । ९ ।

सपुरुषं वा ज्ञातिकुलम् । १० । कुतो हि साध्वीजनस्य च्छलम् । ११ । सुखमेतदवबोद्धुम्, इति कौटिल्यः । १२ ।

प्रेतव्याधिव्यसनगर्भनिमित्तमप्रतिषिद्धमेव ज्ञातिकुलगमनम् । १३ । तन्निमित्तं वारयतो द्वादशपणो दण्डः । १४ । तत्रापि गूहमाना स्त्रीधनं जीयेत, ज्ञातयो वा छादयन्तः शुल्कशेषम् । १५ ।

इति निष्पतनम् ।

पतिकुलान्निष्पत्य ग्रामान्तरगमने द्वादशपणो दण्डः स्थाप्याभरणलोपश्च । १६ । गम्येन वा पुंसा सह प्रस्थाने चतुर्विंशतिपणः सर्वधर्मलोपश्च, अन्यत्र भर्मदानतीर्थगमनाभ्याम् । १७ । पुंसः पूर्वः साहसदण्डः तुल्यश्रेयसोः, पापीयसो मध्यमः । १८ । बन्धुरदण्ड्यः । १९ । प्रतिषेधेऽर्धदण्डाः । २० ।

पथि व्यन्तरे गूढदेशाभिगमने मैथुनार्थेन शङ्कितप्रतिषिद्धाभ्यां वा पथ्यनुसरणे संग्रहणं विद्यात् । २१ ।

तालावचरचारणमत्स्यबन्धकलुब्धकगोपालकशौण्डिकानामन्येषां च प्रसृष्टस्त्रीकाणां पथ्यनुसरणमदोषः । २२ । प्रतिषिद्धे वा नयतः पुंसः स्त्रियो वा गच्छन्त्यास्त एवार्धदण्डाः । २३ । इति पथ्यनुसरणम् ।

---

3. 4

4 G M -पण्यादाने, [em.]. 6 G_1 परिगृहा°, – G M -गतायां, [Cb]. 9 G_1 प्रतिविप्रकारात्. – G_2 °काबाधि- (in ZDMG). – G M °तमः पुरुषं, [Cb]. 14 G_1 निमित्तं (for तन्निमित्तं). 15 G_2 तत्र हि, M तत्रा हि. 17 G_1 सहस्रप्रस्थाने. 18 G_1 पापीयसों, M पापीयसोः, [Cb]. 20 G M °र्धदण्डः [em. Cf. 3. 3. 31]. 21 G M पथ्यनुसारेण, [em. Cf s. 22]. – M ग्रहणं (for संग्रहणं). 22 G M तालावचार-. – G_1 प्रसृष्टास्त्री-.

ह्रस्वप्रवासिनां शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां भार्याः संवत्सरोत्तरं कालमाकाङ्क्षेरन् अप्रजाताः, संवत्सराधिकं प्रजाताः । २४ । प्रतिविहिता द्विगुणं कालम् । २५ । अप्रतिविहिताः सुखावस्था बिभृयुः, परं चत्वारि वर्षाण्यष्टौ वा ज्ञातयः । २६ । ततो यथादत्तमादाय प्रमुञ्चेयुः । २७ ।

ब्राह्मणमधीयानं दशवर्षाण्यप्रजाता, द्वादश प्रजाता, राजपुरुषमायुःक्षयादाकाङ्क्षेत । २८ । सवर्णतश्च प्रजाता नापवादं लभेत । २९ ।

कुटुम्बर्द्धिलोपे वा सुखावस्थैर्विमुक्ता यथेष्टं विन्देत, जीवितार्थमापद्गता वा । ३० ।

धर्मविवाहात् कुमारी परिग्रहीतारमनाख्याय प्रोषितमश्रूयमाणं सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत, संवत्सरं श्रूयमाणम् ।३१। आख्याय प्रोषितमश्रूयमाणं पञ्च तीर्थान्याकाङ्क्षेत, दश श्रूयमाणम् । ३२ । एकदेशदत्तशुल्कं त्रीणि तीर्थान्यश्रूयमाणम्, श्रूयमाणं सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत । ३३ । दत्तशुल्कं पञ्च तीर्थान्यश्रूयमाणम्, दश श्रूयमाणम् । ३४ । ततः परं धर्मस्थैर्विसृष्टा यथेष्टं विन्देत । ३५ । तीर्थोपरोधो हि धर्मवध इति कौटिल्यः । ३६ । इति ह्रस्वप्रवासः ।

दीर्घप्रवासिनः प्रव्रजितस्य प्रेतस्य वा भार्या सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत, संवत्सरं प्रजाता । ३७ । ततः पतिसोदर्यं गच्छेत् । ३८ । बहुषु प्रत्यासन्नं धार्मिकं भर्मसमर्थं कनिष्ठमभार्यं वा । ३९ । तदभावेऽप्यसोदर्यं सपिण्डं कुल्यं वाऽऽसन्नम् । ४० । एतेषामेष एव क्रमः । ४१ ।

एतानुत्क्रम्य दायादान् वेदने जारकर्मणि ।
जारस्त्रीदातृवेत्तारः संप्राप्ताः संग्रहात्ययम् ॥ ४२ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्वप्रवासो दीर्घप्रवासश्च चतुर्थोऽध्यायः । आदित एकषष्टितमः । विवाहसंयुक्तं समाप्तम् ।

५

[षष्टितमं प्रकरणम् – दायविभागः, तत्र दायक्रमः]

अनीश्वराः पितृमन्तः स्थितपितृमातृकाः पुत्राः । १ । तेषाम् ऊर्ध्वं पितृतो दायविभागः पितृद्रव्याणाम् । २ ।

---

31 G $M_{1.3}$ प्रोषितं श्रूयमाणं . 33 $M_{1.3}$ -दत्तशुल्का. – श्रूयमाणं (before सप्त) missing in M. — G M do not read इति ह्रस्वप्रवासः after s. 36, [em. addition]. 42 G जातकर्मणि, M जातर्मणि, [Cb].

3. 5

1 M पित्राः (for पुत्राः).

स्वयमार्जितमविभाज्यम्, अन्यत्र पितृद्रव्यादुत्थितेभ्यः । ३ ।

पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानां पुत्राः पौत्रा वा आ चतुर्थादित्यंशभाजः । ४ । तावदविच्छिन्नः पिण्डो भवति । ५ । विच्छिन्नपिण्डाः सर्वे समं विभजेरन् । ६ ।

अपितृद्रव्या विभक्तपितृद्रव्या वा सह जीवन्तः पुनर्विभजेरन् । ७ । यतश्चोत्तिष्ठेत स द्व्यंशं लभेत । ८ ।

द्रव्यमपुत्रस्य सोदर्या भ्रातरः सहजीविनो वा हरेयुः कन्याश्च । ९ ।

रिक्थं पुत्रवतः पुत्रा दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः । १० । तदभावे पिता धरमाणः । ११ । पित्रभावे भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च । १२ ।

अपितृका बहवोऽपि च भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च पितुरेकमंशं हरेयुः । १३ ।

सोदर्याणामनेकपितृकाणां पितृतो दायविभागः । १४ ।

पितृभ्रातृपुत्राणां पूर्वे विद्यमाने नापरमवलम्बन्ते, ज्येष्ठे च कनिष्ठमर्थग्राहिणम् । १५ ।

जीवद्विभागे पिता नैकं विशेषयेत् । १६ । न चैकमकारणान्निर्विभजेत । १७ ।

पितुरसत्यर्थे ज्येष्ठाः कनिष्ठाननुगृह्णीयुः, अन्यत्र मिथ्यावृत्तेभ्यः । १८ ।

प्राप्तव्यवहाराणां विभागः । १९ । अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुः आ व्यवहारप्रापणात्, प्रोषितस्य वा । २० ।

संनिविष्टसममसंनिविष्टेभ्यो नैवेशनिकं दद्युः, कन्याभ्यश्च प्रादानिकम् । २१ ।

ऋणरिक्थयोः समो विभागः । २२ ।

'उदपात्राण्यपि निष्किंचना विभजेरन्' इत्याचार्याः । २३ । छलमेतदिति कौटिल्यः । २४ । सतोऽर्थस्य विभागो नासतः । २५ ।

एतावानर्थः सामान्यस्तस्यैतावान्प्रत्यंश इत्यनुभाष्य ब्रुवन् साक्षिषु विभागं कारयेत् । २६ ।

दुर्विभक्तमन्योन्यापहृतमन्तर्हितमविज्ञातोत्पन्नं वा पुनर्विभजेरन् । २७ ।

अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जम्, अन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात् । २८ । तत्त्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेत् । २९ ।

पतितः पतिताज्जातः क्लीबश्चानंशाः, जडोन्मत्तान्धकुष्ठिनश्च । ३० । सति भार्यार्थे तेषामपत्यमतद्विधं भागं हरेत् । ३१ । ग्रासाच्छादनमितरे पतितवर्जाः । ३२ ।

---

3 G M अविभज्यम्, [Cb]. 5 G_1 अवच्छिन्नः. 8 G_1 द्व्यंशं, $M_{1.3}$ द्व्यंश्यं. 9 G_2 स्नेहजीविनो (in ZDMG). 13 $M_{1.3}$ repeat अपितृका ...... भ्रातृपुत्राश्च. 15 M नावरम्. – Cb अर्थग्राहिणः. 20 G M om. आ (added later in M_2). 21 G_1 प्रदानिकम्. 22 M ऋणमित्थयोः 28 G M -प्रेतकदर्य-, [Cb].

तेषां च कृतदाराणां लुप्ते प्रजनने सति ।
सृजेयुर्बान्धवाः पुत्रांस्तेपामंशान् प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दायविभागे दायक्रमः पञ्चमोऽध्यायः
आदितो द्विषष्टितमः ।

६

[षष्टितमं प्रकरणम् – दायविभागः, तत्र अंशविभागः]

एकस्त्रीपुत्राणां ज्येष्ठांशः– ब्राह्मणानामजाः, क्षत्रियाणामश्वाः, वैश्यानां गावः, शूद्राणामवयः । १ । काणलङ्गास्तेषां मध्यमांशः, भिन्नवर्णाः कनिष्ठांशः । २ । चतुष्पदाभावे रत्नवर्जानां दशानां भागं द्रव्याणामेकं ज्येष्ठो हरेत् । ३ । प्रतिमुक्तस्वधापाशो हि भवति । ४ । इत्यौशनसो विभागः । ५ ।

पितुः परिवापाद् यानमाभरणं च ज्येष्ठांशः, शयनासनं भुक्तकांस्यं च मध्यमांशः, कृष्णं धान्यायसं गृहपरिवापो गोशकटं च कनिष्ठांशः । ६ । शेषद्रव्याणामेकद्रव्यस्य वा समो विभागः । ७ ।

अदायादा भगिन्यः, मातुः परिवापाद् भुक्तकांस्याभरणभागिन्यः । ८ ।

मानुषहीनो ज्येष्ठस्तृतीयमंशं ज्येष्ठांशाल्लभेत, चतुर्थमन्यायवृत्तिः, निवृत्तधर्मकार्यो वा । ९ । कामाचारः सर्वं जीयेत । १० ।

तेन मध्यमकनिष्ठौ व्याख्यातौ । ११ । तयोर्मानुषोपेतो ज्येष्ठांशादर्धं लभेत । १२ ।

नानास्त्रीपुत्राणां तु संस्कृतासंस्कृतयोः कन्याकृतक्षतयोरभावे च एकस्याः पुत्रयोर्यमयोर्वा पूर्वजन्मना ज्येष्ठभावः । १३ ।

सूतमागधव्रात्यरथकाराणामैश्वर्यतो विभागः । १४ । शेषास्तमुपजीवेयुः । १५ । अनीश्वराः समविभागाः । १६ ।

चातुर्वर्ण्यपुत्राणां ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशान् हरेत्, क्षत्रियापुत्रस्त्रीनंशान्, वैश्यापुत्रो द्वावंशौ, एकं शूद्रापुत्रः । १७ । तेन त्रिवर्णद्विवर्णपुत्रविभागः क्षत्रियवैश्ययोर्व्याख्यातः । १८ ।

ब्राह्मणस्यानन्तरापुत्रस्तुल्यांशः । १९ । क्षत्रियवैश्ययोरर्धांशः, तुल्यांशो वा मानुषोपेतः । २० ।

---

3. 6

6 G_1 ज्येष्ठः (for ज्येष्ठांशः). – Cb कृष्णधान्या°. 7 G_1 M शेषाद्रव्याणाम्. – G_1 एतद्रव्यस्य. 9 G M अनायवृत्तिः, [Cb]. 13 G M कन्याकृतक्रियाभावे (M °यौ°), [Cb comment]. 16 G M add इति at the end, [em. omission].

तुल्यातुल्ययोरेकपुत्रः सर्वं हरेत्, बन्धूंश्च बिभृयात्। २१। ब्राह्मणानां तु पारशवस्तृतीयमंशं लभेत, द्वावंशौ सपिण्डः कुल्यो वाऽऽसन्नः, स्वधादानहेतोः। २२। तदभावे पितुराचार्योऽन्तेवासी वा। २३।

क्षेत्रे वा जनयेदस्य नियुक्तः क्षेत्रजं सुतम्।
मातृबन्धुः सगोत्रो वा तस्मै तत्प्रदिशेद्धनम्॥ २४॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दायविभागेंऽशविभागः षष्ठोऽध्यायः। आदितस्त्रिषष्टितमः।

७

[षष्टितमं प्रकरणम् – दायविभागः, तत्र पुत्रविभागः]

'परपरिग्रहे बीजमुत्सृष्टं क्षेत्रिणः' इत्याचार्याः। १। 'माता भस्त्रा, यस्य रेतस्तस्यापत्यम्' इत्यपरे। २। विद्यमानमुभयमिति कौटिल्यः। ३।

स्वयंजातः कृतक्रियायाम् औरसः। ४। तेन तुल्यः पुत्रिकापुत्रः। ५।

सगोत्रेणान्यगोत्रेण वा नियुक्तेन क्षेत्रजातः क्षेत्रजः पुत्रः। ६। जनयितुरसत्यन्यस्मिन् पुत्रे स एव द्विपितृको द्विगोत्रो वा द्वयोरपि स्वधारिक्थभाग्भवति। ७। तत्सधर्मा बन्धूनां गृहे गूढजातस्तु गूढजः। ८।

बन्धुनोत्सृष्टोऽपविद्धः संस्कर्तुः पुत्रः। ९। कन्यागर्भः कानीनः। १०। सगर्भोढायाः सहोढः। ११।

पुनर्भूतायाः पौनर्भवः। १२। स्वयंजातः पितुर्बन्धूनां च दायादः। १३। परजातः संस्कर्तुरेव न बन्धूनाम्। १४। तत्सधर्मा मातापितृभ्यामद्भिर्मुक्तो दत्तः। १५।

स्वयं बन्धुभिर्वा पुत्रभावोपगत उपगतः। १६। पुत्रत्वेऽधिकृतः कृतकः। १७। परिक्रीतः क्रीतः। इति। १८।

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः, असवर्णा ग्रासाच्छादनभागिनः। १९।

ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तरापुत्राः सवर्णाः, एकान्तरा असवर्णाः। २०। ब्राह्मणस्य वैश्यायामम्बष्ठः, शूद्रायां निषादः पारशवो वा। २१। क्षत्रियस्य शूद्रायामुग्रः। २२। शूद्र एव वैश्यस्य। २३। सवर्णासु चैषामचरितव्रतेभ्यो जाता व्रात्याः। २४। इत्यनुलोमाः। २५।

---

22 G_1 M °सन्नस्वधादान-.

3. 7

3 M विद्यामानम् (corr. in M_2). 13 For स्वयंजातः 15. 1. 68 shows स्वसंजातः in this s. — G M पितृबन्धूनां, [em. Meyer]. 15 G_1 °मुद्भिर्दत्तो. 17 G_2 पुत्रत्वेनाङ्गीकृतः.

शूद्रादायोगवक्षत्तचण्डालाः । २६ । वैश्यान्मागधवैदेहकौ । २७ । क्षत्रियात्सूतः । २८ । पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च, ब्रह्मक्षत्राद्विशेषः । २९ ।

त एते प्रतिलोमाः स्वधर्मातिक्रमाद्राज्ञः संभवन्ति । ३० ।

उग्रान्नैषाद्यां कुक्कुटः, विपर्यये पुल्कसः । ३१ । वैदेहिकायामम्बष्ठाद् वैणः, विपर्यये कुशीलवः । ३२ । क्षत्तायामुग्राच्छ्वपाकः । ३३ । इत्येतेऽन्ये चान्तरालाः । ३४ ।

कर्मणा वैश्यो रथकारः । ३५ ।

तेषां स्वयोनौ विवाहः, पूर्वापरगामित्वं वृत्तानुवृत्तं च । ३६ । शूद्रसधर्माणो वा, अन्यत्र चण्डालेभ्यः । ३७ ।

केवलमेवं वर्तमानः स्वर्गमाप्नोति राजा, नरकमन्यथा । ३८ ।

सर्वेषामन्तरालानां समो विभागः । ३९ ।

देशस्य जात्याः संघस्य धर्मो ग्रामस्य वापि यः ।
उचितस्तस्य तेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत् ॥ ४० ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दायविभागे पुत्रविभागः सप्तमोऽध्यायः । दायविभागः समाप्तः । आदितश्चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ।

८

[एकषष्टितमं प्रकरणम् – वास्तुकम्, तत्र गृहवास्तुकम्]

सामन्तप्रत्यया वास्तुविवादाः । १ ।

गृहं क्षेत्रमारामः सेतुबन्धस्तटाकमाधारो वा वास्तुः । २ ।

कर्णकीलायससंबन्धोऽनुगृहं सेतुः । ३ । यथासेतुभोगं वेश्म कारयेत् । ४ । अभूतं वा परकुड्यादपक्रम्य द्वावरत्नी त्रिपदीं वा देशबन्धं कारयेत् । ५ ।

अवस्करं भ्रममुदपानं वा न गृहोचितादन्यत्र, अन्यत्र सूतिकाकूपाद् आ निर्दशाहादिति । ६ । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः । ७ ।

---

29 G_1 Cb विशेषतः. 34 G_2 M इत्येते चान्त°. 35 G M वैण्यो, [Cb]. 36 After च, G M add स्वधर्मं स्थापयेत् [em. omission]. 40 G_1 जात्या संघस्य.

3. 8

2 M गृहक्षेत्रम्. 5 G M -कुड्यादविक्रम्य, [Cb]. – G_1 पादे बन्धं, G_2 M वा दे-बन्धं (with space for a letter after दे) (corr. in M_2). 6 G_1 °स्करभ्रमम्. – G_1 M -वानागृहो°, m p पानगृहो°, [Cb]. – G M Cb -गृहोचितम्, [em.]. – G M om. one अन्यत्र, [Cb].

तेनेन्धनावघातनकृतं कल्याजकृत्येष्वाचामोदकमार्गाश्च व्याख्याताः । ८ ।

त्रिपदीप्रतिक्रान्तमध्यर्धमरत्निं वा गाढप्रसूनमुदकमार्गं प्रस्रवणप्रपातं वा कारयेत् । ९ । तस्यातिक्रमे चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । १० ।

एकपदीप्रतिक्रान्तमरत्निं वा चक्रिचतुष्पदस्थानमग्निष्ठमुदञ्जरस्थानं रोचनीं कुट्टनीं वा कारयेत् । ११ । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः । १२ ।

सर्ववास्तुकयोः प्राक्षिप्तकयोर्वा शाल्योः किष्कुरन्तरिका त्रिपदी वा । १३ । तयोश्चतुरङ्गुलं नीप्रान्तरं समारूढकं वा । १४ ।

किष्कुमात्रमाणिद्वारमन्तरिकायां खण्डकुल्लार्थमसंपातं कारयेत् । १५ । प्रकाशार्थमल्पमूर्ध्वं वातायनं कारयेत् । १६ । तदवसिते वेश्मनि च्छादयेत् । १७ ।

संभूय वा गृहस्वामिनो यथेष्टं कारयेयुः, अनिष्टं वारयेयुः । १८ ।

वानलट्याश्चोर्ध्वमावार्यभागं कटप्रच्छन्नमवमर्शभित्तिं वा कारयेद् वर्षाबाधभयात् । १९ । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः, प्रतिलोमद्वारवातायनबाधायां च, अन्यत्र राजमार्गरथ्याभ्यः । २० । खातसोपानप्रणालीनिश्रेण्यवस्करभागैर्बहिर्बाधायां भोगनिग्रहे च । २१ ।

परकुड्यमुदकेनोपघ्नतो द्वादशपणो दण्डः, मूत्रपुरीषोपघाते द्विगुणः । २२ ।

प्रणालीमोक्षो वर्षति, अन्यथा द्वादशपणो दण्डः । २३ ।

प्रतिषिद्धस्य च वसतः, निरस्यतश्चावक्रयिणम् अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहणमिथ्याभोगेभ्यः । २४ । स्वयमभिप्रस्थितो वर्षावक्रयशेषं दद्यात् । २५ ।

सामान्ये वेश्मनि साहाय्यमप्रयच्छतः, सामान्यमुपरुन्धतः, भोगनिग्रहे च द्वादशपणो दण्डः । २६ । विनाशयतस्तद्द्विगुणः । २७ ।

कोष्ठकाङ्गणवर्चानामग्निकुट्टनशालयोः ।
विवृतानां च सर्वेषां सामान्यो भोग इष्यते ॥ २८ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके गृहवास्तुकम् अष्टमोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चषष्टितमः ।

---

8 G₁ तेनन्धनाव°. 9 After अरत्निं वा, G M add प्रवेश्य, [em. omission]. — G M प्रस्रवणं प्रवातं, [Cb]. 11 G M एकपदीं प्रति°; [Cb]. 14 G_2 नीव्रान्तरं. 15 G_2 अणिद्वारम्. 17 S. 17 missing in G_1 Cb text. 19 G M आहार्यभोगकट-, [Cb]. — G_1 अवमन्द्रक्तिं. — G M वर्षबाध-, [Cb]. 21 G_1 खातयोपान-. — G_1 M °ण्यवसर-. 26 G_1 भोगन्दिग्रहे, Cb भोगं च गृहे. — G M do not read च [em. addition]. 28 G_1 M -वर्चानाम्, (corr. in M_2), p -वर्जानाम्. — G M सामान्ये, [Cb].

९

[एकषष्टितमं प्रकरणम् – वास्तुकम्, तत्र वास्तुविक्रयः]

ज्ञातिसामन्तधनिकाः क्रमेण भूमिपरिग्रहान् क्रेतुमभ्याभवेयुः । १ । ततोऽन्ये बाह्याः । २ ।

सामन्तचत्वारिंशत्कुल्येषु गृहप्रतिमुखे वेश्म श्रावयेयुः, सामन्तग्रामवृद्धेषु क्षेत्रमारामं सेतुबन्धं तटाकमाधारं वा मर्यादासु यथासेतुभोगम् ‘ अनेनार्घेण कः क्रेता ’ इति । ३ । त्रिराघुषितमव्याहतं क्रेता क्रेतुं लभेत । ४ ।

स्पर्धया वा मूल्यवर्धने मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् । ५ । विक्रयप्रतिक्रोष्टा शुल्कं दद्यात् । ६ । अस्वामिप्रतिक्रोशे चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ७ । सप्तरात्रादूर्ध्वमनभिसरतः प्रतिक्रुष्टो विक्रीणीत । ८ । प्रतिक्रुष्टातिक्रमे वास्तुनि द्विशतो दण्डः, अन्यत्र चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ९ ।

इति वास्तुविक्रयः ।

सीमविवादं ग्रामयोरुभयोः सामन्ता पञ्चग्रामी दशग्रामी वा सेतुभिः स्थावरैः कृत्रिमैर्वा कुर्यात् । १० ।

कर्षकगोपालकवृद्धाः पूर्वभुक्तिका वा बाह्याः सेतूनामभिज्ञा बहव एको वा निर्दिश्य सीमसेतून् विपरीतवेषाः सीमानं नयेयुः । ११ । उद्दिष्टानां सेतूनामदर्शने सहस्रं दण्डः । १२ । तदेव नीते सीमापहारिणां सेतुच्छिदां च कुर्यात् । १३ ।

प्रनष्टसेतुभोगं वा सीमानं राजा यथोपकारं विभजेत् । १४ ।

क्षेत्रविवादं सामन्तग्रामवृद्धाः कुर्युः । १५ । तेषां द्वैधीभावे यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः, मध्यं वा गृह्णीयुः । १६ । तदुभयपरोक्तं वास्तु राजा हरेत्, प्रनष्टस्वामिकं च । १७ । यथोपकारं वा विभजेत् । १८ ।

प्रसह्यादाने वास्तुनि स्तेयदण्डः । १९ । कारणादाने प्रयासमाजीवं च परिसंख्याय बन्धं दद्यात् । २० ।

मर्यादापहरणे पूर्वः साहसदण्डः । २१ । मर्यादाभेदे चतुर्विंशतिपणः । २२ ।

तेन तपोवनविवीतमहापथश्मशानदेवकुलयजनपुण्यस्थानविवादा व्याख्याताः । २३ ।

---

3. 9

3 G M °रिंशत्कुल्या, [em.]. – G M यथासेतुभागम्, [Cb]. 4 G_1 आघुषितवीतम्. 5 G_1 M स्वर्गवायोर्वा (for स्पर्धया वा), [Cb]. 9 G_1 M वस्तुनि. 10 G M सामन्ताः, [Cb]. 11 G M अनभिज्ञा, [Cb]. 16 G_1 M बहवदशुचयो. 17 G M तदुभयं परोक्तं, [em.]. 19 G_1 M वस्तुनि.

इति मर्यादास्थापनम् ।

सर्व एव विवादाः सामन्तप्रत्ययाः । २४ ।

विवीतस्थलकेदारषण्डखलवेश्मवाहनकोष्ठानां पूर्वं पूर्वमाबाधं सहेत । २५ । ब्रह्मसोमारण्यदेवयजनपुण्यस्थानवर्जाः स्थलप्रदेशाः । २६ ।

आधारपरिवाहकेदारोपभोगैः परक्षेत्रकृष्टबीजहिंसायां यथोपघातं मूल्यं दद्युः । २७ । केदारारामसेतुबन्धानां परस्परहिंसायां हिंसाद्विगुणो दण्डः । २८ ।

पश्चान्निविष्टमधरतटाकं नोपरितटाकस्य केदारमुदकेनाप्लावयेत् । २९ । उपरिनिविष्टं नाधरतटाकस्य पूरास्रावं वारयेद्, अन्यत्र त्रिवर्षोपरतकर्मणः । ३० । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः, तटाकवामनं च । ३१ ।

पञ्चवर्षोपरतकर्मणः सेतुबन्धस्य स्वाम्यं लुप्येत, अन्यत्रापद्भ्यः । ३२ ।

तटाकसेतुबन्धानां नवप्रवर्तने पाञ्चवर्षिकः परिहारः, भग्नोत्सृष्टानां चातुर्वर्षिकः, समुपारूढानां त्रैवर्षिकः, स्थलस्य द्वैवर्षिकः । ३३ । स्वात्माऽऽधाने विक्रये च । ३४ ।

खातप्रावृत्तिमनदीनिबन्धायतनतटाककेदारारामषण्डवापानां सस्यवर्णभागोत्तरिकम् अन्येभ्यो वा यथोपकारं दद्युः । ३५ ।

प्रक्रयावक्रयाधिभागभोगनिसृष्टोपभोक्तारश्चैषां प्रतिकुर्युः । ३६ । अप्रतीकारे हीनद्विगुणो दण्डः । ३७ ।

सेतुभ्यो मुञ्चतस्तोयमवारे षट्पणो दमः ।
वारे वा तोयमन्येषां प्रमादेनोपरुन्धतः ॥ ३८ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके वास्तुविक्रयः सीमविवादः क्षेत्रविवादः मर्यादास्थापनं बाधाबाधिकं नवमोऽध्यायः । आदितः षट्षष्टितमः ।

१०

[एकषष्टितमं प्रकरणम् – वास्तुकम्, तत्र विवीतक्षेत्रपथहिंसा; द्विषष्टितमं प्रकरणम् – समयस्यानपाकर्म]

कर्मोदकमार्गमुचितं रुन्धतः कुर्वतोऽनुचितं वा पूर्वः साहसदण्डः, सेतुकूपपुण्यस्थानचैत्यदेवायतनानि च परभूमौ निवेशयतः । १ । पूर्वानुवृत्तं धर्मसेतुमाधानं विक्रयं वा नयतो नाययतो वा मध्यमः साहसदण्डः, श्रोतृणामुत्तमः, अन्यत्र भग्नोत्सृष्टात् । २ ।

25 G_1 पूर्वमबाधं. 27 G_1 -केदारोपद्रवभोगैः. 32 M लुपेत (Corr. in M_2). 33 M पञ्चवर्षिकः. 35 G_1 वात- (for खात-). – G_1 -नन्दि- (for -नदी-). – G_1 सस्यपर्ण-. 36 G_1 °वक्रयधिभाग-. 38 G M अपारे (G_1 °प°), [Cb]. – G M पारे, [Cb]. Colophon G M सीमाविवादः, [Cb].

3. 10

1 G M सेतुरूप-.

स्वाम्यभावे ग्रामाः पुण्यशीला वा प्रतिकुर्युः । ३ ।

पथिप्रमाणं दुर्गनिवेशे व्याख्यातम् । ४ । क्षुद्रपशुमनुष्यपथं रुन्धतो द्वादशपणो दण्डः, महापशुपथं चतुर्विंशतिपणः, हस्तिक्षेत्रपथं चतुष्पञ्चाशत्पणः, सेतुवनपथं षट्छतः, श्मशानग्रामपथं द्विशतः, द्रोणमुखपथं पञ्चशतः, स्थानीयराष्ट्रविवीतपथं साहस्रः । ५ ।

अतिकर्षणे चैषां दण्डचतुर्थो दण्डाः । ६ । कर्षणे पूर्वोक्ताः । ७ ।

क्षेत्रिकस्याक्षिपतः क्षेत्रम् उपवासस्य वा त्यजतो बीजकाले द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः । ८ ।

करदाः करदेष्वाधानं विक्रयं वा कुर्युः, ब्रह्मदेयिका ब्रह्मदेयिकेषु । ९ । अन्यथा पूर्वः साहसदण्डः । १० । करदस्य वाऽकरदग्रामं प्रविशतः । ११ । करदं तु प्रविशतः सर्वद्रव्येषु प्राकाम्यं स्यात्, अन्यत्रागारात् । १२ । तदप्यस्मै दद्यात् । १३ ।

अनादेयमकृषतोऽन्यः पञ्चवर्षाण्युपभुज्य प्रयासनिष्क्रयेण दद्यात् । १४ ।

अकरदाः परत्र वसन्तो भोगमुपजीवेयुः । १५ ।

ग्रामार्थेन ग्रामिकं व्रजन्तमुपवासाः पर्यायेणानुगच्छेयुः । १६ । अननुगच्छन्तः पणार्धपणिकं योजनं दद्युः । १७ ।

ग्रामिकस्य ग्रामादस्तेनपारदारिकं निरस्यतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः, ग्रामस्योत्तमः । १८ । निरस्तस्य प्रवेशो ह्यभिगमेन व्याख्यातः । १९ ।

स्तम्भैः समन्ततो ग्रामाद्धनुःशतापकृष्टमुपसालं कारयेत् । २० ।

पशुप्रचारार्थं विवीतमालवनेनोपजीवेयुः । २१ ।

विवीतं भक्षयित्वाऽपसृतानामुष्ट्रमहिषाणां पादिकं रूपं गृह्णीयुः, गवाश्वखराणां चार्धपादिकम्, क्षुद्रपशूनां षोडशभागिकम् । २२ । भक्षयित्वा निषण्णानामेत एव द्विगुणा दण्डाः, परिवसतां चतुर्गुणाः । २३ ।

ग्रामदेववृषा वा अनिर्दशाहा वा धेनुरुक्षाणो गोवृषाश्चादण्ड्याः । २४ ।

सस्यभक्षणे सस्योपघातं निष्पत्तितः परिसंख्याय द्विगुणं दापयेत् । २५ । स्वामिनश्चानिवेद्य चारयतो द्वादशपणो दण्डः, प्रमुञ्चतश्चतुर्विंशतिपणः । २६ । पालिनामर्धदण्डाः । २७ । तदेव षण्डभक्षणे कुर्यात् । २८ । वाटभेदे द्विगुणः, वेश्मखलवलयगतानां च धान्यानां भक्षणे । २९ । हिंसाप्रतीकारं कुर्यात् । ३० । अभयवनमृगाः परिगृहीता वा भक्षयन्तः स्वामिनो निवेद्य यथावध्यास्तथा प्रतिषेद्धव्याः । ३१ ।

9 G_2 M -दयिका ... दयिकेषु. 15 G_1 M उपजीवयेयुः, (p as in text). 18 G_1 -पारदारं. 19 G M ह्यधिगमेन, [em.]. 20 G उपशालं. 21 G_1 M उपजीवयेयुः (p as in text). 22 G_1 °वसृतानाम् (so p). 26 G_1 °श्च निवेद्य. 31 G_1 om. वा (by striking it off).

पशवो रश्मिप्रतोदाभ्यां वारयितव्याः । ३२ । तेषामन्यथा हिंसायां दण्डपारुष्यदण्डाः । ३३ । प्रार्थयमाना दृष्टापराधा वा सर्वोपायैर्नियन्तव्याः । ३४ ।

इति क्षेत्रपथहिंसा ।

कर्षकस्य ग्राममभ्युपेत्याकुर्वतो ग्राम एवात्ययं हरेत् । ३५ । कर्माकरणे कर्मवेतनद्विगुणं, हिरण्यादाने प्रत्यंशद्विगुणं, भक्ष्यपेयादाने च, प्रहवणेषु द्विगुणमंशं दद्यात् । ३६ ।

प्रेक्षायामनंशदः सस्वजनो न प्रेक्षेत । ३७ । प्रच्छन्नश्रवणेक्षणे च सर्वहिते च कर्मणि निग्रहेण द्विगुणमंशं दद्यात् । ३८ ।

सर्वहितमेकस्य ब्रुवतः कुर्युराज्ञाम् । ३९ । अकरणे द्वादशपणो दण्डः । ४० । तं चेत्संभूय वा हन्युः पृथगेषामपराधद्विगुणो दण्डः । ४१ । उपहन्तृषु विशिष्टः । ४२ ।

ब्राह्मणतश्चैषां ज्यैष्ठ्यं नियम्येत । ४३ । प्रहवणेषु चैषां ब्राह्मणा नाकामाः कुर्युः, अंशं च लभेरन् । ४४ ।

तेन देशजातिकुलसंघानां समयस्यानपाकर्म व्याख्यातम् । ४५ ।

राजा देशहितान् सेतून् कुर्वतां पथि संक्रमान् ।
ग्रामशोभाश्च रक्षाश्च तेषां प्रियहितं चरेत् ॥ ४६ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके विवीतक्षेत्रपथहिंसा वास्तुकं समाप्तं समयस्यानपाकर्म च दशमोऽध्यायः । आदितः सप्तषष्टितमः ।

११

[त्रिषष्टितमं प्रकरणम् – ऋणादानम्]

सपादपणा धर्म्या मासवृद्धिः पणशतस्य, पञ्चपणा व्यावहारिकी, दशपणा कान्तारगाणाम्, विंशतिपणा सामुद्राणाम् । १ । ततः परं कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साहसदण्डः, श्रोतॄणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डः । २ । राजन्ययोगक्षेमावहे तु धनिकधारणिकयोश्चरित्रमवेक्षेत । ३ ।

धान्यवृद्धिः सस्यनिष्पत्तावुपार्धा, परं मूल्यकृता वर्धेत । ४ । प्रक्षेपवृद्धिरुदयादर्धं संनिधानसन्ना वार्षिकी देया । ५ । चिरप्रवासः स्तम्भप्रविष्टो वा मूल्यद्विगुणं दद्यात् । ६ ।

---

36 G_1 M -वेतनाद्विगुणं, – G हिरण्यदानं, M हिरण्यदाने, [Cb]. – G M -पेयदाने, [Cb]. – G_2 प्रवहणेषु. 43 G M ज्येष्ठं, [Cb]. 44 G M ब्राह्मणे नाकामाः (G_1 °मः), [p]. 46 G M संक्रमात्, [Cb].

3. 11

1 G M कान्तारकाणाम्, [Cb]. 3 $M_{1.3}$ राजन्यदण्डक्षेम°. – G M -क्षेमवहे, [em. Cf. 1. 13. 7, S.]. 6 G_1 M -प्रवासंस्तम्भ-, Cb -प्रवासः संस्तम्भ-.

अकृत्वा वृद्धिं साधयतो वर्धयतो वा, मूल्यं वा वृद्धिमारोप्य श्रावयतो बन्धचतुर्गुणो दण्डः । ७ । तुच्छश्रावणायामभूतचतुर्गुणः । ८ । तस्य त्रिभागमादाता दद्यात्, शेषं प्रदाता । ९ ।

दीर्घसत्त्रव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं बालमसारं वा नर्णमनुवर्धेत । १० ।

मुच्यमानमृणमप्रतिगृह्णतो द्वादशपणो दण्डः । ११ । कारणापदेशेन निवृत्तवृद्धिकमन्यत्र तिष्ठेत् । १२ ।

दशवर्षोपेक्षितमृणमप्रतिग्राह्यम्, अन्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसनिप्रोषितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः । १३ ।

प्रेतस्य पुत्राः कुसीदं दद्युः, दायादा वा रिक्थहराः, सहग्राहिणः, प्रतिभुवो वा । १४ । न प्रातिभाव्यमन्यत् । १५ । असारं बालप्रातिभाव्यम् । १६ ।

असंख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा दायादा वा रिक्थं हरमाणा दद्युः । १७ ।

जीवितविवाहभूमिप्रातिभाव्यमसंख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा वा वहेयुः। १८ ।

नानर्णसमवाये तु नैकं द्वौ युगपदभिवदेयाताम्, अन्यत्र प्रतिष्ठमानात् । १९ । तत्रापि गृहीतानुपूर्व्या राजश्रोत्रियद्रव्यं वा पूर्वं प्रतिपादयेत् । २० ।

दम्पत्योः पितापुत्रयोः भ्रातॄणां चाविभक्तानां परस्परकृतमृणमसाध्यम् । २१ ।

अग्राह्याः कर्मकालेषु कर्षका राजपुरुषाश्च । २२ । स्त्री चाप्रतिश्राविणी पतिकृतमृणम्, अन्यत्र गोपालकार्धसीतिकेभ्यः । २३ । पतिस्तु ग्राह्यः स्त्रीकृतमृणम्, अप्रतिविधाय प्रोषित इति । २४ ।

संप्रतिपत्तावुत्तमः । २५ । असंप्रतिपत्तौ तु साक्षिणः प्रमाणं प्रात्ययिकाः शुचयोऽनुमता वा त्रयोऽवरार्ध्याः । २६ । पक्षानुमतौ वा द्वौ, ऋणं प्रति न त्वेवैकः ।२७।

प्रतिषिद्धाः स्यालसहायान्वर्थिधनिकधारणिकवैरिन्यङ्गधृतदण्डाः, पूर्वे चाव्यवहार्याः । २८ । राजश्रोत्रियग्रामभृतककुष्ठिव्रणिनः पतितचण्डालकुत्सितकर्माणोऽन्धबधिरमूकाहंवादिनः स्त्रीराजपुरुषाश्च, अन्यत्र स्ववर्गेभ्यः । २९ । पारुष्यस्तेयसंग्रहणेषु तु वैरिस्यालसहायवर्जाः । ३० । रहस्यव्यवहारेष्वेका स्त्री पुरुष उपश्रोता उपद्रष्टा वा साक्षी स्याद् राजतापसवर्जम् । ३१ ।

स्वामिनो भृत्यानामृत्विगाचार्याः शिष्याणां मातापितरौ पुत्राणां चानिग्रहेण साक्ष्यं कुर्युः, तेषामितरे वा । ३२ । परस्पराभियोगे चैषाम् उत्तमाः परोक्ता दशबन्धं दद्युः, अवराः पञ्चबन्धम् । ३३ । इति साक्ष्यधिकारः ।

---

7 G_1 om. वर्धयतो. 8 G M तुच्छचतुरश्रावणा°, [Cb]. 19 G_1 नैक द्वौ. 20 G_1 -श्रोत्रयद्रव्यां, G_2 -श्रोत्रियदिव्यं. 23 Cb स्त्री वाप्रति-. 28 G_1 M प्रतिविद्धा स्याल-. – G_1 -सहायावद्धि-, M -सहायान्वर्थी-, [Cb]. 29 G -ग्रामभृतकुष्ठि-. 32 G_1 चानिग्रहणसाक्ष्यं. 33 G M अवीराः, [Cb].

ब्राह्मणोदकुम्भाग्निसकाशे साक्षिणः परिगृह्णीयात् । ३४ । तत्र ब्राह्मणं ब्रूयात् 'सत्यं ब्रूहि' इति । ३५ । राजन्यं वैश्यं वा 'मा तवेष्टापूर्तफलम्, कपालहस्तः शत्रुकुलं भिक्षार्थी गच्छेः' इति । ३६ । शूद्रं 'जन्ममरणान्तरे यद्वः पुण्यफलं तद्राजानं गच्छेद्, राज्ञश्च किल्बिषं युष्मान् अन्यथावादे, दण्डश्चानुबद्धः, पश्चादपि ज्ञायेत यथादृष्टश्रुतम्, एकमन्त्राः सत्यमुपहरत' इति । ३७ । अनुपहरतां सप्तरात्रादूर्ध्वं द्वादशपणो दण्डः, त्रिपक्षादूर्ध्वमभियोगं दद्युः । ३८ ।

साक्षिभेदे यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः, मध्यं वा गृह्णीयुः । ३९ । तद्वा द्रव्यं राजा हरेत् । ४० ।

साक्षिणश्चेदभियोगादूनं ब्रूयुरतिरिक्तस्याभियोक्ता बन्धं दद्यात् । ४१ । अतिरिक्तं वा ब्रूयुस्तदतिरिक्तं राजा हरेत् । ४२ ।

बालिश्यादभियोक्तुर्वा दुःश्रुतं दुर्लिखितं प्रेताभिनिवेशं वा समीक्ष्य साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् । ४३ ।

'साक्षिबालिश्येष्वेव पृथगनुयोगे देशकालकार्याणां पूर्वमध्यमोत्तमा दण्डाः' इत्यौशनसाः । ४४ । 'कूटसाक्षिणो यमर्थमभूतं कुर्युर्भूतं वा नाशयेयुस्तद्दशगुणं दण्डं दद्युः' इति मानवाः । ४५ । 'बालिश्याद्वा विसंवादयतां चित्रो घातः' इति बार्हस्पत्याः । ४६ । नेति कौटिल्यः । ४७ । ध्रुवं हि साक्षिभिः श्रोतव्यम् । ४८ । अशृण्वतां चतुर्विंशतिपणो दण्डः, ततोऽर्धमब्रुवाणानाम् । ४९ ।

देशकालाविदूरस्थान् साक्षिणः प्रतिपादयेत् ।
दूरस्थानप्रसारान् वा स्वामिवाक्येन साधयेत् ॥ ५० ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे ऋणादानम् एकादशोऽध्यायः । आदितोऽष्टषष्टितमः ।

१२

[चतुष्षष्टितमं प्रकरणम् – औपनिधिकम्]

उपनिधिर् ऋणेन व्याख्यातः । १ ।

---

36 G M शत्रुबलं भित्त्वार्थी, [Cb]. 37 G_1 M_2 शूद्रजन्म-. – G M चानुबन्धः, [em.]. – G_1 पश्चादवज्ञायेत. – G M सत्यमव-, [em. Meyer]. – G_1 °हरते, G_2 M °हरेति, [Cb]. 38 G M अनव°, [em. Meyer]. 43 M दुःश्रुतदुर्लिखितं. 44 G_1 M पृथगनुपयोगे. 45 G M om. कुर्युर्भूतं, [Cb, which however reads a वा also before these words]. — M om. दण्डं. 48 Cb ध्रुवा हि साक्षिणः श्रोतव्याः. 49 G_1 अध्रुवाणाम्, G_2 M अब्रुवाणाम्, [p].

परचक्राटविकाभ्यां दुर्गराष्ट्रविलोपे वा, प्रतिरोधकैर्वा ग्रामसार्थव्रजविलोपे, चक्रयुक्तनाशे वा, ग्राममध्याग्न्युदकाबाधे ज्वालावेगोपरुद्धे वा, नावि निमग्नायां मुषितायां वा स्वयमुपरूढो नोपनिधिमभ्यावहेत् । २ ।

उपनिधिभोक्ता देशकालानुरूपं भोगवेतनं दद्यात्, द्वादशपणं च दण्डम् । ३ । उपभोगनिमित्तं नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेत्, चतुर्विंशतिपणश्च दण्डः, अन्यथा वा निष्पतने । ४ । प्रेतं व्यसनगतं वा नोपनिधिमभ्यावहेत् । ५ ।

आधानविक्रयापव्ययनेषु चास्य चतुर्गुणपञ्चबन्धो दण्डः । ६ । परिवर्तने निष्पातने वा मूल्यसमः । ७ ।

तेन आधिप्रणाशोपभोगविक्रयाधानापहारा व्याख्याताः । ८ ।

नाधिः सोपकारः सीदेत्, न चास्य मूल्यं वर्धेत, अन्यत्र निसर्गात् । ९ । निरुपकारः सीदेत्, मूल्यं चास्य वर्धेत । १० ।

उपस्थितस्याधिमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः । ११ । प्रयोजकासंनिधाने वा ग्रामवृद्धेषु स्थापयित्वा निष्क्रयमाधिं प्रतिपद्येत । १२ । निवृत्तवृद्धिको वाऽऽधिस्तत्कालकृतमूल्यस्तत्रैवावतिष्ठेत, अनाशविनाशकरणाधिष्ठितो वा । १३ । धारणिकासंनिधाने वा विनाशभयादुद्गतार्घं धर्मस्थानुज्ञातो विक्रीणीत, आधिपालप्रत्ययो वा । १४ ।

स्थावरस्तु प्रयासभोग्यः फलभोग्यो वा प्रक्षेपवृद्धिमूल्यशुद्धमाजीवममूल्यक्षयेणोपनयेत् । १५ । अनिसृष्टोपभोक्ता मूल्यशुद्धमाजीवं बन्धं च दद्यात् । १६ ।

शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् । १७ ।

एतेनादेशोऽन्वाधिश्च व्याख्यातौ । १८ ।

सार्थेनान्वाधिहस्तो वा प्रदिष्टां भूमिमप्राप्तश्चोरैर्भग्नोत्सृष्टो वा नान्वाधिमभ्यावहेत् । १९ । अन्तरे वा मृतस्य दायादोऽपि नाभ्यावहेत् । २० ।

शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् । २१ ।

याचितकमवक्रीतकं वा यथाविधं गृह्णीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः । २२ । भ्रेषोपनिपाताभ्यां देशकालोपरोधि दत्तं नष्टं विनष्टं वा नाभ्यावहेयुः । २३ ।

3. 12

2 G M चक्रयुक्ते नाशे, [em.]. — After °दकाबाधे, G M add वा किञ्चिदमोक्ष्यमाणे कुप्यमनिर्हार्यवर्जमेकदेशमुक्तद्रव्ये वा, [em. omission]. — G M मुषितायां स्वयम्, [Cb]. — G M अभ्याभवेत्, [Cb]. 4 G_1 om. विनष्टं. — G M °भवेत्, [Cb]. 5 G_1 प्रेतव्यसन-. — G M °भवेत्, [Cb]. 7 G_2 निष्पतने. 9 G_1 Cb om. अन्यत्र निसर्गात् here and Cb adds those words at the end of s. 10. 14 G_1 धारणसंनि°, G_2 M धारणकसंनि°, [em.]. 15 G_2 M -मूल्यं शुद्धमाजीवं मूल्य-. 18, 19 G_1 अवाधि (for अन्वाधि). 19, 20 G M -भवेत्, [Cb]. 23 G M -भवेयुः, [Cb].

शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् । २४ ।

वैयावृत्यविक्रयस्तु – वैयावृत्यकरा यथादेशकालं विक्रीणानाः पण्यं यथाजातं मूल्यमुदयं च दद्युः । २५ । देशकालातिपातने वा परिहीणं संप्रदानकालिकेनार्घेण मूल्यमुदयं च दद्युः । २६ । यथासंभाषितं वा विक्रीणाना नोदयमधिगच्छेयुः, मूल्यमेव दद्युः । २७ । अर्घपतने वा परिहीणं यथापरिहीणं मूल्यमूनं दद्युः । २८ । सांव्यवहारिकेषु वा प्रात्ययिकेष्वराजवाच्येषु भ्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं वा मूल्यमपि न दद्युः । २९ । देशकालान्तरितानां तु पण्यानां क्षयव्ययविशुद्धं मूल्यमुदयं च दद्युः, पण्यसमवायानां च प्रत्यंशम् । ३० ।

शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् । ३१ । एतेन वैयावृत्यविक्रयो व्याख्यातः । ३२ ।

निक्षेपश्चोपनिधिना । ३३ ।

तमन्येन निक्षिप्तमन्यस्यार्पयतो हीयेत । ३४ ।

निक्षेपापहारे पूर्वापदानं निक्षेप्तारश्च प्रमाणम् । ३५ । अशुचयो हि कारवः । ३६ । नैषां करणपूर्वो निक्षेपधर्मः । ३७ ।

करणहीनं निक्षेपमपव्ययमानं गूढभित्तिन्यस्तान् साक्षिणो निक्षेप्ता रहसि प्रणिपातेन प्रज्ञापयेत्, वनान्ते वा मद्यप्रहवणविश्वासेन । ३८ ।

रहसि वृद्धो व्याधितो वा वैदेहकः कश्चित्कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत् । ३९ । तस्य प्रतिदेशेन पुत्रो भ्राता वाऽभिगम्य निक्षेपं याचेत । ४० । दाने शुचिः, अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । ४१ ।

प्रव्रज्याभिमुखो वा श्रद्धेयः कश्चित्कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्य प्रतिष्ठेत । ४२ । ततः कालान्तरागतो याचेत । ४३ । दाने शुचिः, अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । ४४ ।

कृतलक्षणेन वा द्रव्येण प्रत्यानयेदेनम् । ४५ ।

बालिशजातीयो वा रात्रौ राजदायिकाक्षणभीतः सारमस्य हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत् । ४६ । स एनं बन्धनागारगतो याचेत । ४७ । दाने शुचिः, अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । ४८ ।

अभिज्ञानेन चास्य गृहे जनमुभयं याचेत । ४९ । अन्यतरादाने यथोक्तं पुरस्तात् । ५० ।

---

25 G_1 विक्रीणानां. – G_1 यथाजातमूल्यम्. – G_1 उभयं. – 'After s. 25, G M add शेषमुपनिधिना व्याख्यातम्, [em. omission]. 27 M नोभयम् (corr. in M_2). 28 G -परिहीणमूल्यम्. 30 G_1 -शुद्धमूल्यम्, G_2 M_2 -शुद्धं मूल्यम्, $M_{1.3}$ -विशुद्धमूल्यम्, [Cb]. 37 G_1 M कारणपूर्वो. 38 G M रहस्यप्रणिपातेन, [em.]. 39 G M om. वा (after व्याधितो), [Cb]. 41 G_1 दाने शुद्धिः. 45 G_1 प्रत्यानयेनेदम्. 46 Cb -दायिकाङ्क्षण-. 47 G_2 बन्धुनागार-.

द्रव्यभोगानामागमं चास्यानुयुञ्जीत, तस्य चार्थस्य व्यवहारोपलिङ्गनम्, अभियोक्तुश्चार्थसामर्थ्यम् । ५१ ।

एतेन मिथःसमवायो व्याख्यातः । ५२ ।

तस्मात्साक्षिमदच्छन्नं कुर्यात्सम्यग्विभाषितम् ।
स्वे परे वा जने कार्यं देशकालाग्रवर्णतः ॥ ५३ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे औपनिधिकम् द्वादशोऽध्यायः । आदित एकोनसप्ततितमः ।

१३

[पञ्चषष्टितमं प्रकरणम् – दासकर्मकरकल्पः]

उदरदासवर्जमार्यप्राणमप्राप्तव्यवहारं शूद्रं विक्रयाधानं नयतः स्वजनस्य द्वादशपणो दण्डः, वैश्यं द्विगुणः, क्षत्रियं त्रिगुणः, ब्राह्मणं चतुर्गुणः । १ । परजनस्य पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः, क्रेतृश्रोतॄणां च । २ ।

म्लेच्छानामदोषः प्रजां विक्रेतुमाधातुं वा । ३ । न त्वेवार्यस्य दासभावः । ४ ।

अथवाऽऽर्यमाधाय कुलबन्धन आर्याणामापदि, निष्क्रयं चाधिगम्य बालं साहाय्यदातारं वा पूर्वं निष्क्रीणीरन् । ५ ।

सकृदात्माधाता निष्पतितः सीदेत्, द्विरन्येनाहितकः, सकृदुभौ परविषयाभिमुखौ । ६ ।

वित्तापहारिणो वा दासस्यार्यभावमपहरतोऽर्धदण्डः । ७ ।

निष्पतितप्रेतव्यसनिनामाधाता मूल्यं भजेत । ८ ।

प्रेतविण्मूत्रोच्छिष्टग्राहणमाहितस्य नग्नस्नापनं दण्डप्रेषणमतिक्रमणं च स्त्रीणां मूल्यनाशकरम्, धात्रीपरिचारिकार्धसीतिकोपचारिकाणां च मोक्षकरम् । ९ । सिद्धमुपचारकस्याभिप्रजातस्यापक्रमणम् । १० ।

धात्रीमाहितिकां वाऽकामां स्ववशां गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः, परवशां मध्यमः । ११ । कन्यामाहितिकां वा स्वयमन्येन वा दूषयतो मूल्यनाशः शुल्कं तद्द्विगुणश्च दण्डः । १२ ।

आत्मविक्रयिणः प्रजामार्यां विद्यात् । १३ । आत्माधिगतं स्वामिकर्माविरुद्धं लभेत,

---

53 G_1 सम्यधिभाषितम्.

3. 13

1 M -प्राणं प्राप्त-. – G_1 तरयतस्व°, G_2 तरयतः सु°, M तरयतः स्व°, [Cb]. 6 G_1 आत्माधात, G_2 आत्माधानं, M आत्माधातं, [edd.]. 9 G M_1 नग्नस्तापनं, M_3 नग्नस्थापनं. 11 G_1 स्ववशमगच्छतः, G_2 M_1 स्ववशं गच्छतः, edd. स्ववशामधिगच्छतः, [Cb]. 12 G M आहितकां, [Cb].

पित्र्यं च दायम् । १४ । मूल्येन चार्यत्वं गच्छेत् । १५ ।

तेनोदरदासाहितकौ व्याख्यातौ । १६ । प्रक्षेपानुरूपश्चास्य निष्क्रयः । १७ ।

दण्डप्रणीतः कर्मणा दण्डमुपनयेत् । १८ ।

आर्यप्राणो ध्वजाहृतः कर्मकालानुरूपेण मूल्यार्धेन वा विमुच्येत । १९ ।

गृहेजातदायागतलब्धक्रीतानामन्यतमं दासमूनाष्टवर्षं विबन्धुमकामं नीचे कर्मणि विदेशे दासीं वा सगर्भामप्रतिविहितगर्भभर्मण्यां विक्रयाधानं नयतः पूर्वः साहसदण्डः, क्रेतृश्रोतॄणां च । २० ।

दासमनुरूपेण निष्क्रयेणार्यमकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः, संरोधश्चा करणात् । २१ ।

दासद्रव्यस्य ज्ञातयो दायादाः, तेषामभावे स्वामी । २२ ।

स्वामिनः स्वस्यां दास्यां जातं समातृकमदासं विद्यात् । २३ । गृह्या चेत् कुटुम्बार्थचिन्तनी माता भ्राता भगिनी चास्या अदासाः स्युः । २४ ।

दासं दासीं वा निष्क्रीय पुनर्विक्रयाधानं नयतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र स्वयंवादिभ्यः । २५ । इति दासकल्पः ।

कर्मकरस्य कर्मसंबन्धमासन्ना विद्युः । २६ ।

यथासंभाषितं वेतनं लभेत, कर्मकालानुरूपमसंभाषितवेतनः । २७ । कर्षकः सस्यानां गोपालकः सर्पिषां वैदेहकः पण्यानामात्मना व्यवहृतानां दशभागमसंभाषितवेतनो लभेत । २८ । संभाषितवेतनस्तु यथासंभाषितम् । २९ ।

कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपरिचारकादिराशाकारिकवर्गस्तु यथाऽन्यस्तद्विधः कुर्याद् यथा वा कुशलाः कल्पयेयुस्तथा वेतनं लभेत । ३० ।

साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् । ३१ । साक्षिणामभावे यतः कर्म ततोऽनुयुञ्जीत । ३२ ।

वेतनादाने दशबन्धो दण्डः, षट्पणो वा । ३३ । अपव्ययमाने द्वादशपणो दण्डः, पञ्चबन्धो वा । ३४ ।

नदीवेगज्वालास्तेनव्यालोपरुद्धः सर्वस्वपुत्रदारात्मदानेनार्तस्त्रातारमाहूय निस्तीर्णः कुशलप्रदिष्टं वेतनं दद्यात् । ३५ । तेन सर्वत्रार्तदानानुशया व्याख्याताः । ३६ ।

लभेत पुंश्चली भोगं संगमस्योपलिङ्गनात् ।
अतियाच्ञा तु जीयेत दौर्मत्याविनयेन वा ॥ ३७ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दासकर्मकरकल्पे दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाम्यधिकारः त्रयोदशोऽध्यायः । आदितः सप्ततितमः ।

---

19 G_1 $M_{1.3}$ ध्वजावृतः. 20 Cb गृहजात-. 21 G M चा कारणात्; [em. Cf. 3. 14. 1]. 23 G_1 स्वामिनस्स्यां, G_2 स्वामिनोऽस्यां, M स्वामिनस्यस्यां, [Cb]. 27 G_1 असंभाषितवेतनम्. 30 G_1 -कुशीलकंजीवन-. – G_1 M यथा (for तथा). 35 G_1 -व्यालोपरुद्धं. 37 M अतियाच्ञा.

१४

[पञ्चषष्टितमं प्रकरणम् – दासकर्मकरकल्पः, तत्र भृतकाधिकारः; षट्षष्टितमं च प्रकरणम् – सम्भूयसमुत्थानम्]

गृहीत्वा वेतनं कर्माकुर्वतो भृतकस्य द्वादशपणो दण्डः, संरोधश्चा करणात् । १ ।

अशक्तः कुत्सिते कर्मणि व्याधौ व्यसने वाऽनुशयं लभेत, परेण वा कारयितुम् । २ । तस्य व्ययकर्मणा लभेत भर्ता वा कारयितुम् । ३ ।

' नान्यस्त्वया कारयितव्यो, मया वा नान्यस्य कर्तव्यम् ' इत्यवरोधे भर्तुरकारयतो भृतकस्याकुर्वतो वा द्वादशपणो दण्डः । ४ । कर्मनिष्ठापने भर्तुरन्यत्र गृहीतवेतनो नासकामः कुर्यात् । ५ ।

' उपस्थितमकारयतः कृतमेव विद्यात् ' इत्याचार्याः । ६ । नेति कौटिल्यः । ७ । कृतस्य वेतनं नाकृतस्यास्ति । ८ । स चेदल्पमपि कारयित्वा न कारयेत् कृतमेवास्य विद्यात् । ९ ।

देशकालातिपातनेन कर्मणामन्यथाकरणे वा नासकामः कृतमनुमन्येत । १० । संभाषितादधिकक्रियायां प्रयासं न मोघं कुर्यात् । ११ ।

तेन संघभृता व्याख्याताः । १२ । तेषामाधिः सप्तरात्रमासीत । १३ । ततोऽन्यमुपस्थापयेत्, कर्मनिष्पाकं च । १४ ।

न चानिवेद्य भर्तुः संघः कंचित्परिहरेद् उपनयेद्वा । १५ । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः । १६ । संघेन परिहृतस्यार्धदण्डः । १७ ।

इति भृतकाधिकारः ।

संघभृताः संभूयसमुत्थातारो वा यथासंभाषितं वेतनं समं वा विभजेरन् ।१८।

कर्षकवैदेहका वा सस्यपण्यारम्भपर्यवसानान्तरे सन्नस्य यथाकृतस्य कर्मणः प्रत्यंशं दद्युः । १९ । पुरुषोपस्थाने समग्रमंशं दद्युः । २० । संसिद्धे तूद्धृतपण्ये सन्नस्य तदानीमेव प्रत्यंशं दद्युः । २१ । सामान्या हि पथि सिद्धिश्चासिद्धिश्च । २२ ।

प्रक्रान्ते तु कर्मणि स्वस्थस्यापक्रामतो द्वादशपणो दण्डः । २३ । न च प्राकाम्यमपक्रमणे । २४ ।

चोरं त्वभयपूर्वं कर्मणः प्रत्यंशेन ग्राहयेद्, दद्यात्प्रत्यंशमभयं च । २५ । पुनः स्तेये प्रवासनम्, अन्यत्र गमने च । २६ । महापराधे तु दूष्यवदाचरेत् । २७ ।

---

3. 14

3-4 G_1 कारयिन्नान्यः. 4 G_1 इत्यविरे, G_2 M इत्यविरोधे, [Cb]. 10 G_1 न सकामः, $M_{1.3}$ नासकमामः. 11 G_1 प्रयासामोघं, G_2 M प्रयासं मोघं, [Cb]. 15 G M किंचित्, [Cb]. – G M अपनयेद्वा, [Cb]. 21 G_1 तुध्दृत-. 23 G M अपक्रमतो, [Cb]. 25 G_1 त्वभयपूर्वः, G_2 च भयपूर्वं (in ZDMG).

याजकाः स्वप्रचारद्रव्यवर्जं यथासंभाषितं वेतनं समं वा विभजेरन् । २८ ।

अग्निष्टोमादिषु च क्रतुषु दीक्षणादूर्ध्वं याजकः सन्नः पञ्चममंशं लभेत, सोमविक्रयादूर्ध्वं चतुर्थमंशम्, मध्यमोपसदः प्रवर्ग्योद्वासनादूर्ध्वं तृतीयमंशम्, मध्यमोपसद ऊर्ध्वमर्धमंशम्, सुत्ये प्रातःसवनादूर्ध्वं पादोनमंशम् । २९ । माध्यन्दिनात्सवनादूर्ध्वं समग्रमंशं लभेत । ३० । नीता हि दक्षिणा भवन्ति । ३१ । बृहस्पतिसववर्जं प्रतिसवनं हि दक्षिणा दीयन्ते । ३२ ।

तेनाहर्गणदक्षिणा व्याख्याताः । ३३ ।

सन्नानाम् आ दशाहोरात्राच्छेषभृताः कर्म कुर्युः, अन्ये वा स्वप्रत्ययाः । ३४ ।

कर्मण्यसमाप्ते तु यजमानः सीदेद्, ऋत्विजः कर्म समापय्य दक्षिणां हरेयुः ।३५।

असमाप्ते तु कर्मणि याज्यं याजकं वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः । ३६ ।

अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
सुरापो वृषलीभर्ता ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥ ३७ ॥
असत्प्रतिग्रहे युक्तः स्तेनः कुत्सितयाजकः ।
अदोषस्त्यक्तुमन्योन्यं कर्मसंकरनिश्चयात् ॥ ३८ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दासकर्मकरकल्पे भृतकाधिकारः संभूयसमुत्थानं च चतुर्दशोऽध्यायः । आदित एकसप्ततितमः ।

१५

[सप्तषष्टितमं प्रकरणम् – विक्रीतक्रीतानुशयः]

विक्रीय पण्यमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः । १ । पण्यदोषो दोषः । २ । राजचोराग्न्युदकबाध उपनिपातः । ३ । बहुगुणहीनमार्तकृतं वाऽविषह्यम् । ४ ।

वैदेहकानामेकरात्रमनुशयः, कर्षकाणां त्रिरात्रम्, गोरक्षकाणां पञ्चरात्रम् । ५ । व्यामिश्राणामुत्तमानां च वर्णानां वृत्तिविक्रये सप्तरात्रम् । ६ ।

आतिपातिकानां पण्यानाम् 'अन्यत्राविक्रेयम्' इत्यवरोधेनानुशयो देयः । ७ । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः, पण्यदशभागो वा । ८ ।

---

29 G M द्वितीयम् (for तृतीयम्), [Cb]. — G_1 M मयादूर्ध्वम्, Cb मध्यादूर्ध्वम्, (for मध्यमोपसद ऊर्ध्वम्), [Cb comment]. 30 G_1 om. लभेत at the end. 38 $M_{1.3}$ अदोषस्त्यक्तम्.

3. 15

1 G_1 M विक्रयपण्यम्, [Cb, edd.]. 6 G M विवृत्तिविक्रये, [Cb]. 7 G M इत्यविरोधेन, [em. Cf. 3. 14. 4].

क्रीत्वा पण्यमप्रतिगृह्णतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः । ९ । समानश्चानुशयो विक्रेतुरनुशयेन । १० ।

विवाहानां तु त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां पाणिग्रहणात्सिद्धमुपावर्तनम्, शूद्राणां च प्रकर्मणः । ११ । वृत्तपाणिग्रहणयोरपि दोषमौपशायिकं दृष्ट्वा सिद्धमुपावर्तनम् ।१२। न त्वेवाभिप्रजातयोः । १३ ।

कन्यादोषमौपशायिकमनाख्याय प्रयच्छतः कन्यां षण्णवतिर्दण्डः, शुल्कस्त्रीधन-प्रतिदानं च । १४ । वरयितुर्वा वरदोषमनाख्याय विन्दतो द्विगुणः, शुल्कस्त्रीधन-नाशश्च । १५ ।

द्विपदचतुष्पदानां तु कुण्ठव्याधिताशुचीनामुत्साहस्वास्थ्यशुचीनामाख्याने द्वादश-पणो दण्डः । १६ । आ त्रिपक्षादिति चतुष्पदानामुपावर्तनम्, आ संवत्सरादिति मनुष्याणाम् । १७ । तावता हि कालेन शक्यं शौचाशौचे ज्ञातुम् । १८ ।

दाता प्रतिग्रहीता च स्यातां नोपहतौ यथा ।
दाने क्रये वाऽनुशयं तथा कुर्युः सभासदः ॥ १९ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विक्रीतक्रीतानुशयः पञ्चदशोऽध्यायः ।
आदितो द्विसप्ततितमः ।

१६

[अष्टषष्टितमं प्रकरणम् – दत्तस्यानपाकर्म; एकोनसप्ततितमं प्रकरणम् – अस्वामिविक्रयः; सप्ततितमं प्रकरणम् – स्वस्वामिसंबन्धः]

दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातम् । १ ।

दत्तमव्यवहार्यम् एकत्रानुशये वर्तेत । २ ।

सर्वस्वं पुत्रदारमात्मानं वा प्रदायानुशयिनः प्रयच्छेत् । ३ । धर्मदानमसाधुषु कर्मसु चौपघातिकेषु वा, अर्थदानमनुपकारिष्वपकारिषु वा, कामदानमनर्हेषु च । ४ ।

यथा च दाता प्रतिग्रहीता च नोपहतौ स्यातां तथाऽनुशयं कुशलाः कल्पयेयुः । ५ ।

10-12 विक्रेतुर° ... ...°ग्रहणयो° (s. 12) missing in G_1. 11 M_2 Cb -ग्रहणासिद्धम्. 14 G_2 असंख्याय (for अना°) (in ZDMG). 16 G M कुष्ठ- (for कुण्ठ-), [em.]. 18 G M शौचाशौचौ, [Cb]. — G M add इति at the end, [em. omission].

3. 16

2 G_2 दत्तमप्यपहार्यम्. – G_1 M एकतानुशये. 4 M अर्थमनुपकारि°. 5 M यथा व (M_2 वा).

दण्डभयादाक्रोशभयादनर्थभयाद्वा भयदानं प्रतिगृह्णतः स्तेयदण्डः, प्रयच्छतश्च । ६ । रोषदानं परहिंसायाम्, राज्ञामुपरि दर्पदानं च । ७ । तत्रोत्तमो दण्डः । ८ ।

प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषमाक्षिकं सौरिकं कामदानं च नाकामः पुत्रो दायादो वा रिक्थहरो दद्यात् । ९ ।

इति दत्तस्यानपाकर्म ।

अस्वामिविक्रयस्तु – नष्टापहृतमासाद्य स्वामी धर्मस्थेन ग्राहयेत् । १० । देशकालातिपत्तौ वा स्वयं गृहीत्वोपहरेत् । ११ । धर्मस्थश्च स्वामिनमनुयुञ्जीत 'कुतस्ते लब्धम्' इति । १२ । स चेदाचारक्रमं दर्शयेत, न विक्रेतारं, तस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येत । १३ । विक्रेता चेद्दृश्येत, मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्यात् । १४ । स चेदपसारमधिगच्छेद् अपसरेदापसारक्षयात् । १५ । क्षये मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्यात् । १६ ।

नाष्टिकश्च स्वकरणं कृत्वा नष्टप्रत्याहृतं लभेत । १७ । स्वकरणाभावे पञ्चबन्धो दण्डः । १८ । तच्च द्रव्यं राजधर्म्यं स्यात् । १९ ।

नष्टापहृतमनिवेद्योत्कर्षतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः । २० ।

शुल्कस्थाने नष्टापहृतोत्पन्नं तिष्ठेत् । २१ । त्रिपक्षादूर्ध्वमनभिसारं राजा हरेत्, स्वामी वा स्वकरणेन । २२ । पञ्चपणिकं द्विपदरूपस्य निष्क्रयं दद्यात्, चतुष्पणिकमेकखुरस्य, द्विपणिकं गोमहिषस्य, पादिकं क्षुद्रपशूनाम् । २३ । रत्नसारफल्गुकुप्यानां पञ्चकं शतं दद्यात् । २४ ।

परचक्राटवीहृतं तु प्रत्यानीय राजा यथास्वं प्रयच्छेत् । २५ । चोरहृतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रयच्छेत्, प्रत्यानेतुमशक्तो वा । २६ । स्वयंग्राहेणाहृतं प्रत्यानीय तन्निष्क्रयं वा प्रयच्छेत् । २७ ।

परविषयाद्वा विक्रमेणानीतं यथाप्रदिष्टं राज्ञा भुञ्जीत, अन्यत्रार्यप्राणेभ्यो देवब्राह्मणतपस्विद्रव्येभ्यश्च । २८ ।

इत्यस्वामिविक्रयः ।

स्वस्वामिसंबन्धस्तु – भोगानुवृत्तिरुच्छिन्नदेशानां यथास्वं द्रव्याणाम् । २९ ।

यत्स्वं द्रव्यमन्यैर्भुज्यमानं दश वर्षाण्युपेक्षेत, हीयेतास्य, अन्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसनिप्रोषितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः । ३० ।

---

6 M आक्रोशदनर्थ-. – G_1 °नदर्थं-. 9 G M प्रातिभाव्यदण्डः शुल्क-, [Cb]. – G_1 -शेषमास्थिकं. – G_1 M दायादे. 14 G M om. दद्यात्, [em. addition]. 15 G M add इति at the end, [em. omission]. 17 G M नाष्टिकं च, [Cb]. – M स्वकारणं (corr. in M_2). 21 G_1 -हृतोत्पन्नः. 25 G M -टवीभृतं, [Cb]. 27 G_1 -ग्राहिणाभृतं, G_2 M -ग्राहेणाभृतं, [Cb]. 29 G_1 यथास्वद्रव्याणाम्.

विंशतिवर्षोपेक्षितमनवसितं वास्तु नानुयुञ्जीत । ३१ ।

ज्ञातयः श्रोत्रियाः पाषण्डा वा राज्ञामसंनिधौ परवास्तुषु विवसन्तो न भोगेन हरेयुः, उपनिधिमाधिं निधिं निक्षेपं स्त्रियं सीमानं राजश्रोत्रियद्रव्याणि च । ३२ ।

आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्परमबाधमाना वसेयुः । ३३ । अल्पां बाधां सहेरन् । ३४ । पूर्वागतो वा वासपर्यायं दद्यात् । ३५ । अप्रदाता निरस्येत । ३६ ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्या रिक्थभाजः क्रमेण । ३७ ।

विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणा दण्डास्तावती रात्रीः क्षपणाभिषेकाग्निकार्य-महाकच्छवर्धनानि राज्ञश्चरेयुः । ३८ । अहिरण्यसुवर्णाः पाषण्डाः साधवः । ३९ । ते यथास्वमुपवासव्रतैराराधयेयुः, अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहणेभ्यः ।४०। तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्याः । ४१ ।

प्रव्रज्यासु वृथाचारान् राजा दण्डेन वारयेत् ।
धर्मो ह्यधर्मोपहतः शास्तारं हन्त्युपेक्षितः ॥ ४२ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसंबन्धश्च षोडशोऽध्यायः। आदितः त्रिसप्ततितमः ।

१७

[एकसप्ततितमं प्रकरणम् – साहसम्]

साहसमन्वयवत्प्रसभकर्म । १ । निरन्वये स्तेयम्, अपव्ययने च । २ ।

'रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्डः' इति मानवाः । ३ । 'मूल्य-द्विगुणः' इत्यौशनसाः । ४ । यथापराध इति कौटिल्यः । ५ ।

'पुष्पफलशाकमूलकन्दपक्वान्नचर्मवेणुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः । ६ । कालायसकाष्ठरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुपटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ७ । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणामष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः पूर्वः साहसदण्डः । ८ । महापशु-मनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूलकद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरो मध्यमः साहसदण्डः । ९ । स्त्रियं पुरुषं वाऽभिषह्य बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्डः ।' इत्याचार्याः । १० ।

---

31 Cb अनुवसितं. 32 M परवस्तुषु. 34 G_1 संहरन्. 38 Cb -महाकृच्छ्रवर्तनानि. 42 G_1 यथाचारान्.

3. 17

5 G_1 यथापराधमिति. 6 M द्वादशपणोवरश्. 7 M चतुर्विंशतिपणोवरो. 8 G_1 स्थूलद्रव्या°. – G M -पणावरं षण्णवतिपरं, [Cb].

' यः साहसं " प्रतिपत्ता " इति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । ११ । " यावद्धिरण्यमुपयोक्ष्यते तावद्दास्यामि " इति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । १२ । यः " एतावद्धिरण्यं दास्यामि " इति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं दण्डं च दद्यात् ' इति बार्हस्पत्याः । १३ । स चेत्कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेद् यथोक्तवद्दण्डमेनं कुर्यादिति कौटिल्यः । १४ ।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।
शतात्परेषु व्याजीं च विद्यात्पञ्चपणं शतम् ॥ १५ ॥
प्रजानां दोषबाहुल्याद्राज्ञां वा भावदोषतः ।
रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता ॥ १६ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे साहसम् सप्तदशोऽध्यायः । आदितश्चतुःसप्ततितमः ।

१८

[द्विसप्ततितमं प्रकरणम् – वाक्पारुष्यम्]

वाक्पारुष्यम् उपवादः कुत्सनमभिभर्त्सनमिति । १ ।

शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादे काणखञ्जादिभिः सत्ये त्रिपणो दण्डः, मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः । २ ।

' शोभनाक्षिमन्तः ' इति काणखञ्जादीनां स्तुतिनिन्दायां द्वादशपणो दण्डः । ३ ।

कुष्ठोन्मादक्लैब्यादिभिः कुत्सायां च सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु द्वादशपणोत्तरा दण्डास्तुल्येषु । ४ । विशिष्टेषु द्विगुणाः, हीनेष्वर्धदण्डाः, परस्त्रीषु द्विगुणाः, प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः । ५ ।

कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सकाः संनिकृष्टाः पुमांसश्च प्रमाणम्, क्लीबभावे स्त्रियो मूत्रफेनोऽप्सु विष्ठानिमज्जनं च । ६ ।

प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायिनाम् अपरेण पूर्वस्य त्रिपणोत्तरा दण्डाः, पूर्वेणापरस्य द्विपणाधराः, कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्सायाम् । ७ ।

---

11 G1 गुणं (for द्विगुणं). 14 G1 मुदं (for मदं). 15 G1 M शतात्परे व्याजीं, Cb शतावरेषु व्याजीं, [em.]. – Cb जानीयात्पञ्चकं शतम्. 16 G M धर्म्यानुप्रकृतिस्मृता, [Cb].

3. 18

1 G1 M अपवादः (p as in text). 2 G M शरीरोपवादेन, [em.]. – M om. दण्डः at the end. 3 G1 M शोभनाक्षिदन्तः. 5 G M द्विगुणः ... -दण्डः ... द्विगुणः, [em. Cf. 3. 19. 4]. 6 G M मूत्रफेनम्, [Cb].

तेन श्रुतोपवादो वाग्जीवनानाम्, कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः, प्राज्जूणक-गान्धारादीनां च जनपदोपवादा व्याख्याताः । ८ ।

यः परम् ' एवं त्वां करिष्यामि ' इति करणेनाभिभर्त्सयेद्, अकरणे यस्तस्य करणे दण्डस्ततोऽर्धदण्डं दद्यात् । ९ । अशक्तः कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेद् द्वादशपणं दण्डं दद्यात् । १० । जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थं दद्यात् । ११ ।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसंघयोः ।
आक्रोशाद्देवचैत्यानामुत्तमं दण्डमर्हति ॥ १२ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वाक्पारुष्यम् अष्टादशोऽध्यायः । आदितः पञ्चसप्ततितमः ।

१९

[त्रिसप्ततितमं प्रकरणम् – दण्डपारुष्यम्]

दण्डपारुष्यम् स्पर्शनमवगूर्णं प्रहतमिति । १ ।

नाभेरधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिरिति स्पृशतस्त्रिपणो दण्डः, तैरेवामेध्यैः पादष्ठीविकाभ्यां च षट्पणः, छर्दिमूत्रपुरीषादिभिर्द्वादशपणः । २ । नाभेरुपरि द्विगुणाः, शिरसि चतुर्गुणाः समेषु । ३ । विशिष्टेषु द्विगुणाः, हीनेष्वर्धदण्डाः, परस्त्रीषु द्विगुणाः, प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः । ४ ।

पादवस्त्रहस्तकेशावलम्बनेषु षट्पणोत्तरा दण्डाः । ५ ।

पीडनावेष्टनाञ्चनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वः साहसदण्डः । ६ । पातयित्वाऽपक्रामतोऽर्धदण्डः । ७ ।

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात् तदस्य च्छेदयेत् । ८ । अवगूर्णे निष्क्रयः, स्पर्शेऽर्धदण्डः । ९ । तेन चण्डालाशुचयो व्याख्याताः । १० ।

हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः, पादेन द्विगुणः, दुःखोत्पादनेन द्रव्येण पूर्वः साहसदण्डः, प्राणाबाधिकेन मध्यमः । ११ ।

काष्ठलोष्टपाषाणलोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः, शोणितोत्पादने द्विगुणः, अन्यत्र दुष्टशोणितात् । १२ । मृतकल्पमशोणितं घ्नतो हस्तपादपाराञ्चिकं वा कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः, पाणिपाददन्तभङ्गे कर्णनासाच्छेदने व्रणविदारणे च, अन्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः । १३ । सक्थिग्रीवाभञ्जने नेत्रभेदने

8 M श्रुतोपवादाः. – M वृत्त्युपवादं. – G_2 प्राणक-, M प्रा-णक (with space for one letter after प्रा), Cb प्राग्घूणक-. 9 M दण्डास्ततो. 10 G_1 om. दण्डं. 12 M मध्यमां.

3. 19

2 G_1 -ष्ठिविकाभ्यां. 6 G M -वेष्टनाञ्जन-, [em. Meyer]. 7 G M °क्रमतोऽर्धदण्डाः, [em.]. 9 G M अवगूर्णो, [Cb]. 11 G M मुखोत्पादनेन, [Cb]. 12 G_1 उत्पादयतः.

वा वाक्यचेष्टाभोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः समुत्थानव्ययश्च । १४ । विपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत । १५ ।

महाजनस्यैकं घ्नतः प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः । १६ ।

'पर्युषितः कलहोऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्यः' इत्याचार्याः । १७ । नास्त्यपकारिणो मोक्ष इति कौटिल्यः । १८ ।

' कलहे पूर्वागतो जयति, अक्षममाणो हि प्रधावति ' इत्याचार्याः । १९ । नेति कौटिल्यः । २० । पूर्वं पश्चाद्वाभिगतस्य साक्षिणः प्रमाणम्, असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा । २१ ।

घाताभियोगमप्रतिब्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः । २२ ।

कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः, क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः, स्थूलकद्रव्यहिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः, वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्डहिंसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः । २३ ।

परकुड्यमभिघातेन क्षोभयतस्त्रिपणो दण्डः, छेदनभेदने षट्पणः प्रतीकारश्च । २४ । दुःखोत्पादनं द्रव्यमन्यवेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः, प्राणाबाधिकं पूर्वः साहसदण्डः । २५ ।

क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो द्विपणो वा दण्डः, शोणितोत्पादने द्विगुणः । २६ । महापशूनामेतेष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः समुत्थानव्ययश्च । २७ ।

पुरोपवनवनस्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पणः, क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः, पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः, स्कन्धवधे पूर्वः साहसदण्डः, समुच्छित्तौ मध्यमः । २८ । पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डाः, पुण्यस्थानतपोवनश्मशानद्रुमेषु च । २९ ।

सीमवृक्षेषु चैत्येषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।
त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च ॥ ३० ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दण्डपारुष्यम् एकोनविंशोऽध्यायः ।
आदितः षट्सप्ततितमः ।

---

15 G M वित्तौ (M_2 पित्तौ), [Cb]. 17 G_1 पर्युषितं कलहे. 24 After षट्पणः, Cb adds पातनभेदने द्वादशपणः. 25 G M द्रव्यमस्य वेश्मनि, [Cb]. 26 After द्विगुणः, Cb comment implies additional व्रणविदारणे चतुर्गुणः, शाखाङ्गच्छेदनेऽष्टचत्वारिंशत्पणः, वराङ्गच्छेदने मध्यमः साहसदण्डः समुत्थानव्ययश्च, विपत्तौ मूल्यं पूर्वः साहसदण्डश्च. 27 G_1 $M_{1,3}$ एतेष्ववस्थानेषु. 29 G M अर्धदण्डः, [em.]. 30 च (after °लक्षितेषु) missing in G_1.

२०

[चतुःसप्ततितमं प्रकरणम् – द्यूतसमाह्वयम् ; पञ्चसप्ततितमं प्रकरणम् – प्रकीर्णकम्]

द्यूताध्यक्षो द्यूतमेकमुखं कारयेत् । १ । अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डो गूढाजीविज्ञापनार्थम् । २ ।

'द्यूताभियोगे जेतुः पूर्वः साहसदण्डः, पराजितस्य मध्यमः । ३ । बालिशजातीयो ह्येष जेतुकामः पराजयं न क्षमते' इत्याचार्याः । ४ । नेति कौटिल्यः । ५ । पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन राजानमभिसरिष्यति । ६ । प्रायशो हि कितवाः कूटदेविनः । ७ ।

तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकणीरक्षांश्च स्थापयेयुः । ८ । काकण्यक्षाणामन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः, कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डो जितप्रत्यादानम्, उपधौ स्तेयदण्डश्च ।९।

जितद्रव्यादध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत, काकण्यक्षारालाशलाकावक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च । १० । द्रव्याणामाधानं विक्रयं च कुर्यात् । ११ । अक्षभूमिहस्तदोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः । १२ ।

तेन समाह्वयो व्याख्यातः, अन्यत्र विद्याशिल्पसमाह्वयात् । इति । १३ ।

प्रकीर्णकं तु—

याचितकावक्रीतकाहितकनिक्षेपकाणां यथादेशकालमदाने, यामच्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातने, गुल्मतरदेयं ब्राह्मणं साधयतः, प्रतिवेशानुवेशयोरुपरि निमन्त्रणे च द्वादशपणो दण्डः । १४ ।

संदिष्टमर्थमप्रयच्छतो, भ्रातृभार्यां हस्तेन लङ्घयतो, रूपाजीवामन्योपरुद्धां गच्छतः, परवक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य, समुद्रं गृहमुद्भिन्दतः, सामन्तचत्वारिंशत्कुल्याबाधामाचरतश्च अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । १५ ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने, विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्यां स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्याजीवकादीन् वृषलप्रव्रजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः । १६ ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतः, युक्तकर्म चायुक्तस्य, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनः, दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः । १७ ।

---

3. 20.

2 G_1 दीव्यते. 8 G_1 काकनी-. 9 G M उपधास्तेय-, [Cb]. 14 G M -नुप्रवेशयोरुपरि (M °रुपरि), [Cb]. 15 G_1 आतरतश्च. 16 G_2 प्रसह्यातिचरतः. – G $M_{1.3}$ शाक्याजीवका°. 17 G_1 शापथ-.

पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिनेययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः, सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः, कान्तारे मध्यमः, तन्निमित्तं भ्रेषयत उत्तमः, सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डाः । १८ ।

पुरुषमबन्धनीयं बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो, बालमप्राप्तव्यवहारं बध्नतो बन्धयतो वा सहस्रं दण्डः । १९ ।

पुरुषापराधविशेषेण दण्डविशेषः कार्यः । २० ।

तीर्थकरस्तपस्वी व्याधितः क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तस्तिरोजनपदो दण्डखेदी निष्किंचनश्चानुग्राह्याः । २१ ।

देवब्राह्मणतपस्विस्त्रीबालवृद्धव्याधितानामनाथानामनभिसरतां धर्मस्थाः कार्याणि कुर्युः, न च देशकालभोगच्छलेनातिहरेयुः । २२ ।

पूज्या विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मातिशयतश्च पुरुषाः । २३ ।

एवं कार्याणि धर्मस्थाः कुर्युरच्छलदर्शिनः ।
समाः सर्वेषु भावेषु विश्वास्या लोकसंप्रियाः ॥ २४ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे द्यूतसमाह्वयं प्रकीर्णकं च विंशोऽध्यायः ।
आदितः सप्तसप्ततितमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणं समाप्तम् ।

---

18 G M स्वार्थाभि°, [Cb]. – G_1 M भ्रेष उत्तमः, [Cb edd.]. 19 G_1 M सहस्रदण्डः, [em.]. 21 G_1 M तीरोजानपदो, [Cb, cf. 2 34. 4]. – G_2 दण्डवेदी (in ZDMG). Colophon G M प्रकीर्णकानि, [em. Cf 1. 1. 5].

कण्टकशोधनम् – चतुर्थमधिकरणम् ।

१

[षट्सप्ततितमं प्रकरणम् – कारुकरक्षणम्]

प्रदेष्टारस्त्रयस्त्रयोऽमात्याः कण्टकशोधनं कुर्युः । १ ।

अर्थ्यप्रतीकाराः कारुशासितारः संनिक्षेप्तारः स्ववित्तकारवः श्रेणीप्रमाणा निक्षेपं गृह्णीयुः । २ । विपत्तौ श्रेणी निक्षेपं भजेत । ३ ।

निर्दिष्टदेशकालकार्यं च कर्म कुर्युः, अनिर्दिष्टदेशकालं कार्यापदेशम् । ४ । कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः । ५ । अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं वाऽभ्यावहेयुः । ६ । कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशस्तद्द्विगुणश्च दण्डः । ७ ।

तन्तुवाया दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः । ८ । वृद्धिच्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः । ९ ।

सूत्रमूल्यं वानवेतनम्, क्षौमकौशेयानामध्यर्धगुणम्, पत्त्रोर्णाकम्बलदुकूलानां द्विगुणम् । १० ।

मानहीने हीनावहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः, तुलाहीने हीनचतुर्गुणो दण्डः, सूत्रपरिवर्तने मूल्यद्विगुणः । ११ । तेन द्विपटवानं व्याख्यातम् । १२ ।

ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोमच्छेदश्च । १३ ।

रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि नेनिज्युः । १४ । अन्यत्र नेनिजतो वस्त्रोपघातं षट्पणं च दण्डं दद्युः । १५ ।

मुद्गराङ्कादन्यद्वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं दद्युः । १६ । परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो दण्डः, परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च । १७ ।

मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं चैकरात्रोत्तरं दद्युः । १८ । पञ्चरात्रिकं तनुरागं, षड्रात्रिकं नीलं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं जात्यं वासः सप्तरात्रिकम् । १९ । ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः । २० । श्रद्धेया रागविवादेषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः । २१ ।

---

4. 1

From this Chapter onwards, Cb was not available. 2 Cs अर्थ्यप्रकाराः. – G_1 स्वचित्तकारवः. 4 G M -कालकार्यापदेशम्, [em. Cf. 2. 14. 2]. 6 G_2 °पनिपातेभ्यः (in ZDMG). – G M °भवेयुः, [Cs]. 10 G_2 -कम्बलतूलानां. 11 G हीनापहीनं. 13 G_2 ऊर्णातूलायाः. 15 G_2 M_1 नेनिजन्तो. 18 After -रात्रोत्तरं, G_1 adds दण्डं.

पराध्यीनां पणो वेतनम्, मध्यमानामर्धपणः, प्रत्यवराणां पादः, स्थूलकानां माषकद्विमाषकम्, द्विगुणं रक्तकानाम् । २२ ।

प्रथमनेजने चतुर्भागः क्षयः, द्वितीये पञ्चभागः । २३ । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । २४ ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याताः । २५ ।

सुवर्णकाराणामशुचिहस्ताद्रूप्यं सुवर्णमनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः, विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्तादष्टचत्वारिंशत्पणः । २६ । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्डः, कृतभाण्डोपधौ च । २७ ।

सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः, रूप्यधरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः । २८ । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । २९ ।

वर्णोत्कर्षमपसारणं योगं वा साधयतः पञ्चशतो दण्डः । ३० । तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात् । ३१ ।

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य, सुवर्णस्याष्टभागः । ३२ । शिक्षाविशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः । ३३ । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । ३४ ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटकानां पञ्चकं शतं वेतनम् । ३५ ।

ताम्रपिण्डो दशभागक्षयः । ३६ । पलहीने हीनद्विगुणो दण्डः । ३७ । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । ३८ । सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । ३९ । काकणी चास्य पलवेतनम् । ४० । कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः । ४१ । काकणीद्वयं चास्य पलवेतनम् । ४२ । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । ४३ ।

रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः । ४४ । व्याजीपरिशुद्धौ पणयात्रा । ४५ । पणान्माषकमुपजीवतो द्वादशपणो दण्डः । ४६ । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । ४७ ।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्णतो निर्यापयतो वा सहस्रं दण्डः, कोशे प्रक्षिपतो वधः । ४८ ।

चरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन्, द्वौ राजा रत्नं च । ४९ । रत्नापहार उत्तमो दण्डः । ५० ।

---

22 °नां माषद्विमाषकं ... ... सहस्रं दण्डः को° (s. 48) missing in G_1. — G_2 M माष- (for माषक-), [em.]. 27 G_2 M -विरूपं मूल्य-, [Cs]. 30 G_2 M अपसाराणां, Cs असाराणां, [em. Meyer]. 35 G_2 -वैकृतन्ना°, M -वैकृतन्ता°, [Cs]. 45 Cs -परिशुद्धा. 49 G_1 झरक-, G_2 अघरक-, M रघरक-, Cs सरक- (for चरक-), [em. Cf. 2. 13. 33].

खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं निवेत्ता लभेत, द्वादशमंशं भृतकः । ५१ । शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी निधिः । ५२ । ऊने षष्ठमंशं दद्यात् । ५३ । पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्वकरणेन समग्रं लभेत । ५४ । स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः, प्रच्छन्नादाने सहस्रम् । ५५ ।

भिषजः प्राणावाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, कर्मापराधेन विपत्तौ मध्यमः । ५६ । मर्मवधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात् । ५७ ।

कुशीलवा वर्षारात्रमेकस्था वसेयुः । ५८ । कामदानमतिमात्रमेकस्यातिवादं च वर्जयेयुः । ५९ । तस्यातिक्रमे द्वादशगुणो दण्डः । ६० । कामं देशजातिगोत्रचरण-मैथुनावहासेन नर्मयेयुः । ६१ ।

कुशीलवैश्चारणा भिक्षुकाश्च व्याख्याताः । ६२ । तेषामयःशूलेन यावतः पणा-नभिवदेयुस्तावन्तः शिफाप्रहारा दण्डाः । ६३ ।

शेषाणां कर्मणां निष्पत्तिवेतनं शिल्पिनां कल्पयेत् । ६४ ।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्कारुकुशीलवान् ।
भिक्षुकान् कुहकांश्चान्यान् वारयेद्देशपीडनात् ॥ ६५ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे कारुकरक्षणं प्रथमोऽध्यायः ।
आदितोऽष्टसप्ततितमः ।

२

[सप्तसप्ततितमं प्रकरणम् – वैदेहकरक्षणम्]

संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धानामाधानं विक्रयं वा स्थापयेत् । १ । तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत पौतवापचारात् । २ ।

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः । ३ । पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः । ४ । तेन पलोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता । ५ । तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तम-दोषः । ६ । द्विकर्षहीनातिरिक्ते षट्पणो दण्डः । ७ । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्या-ख्याता । ८ । आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः । ९ । कर्षहीनातिरिक्ते त्रिपणो दण्डः । १० । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता । ११ । तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् । १२ ।

---

54 G_1 पौर्वा°. 56 G_1 कर्मापरोधेन. 57 G_1 कर्मवध-, Cs मर्मवेध-. 61 G M -मैथुनावभासेन, Cs -मैथुनापहाने, [em.]. 62 G_1 चारणादिभिक्षुकाश्च. 63 G_1 अभिदेयुस्. 64 M कर्मणा.

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डाः । १३ । गण्यपण्येष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः । १४ ।

काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृण्मयं सूत्रवल्करोममयं वा जात्यमित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्टगुणो दण्डः । १५ । सारभाण्डमित्यसारभाण्डं तज्जातमित्यतज्जातं राधायुक्तमुपधियुक्तं समुद्गपरिवर्तिमं वा विक्रयाधानं नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, पणमूल्यं द्विगुणो, द्विपणमूल्यं द्विशतः । १६ । तेनार्घवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता । १७ ।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रयक्रयोपघातं वा संभूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः । १८ ।

वैदेहकानां वा संभूय पण्यमवरुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां वा सहस्रं दण्डः ।१९।

तुलामानान्तरमर्घवर्णान्तरं वा – धरकस्य मायकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः । २० । तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता । २१ । धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः । २२ ।

यन्निसृष्टमुपजीवेयुस्तदेषां दिवससंजातं संख्याय वणिक् स्थापयेत् । २३ ।

क्रेतृविक्रेत्रोरन्तरपतितमादायादन्यद्भवति । २४ । तेन धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः । २५ । अन्यथानिचितमेषां पण्याध्यक्षो गृह्णीयात् । २६ । तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम् । २७ ।

अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्, परदेशीयानां दशकम् । २८ । ततः परमर्घं वर्धयतां क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद् द्विशतो दण्डः । २९ । तेनार्घवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता । ३० ।

संभूयक्रये चैषामविक्रीते नान्यं संभूयक्रयं दद्यात् । ३१ । पण्योपघाते चैषामनुग्रहं कुर्यात् । ३२ ।

पण्यबाहुल्यात्पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत । ३३ । तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन् । ३४ । तानि दिवसवेतनेन विक्रीणीरन्ननुग्रहेण प्रजानाम् । ३५ ।

देशकालान्तरितानां तु पण्यानां –

---

4. 2

13 M दण्डः (corr. in M_2). 16 Cs राढायुक्तम् . – G_1 समुत्परि°, G_2 सुमुद्गपरि° (but समुद्गपरि° in ZDMG). 18 G विक्रयं क्रयोप°. 19 After विक्रीणतां, G_1 adds क्रीणतां 22 $M_{1.3}$ सवर्णोपधाने. 23 G_2 व्याख्याय (for संख्याय) (in ZDMG). 24 G_1 M आदायादन्यं, Cs अदायादन्यं.

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।
व्ययानन्यांश्च संख्याय स्थापयेदर्घमर्घवित् ॥ ३६ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे वैदेहकरक्षणं द्वितीयोऽध्यायः ।
आदित एकोनाशीतितमः ।

३

[अष्टसप्ततितमं प्रकरणम् – उपनिपातप्रतीकारः]

दैवान्यष्टौ महाभयानि – अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा रक्षांसीति । १ । तेभ्यो जनपदं रक्षेत् । २ ।

ग्रीष्मे बहिरधिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः, दशमूलीसंग्रहेणाधिष्ठिता वा । ३ ।

नागरिकप्रणिधावग्निप्रतिषेधो व्याख्यातः, निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च । ४ ।

बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कारयेत् । ५ ।

वर्षारात्रमानूपग्रामाः पूरवेलामुत्सृज्य वसेयुः । ६ । काष्ठवेणुनावश्चोपगृह्णीयुः । ७ । उह्यमानमलाबुदृतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तारयेयुः । ८ । अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र प्लवहीनेभ्यः । ९ ।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत् । १० । मायायोगविदो वेदविदो वा वर्षमभिचरेयुः । ११ ।

वर्षावग्रहे शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत् । १२ ।

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः, औषधैश्चिकित्सकाः शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्धतापसाः । १३ ।

तेन मरको व्याख्यातः । १४ । तीर्थाभिषेचनं महाकच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं देवरात्रिं च कारयेत् । १५ ।

पशुव्याधिमरके स्थानार्थनीराजनं स्वदैवतपूजनं च कारयेत् । १६ ।

दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वाऽनुग्रहं कुर्यात्, दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण, भक्तसंविभागं वा, देशनिक्षेपं वा । १७ । मित्राणि वा व्यपाश्रयेत, कर्शनं वमनं वा कुर्यात् । १८ । निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात्, समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत । १९ । धान्यशाकमूलफलावापान् वा सेतुषु कुर्वीत, मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा । २० ।

---

4. 3

3 Cs दशकुली-. 7 G M चापगृह्णीयुः, [em.]. 16 G M स्थानान्यर्थ-, [em.]. 17 G_1 M दुर्भिक्षो. – G_1 दुर्गतुकर्म. 18 G_2 M_2 वाप्यपा°. 20 G om. वा (after -फलावापान्).

मूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः । २१ । तेषां ग्रहणहिंसायां द्वादशपणो दण्डः, शुनामनिग्रहे च अन्यत्रारण्यचरेभ्यः । २२ । स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेद्, उपनिषद्योगयुक्तानि वा । २३ । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत । २४ । शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । २५ । पर्वसु च मूषिकपूजाः कारयेत् । २६ ।

तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः । २७ ।

व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृजेत्, मदनकोद्रवपूर्णान्यौदर्याणि वा । २८ । लुब्धकाः श्वगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः । २९ । आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्युः । ३० । अनभिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । ३१ । स एव लाभो व्यालघातिनः । ३२ । पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । ३३ ।

तेन मृगपशुपक्षिसंघग्राहप्रतीकारा व्याख्याताः । ३४ ।

सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाङ्गुलीविदश्चरेयुः । ३५ । संभूय वापि सर्पान् हन्युः । ३६ । अथर्ववेदविदो वाऽभिचरेयुः । ३७ । पर्वसु च नागपूजाः कारयेत् । ३८ ।

तेनोदकप्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः । ३९ ।

रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो वा कर्माणि कुर्युः । ४० । पर्वसु च वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैश्चैत्यपूजाः कारयेत् । ४१ ।

'चरुं वश्चरामः' इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः । ४२ । सर्वत्र चोपहतान् पितेवानुगृह्णीयात् । ४३ ।

मायायोगविदस्तस्माद्विषये सिद्धतापसाः ।
वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः ॥ ४४ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे उपनिपातप्रतीकारस्तृतीयोऽध्यायः ।
आदितः अशीतितमः ।

४

[एकोनाशीतितमं प्रकरणम् – गूढाजीविनां रक्षा]

समाहर्तृप्रणिधौ जनपदरक्षणमुक्तम् । १ । तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः । २ ।

समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्रचरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकबधिरजडान्धवैदेहककारुशिल्पिकुशीलववेशशौण्डि-

---

21 G1 -नकुलोत्सर्जः. 27 G1 -कृमि-. 28 G2 M2 विसृजेत्. 34 G1 मृगपक्षि-. 35 Ss. 35–39 missing in G1. 36 G2 M वोपसर्पान्, [em.]. 42 G1 om. चरुं. – G M वश्चरामि, [Cs]. 44 G2 M3 राज्ञो.

कापूपिकपाकमांसिकौदनिकव्यञ्जनान् प्रणिदध्यात् । ३ । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः । ४ । यं चात्र गूढाजीविनं शङ्केत तं सत्त्रिणापसर्पयेत् । ५ ।

धर्मस्थं विश्वासोपगतं सत्त्री ब्रूयात् – 'असौ मे बन्धुरभियुक्तः, तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्' इति । ६ । स चेत्तथा कुर्यादुपदाग्राहक इति प्रवास्येत । ७ । तेन प्रदेष्टारो व्याख्याताः । ८ ।

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्त्री ब्रूयात् – 'असौ जाल्मः प्रभूतद्रव्यः, तस्यायमनर्थः, तेनैनमाहारयस्व' इति । ९ । स चेत्तथा कुर्यादुत्कोचक इति प्रवास्येत । १० ।

कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातानर्थवैपुल्येनारभेत । ११ । ते चेत्तथा कुर्युः कूटसाक्षिण इति प्रवास्येरन् । १२ । तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः । १३ ।

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा संवदनकारकं मन्येत तं सत्त्री ब्रूयात् – 'अमुष्य भार्यां स्नुषां दुहितरं वा कामये, सा मां प्रतिकामयताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्' इति । १४ । स चेत्तथा कुर्यात् संवदनकारक इति प्रवास्येत । १५ । तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ । १६ ।

यं वा रसस्य कर्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्याहारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत तं सत्त्री ब्रूयात् – 'असौ मे शत्रुः, तस्योपघातः क्रियताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम्' इति । १७ । स चेत्तथा कुर्याद्रसद इति प्रवास्येत । १८ । तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः । १९ ।

यं वा नानालोहक्षाराणाम् अङ्गारभस्त्रासंदंशमुष्टिकाधिकरणीबिम्बटङ्कमूषाणामभीक्ष्णक्रेतारं मषीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मारोपकरणसंसर्गं कूटरूपकारकं मन्येत तं सत्त्री शिष्यत्वेन संव्यवहारेण चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । २० । प्रज्ञातः कूटरूपकारक इति प्रवास्येत । २१ । तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च व्याख्यातः । २२ ।

आरब्धारस्तु हिंसायां गूढाजीवास्त्रयोदश ।
प्रवास्या निष्क्रयार्थं वा दद्युर्दोषविशेषतः ॥ २३ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे गूढाजीविनां रक्षा चतुर्थोऽध्यायः ।
आदित एकाशीतितमः ।

---

4. 4

5 G M गूढजीविनं, [em.]. – G_2 विशङ्केत. – G M सत्त्रिसवर्णेनाप°, [em.]. 6 After धर्मस्थं, G M add प्रदेष्टारं वा, [em. omission]. 17 G_1 वक्तारं (for कर्तारं). – G_2 om. विक्रेतारं. 20 G_1 -संदंशमूषिका°. – G_1 -बबटङ्क-. – G अभीक्ष्णं क्रेतारं. – G_1 मुषीभस्म-. – G M -संवर्गं, [em.].

५

[अशीतितमं प्रकरणम् – सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्]

सत्त्रिप्रयोगादूर्ध्वं सिद्धव्यञ्जना माणवान्माणवविद्याभिः प्रलोभयेयुः, प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोधकान्, संवदनमन्त्रेण पारतल्पिकान् । १ ।

तेषां कृतोत्साहानां महान्तं संघमादाय रात्रावन्यं ग्राममुद्दिश्यान्यं ग्रामं कृतकस्त्रीपुरुषं गत्वा ब्रूयुः– 'इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम्, कृच्छ्रः परग्रामो गन्तुम्' इति । २ । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वाराण्यपोह्य 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः । ३ । अन्तर्धानमन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्रामयेयुः । ४ । प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः शय्याभिर्माणवैः संचारयेयुः । ५ । संवदनमन्त्रेण भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैः संमोदयेयुः । ६ । उपलब्धविद्याप्रभावाणां पुरश्चरणाद्यादिशेयुः अभिज्ञानार्थम् । ७ ।

कृतलक्षणद्रव्येषु वा वेश्मसु कर्म कारयेयुः । ८ । अनुप्रविष्टा वैकत्र ग्राहयेयुः । ९ । कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान्वा ग्राहयेयुः । १० ।

गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननुयुञ्जीत । ११ ।

पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टास्तथैव कर्म कारयेयुर्ग्राहयेयुश्च । १२ । गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत्– 'चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजा, तस्योपदेशादिमे चोरा गृहीताः, भूयश्च ग्रहीष्यामि, वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः' इति ।१३।

यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात् तमेषां प्रत्यादिशेत् 'एष राज्ञः प्रभावः' इति । १४ ।

पुराणचोरगोपालकव्याधश्वगणिनश्च वनचोराटविकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वेनानभियोजयेयुः । १५ । अभियोगे गूढबलैर्घातयेयुः, मदनरसयुक्तेन वा पथ्यदनेन । १६ । गृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः प्रहवणेषु योगसुरामत्तान्वा ग्राहयेयुः । १७ ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।
सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥ १८ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् पञ्चमोऽध्यायः ।
आदितो द्व्यशीतितमः ।

---

4. 5

1 G M माणवा (for माणवान्), [em.]. – G1 प्रस्थापना° – G M संवनन-, [em.]. 2 G M कृतकास्त्री-, [Cs]. 6 G M संवेदन-, [em.]. 9 G M अनुप्रविष्टान्, [em.]. 13 M पापापचारः. 16 G M पथ्यादनेन, [em, Cf 2. 16. 24]. 17 G M अनुगृहीत-, [em.]. – M -लोप्तृ-.

६

[एकाशीतितमं प्रकरणम् – शङ्कारूपकर्माभिग्रहः]

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्कारूपकर्माभिग्रहः । १ ।

क्षीणदायकुटुम्बम्, अल्पनिर्वेशं, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं, मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रसक्तम्, अतिव्ययकर्तारं, पुंश्चलीद्यूतशौण्डिकेषु प्रसक्तम्, अभीक्ष्णप्रवासिनम्, अविज्ञातस्थानगमनम्, एकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं, प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहुमन्त्रसंनिपातं, सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतीकारकारयितारम्, अन्तर्गृहनित्यम्, अभ्यधिगन्तारं, कान्तापरं, परपरिग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेश्मनामभीक्ष्णप्रष्टारं, कुत्सितकर्मशास्त्रोपकरणसंसर्गं, विरात्रे छन्नकुड्यच्छायासंचारिणं, विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं, जातवैराशयं, हीनकर्मजातिं, विगूहमानरूपं, लिङ्गेनालिङ्गिनं, लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं, पूर्वकृतापदानं, स्वकर्मभिरपदिष्टं, नागरिकमहामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छ्वासोपवेशिनमाविग्नं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं, शस्त्रहस्तमनुष्यसंपातत्रासिनं, हिंस्रस्तेननिधिनिक्षेपापहारपरप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केत । २ । इति शङ्काभिग्रहः ।

रूपाभिग्रहस्तु – नष्टापहृतमविद्यमानं तज्जातव्यवहारिषु निवेदयेत् । ३ । तच्चेन्निवेदितमासाद्य प्रच्छादयेयुः साचिव्यकरदोषमाप्नुयुः । ४ । अजानन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन् । ५ । न चानिवेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं वा कुर्युः । ६ ।

तच्चेन्निवेदितमासाद्येत, रूपाभिगृहीतमागमं पृच्छेत् 'कुतस्ते लब्धम्' इति । ७ । स चेद् ब्रूयात् 'दायाद्यादवाप्तम्, अमुष्माल्लब्धम् क्रीतं कारितम् आधिप्रच्छन्नम्, अयमस्य देशः कालश्चोपसंप्राप्तेः, अयमस्यार्घः प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च' इति, तस्यागमसमाधौ मुच्येत । ८ । नाष्टिकश्चेत्तदेव प्रतिसंदध्यात्, यस्य पूर्वो दीर्घश्च परिभोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति विद्यात् । ९ । चतुष्पदद्विपदानामपि हि रूपलिङ्गसामान्यं भवति, किमङ्ग पुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्याभरणभाण्डानाम् । १० ।

स चेद्ब्रूयात् 'याचितकमवक्रीतकमाहितकं निक्षेपमुपनिधिं वैयावृत्यकर्म वाऽमुष्य' इति, तस्यापसारप्रतिसंधानेन मुच्येत । ११ । 'नैवम्' इत्यपसारो वा ब्रूयात्,

---

4. 6

1 G_1 -कर्माभिग्रहं. 2 G M -स्थानगमनपण्यम्, [Cs]. – G M -प्रतीकारयितारम्, [em. Cf. 2. 36. 10]. – Cs -शस्त्रोपकरण-. – $M_{1,3}$ छन्नकुड्यं च्छाया-. – G M नागरिकं महामात्र-, [Cs]. – G_2 M_2 शस्त्रहस्तं मनुष्य-. – Cs -वरप्रयोग-, p -प्रयोग-. 8 G M -संप्राप्तोऽयम्, [em. Meyer]. – G क्षणमूल्यं, M क्षणं मूल्यं (for लक्षणं मूल्यं), [Cs]. 10 G_1 चतुष्पदानाम्. – G M add इति at the end, [em. omission]. 11 G तस्यावसर-, M तस्यापसर-, [Cs].

रूपाभिगृहीतः परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपद्रष्टृभिरुपश्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत् । १२ ।

उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन शुद्धिः । १३ । अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् । १४ । अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत । १५ । इति रूपाभिग्रहः ।

कर्माभिग्रहस्तु– मुषितवेश्मनः प्रवेशनिष्कसनमद्वारेण, द्वारस्य संधिना बीजेन वा वेधम्, उत्तमागारस्य जालवातायननीप्रवेधम्, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधम्, उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपणग्रहणोपायम्, उपदेशोपलभ्यम् अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणम् अभ्यन्तरकृतं विद्यात् । १६ । विपर्यये बाह्यकृतम्, उभयत उभयकृतम् । १७ ।

अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यसनिनं क्रूरसहायं तस्करोपकरणसंसर्गं, स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां वा, परिचारकजनं वा तद्विधाचारम्, अतिस्वप्नं, निद्राक्लान्तम्, आविग्नं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम्, अनवस्थितम्, अतिप्रलापिनम्, उच्चारोहणसंरब्धगात्रं, विलूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रं, जातकिणसंरब्धहस्तपादं, पांसुपूर्णकेशनखं विलूनभुग्नकेशनखं वा, सम्यक्स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्तपादं वा, पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं परीक्षेत । १८ । चोरं पारदारिकं वा विद्यात् । १९ ।

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।
कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः ॥ २० ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे शङ्कारूपकर्माभिग्रहः षष्ठोऽध्यायः ।
आदितस्त्र्यशीतितमः ।

७

[त्र्यशीतितमं प्रकरणम् – आशुमृतकपरीक्षा]

तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत । १ ।

निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनकण्ठं पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् । २ । तमेव संकुचितबाहुसक्थिमुद्बन्धहतं विद्यात् । ३ ।

---

12 G M °कोपदेष्टृभिर्, [em. Meyer]. 16 G_1 -निक्षेपग्रहणापायम्. 18 G_1 Cs निद्राक्लान्तमाविक्लान्तमाविग्नम् (Cs °माधिक्ला°). – G_1 औपस्थितम् (for अनव°). – G_2 M जातकिरण-. – G_1 $M_{1.3}$ -केशनखविलून-. 19 G_1 पौरं (for चोरं).

शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्वृत्तनाभिमवरोपितं विद्यात् । ४ ।

निस्तब्धगुदाक्षं संदष्टजिह्वमाध्मातोदरमुदकहतं विद्यात् । ५ ।

शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठैरश्मभिर्वा हतं विद्यात् । ६ ।

संभग्नस्फुटितगात्रमवक्षिप्तं विद्यात् । ७ ।

श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्माणं फेनोपदिग्धमुखं विषहतं विद्यात् । ८ । तमेव सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् । ९ ।

विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवान्तविरिक्तं मदनयोगहतं विद्यात् । १० ।

अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्बन्धनिकृत्तकण्ठं विद्यात् । ११ ।

विषहतस्य भोजनशेषं वयोभिः परीक्षेत । १२ । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्तं चिटिचिटायदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात्, दग्धस्य हृदयमदग्धं दृष्ट्वा वा । १३ ।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत, दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रीजनम्, दायवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम् । १४ ।

तदेव हतोद्बद्धस्य परीक्षेत । १५ । स्वयमुद्बद्धस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत । १६ ।

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रतिपक्षद्वेषः पण्यसंस्थासमवायो वा विवादपदानामन्यतमद्वा रोषस्थानम् । १७ । रोषनिमित्तो घातः । १८ ।

स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा, चोरैरर्थनिमित्तं, सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत ।१९। येनाहूतः सह स्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानीतो वा तमनुयुञ्जीत । २० । ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्तानेकैकशः पृच्छेत् 'केनायमिहानीतो हतो वा, कः सशस्त्रः संगूहमान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्टः' इति । २१ । ते यथा ब्रूयुस्तथाऽनुयुञ्जीत । २२ ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छदम् ।
वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ॥ २३ ॥
अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।
कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ॥ २४ ॥

4.7

Ms. T begins with this chapter. 6 G_2 M T काष्ठै रश्मिभिर्. 7 G_1 -गात्रमविक्षिप्तं, T -गात्रं विक्षिप्तं. 9 S. 9 is missing in T. 12 T पयोभिः. 14 G $M_{1.3}$ वा दण्ड-, T वा दण्डा- (for वाग्दण्ड-). – G_1 - पारुष्यातिलब्धं, T -पारुष्यादतिलब्धं. – G M T दायनिवृत्ति-, [em.]. 15 G M T हतोद्वन्धस्य, [em.]. 16 G_1 स्वयमुद्वन्धस्य. 17 T om. वा (after सर्वेषां). – M पण्यसंस्थ-. 18 G_2 M -निमित्तोपघातः. 21 G_1 T om. हतो.

रज्जुशस्त्रविषैर्वाऽपि कामक्रोधवशेन यः ।
घातयेत्स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ॥ २५ ॥
रज्जुना राजमार्गे तांश्चण्डालेनापकर्षयेत् ।
न श्मशानविधिस्तेषां न संबन्धिक्रियास्तथा ॥ २६ ॥
बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात्प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।
तद्गतिं स चरेत्पश्चात्स्वजनाद्वा प्रमुच्यते ॥ २७ ॥
संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात्तैश्चान्योऽपि समाचरन् ॥ २८ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे आशुमृतकपरीक्षा सप्तमोऽध्यायः ।
आदितश्चतुरशीतितमः ।

८

[त्र्यशीतितमं प्रकरणम् – वाक्यकर्मानुयोगः]

मुषितसंनिधौ बाह्यानामभ्यन्तराणां च साक्षिणामभिशस्तस्य देशजातिगोत्रनामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत । १ । तांश्चापदेशैः प्रतिसमानयेत् । २ । ततः पूर्वस्याह्नः प्रचारं रात्रौ निवासं चा ग्रहणादित्यनुयुञ्जीत । ३ । तस्यापसारप्रतिसंधाने शुद्धः स्यात्, अन्यथा कर्मप्राप्तः । ४ ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः पृच्छाभावाद् अन्यत्रोपकरणदर्शनात् । ५ ।

अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः, चोरं प्रच्छादयतश्च । ६ ।

चोरेणाभिशस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः स्यात् । ७ । शुद्धं परिवासयतः पूर्वः साहसदण्डः । ८ ।

शङ्कानिष्पन्नमुपकरणमन्त्रिसहायरूपवैयावृत्यकरान् निष्पादयेत् । ९ । कर्मणश्च प्रदेशद्रव्यादानांशविभागैः प्रतिसमानयेत् । १० ।

एतेषां कारणानामनभिसंधाने विप्रलपन्तमचोरं विद्यात् । ११ । दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे यदृच्छया संनिपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणश्चोरभाण्डस्योपवासेन वा, यथाणिमाण्डव्यः कर्मक्लेशभयादचोरः 'चोरोऽस्मि' इति ब्रुवाणः । १२ । तस्मात्समाप्तकरणं नियमयेत् । १३ ।

---

25 G_1 कामाक्रोशवशेन. 26 G_1 T रज्ञना. – G M T तां चण्डालेना°, [em.]. 27 G_1 M सवनाद्वा प्रमुच्यते.

4.8

1 G_1 T साक्षिणम्. 4 T तस्यावसार-. 6 G_1 T अचोरश्चोर इत्य°. 12 After गृह्यमाणः, G M T add दृष्टः, [em. omission]. – T यथा हि माण्डव्यः.

मन्दापराधं बालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमामकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत् । १४ । तुल्यशीलपुंश्चलीप्रापाविककथावकाशभोजनदातृभिरपसर्पयेत् । १५ । एवमतिसंदध्यात्, यथा वा निक्षेपापहारे व्याख्यातम् । १६ ।

आप्तदोषं कर्म कारयेत्, न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं सूतिकां वा मासावरप्रजाताम् । १७ । स्त्रियास्त्वर्धकर्म, वाक्यानुयोगो वा । १८ । ब्राह्मणस्य सत्त्रिपरिग्रहः, श्रुतवतस्तपस्विनश्च । १९ । तस्यातिक्रम उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च, कर्मणा व्यापादनेन च । २० ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कम् – षड् दण्डाः, सप्त कशाः, द्वावुपरिनिबन्धौ, उदकनालिका च । २१ ।

परं पापकर्मणां नव वेत्रलताः, द्वादश कशाः, द्वावूरुवेष्टौ, विंशतिर्नक्तमाललताः, द्वात्रिंशत्तलाः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची हस्तस्य, यवागूपीतस्य एकपर्वदहनमङ्गुल्याः, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहः, शिशिररात्रौ बल्वजाग्रशय्या च । २२ । इत्यष्टादशकं कर्म । २३ ।

तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं च खरपट्टादागमयेत् । २४ ।

दिवसान्तरमेकैकं च कर्म कारयेत् । २५ ।

पूर्वकृतापदानं प्रतिज्ञायापहरन्तमेकदेशदृष्टद्रव्यं कर्मणा रूपेण वा गृहीतं राजकोशमवस्तृणन्तं कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तमभ्यस्तं वा कर्म कारयेत् । २६ ।

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । २७ । तस्याभिशस्ताङ्को ललाटे स्याद् व्यवहारपतनाय, स्तेये श्वा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे भगम्, सुरापाने मद्यध्वजः । २८ ।

ब्राह्मणं पापकर्माणमुद्घुष्याङ्ककृतव्रणम् ।
कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा ॥ २९ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे वाक्यकर्मानुयोगः अष्टमोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चाशीतितमः ।

---

14 G_1 T मन्दावधानं. – G M T -आत्मकाशितं, [Cs]. 15 M -प्रावापिक-. 22 G M T द्वादशकं (for द्वादश कशा), [em. M has space for one letter after कं]. – G M द्वा ऊरौ वेष्टौ, T द्वावूरौ वेष्टौ, [Cs]. – G T चले (for च द्वे), 24 G_1 T -पट्टादाहमयेत्, G_2 -पट्टाभोगमयेत्. 26 T प्रतिज्ञाया अप°. – G_1 -देशादृष्टदृष्टद्र्व्यं, T -देशमदृष्टद्रव्यं. – G_1 T अपस्तृणन्तं.

९

[चतुरशीतितमं प्रकरणम् – सर्वाधिकरणरक्षणम्]

समाहर्तृप्रदेष्टारः पूर्वमध्यक्षाणामध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः । १ ।

खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं वाऽपहरतः शुद्धवधः । २ । फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्गु द्रव्यमुपस्करं वा पूर्वः साहसदण्डः । ३ ।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमापादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो दण्डः, आ द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः, आ पणमूल्यादित्यष्टचत्वारिंशत्पणः, आ द्विपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः, आ चतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः, आष्टपणमूल्यादित्युत्तमः, आ दशपणमूल्यादिति वधः । ४ । कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्करापहारेष्वर्धमूल्येषु एत एव दण्डाः । ५ । कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येषु एत एव द्विगुणा दण्डाः । ६ । चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः । ७ । इति राजपरिग्रहेषु व्याख्यातम् । ८ ।

बाह्येषु तु – प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेश्मापणेभ्यः कुप्यभाण्डमुपस्करं वा माषमूल्यादूर्ध्वम् आ पादमूल्यादित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः, गोमयप्रदेहेन वा प्रलिप्यावघोषणम्; आ द्विपादमूल्यादिति षट्पणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम्; आ त्रिपादमूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम्, शरावमेखलया वा; आ पणमूल्यादिति द्वादशपणः, मुण्डनं प्रव्राजनं वा; आ द्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन प्रव्राजनं वा; आ चतुष्पणमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः; आ पञ्चपणमूल्यादित्यष्टचत्वारिंशत्पणः; आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः; आ विंशतिपणमूल्यादिति द्विशतः; आ त्रिंशत्पणमूल्यादिति पञ्चशतः; आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति साहस्रः; आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः । ९ । प्रसह्य दिवा रात्रौ वाऽन्तर्यामिकमपहरतोऽर्धमूल्येषु एत एव दण्डाः । १० । प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्येषु एत एव द्विगुणा दण्डाः । ११ ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्राकर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः, यथापराधं वा । १२ ।

4.9

4 आ (before द्विपणमूल्याद्) missing in M. – आष्टपणमूल्यादित्युत्तमः missing in M. 5 G1 T -कुल्यायुधा°. 9 G1 T om. आ द्विपाद° ...... प्रलिप्यावघोषणम् (before शराव-). – After आ द्विपणमूल्य-, G1 T repeat -त्रिपादमूल्या° ...... प्रव्राजनं वा आ द्विपणमूल्या°. – Before आ चतुष्पण-, T adds आ त्रिपणमूल्यादिति चत्वारिंशत्पणः मुण्डनमिष्टकाशकलेन प्रव्राजनं वा. 10 G1 °न्तर्यामिमेव हरतो, T °न्तर्याममेव हरतो. – G M T द्विगुणा दण्डाः, [em. omission of द्विगुणा.] 11 G M T om. द्विगुणा, [em. addition, cf. ss. 5 and 6]. 12 G1 M कुडुम्बिका°.

धर्मस्थश्चेद्विवदमानं पुरुषं तर्जयति भर्त्सयत्यपसारयत्यभिग्रसते वा पूर्वमस्य साहसदण्डं कुर्यात्, वाक्पारुष्ये द्विगुणम् । १३ । पृच्छयं न पृच्छति, अपृच्छयं पृच्छति, पृष्ट्वा वा विसृजति, शिक्षयति, स्मारयति, पूर्वं ददाति वा, इति मध्यममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । १४ । देयं देशं न पृच्छति, अदेयं देशं पृच्छति, कार्यमदेशेनातिवाहयति, च्छलेनातिहरति, कालहरणेन श्रान्तमपवाहयति, मार्गापन्नं वाक्यमुत्क्रमयति, मतिसाहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति, तारितानुशिष्टं कार्यं पुनरपि गृह्णाति, उत्तममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । १५ । पुनरपराधे द्विगुणं स्थानाद्व्यवरोपणं च । १६ ।

लेखकश्चेद् उक्तं न लिखति, अनुक्तं लिखति, दुरुक्तमुपलिखति, सूक्तमुल्लिखति, अर्थोत्पत्तिं वा विकल्पयति, इति पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्याद्, यथापराधं वा । १७ ।

धर्मस्थः प्रदेष्टा वा हैरण्यदण्डमदण्ड्ये क्षिपति क्षेपद्विगुणमस्मै दण्डं कुर्यात्, हीनातिरिक्ताष्टगुणं वा । १८ । शारीरदण्डं क्षिपति शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्क्रयद्विगुणं वा । १९ । यं वा भूतमर्थं नाशयति अभूतमर्थं करोति तदष्टगुणं दद्यात् । २० ।

धर्मस्थीये चारके बन्धनागारे वा शय्यासनभोजनोच्चारसंचाररोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च । २१ ।

चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः साहसदण्डः, अभियोगदानं च, बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च । २२ ।

बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः, कर्म कारयतो द्विगुणः, स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः षण्णवतिर्दण्डः, परिक्लेशयत उत्कोटयतो वा मध्यमः साहसदण्डः, घ्नतः साहस्रः । २३ ।

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधिचरतः पूर्वः साहसदण्डः, चोरडामरिकभार्यां मध्यमः, संरुद्धिकामार्यामुत्तमः । २४ । संरुद्धस्य वा तत्रैव घातः । २५ । तदेवाक्षणगृहीतायामार्यायां विद्यात्, दास्यां पूर्वः साहसदण्डः । २६ ।

चारकमभित्त्वा निष्पातयतो मध्यमः, भित्त्वा वधः, बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च । २७ ।

एवमर्थचरान् पूर्वं राजा दण्डेन शोधयेत् ।
शोधयेयुश्च शुद्धास्ते पौरजानपदान् दमैः ॥ २८ ॥

---

15 G_1 T मार्गापणं. 16 G M_2 T व्यपरोपणं. 17 G_1 अर्थो वा, T अर्थाद्वा (for अर्थोत्पत्तिं वा). 18 G M हैरण्यमदण्ड्यं, T हैरण्यं दण्डं (for हैरण्यदण्डमदण्ड्ये), [em.]. 21 G M T धर्मस्थीयाच्चारकान्निःसारयतो बन्धनागाराद्वा (G T °न्निसार°), [em.]. — G M -संचारं रोध-, T -संभारं रोध-, [em. Meyer]. 23 G T संरुद्धकम्. — Cs उत्कोचयतो. 24 M परिगृहीतानां. — G_1 -धामरिका-, T -धामरिक-. 26 Cs तदेवाध्यक्षेण गृहीतायाम्. 28 G_2 शुद्धार्थैः (for शुद्धास्ते). — T जनैः (for दमैः).

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे सर्वाधिकरणरक्षणं नवमोऽध्यायः ।
आदितः षडशीतितमः ।

१०

[पञ्चाशीतितमं प्रकरणम् – एकाङ्गवधनिष्क्रयः]

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेऽपराधे संदंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः, द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः, तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः, चतुर्थे यथाकामी वधः । १ ।

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्वसूकरस्तेयेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाग्रच्छेदनं वा; चण्डालारण्यचराणामर्धदण्डाः । २ ।

पाशजालकूटावपातेषु बद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः । ३ । मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । ४ । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेये हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः । ५ ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः, स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः, कृषिद्रव्यापहारे च । ६ ।

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद्वा निक्षेपं गृहीत्वाऽपसरतः काण्डरावधो, द्विशतो वा दण्डः । ७ ।

चक्रयुक्तं नावं क्षुद्रपशुं वाऽपहरत एकपादवधः, त्रिशतो वा दण्डः । ८ ।

कूटकाकण्यक्षारालाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः । ९ ।

स्तेनपारदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः संग्रहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं, पञ्चशतो वा दण्डः; पुंसो द्विगुणः । १० ।

महापशुमेकं दासं दासीं वाऽपहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्रीणानस्य द्विपादवधः, षट्छतो वा दण्डः । ११

वर्णोत्तमानां गुरूणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाद्यारोहणे चैकहस्तपादवधः, सप्तशतो वा दण्डः । १२ ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वम्, अष्टशतो वा दण्डः । १३ ।

---

4. 10

1 G_1 -भेदोर्द्ध-, $M_{1.3}$ -भेदोद्भव-, T भेदेर्थ-. – M_2 -करणानां, T -चराणां. 3 G_1 T -कूटापपात्रेषु. – G_1 T बन्धानां. 7 T कन्धरावधो. 8 Cs चक्रयुक्तां. 13 T अस्तृणतो.

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांसविक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो, नवशतो वा दण्डः । १४ ।

मानुषमांसविक्रये वधः । १५ ।

देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः, शुद्धवधो वा । १६ ।

पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् ।
अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥ १७ ॥
उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेष्टा दण्डकर्मणि ।
राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरा स्थितः ॥ १८ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे एकाङ्गवधनिष्क्रयः दशमोऽध्यायः ।
आदितः सप्ताशीतितमः ।

११

[षडशीतितमं प्रकरणम् – शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः]

कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । १ । सप्तरात्रस्यान्तर्मृते शुद्धवधः, पक्षस्यान्तरुत्तमः, मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च । २ ।

शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । ३ । मदेन हस्तवधः, मोहेन द्विशतः । ४ । वधे वधः । ५ ।

प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः, भैषज्येन मध्यमः, परिक्लेशेन पूर्वः साहसदण्डः । ६ ।

प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावघोषकावस्कन्दकोपवेधकान् पथिवेश्मप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान् वा शूलानारोहयेयुः । ७ । यश्चैनान् दहेदपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत, साहसमुत्तमं वा । ८ ।

हिंस्रस्तेनानां भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैयावृत्यकर्मसूत्तमो दण्डः, परिभाषणमविज्ञाते । ९ । हिंस्रस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्, समन्त्रमाददीत । १० ।

राज्यकामुकमन्तःपुरप्रधर्षकमटव्यमित्रोत्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत् । ११ । ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेत् । १२ ।

---

18 G_1 T अन्तरान्वितः.

4. 11

2 G_1 $M_{1.3}$ अन्तम्मृते. 4. G_1 T om. मोहेन द्विशतः. 7 G M °काघीसारक-. – G T -वेश्मप्रोधकान्. – T आरोपयेयुः. 9 G M T अविज्ञाने, [em. Cf. 2. 5. 19]. 12 G_1 $M_{1.3}$ T तमा (for तमः).

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वाऽत्वक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत् । १३ । तेषामाक्रोशे जिह्वाच्छेदः, अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः । १४ ।

यदृच्छाघाते पुंसः पशुयूथस्तेये च शुद्धवधः । १५ । दशावरं च यूथं विद्यात् । १६ ।

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तत्रैवाप्सु निमज्जनम्, अनुदकमुत्तमः साहसदण्डः, भग्नोत्सृष्टकं मध्यमः । १७ ।

विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषघ्नीमपः प्रवेशयेदगर्भिणीम्, गर्भिणीं मासावरप्रजाताम् । १८ । पतिगुरुप्रजाघातिकामग्निविषदां संधिच्छेदिकां वा गोभिः पाटयेत् । १९ ।

विवीतक्षेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना दाहयेत् । २० ।

राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च जिह्वामुत्पाटयेत् । २१ ।

प्रहरणावरणस्तेनमनायुधीयमिषुभिर्घातयेत् । २२ । आयुधीयस्योत्तमः । २३ ।

मेढ्रफलोपघातिनस्तदेव च्छेदयेत् । २४ ।

जिह्वानासोपघाते संदंशवधः । २५ ।

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।
अक्लिष्टानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः ॥ २६ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः एकादशोऽध्यायः ।
आदितोऽष्टाशीतितमः ।

१२

[सप्ताशीतितमं प्रकरणम् – कन्याप्रकर्म]

सवर्णामप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो हस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः । १ । मृतायां वधः । २ ।

प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो, द्विशतो वा दण्डः । ३ । पितुश्चावहीनं दद्यात् । ४ । न च प्राकाम्यमकामायां लभेत । ५ । सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, स्त्रियास्त्वर्धदण्डः । ६ । परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः, शुल्कदानं च । ७ ।

---

15 T -यूथाश्वस्तेये. 19 M_3 Cs पादयेत्. 21 G_1 M -भेदकयोनिष्ट- (corr. in M_2). 25 G_1 M जिघ्रनासोप°, T जिह्वानसो उप°, [edd.]. 26 G_1 $M_{1.3}$ -दण्डमहात्मनाम्.

4. 12

3 T मध्यमप्रदेशिनी-. 4 M_2 T चापहीनं. 7 G_1 -शुल्कावधायां, T -शुल्कोपधायां.

सप्तार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानः प्रकृत्य प्राकामी स्यात्, न च पितुरवहीनं दद्यात् । ८ । ऋतुप्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति । ९ ।

त्रिवर्षप्रजातार्तवायास्तुल्यो गन्तुमदोषः, ततः परमतुल्योऽप्यनलङ्कृतायाः । १० । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत । ११ ।

परमुद्दिश्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः । १२ । न च प्राकाम्यमकामायां लभेत । १३ ।

कन्यामन्यां दर्शयित्वाऽन्यां प्रयच्छतः शत्यो दण्डस्तुल्यायाम्, हीनायां द्विगुणः । १४ ।

प्रकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्यात् । १५ ।

अवस्थाय तज्जातं पश्चात्कृता द्विगुणं दद्यात् । १६ । अन्यशोणितोपधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः । १७ । शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । १८ । न च प्राकाम्यमकामायां लभेत । १९ ।

स्त्रीप्रकृता सकामा समाना द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकर्त्री द्विगुणम् । २० । अकामायाः शत्यो दण्ड आत्मरागार्थम्, शुल्कदानं च । २१ । स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत् । २२ ।

बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिशंसने च द्विगुणो दण्डः । २३ ।

प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः, ससुवर्णामुत्तमः । २४ । बहूनां कन्यापहारिणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः । २५ ।

गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः । २६ । दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः शुल्कावन्ध्यदानं च । २७ । निष्क्रयानुरूपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डो वस्त्रावन्ध्यदानं च । २८ ।

साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः । २९ ।

प्रोषितपतिकामपचरन्तीं पतिबन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृह्णीयात् । ३० । संगृहीता पतिमाकाङ्क्षेत । ३१ । पतिश्चेत्क्षमेत विसृज्येतोभयम् । ३२ । अक्षमायां स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम्, वधं जारश्च प्राप्नुयात् । ३३ ।

जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः, हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः । ३४ । केशाकेशिकं संग्रहणम्, उपलिङ्गनाद्वा शरीरोपभोगानां, तज्जातेभ्यः, स्त्रीवचनाद्वा । ३५ ।

---

8 G_1 वराणाम्, T पराणाम्. – G_1, अलभमानाः, T अलभमानां. – T अपहीनं. 15 G_1 -व्ययकर्मणि. 18 G_1 -व्ययकर्मणि. 20 G_1 T om. दण्डं. 21 G_1 T आत्मारागार्थम्. 22 M प्रकृतराज-. 23 G_1 T °शंसिने. 26 G_1 T शुल्कमातुर्. 27 G M T शुल्काबध्य-, [Cs]. 28 G M T वस्त्राबध्य-, [Cs]. 33 G_1 $M_{1,3}$ अक्षमाया, G_2 M_2 अक्षमायाः.

परचक्राटवीहृतामोघप्रव्यूढामरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां प्रेतभावोत्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा यथासंभाषितं समुपभुञ्जीत । ३६ । जातिविशिष्टामकामामपत्यवतीं निष्क्रयेण दद्यात् । ३७ ।

चोरहस्तान्नदीवेगाद्दुर्भिक्षाद्देशविभ्रमात् ।
निस्तारयित्वा कान्तारान्नष्टां त्यक्तां मृतेति वा ॥ ३८ ॥
भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासंभाषितं नरः ।
न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥ ३९ ॥
न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।
ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्क्रयेणापवाहयेत् ॥ ४० ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे कन्याप्रकर्म द्वादशोऽध्यायः ।
आदित एकोननवतितमः ।

१३

[अष्टाशीतितमं प्रकरणम् – अतिचारदण्डाः]

ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा ग्रासयत उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं मध्यमः, वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । १ । स्वयं ग्रसितारो निर्विषयाः कार्याः । २ ।

परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यमः । ३ । दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः । ४ । भिक्षुकवैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बलादापदि चातिसंनिकृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात् । ५ । स्ववेश्मनो विरात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः, परवेश्मनो मध्यमः, ग्रामारामवाटभेदिनश्च । ६ ।

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः । ७ । मुषितं प्रवासितं चैषामनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ८ । ग्रामान्तरेषु वा मुषितं प्रवासितं विवीताध्यक्षो दद्यात् । ९ । अविवीतानां चोररज्जुकः । १० । तथाप्यगुप्तानां सीमावरोधेन विचयं दद्युः । ११ । असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा । १२ ।

दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमनपाश्रयमप्रतिच्छन्नं श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात् । १३ ।

---

37 M -विश्लिष्टाम्. 38 G_1 कान्तारं नष्टां. 40 G_1 च नुरूपेण, G_2 चानुरूपेण, T च न रूपेण. – G_1 T निष्क्रयेणोप°.

4. 13.

1 M अपेयभक्ष्यं. – G_1 T स ग्रासयत. 7 G_1 ग्रामेन्यन्तः, G_2 T ग्रामेन्यतः, M ग्रामेषन्तः (corr. in M_2), [Cs]. 9 M ग्रामान्तेषु. 11 M सीमावरोधविचयं. 12 G_1 °वरोधपञ्च-, G_2 °पराधे पञ्च-. 13 G M -मूर्धस्तम्भशस्त्रम्, T -मूर्ध्वस्तम्भशस्त्रम्, [Cs].

वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्तसेवने वाहने वा काष्ठलोष्टपाषाण-दण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु याने हस्तिना च संघट्टने 'अपेहि' इति प्रक्रोशन्नदण्ड्यः ।१४। हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणान्नं मद्यकुम्भं माल्यानुलेपनं दन्तप्रमार्जनं च पटं दद्यात् । १५ । अश्वमेधावभृथस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध इति पादप्रक्षालनम् । १६ । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः । १७ ।

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः, प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुणः । १८ । शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः । १९ ।

देवपशुमृषभमुक्षाणं गोकुमारीं वा वाहयतः पञ्चशतो दण्डः, प्रवासयत उत्तमः । २० । लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामादाने तच्च तावच्च दण्डः, प्रवासने च, अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः । २१ ।

छिन्ननस्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं प्रत्यासरद्वा चक्रयुक्तं याता पशुमनुष्य-संबाधे वा हिंसायामदण्ड्यः । २२ । अन्यथा यथोक्तं मानुषप्राणिहिंसायां दण्ड-मभ्यावहेत् । २३ । अमानुषप्राणिवधे प्राणिदानं च । २४ ।

बाले यातरि यानस्थः स्वामी दण्ड्यः, अस्वामिनि यानस्थः, प्राप्तव्यवहारो वा याता । २५ । बालाधिष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत् । २६ ।

कृत्याभिचाराभ्यां यत्परमापादयेत् तदापादयितव्यः । २७ । कामं भार्याया-मनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारार्थिनो भर्तरि भार्याया वा संवदनकरणम् । २८ । अन्यथा हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः । २९ ।

मातापित्रोर्भगिनीं मातुलानीमाचार्याणीं स्नुषां दुहितरं भगिनीं वाऽधिचरतस्त्रि-लिङ्गच्छेदनं वधश्च । ३० । सकामा तदेव लभेत, दासपरिचारकाहितकभुक्ता च ।३१।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं वैश्यस्य, शूद्रः कटाग्निना दह्येत ।३२।

सर्वत्र राजभार्यागमने कुम्भीपाकः । ३३ ।

श्वपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्, श्वपाकत्वं वा शूद्रः । ३४ । श्वपाकस्यार्यागमने वधः, स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । ३५ ।

प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ३६ । सकामा तदेव लभेत । ३७ ।

रूपाजीवायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः । ३८ । बहूनामेकामधिचरतां पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ३९ ।

---

14 G T om. वाहने. – M om. वा. – G T हस्तिने. – G_1 संघट्टेनापे°, M संघण्टेनापे° (M_2 °घपट्टे°). 15 G_1 द्रोणन्नमाद्यकुम्भं, M द्रोणान्नं कुम्भं, T द्रोणोनमद्यकुम्भं, [em.]. 22 G_1 T -नस्यमभग्न-. – G_1 M यातपशु-, T यानपशु-, [em.]. 23 G M T °भवेत्, [Cs]. 28 G M दारार्थिना, T दारार्थिनां, [em.]. – G M T संवनन-, [em.]. 30 T वाभिचरतस्. 33 G_1 T कुम्भीपातः. 35 T श्वपाकस्या मार्यागमने. 39 G_1 M एकमधिचरतां.

स्त्रियमयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः, पुरुषमधिमेहतश्च । ४० ।

मैथुने द्वादशपणस्तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।
दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः ॥ ४१ ॥
अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणोऽम्भसि ।
वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥ ४२ ॥
तेन तत्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।
शास्ता हि वरुणो राज्ञां मिथ्या व्याचरतां नृषु ॥ ४३ ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे अतिचारदण्डाः त्रयोदशोऽध्यायः ।
आदितो नवतितमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणं समाप्तम् ।

---

43 G M T राजा (for राज्ञां), [Cs].

योगवृत्तम् – पञ्चममधिकरणम् ।

१

[एकोननवतितमं प्रकरणम् – दाण्डकर्मिकम्]

दुर्गराष्ट्रयोः कण्टकशोधनमुक्तम् । १ । राजराज्ययोर्वक्ष्यामः । २ ।

राजानमवगृह्योपजीविनः शत्रुसाधारणा वा ये मुख्यास्तेषु गूढपुरुषप्रणिधिः कृत्यपक्षोपग्रहो वा सिद्धिः यथोक्तं पुरस्ताद् , उपजापोऽपसर्पो वा यथा च पारग्रामिके वक्ष्यामः । ३ ।

राज्योपघातिनस्तु वल्लभाः संहता वा ये मुख्याः प्रकाशमशक्याः प्रतिषेद्धुं दूष्याः तेषु धर्मरुचिरुपांशुदण्डं प्रयुञ्जीत । ४ ।

दूष्यमहामात्रभ्रातरमसत्कृतं सत्त्री प्रोत्साह्य राजानं दर्शयेत् । ५ । तं राजा दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण दूष्ये विक्रमयेत् । ६ । शस्त्रेण रसेन वा विक्रान्तं तत्रैव घातयेद् ' भ्रातृघातकोऽयम् ' इति । ७ । तेन पारशवः परिचारिकापुत्रश्च व्याख्यातौ । ८ ।

दूष्यमहामात्रं वा सत्त्रिप्रोत्साहितो भ्राता दायं याचेत । ९ । तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रावुपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयाद् ' हतोऽयं दायकामुकः ' इति । १० । ततो हतपक्षमुपगृह्येतरं निगृह्णीयात् । ११ ।

दूष्यसमीपस्था वा सत्त्रिणो भ्रातरं दायं याचमानं घातेन परिभर्त्सयेयुः । १२ । तं रात्रौ इति समानम् । १३ ।

दूष्यमहामात्रयोर्वा यः पुत्रः पितुः पिता वा पुत्रस्य दारानधिचरति, भ्राता वा भ्रातुः, तयोः कापटिकमुखः कलहः पूर्वेण व्याख्यातः । १४ ।

दूष्यमहामात्रपुत्रमात्मसंभावितं वा सत्त्री 'राजपुत्रस्त्वं, शत्रुभयादिह न्यस्तोऽसि' इत्युपजपेत् । १५ । प्रतिपन्नं राजा रहसि पूजयेत् ' प्राप्तयौवराज्यकालं त्वां महामात्रभयान्नाभिषिञ्चामि ' इति । १६ । तं सत्त्री महामात्रवधे योजयेत् । १७ । विक्रान्तं तत्रैव घातयेत् ' पितृघातकोऽयम् ' इति । १८ ।

भिक्षुकी वा दूष्यभार्यां सांवदनिकीभिरौषधीभिः संवास्य रसेनातिसंदध्यात् । १९ ।

---

5. 1

3 M राजानमवध्योप° (corr. in M_2). – G_1 T अपजापो, M अपसजापो (for उपजापो), [Cs]. 4 G_1 T-संहत्या वा. 5 G_1 T -भ्रातरं सत्कृतं. 10 T वसन्तं तं तीक्ष्णो. 11 G_1 M उपरिगृह्य, T अपरिगृह्य, [em.]. 15 T -महामात्रमपुत्रम्. – G M उपचरेत्. 19 G_1 M सांवदनकी°, G_2 सांपादनकी°, T सांवननकी°, [em.].

इत्याप्यप्रयोगः । २० ।

दूष्यमहामात्रमटवीं परग्रामं वा हन्तुं कान्तारव्यवहिते वा देशे राष्ट्रपालमन्तपालं वा स्थापयितुं नागरस्थानं वा कुपितमवग्रहीतुं सार्थातिवाह्यं प्रत्यन्ते वा सप्रत्यादेयमादातुं फल्गुबलं तीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत् । २१ । रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जना वा हन्युः 'अभियोगे हतः' इति । २२ ।

यात्राविहारगतो वा दूष्यमहामात्रान् दर्शनायाह्वयेत् । २३ । ते गूढशस्त्रैस्तीक्ष्णैः सह प्रविष्टा मध्यमकक्ष्यायामात्मविचयमन्तःप्रवेशनार्थं दद्युः । २४ । ततो दौवारिकाभिगृहीतास्तीक्ष्णाः 'दूष्यप्रयुक्ताः स्मः' इति ब्रूयुः । २५ । ते तदभिविख्याप्य दूष्यान् हन्युः । २६ । तीक्ष्णस्थाने चान्ये वध्याः । २७ ।

बहिर्विहारगतो वा दूष्यानासन्नावासान् पूजयेत् । २८ । तेषां देवीव्यञ्जना वा दुःस्त्री रात्रावावासेषु गृह्येत इति समानं पूर्वेण । २९ ।

दूष्यमहामात्रं वा 'सूदो भक्षकारो वा ते शोभनः' इति स्तवेन भक्ष्यभोज्यं याचेत, बहिर्वा क्वचिदध्वगतः पानीयम् । ३० । तदुभयं रसेन योजयित्वा प्रतिस्वादने तावेवोपयोजयेत् । ३१ । तदभिविख्याप्य 'रसदौ' इति घातयेत् । ३२ ।

अभिचारशीलं वा सिद्धव्यञ्जनो 'गोधाकूर्मकर्कटककूटानां लक्षण्यानामन्यतमप्राशनेन मनोरथानवाप्स्यसि' इति ग्राहयेत् । ३३ । प्रतिपन्नं कर्मणि रसेन लोहमुसलैर्वा घातयेत् 'कर्मव्यापदा हतः' इति । ३४ ।

चिकित्सकव्यञ्जनो वा दौरात्मिकमसाध्यं वा व्याधिं दूष्यस्य स्थापयित्वा भैषज्याहारयोगेषु रसेनातिसंदध्यात् । ३५ ।

सूदारालिकव्यञ्जना वा प्रणिहिता दूष्यं रसेनातिसंदध्युः । ३६ ।

इत्युपनिषत्प्रतिषेधः । ३७ ।

उभयदूष्यप्रतिषेधस्तु । ३८ । यत्र दूष्यः प्रतिषेद्धव्यस्तत्र दूष्यमेव फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत्, 'गच्छ, अमुष्मिन् दुर्गे राष्ट्रे वा सैन्यमुत्थापय हिरण्यं वा, वल्लभाद्वा हिरण्यमाहारय, वल्लभकन्यां वा प्रसह्यानय, दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मणामन्यतमद्वा कारय राष्ट्रपाल्यमन्तपाल्यं वा; यश्च त्वा प्रतिषेधयेन्न वा ते साहाय्यं दद्यात् स बन्धव्यः स्यात्' इति । ३९ । तथैवेतरेषां प्रेषयेद् 'अमुष्याविनयः प्रतिषेद्धव्यः' इति । ४० । तमेतेषु कलहस्थानेषु कर्मप्रतिघातेषु वा विवदमानं तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा प्रच्छन्नं हन्युः । ४१ । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः । ४२ ।

---

20 G_1 आप्यप्रयोगं, G_2 आद्यः प्रयोगः, T आयप्रयोगं. 21 G_1 T अपगृहीतुं. – G_1 T फल्गुबलतीक्ष्ण-. 24 G_1 प्रदिष्टा. 33 G T -कर्कट- (for -कर्कटक-). – G M T अन्यतमप्रकाशनेन, [Cs]. – G_1 अवाप्स्यतीति. 35 T दौरामिकम्. 39 $M_{1.3}$ om. स (after दद्यात्).

पुराणां ग्रामाणां कुलानां वा दूष्याणां सीमाक्षेत्रखलवेश्ममर्यादासु द्रव्योपकरण-सस्यवाहनहिंसासु प्रेक्षाकृत्योत्सवेषु वा समुत्पन्ने कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा ब्रूयुः 'एवं क्रियन्ते येऽमुना कलहायन्ते' इति। ४३। तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः। ४४।

येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहास्तेषां क्षेत्रखलवेश्मान्यादीपयित्वा बन्धुसंबन्धिषु वाहनेषु वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा तथैव ब्रूयुः 'अमुना प्रयुक्ताः स्मः' इति। ४५। तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः। ४६।

दुर्गराष्ट्रदूष्यान् वा सत्रिणः परस्परस्यावेशनिकान् कारयेयुः। ४७। तत्र रसदा रसं दद्युः। ४८। तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः। ४९।

भिक्षुकी वा दूष्यराष्ट्रमुखं 'दूष्यराष्ट्रमुख्यस्य भार्या स्नुषा दुहिता वा कामयते' इत्युपजपेत्। ५०। प्रतिपन्नस्याभरणमादाय स्वामिने दर्शयेत् 'असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्यां स्नुषां दुहितरं वाऽभिमन्यते' इति। ५१। तयोः कलहो रात्रौ इति समानम्। ५२।

दूष्यदण्डोपनतेषु तु – युवराजः सेनापतिर्वा किंचिदपकृत्यापक्रान्तो विक्रमेत। ५३। ततो राजा दूष्यदण्डोपनतानेव प्रेषयेत्फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तान् इति समानाः सर्व एव योगाः। ५४। तेषां च पुत्रेष्वनुक्षियत्सु यो निर्विकारः स पितृदायं लभेत। ५५।

एवमस्य पुत्रपौत्राननुवर्तते राज्यमपास्तपुरुषदोषम्। ५६।

स्वपक्षे परपक्षे वा तूष्णीं दण्डं प्रयोजयेत्।
आयत्यां च तदात्वे च क्षमावानविशङ्कितः॥ ५७॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे दाण्डकर्मिकं प्रथमोऽध्यायः।
आदित एकनवतितमः।

२

[नवतितमं प्रकरणम् – कोशाभिसंहरणम्]

कोशमकोशः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः संगृह्णीयात्। १।

---

43 G_1 -क्षेत्रपल-, T -क्षेत्रफल-. – M यमुना (for ये°). 50 G_1 M T उपाजपेत्. 51 M स्वामिनो. 53 G M T किंचिदुपकृत्य, [Cs]. 54 G_1 T राजदूष्य-. 55 T अनुक्षिपत्सु. 56 G M T add इति at the end, [em. omission]. 57 G_1 T आयन्त्यां.

5. 2

1 M प्रत्युपपन्नार्थ-.

जनपदं महान्तमल्पप्रमाणं वाऽदेवमातृकं प्रभूतधान्यं धान्यस्यांशं तृतीयं चतुर्थं वा याचेत, यथासारं मध्यमवरं वा । २ । दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मोपकारिणं प्रत्यन्तमल्पप्रमाणं वा न याचेत । ३ ।

धान्यपशुहिरण्यादि निविशमानाय दद्यात् । ४ ।

चतुर्थमंशं धान्यानां बीजभक्तशुद्धं च हिरण्येन क्रीणीयात् । ५ । अरण्यजातं श्रोत्रियस्वं च परिहरेत् । ६ । तदप्यनुग्रहेण क्रीणीयात् । ७ ।

तस्याकरणे वा समाहर्तृपुरुषा ग्रीष्मे कर्षकाणामुद्वापं कारयेयुः । ८ । प्रमादावस्कन्नस्यात्ययं द्विगुणमुदाहरन्तो बीजकाले बीजलेख्यं कुर्युः । ९ । निष्पन्ने हरितपक्वादानं वारयेयुः, अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यां देवपितृपूजादानार्थं गवार्थं वा । १० । भिक्षुकग्रामभृतकार्थं च राशिमूलं परिहरेयुः । ११ ।

स्वसस्यापहारिणः प्रतिपातोऽष्टगुणः । १२ । परसस्यापहारिणः पञ्चाशद्गुणः सीतात्ययः स्ववर्गस्य, बाह्यस्य तु वधः । १३ ।

चतुर्थमंशं धान्यानां षष्ठं वन्यानां तूललाक्षाक्षौमवल्ककार्पासरौमकौशेयकौषधगन्धपुष्पफलशाकपण्यानां काष्ठवेणुमांसवल्लूराणां च गृह्णीयुः, दन्ताजिनस्यार्धम् । १४ । तदनिसृष्टं विक्रीणानस्य पूर्वः साहसदण्डः । १५ ।

इति कर्षकेषु प्रणयः । १६ ।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालाश्वहस्तिपण्याः पञ्चाशत्कराः । १७ । सूत्रवस्त्रताम्रवृत्तकंसगन्धभैषज्यशीधुपण्याश्चत्वारिंशत्कराः । १८ । धान्यरसलोहपण्याः शकटव्यवहारिणश्च त्रिंशत्कराः । १९ । काचव्यवहारिणो महाकारवश्च विंशतिकराः । २० । क्षुद्रकारवो बन्धकीपोषकाश्च दशकराः । २१ । काष्ठवेणुपाषाणमृद्भाण्डपक्वान्नहरितपण्याः पञ्चकराः । २२ । कुशीलवा रूपाजीवाश्च वेतनार्धं दद्युः । २३ ।

हिरण्यकरं कर्मण्यानाहारयेयुः, न चैषां कंचिदपराधं परिहरेयुः । २४ । ते ह्यपरिगृहीतमभिनीय विक्रीणीरन् । २५ ।

इति व्यवहारिषु प्रणयः । २६ ।

कुक्कुटसूकरमर्धं दद्यात्, क्षुद्रपशवः षड्भागम्, गोमहिषाश्वतरखरोष्ट्राश्च दशभागम् । २७ ।

बन्धकीपोषका राजप्रेष्याभिः परमरूपयौवनाभिः कोशं संहरेयुः । २८ ।

---

3 M व्यत्यन्तम् (for प्र°). – G T अल्पप्राणं. 8 G_1 M तस्याकारणे. 9 G M T प्रमदा-, [Cs]. – G_1 T °पन्नस्य (for °वस्कन्नस्य). 10 G_1 T वरयेयुः. 14 G_1 M -कर्पास-. – M -कौशेयकौषड-, T -कौशेयकाष-. 17 M -प्रवालाश्च हस्ति-. 21 G M T वर्धकिपोषकाश्च, [Cs]. 23 M वेतनं, T वेतनार्थं. 24 G T -करकर्मण्यान्, M -करमकर्मण्यान्, [em.]. 25 Cs अपरगृहीतम्. 27 $M_{1,3}$ कक्कट-, G_2 M_2 कर्कट-. 28 G_1 M बन्धकि-.

इति योनिपोषकेषु प्रणयः । २९ ।

सकृदेव न द्विः प्रयोज्यः । ३० ।

तस्याकरणे वा समाहर्ता कार्यमपदिश्य पौरजानपदान् भिक्षेत । ३१ । योगपुरुषाश्चात्र पूर्वमतिमात्रं दद्युः । ३२ । एतेन प्रदेशेन राजा पौरजानपदान् भिक्षेत । ३३ । कापटिकाश्चैनानल्पं प्रयच्छतः कुत्सयेयुः । ३४ ।

सारतो वा हिरण्यमाढ्यान् याचेत, यथोपकारं वा, स्ववशा वा यदुपहरेयुः । ३५ । स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चैषां हिरण्येन प्रयच्छेत् । ३६ ।

पाषण्डसंघद्रव्यमश्रोत्रियोपभोग्यं देवद्रव्यं वा कृत्यकराः प्रेतस्य दग्धगृहस्य वा हस्ते न्यस्तमित्युपहरेयुः । ३७ ।

देवताध्यक्षो दुर्गराष्ट्रदेवतानां यथास्वमेकस्थं कोशं कुर्यात्, तथैव चोपहरेत् । ३८ ।

दैवतचैत्यं सिद्धपुण्यस्थानमौपपादिकं वा रात्रावुत्थाप्य यात्रासमाजाभ्यामाजीवेत् । ३९ । चैत्योपवनवृक्षेण वा देवताभिगमनमनार्तवपुष्पफलयुक्तेन ख्यापयेत् । ४० । मनुष्यकरं वा वृक्षे रक्षोभयं प्ररूपयित्वा सिद्धव्यञ्जनाः पौरजानपदानां हिरण्येन प्रतिकुर्युः । ४१ । सुरुङ्गायुक्ते वा कूपे नागमनियतशिरस्कं हिरण्योपहारेण दर्शयेत् । ४२ । नागप्रतिमायामन्तश्छन्नायां चैत्यच्छिद्रे वल्मीकच्छिद्रे वा सर्पदर्शनमाहारेण प्रतिबद्धसंज्ञं कृत्वा श्रद्दधानानां दर्शयेत् । ४३ । अश्रद्दधानानामाचमनप्रोक्षणेषु रसमुपचार्य देवताभिशापं ब्रूयात्, अभित्यक्तं वा दंशयित्वा । ४४ ।

योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात् । ४५ ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रभूतपण्यान्तेवासी व्यवहरेत । ४६ । स यदा पण्यमूल्ये निक्षेपप्रयोगैरुपचितः स्यात्तदैनं रात्रौ मोषयेत् । ४७ । एतेन रूपदर्शकः सुवर्णकारश्च व्याख्यातौ । ४८ ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहारः प्रहवणनिमित्तं याचितकमवक्रीतकं वा रूप्यसुवर्णभाण्डमनेकं गृह्णीयात् । ४९ । समाजे वा सर्वपण्यसंदोहेन प्रभूतं हिरण्यसुवर्णमृणं गृह्णीयात्, प्रतिभाण्डमूल्यं च । ५० । तदुभयं रात्रौ मोषयेत् । ५१ ।

साध्वीव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिर्दूष्यानुन्मादयित्वा तासामेव वेश्मस्वभिगृह्य सर्वस्वान्याहरेयुः । ५२ ।

दूष्यकुल्यानां वा विवादे प्रत्युत्पन्ने रसदाः प्रणिहिता रसं दद्युः । ५३ । तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः । ५४ ।

---

37 G M T अश्रोत्रियभोग्यं [em. Cf. 1. 18. 9]. – G_1 दर्द्धगृहस्य, G_2 दग्धहृदयस्य. 38 G M चापहरेत्, T चाहरेत्, [em.]. 39 M -स्थानभौमवादिकं-. 42 G_1 T हिरण्योपहारणे. 43 G M T अन्तश्छिद्रायां, [em.]. 44 G_1 अपचाय्य, $M_{1.3}$ अवचाय्य, T उपचाय्य, Cs अवपाय्य, [em.]. 52 T उन्मन्दयित्वा.

दूष्यमभित्यक्तो वा श्रद्धेयापदेशं पण्यं हिरण्यनिक्षेपमृणप्रयोगं दायं वा याचेत ।५५। दासशब्देन वा दूष्यमालम्बेत, भार्यामस्य स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्याशब्देन वा ।५६। तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रावुपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् 'हतोऽयमर्थकामुकः' इति ।५७। तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः ।५८।

सिद्धव्यञ्जनो वा दूष्यं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयित्वा ब्रूयात् 'अक्षयहिरण्यं राजद्वारिकं स्त्रीहृदयमरिव्याधिकरमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म जानामि' इति ।५९। प्रतिपन्नं चैत्यस्थाने रात्रौ प्रभूतसुरामांसगन्धमुपहारं कारयेत् ।६०। एकरूपं चात्र हिरण्यं पूर्वनिखातं प्रेताङ्गं प्रेतशिशुर्वा यत्र निहितः स्यात्, ततो हिरण्यमस्य दर्शयेद् 'अत्यल्पम्' इति च ब्रूयात् ।६१। 'प्रभूतहिरण्यहेतोः पुनरुपहारः कर्तव्य इति स्वयमेवैतेन हिरण्येन श्वोभूते प्रभूतमौपहारिकं क्रीणीहि' इति ।६२। स तेन हिरण्येनौपहारिकक्रये गृह्येत ।६३।

मातृव्यञ्जना वा 'पुत्रो मे त्वया हतः' इत्यवकुपिता स्यात् ।६४। संसिद्धमेवास्य रात्रियागे वनयागे वनक्रीडायां वा प्रवृत्तायां तीक्ष्णा विशस्याभित्यक्तमतिनयेयुः ।६५।

दूष्यस्य वा भृतकव्यञ्जनो वेतनहिरण्ये कूटरूपं प्रक्षिप्य प्ररूपयेत् ।६६।

कर्मकरव्यञ्जनो वा गृहे कर्म कुर्वाणः स्तेनकूटरूपकारकोपकरणमुपनिदध्यात्, चिकित्सकव्यञ्जनो वा गरमगदापदेशेन ।६७।

प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्य सत्त्री प्रणिहितमभिषेकभाण्डममित्रशासनं च कापटिकमुखेनाचक्षीत, कारणं च ब्रूयात् ।६८।

एवं दूष्येष्वधार्मिकेषु च वर्तेत, नेतरेषु ।६९।

पक्वं पक्वमिवारामात्फलं राज्यादवाप्नुयात् ।
आत्मच्छेदभयादामं वर्जयेत्कोपकारकम् ॥ ७० ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे कोशाभिसंहरणं द्वितीयोऽध्यायः ।
आदितो द्विनवतितमः ।

---

57 G M T °यमित्थं कामुकः, [em. Meyer]. 59 G M T अक्षयं हिरण्यं, [em.]. — G_2 पत्नीं, M पुत्रीं (for पुत्रीयं). 61 G_1 T पूर्वं निखातं. 62 T औपचारिकं. 63 G_1 T om. स. 64 G M T -व्यञ्जनाया, Cs -व्यञ्जनया, [em.]. — G_1 M T अवरूपिता, Cs अवरूपितः. 65 G_1 T रात्रियोगे. – G_1 $M_{1.3}$ T प्रवृत्तायास्. 66 वेतनहिरण्ये ...... कर्मकरव्यञ्जनो (s. 67) missing in $M_{1.3}$. 67 G M T गदमगदा°, Cs गरमगरा°, [em. Meyer]. 70 G M T आमच्छेद-, [Cs].

३

[एकनवतितमं प्रकरणम् – भृत्यभरणीयम्]

दुर्गजनपदशक्त्या भृत्यकर्म समुदयपादेन स्थापयेत्, कार्यसाधनसहेन वा भृत्यलाभेन । १ । शरीरमवेक्षेत, न धर्मार्थौ पीडयेत् । २ ।

ऋत्विगाचार्यमन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजराजमातृराजमहिष्योऽष्टचत्वारिंशत्साहस्राः । ३ । एतावता भरणेनानास्पद्यत्वमकोपकं चैषां भवति । ४ ।

दौवारिकान्तर्वंशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसंनिधातारश्चतुर्विंशतिसाहस्राः । ५ । एतावता कर्मण्या भवन्ति । ६ ।

कुमारकुमारमातृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिषद्राष्ट्रान्तपालाश्च द्वादशसाहस्राः । ७ । स्वामिपरिबन्धबलसहाया ह्येतावता भवन्ति । ८ ।

श्रेणीमुख्या हस्त्यश्वरथमुख्याः प्रदेष्टारश्चाष्टसाहस्राः । ९ । स्ववर्गानुकर्षिणो ह्येतावता भवन्ति । १० ।

पत्त्यश्वरथहस्त्यध्यक्षा द्रव्यहस्तिवनपालाश्च चतुःसाहस्राः । ११ ।

रथिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकवर्धकयो योनिपोषकाश्च द्विसाहस्राः । १२ ।

कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकसूतमागधाः पुरोहितपुरुषाः सर्वाध्यक्षाश्च साहस्राः । १३ ।

शिल्पवन्तः पादाताः संख्यायकलेखकादिवर्गश्च पञ्चशताः । १४ ।

कुशीलवास्त्वर्धतृतीयशताः, द्विगुणवेतनाश्चैषां तूर्यकराः । १५ ।

कारुशिल्पिनो विंशतिशतिकाः । १६ ।

चतुष्पदद्विपदपरिचारकपारिकर्मिकौपस्थायिकपालकविष्टिबन्धकाः षष्टिवेतनाः, आर्ययुक्तारोहकमाणवकशैलखनकाः सर्वोपस्थायिनश्च । १७ ।

आचार्या विद्यावन्तश्च पूजावेतनानि यथार्हं लभेरन् पञ्चशतावरं सहस्रपरम् । १८ ।

दशपणिको योजने दूतो मध्यमः, दशोत्तरे द्विगुणवेतन आ योजनशतादिति । १९ ।

समानविद्येभ्यस्त्रिगुणवेतनो राजा राजसूयादिषु क्रतुषु । २० ।

---

5. 3

1 G M T समुदायवादेन, [Cs]. 4 G T °स्वद्यत्वमकोपकं, M °स्पद्यत्वं कोपकं, Cs °स्वाद्यत्वमकोपकं, [em.]. 7 T -नायकापौर-. – M T °न्तपालान्तपालाश्च. 11 G₁ T om. च (so p). 12 S. 12 missing in T. – G M °कानीकचिकि°, [Cs]. 17 G M T °कोपस्थायिक-, [Cs]. – T कार्ययुक्ता°. – G M T have no च at the end [em. addition].

राज्ञः सारथिः साहस्रः । २१ ।

कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः साहस्राः । २२ ।

ग्रामभृतकसत्त्रितीक्ष्णरसदभिक्षुक्यः पञ्चशताः । २३ ।

चारसंचारिणोऽर्धतृतीयशताः, प्रयासवृद्धवेतना वा । २४ ।

शतवर्गसहस्रवर्गाणामध्यक्षा भक्तवेतनलाभमादेशं विक्षेपं च कुर्युः । २५ । अविक्षेपो राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षावेक्षणेषु च । २६ । नित्यमुख्याः स्युरनेकमुख्याश्च । २७ ।

कर्मसु मृतानां पुत्रदारा भक्तवेतनं लभेरन् । २८ । बालवृद्धव्याधिताश्चैषामनुग्राह्याः । २९ । प्रेतव्याधितसूतिकाकृत्येषु चैषामर्थमानकर्म कुर्यात् । ३० ।

अल्पकोशः कुप्यपशुक्षेत्राणि दद्यात्, अल्पं च हिरण्यम् । ३१ । शून्यं वा निवेशयितुमभ्युत्थितो हिरण्यमेव दद्यात्, न ग्रामं ग्रामसंजातव्यवहारस्थापनार्थम् । ३२ ।

एतेन भृतानामभृतानां च विद्याकर्मभ्यां भक्तवेतनविशेषं च कुर्यात् । ३३ ।

षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वा हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात् । ३४ ।

पत्त्यश्वरथद्विपाः सूर्योदये बहिः संधिदिवसवर्जं शिल्पयोग्याः कुर्युः । ३५ । तेषु राजा नित्ययुक्तः स्यात्, अभीक्ष्णं चैषां शिल्पदर्शनं कुर्यात् । ३६ ।

कृतनरेन्द्राङ्कं शस्त्रावरणमायुधागारं प्रवेशयेत् । ३७ ।

अशस्त्राश्चरेयुः, अन्यत्र मुद्रानुज्ञातात् । ३८ । नष्टं विनष्टं वा द्विगुणं दद्यात् । ३९ । विध्वस्तगणनां च कुर्यात् । ४० ।

सार्थिकानां शस्त्रावरणमन्तपाला गृह्णीयुः, समुद्रमवचारयेयुर्वा । ४१ ।

यात्रामभ्युत्थितो वा सेनामुद्योजयेत् । ४२ । ततो वैदेहकव्यञ्जनाः सर्वपण्यान्यायुधीयेभ्यो यात्राकाले द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः । ४३ । एवं राजपण्ययोगविक्रयो वेतनप्रत्यादानं च भवति । ४४ ।

एवमवेक्षितायव्ययः कोशदण्डव्यसनं नावाप्नोति । ४५ ।

इति भक्तवेतनविकल्पः । ४६ ।

सत्त्रिणश्चायुधीयानां वेश्याः कारुकुशीलवाः ।
दण्डवृद्धाश्च जानीयुः शौचाशौचमतन्द्रिताः ॥ ४७ ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे भृत्यभरणीयं तृतीयोऽध्यायः ।
आदितस्त्रिनवतितमः ।

---

24 G_1 T -संचारिणस्तृतीय-. 26 Cs अविक्षेपे. 32 G M T ग्रामसजात-, [Cs]. 43 $M_{1.3}$ -पण्यानायुधीयेभ्यो. 44 G_1 T राजपण्यविक्रयो.

४

[द्विनवतितमं प्रकरणम् – अनुजीविवृत्तम्]

लोकयात्राविद् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत । १ । यं वा मन्येत ' यथाहमाश्रयेप्सुरेवमसौ विनयेप्सुराभिगामिकगुणयुक्तः ' इति, द्रव्यप्रकृतिहीनमप्येनमाश्रयेत, न त्वेवानात्मसंपन्नम् । २ । अनात्मवान् हि नीतिशास्त्रद्वेषादनर्थ्यसंयोगाद्वा प्राप्यापि महदैश्वर्यं न भवति । ३ ।

आत्मवति लब्धावकाशः शास्त्रानुयोगं दद्यात् । ४ । अविसंवादाद्धि स्थानस्थैर्यमवाप्नोति । ५ । मतिकर्मसु पृष्टस्तदात्वे चायत्यां च धर्मार्थसंयुक्तं समर्थं प्रवीणवदपरिषद्भीरुः कथयेत् । ६ ।

ईप्सितः पणेत ' धर्मार्थानुयोगमविशिष्टेषु बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारणं मत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारणमिति न कुर्याः, पक्षं वृत्तिं गुह्यं च मे नोपहन्याः, संज्ञया च त्वां कामक्रोधदण्डनेषु वारयेयम् ' इति । ७ ।

आदिष्टः प्रदिष्टायां भूमावनुज्ञातः प्रविशेत्, उपविशेच्च पार्श्वतः संनिकृष्टविप्रकृष्टः परासनम् । ८ । विगृह्य कथनमसभ्यमप्रत्यक्षमश्रद्धेयमनृतं च वाक्यमुच्चैरनर्मणि हासं वातष्ठीवने च शब्दवती न कुर्यात् । ९ । मिथःकथनमन्येन, जनवादे द्वन्द्वकथनं, राज्ञो वेषम् उद्धतकुहकानां च, रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनम्, एकाक्ष्योष्ठनिर्भोगं भ्रुकुटीकर्म वाक्यावक्षेपणं च ब्रुवति, बलवत्संयुक्तविरोधं, स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिः सामन्तदूतैर्द्वेष्यपक्षावक्षिप्तानर्थ्यैश्च प्रतिसंसर्गमेकार्थचर्यां संघातं च वर्जयेत् । १० ।

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ।
परार्थं देशकाले च ब्रूयाद्धर्मार्थसंहितम् ॥ ११ ॥
पृष्टः प्रियहितं ब्रूयान्न ब्रूयादहितं प्रियम् ।
अप्रियं वा हितं ब्रूयाच्छृण्वतोऽनुमतो मिथः ॥ १२ ॥
तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद्द्वेष्यादींश्च न वर्णयेत् ।
अप्रिया अपि दक्षाः स्युस्तद्भावाद्ये बहिष्कृताः ॥ १३ ॥
अनर्थ्याश्च प्रिया दृष्टाश्चित्तज्ञानानुवर्तिनः ।
अभिहास्येष्वभिहसेद्घोरहासांश्च वर्जयेत् ॥ १४ ॥

---

5. 4

7 G_1 वत्संयोगे, T बलवत्संयोगे (for मत्संयोगे). 8 Cs आयुक्तप्रदिष्टायां. – G M T संनिकृष्टः विप्र°, [Cs]. – G_1 M_3 वरासनम्. 9 T असभ्यप्रत्यक्षम्. 10 G_1 M T द्वेष्यापक्षा° (p as in text). 13 G_2 M_1 न वर्जयेत्. – G_1 M तद्भावान्ये (corr. in M_2). 14 T दृष्ट्वा चित्ता°. – G_1 T चित्ताज्ञाना°. – G M अलिहास्येषु, [Cs]. T is altogether corrupt.

परात्संक्रामयेद्घोरं न च घोरं परे वदेत् ।
तितिक्षेतात्मनश्चैव क्षमावान् पृथिवीसमः ॥ १५ ॥
आत्मरक्षा हि सततं पूर्वं कार्या विजानता ।
अग्नाविव हि संप्रोक्ता वृत्ती राजोपजीविनाम् ॥ १६ ॥
एकदेशं दहेदग्निः शरीरं वा परं गतः ।
सपुत्रदारं राजा तु घातयेदर्धयेत वा ॥ १७ ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे अनुजीविवृत्तं चतुर्थोऽध्यायः ।
आदितश्चतुर्नवतितमः ।

५

[त्रिनवतितमं प्रकरणम् – समयाचारिकम्]

नियुक्तः कर्मसु व्ययविशुद्धमुदयं दर्शयेत् । १ । आभ्यन्तरं बाह्यं गुह्यं प्रकाश्यमात्ययिकमुपेक्षितव्यं वा कार्यम् ' इदमेवम् ' इति विशेषयेच्च । २ ।

मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं नैनमनुवर्तेत प्रशंसाभिः । ३ । आसन्नश्चास्य व्यसनोपघाते प्रयतेत, परोपजापातिसंधानोपधिभ्यश्च रक्षेत् । ४ ।

इङ्गिताकारौ चास्य लक्षयेत् । ५ । कामद्वेषहर्षदैन्यव्यवसायभयद्वन्द्वविपर्यासमिङ्गिताकाराभ्यां हि मन्त्रसंवरणार्थमाचरति प्राज्ञः । ६ ।

दर्शने प्रसीदति, वाक्यं प्रतिगृह्णाति, आसनं ददाति, विविक्तो दर्शयते, शङ्कास्थाने नातिशङ्कते, कथायां रमते, परिज्ञाप्येष्ववेक्षते, पथ्यमुक्तं सहते, स्मयमानो नियुङ्क्ते, हस्तेन स्पृशति, श्लाघ्ये नोपहसति, परोक्षं गुणं ब्रवीति, भक्ष्येषु स्मरति, सह विहारं याति, व्यसनेऽभ्युपपद्यते, तद्भक्तीन् पूजयति, गुह्यमाचष्टे, मानं वर्धयति, अर्थं करोति, अनर्थं प्रतिहन्ति – इति तुष्टज्ञानम् । ७ ।

एतदेव विपरीतमतुष्टस्य, भूयश्च वक्ष्यामः । ८ । संदर्शने कोपः, वाक्यस्याश्रवणप्रतिषेधौ, आसनचक्षुषोरदानम्, वर्णस्वरभेदः, एकाक्षिभ्रुकुट्योष्ठनिर्भोगः, स्वेदश्वासस्मितानामस्थानोत्पत्तिः, परमन्त्रणम्, अकस्माद्व्रजनम्, वर्धनमन्यस्य, भूमिगात्रविलेखनम्, अन्यस्योपतोदनम्, विद्यावर्णदेशकुत्सा, समदोषनिन्दा, प्रतिदोषनिन्दा, प्रतिलोमस्तवः, सुकृतानवेक्षणम्, दुष्कृतानुकीर्तनम्, पृष्ठावधानम्, अतित्यागः, मिथ्याभिभाषणम्, राजदर्शिनां च तद्वृत्तान्यत्वम् । ९ ।

15 Cs स्वयं (for परे). 17 G1 T घातयेद्वर्ध°.

5.5

2 G1 T शेषयेच्च (for विशेष°). 3 G1 चैवमनु°, G2 M चैवमनु°, T चा अनु°, [em.]. 4 G M T °नोपाधिभ्यश्च, [Cs]. 6–7 G M T आचरति प्रज्ञादर्शने, Cs आचरन्ति प्राज्ञाः । दर्शने, [em. Meyer]. 7 Cs विविक्ते. – G1 M नातिशङ्कत. – G M T °भ्यवपद्यते, [em.]. 9 G T -भ्रुकुट्योष्ठनिर्भेदः. – T स्वेदश्च श्वास-. – G M T परिमन्त्रणम्, [em. Meyer]. – G1 T -गात्रविलेपनम्. – G1 T प्रविष्टावधानः.

वृत्तिविकारं चावेक्षेताप्यमानुषाणाम् । १० । ‘ अयमुच्चैः सिञ्चति ’ इति कात्यायनः प्रवव्राज, ‘ क्रौञ्चोऽपसव्यम् ’ इति कणिङ्को भारद्वाजः, ‘ तृणम् ’ इति दीर्घश्चारायणः, ‘ शीता शाटी ’ इति घोटमुखः, ‘ हस्ती प्रत्यौक्षीत् ’ इति किञ्जल्कः, ‘ रथाश्वं प्राशंसीत् ’ इति पिशुनः, प्रतिरवणे शुनः पिशुनपुत्रः । ११ ।

अर्थमानावक्षेपे च परित्यागः । १२ । स्वामिशीलमात्मनश्च किल्विषमुपलभ्य वा प्रतिकुर्वीत । १३ । मित्रमुपकृष्टं वाऽस्य गच्छेत् । १४ ।

तत्रस्थो दोषनिर्घातं मित्रैर्भर्तरि चाचरेत् ।
ततो भर्तरि जीवे वा मृते वा पुनराव्रजेत् ॥ १५ ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे समयाचारिकं पञ्चमोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चनवतितमः ।

६

[चतुर्नवतितमं प्रकरणम् – राज्यप्रतिसंधानम् ; पञ्चनवतितमं प्रकरणम् – एकैश्वर्यम्]

राजव्यसनमेवममात्यः प्रतिकुर्वीत । १ ।

प्रागेव मरणाबाधभयाद् राज्ञः प्रियहितोपग्रहेण मासद्विमासान्तरं दर्शनं स्थापयेद् ‘देशपीडापहममित्रापहमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म राजा साधयति’ इत्यपदेशेन । २ । राजव्यञ्जनमरूपवेलायां प्रकृतीनां दर्शयेत्, मित्रामित्रदूतानां च । ३ । तैश्च यथोचितां संभाषाममात्यमुखो गच्छेत् । ४। दौवारिकान्तर्वंशिकमुखश्च यथोक्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयेत् । ५ । अपकारिषु च हेडं प्रसादं वा प्रकृतिकान्तं दर्शयेत्, प्रसादमेवोपकारिषु । ६ ।

आप्तपुरुषाधिष्ठितौ दुर्गप्रत्यन्तस्थौ वा कोशदण्डावेकस्थौ कारयेत्, कुल्यकुमारमुख्यांश्चान्यापदेशेन । ७ ।

यश्च मुख्यः पक्षवान् दुर्गाटवीस्थो वा वैगुण्यं भजेत तमुपग्राहयेत् । ८ । बह्वाबाधां वा यात्रां प्रेषयेत्, मित्रकुलं वा । ९ ।

---

11 G T प्रतिवरणे शूनम्. – G M T add इति at the end, [em. omission]. 15 Cs जीवेद्वा.

5. 6

3 G M T अनुरूप-, [em. Cf. 7. 17. 41]. 6 G_1 प्रतिक्रान्तं. 7 T तुल्यकुमार-. 9 G_1 बाह्याबाधां, T बाह्याबाधां.

मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणम् ।

१

[षण्णवतितमं प्रकरणम् – प्रकृतिसंपदः]

स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः । १ ।

तत्र स्वामिसंपत् । २ ।

महाकुलीनो दैवबुद्धिसत्त्वसंपन्नो वृद्धदर्शी धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः कृतज्ञः स्थूललक्षो महोत्साहोऽदीर्घसूत्रः शक्यसामन्तो दृढबुद्धिरक्षुद्रपरिषत्को विनयकाम इत्याभिगामिका गुणाः । ३ ।

शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिवेशाः प्रज्ञागुणाः । ४ ।

शौर्यममर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः । ५ ।

वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमतिबलवानुदग्रः स्ववग्रहः कृतशिल्पोऽव्यसनो दण्डनाय्युपकारापकारयोर्दृष्टप्रतीकारी ह्रीमानापत्प्रकृत्योर्विनियोक्ता दीर्घदूरदर्शी देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः संधिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी संवृतोऽदीनाभिहास्यजिह्मभ्रुकुटीक्षणः कामक्रोधलोभस्तम्भचापलोपतापपैशुन्यहीनः शक्तः स्मितोदग्राभिभाषी वृद्धोपदेशाचार इत्यात्मसंपत् । ६ ।

अमात्यसंपदुक्ता पुरस्तात् । ७ ।

मध्ये चान्ते च स्थानवानात्मधारणः परधारणश्चापदि स्वारक्षः स्वाजीवः शत्रुद्वेषी शक्यसामन्तः पङ्कपाषाणोषरविषमकण्टकश्रेणीव्यालमृगाटवीहीनः कान्तः सीताखनिद्रव्यहस्तिवनवान् गव्यः पौरुषेयो गुप्तगोचरः पशुमानदेवमातृको वारिस्थलपथाभ्यामुपेतः सारचित्रबहुपण्यो दण्डकरसहः कर्मशीलकर्षकोऽबालिशस्वाम्यवरवर्णप्रायो भक्तशुचिमनुष्य इति जनपदसंपत् । ८ ।

दुर्गसंपदुक्ता पुरस्तात् । ९ ।

धर्माधिगतः पूर्वैः स्वयं वा हेमरूप्यप्रायश्चित्रस्थूलरत्नहिरण्यो दीर्घामप्यापदमनायतिं सहेतेति कोशसंपत् । १० ।

पितृपैतामहो नित्यो वश्यस्तुष्टभृतपुत्रदारः प्रवासेष्वविसंवादितः सर्वत्राप्रतिहतो दुःखसहो बहुयुद्धः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सहवृद्धिक्षयिकत्वादद्वैध्यः क्षत्रप्राय इति दण्डसंपत् । ११ ।

---

6. 1

1 G_1 M -दण्डदुर्गाणि. 3 M_2 T दैवबुद्धिः सत्त्व-. – G_1 स्थूलदक्षो. 4 M °भिनिवेशः (corr. in M2). 6 G_1 पग्मिप्रगल्भः, T प्रज्ञाप्रगल्भः. – G_1 T व्यसने (for °ऽव्यसनो). – T दण्डनादुप°. – T संवृतादीना°. – G_1 T शक्यस्मितो°, G_2 M_2 शुक्रस्मितो°, $M_{1,3}$ शक्रस्मितो°, [Cs]. 8 M गव्यापौरुषेयो. – दण्डकर- ... ... -वर्णप्रायो missing in T.

पितृपैतामहं नित्यं वश्यमद्वैध्यं महल्लघुसमुत्थमिति मित्रसंपत् । १२ ।

अराजवीजी लुब्धः क्षुद्रपरिषत्को विरक्तप्रकृतिरन्यायवृत्तिरयुक्तो व्यसनी निरुत्साहो दैवप्रमाणो यत्किंचनकार्यगतिरननुबन्धः क्लीबो नित्यापकारी चेत्यमित्रसंपत् । १३ । एवंभूतो हि शत्रुः सुखः समुच्छेत्तुं भवति । १४ ।

अरिवर्जाः प्रकृतयः सप्तैताः स्वगुणोदयाः ।
उक्ताः प्रत्यङ्गभूतास्ताः प्रकृता राजसंपदः ॥ १५ ॥
संपादयत्यसंपन्नाः प्रकृतीरात्मवान्नृपः ।
विवृद्धाश्चानुरक्ताश्च प्रकृतीर्हन्त्यनात्मवान् ॥ १६ ॥
ततः स दुष्टप्रकृतिश्चातुरन्तोऽप्यनात्मवान् ।
हन्यते वा प्रकृतिभिर्याति वा द्विषतां वशम् ॥ १७ ॥
आत्मवांस्त्वल्पदेशोऽपि युक्तः प्रकृतिसंपदा ।
नयज्ञः पृथिवीं कृत्स्नां जयत्येव न हीयते ॥ १८ ॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठेऽधिकरणे प्रकृतिसंपदः प्रथमोऽध्यायः । आदितः सप्तनवतितमः ।

२

[सप्तनवतितमं प्रकरणम् – शमव्यायामिकम्]

शमव्यायामौ योगक्षेमयोर्योनिः । १ । कर्मारम्भाणां योगाराधनो व्यायामः । २ । कर्मफलोपभोगानां क्षेमाराधनः शमः । ३ ।

शमव्यायामयोर्योनिः षाड्गुण्यम् । ४ । क्षयः स्थानं वृद्धिरित्युदयास्तस्य । ५ ।

मानुषं नयापनयौ, दैवमयानयौ । ६ । दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति । ७ । अदृष्टकारितं दैवम् । ८ । तस्मिन्निष्टेन फलेन योगोऽयः, अनिष्टेनानयः । ९ । दृष्टकारितं मानुषम् । १० । तस्मिन् योगक्षेमनिष्पत्तिर्नयः, विपत्तिरपनयः । ११ । तच्चिन्त्यम्, अचिन्त्यं दैवम् । १२ ।

राजा आत्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः । १३ । तस्य समन्ततो मण्डलीभूता भूम्यनन्तरा अरिप्रकृतिः । १४ । तथैव भूम्येकान्तरा मित्रप्रकृतिः । १५ ।

अरिसंपद्युक्तः सामन्तः शत्रुः, व्यसनी यातव्यः, अनपाश्रयो दुर्बलाश्रयो वोच्छेदनीयः, विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वा । १६ । इत्यरिविशेषाः । १७ ।

---

13 G_1 अराजबीजलुब्धः. – M अनुबन्धः (for अननु°).

6. 2

6 M मानुषनयाप°. 7 G_1 यावति, T अवति. 9 G_1 T तस्मिन्नष्टेन. – G_1 T om. अनिष्टेनानयः. 12 G M T add इति at the end, [em. omission].

तस्मान्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरिमित्रमित्रं चानन्तर्येण भूमीनां प्रसज्यन्ते पुरस्तात्, पश्चात् पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासारः । १८ ।

भूम्यनन्तरः प्रकृत्यमित्रः, तुल्याभिजनः सहजः, विरुद्धो विरोधयिता वा कृत्रिमः । १९ ।

भूम्येकान्तरं प्रकृतिमित्रं, मातापितृसंबद्धं सहजं, धनजीवितहेतोराश्रितं कृत्रिमम् । २० ।

अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तरः संहतासंहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोर्मध्यमः । २१ ।

अरिविजिगीषुमध्यानां बहिः प्रकृतिभ्यो बलवत्तरः संहतासंहतानामरिविजिगीषुमध्यमानामनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतानामुदासीनः । २२ ।

इति प्रकृतयः । २३ ।

विजिगीषुर्मित्रं मित्रमित्रं वाऽस्य प्रकृतयस्तिस्रः । २४ । ताः पञ्चभिरमात्यजनपददुर्गकोशदण्डप्रकृतिभिरेकैकशः संयुक्ता मण्डलमष्टादशकं भवति । २५ । अनेन मण्डलपृथक्त्वं व्याख्यातमरिमध्यमोदासीनानाम् । २६ । एवं चतुर्मण्डलसंक्षेपः । २७ ।

द्वादश राजप्रकृतयः, षष्टिर्द्रव्यप्रकृतयः, संक्षेपेण द्विसप्ततिः । २८ । तासां यथास्वं संपदः । २९ ।

शक्तिः सिद्धिश्च । ३० । बलं शक्तिः । ३१ । सुखं सिद्धिः । ३२ ।

शक्तिस्त्रिविधा– ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः, कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः, विक्रमबलमुत्साहशक्तिः । ३३ ।

एवं सिद्धिस्त्रिविधैव – मन्त्रशक्तिसाध्या मन्त्रसिद्धिः, प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुसिद्धिः, उत्साहशक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिः । ३४ ।

ताभिरभ्युच्चितो ज्यायान् भवति, अपचितो हीनः, तुल्यशक्तिः समः । ३५ । तस्माच्छक्तिं सिद्धिं च घटेतात्मन्यावेशयितुम्, साधारणो वा द्रव्यप्रकृतिष्वानन्तर्येण शौचवशेन वा । ३६ । दूष्यामित्राभ्यां वाऽपकर्ष्टुं यतेत । ३७ ।

यदि वा पश्येत् ‘ अमित्रो मे शक्तियुक्तो वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणैः प्रकृतीरुपहनिष्यति, सिद्धियुक्तो वा मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रमादं गमिष्यति, स विरक्तप्रकृतिरुपक्षीणः प्रमत्तो वा साध्यो मे भविष्यति; विग्रहाभियुक्तो वा सर्वसंदोहेनैकस्थोऽदुर्गस्थो

---

18 G M T प्रसज्यते, [em.]. – G M T add इति at the end, [em. omission]. 20 G_1 M_3 T -पितृसंबन्धं. – G M T add इति at the end [em. omission]. 22 G T अनुग्रहे समर्थो. 25 M om. ताः. 28 षष्टिर्द्रव्यप्रकृतयः missing in M. 34 G M T add इति af the end, [em. omission]. 35 T अभ्युच्छ्रितो. 38 G M T दुर्गस्थो (for ऽदुर्गस्थो), [em.].

वा स्थास्यति, स संहतसैन्यो मित्रदुर्गवियुक्तः साध्यो मे भविष्यति; "बलवान् वा राजा परतः शत्रुमुच्छेत्तुकामः, तमुच्छिद्य मामुच्छिन्द्याद्" इति बलवता प्रार्थितस्य मे विपन्नकर्मारम्भस्य वा साहाय्यं दास्यति;' मध्यमलिप्सायां च, इत्येवमादिषु कारणेष्वमित्रस्यापि शक्तिं सिद्धिं चेच्छेत् । ३८ ।

नेमिमेकान्तरान् राज्ञः कृत्वा चानन्तरानरान् ।
नाभिमात्मानमायच्छेन्नेता प्रकृतिमण्डले ॥ ३९ ॥
मध्ये ह्युपहितः शत्रुर्नेतुर्मित्रस्य चोभयोः ।
उच्छेद्यः पीडनीयो वा बलवानपि जायते ॥ ४० ॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठेऽधिकरणे शमव्यायामिकं द्वितीयोऽध्यायः । आदितोऽष्टनवतितमः ।
एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणं समाप्तम् ।

– G M T संहितसैन्यो, [Cs]. – G M उच्छिद्य न माम्, T उच्छिद्यमानम्, [em. Meyer]. – $M_{1.3}$ उच्छिन्यात्. 39 G_1 T एकान्तराद्राज्ञः. 40 G T मध्येऽभ्युप°, M मध्ये ऽयुप° ($M_{2.3}$ °प्युप°), [Cs]. – G_1 T नेतुं मित्रस्य. – G_1 बलवानिवि, T बलवाविन.

षाड्गुण्यम् — सप्तममधिकरणम् ।

१

[अष्टनवतितमं प्रकरणम् — षाड्गुण्यसमुद्देशः; नवनवतितमं प्रकरणम् — क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः]

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिः । १ ।

' संधिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम् ' इत्याचार्याः । २ ।

' द्वैगुण्यम् ' इति वातव्याधिः । ३ । ' संधिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं संपद्यते ' इति । ४ ।

षाड्गुण्यमेवैतद् अवस्थाभेदादिति कौटिल्यः । ५ ।

तत्र पणबन्धः संधिः । ६ । अपकारो विग्रहः । ७ । उपेक्षणमासनम् । ८ । अभ्युच्चयो यानम् । ९ । परार्पणं संश्रयः । १० । संधिविग्रहोपादानं द्वैधीभावः । ११ । इति षड्गुणाः । १२ ।

परस्माद्धीयमानः संदधीत । १३ । अभ्युच्चीयमानो विगृह्णीयात् । १४ । ' न मां परो नाहं परमुपहन्तुं शक्तः ' इत्यासीत । १५ । गुणातिशययुक्तो यायात् । १६ । शक्तिहीनः संश्रयेत । १७ । सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावं गच्छेत् । १८ । इति गुणावस्थापनम् । १९ ।

तेषां यस्मिन् वा गुणे स्थितः पश्येत् ' इहस्थः शक्ष्यामि दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्माण्यात्मनः प्रवर्तयितुं, परस्य चैतानि कर्माण्युपहन्तुम् ' इति तमातिष्ठेत् । २० । सा वृद्धिः । २१ । ' आशुतरा मे वृद्धिर्भूयस्तरा वृद्ध्युदयतरा वा भविष्यति, विपरीता परस्य ' इति ज्ञात्वा परवृद्धिमुपेक्षेत । २२ । तुल्यकालफलोदयायां वा वृद्धौ संधिमुपेयात् । २३ ।

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येन्नेतरस्य तस्मिन्न तिष्ठेत् । २४ । एष क्षयः । २५ । ' चिरतरेणाल्पतरं वृद्ध्युदयतरं वा क्षेष्ये, विपरीतं परः ' इति ज्ञात्वा क्षयमुपेक्षेत । २६ । तुल्यकालफलोदये वा क्षये संधिमुपेयात् । २७ ।

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिं क्षयं वा नाभिपश्येदेतत्स्थानम् । २८ । ' ह्रस्वतरं वृध्द्युदयतरं वा स्थास्यामि, विपरीतं परः ' इति ज्ञात्वा स्थानमुपेक्षेत । २९ ।

---

7. 1

4 G_2 संपाद्यते (in ZDMG). 18 T सहायसाध्यकार्ये. 23 T om. वा. 27 M वृद्धौ (for क्षये).

'तुल्यकालफलोदये वा स्थाने संधिमुपेयाद्' इत्याचार्याः । ३० । नैतद्विभाषितमिति कौटिल्यः । ३१ ।

यदि वा पश्येत् 'सन्धौ स्थितो महाफलैः स्वकर्मभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि; महाफलानि वा स्वकर्माण्युपभोक्ष्ये, परकर्माणि वा; संधिविश्वासेन वा योगोपनिषत्प्रणिधिभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि; सुखं वा सानुग्रहपरिहारसौकर्यं फललाभभूयस्त्वेन स्वकर्मणां परकर्मयोगावहं जनमास्रावयिष्यामि; बलिनाऽतिमात्रेण वा संहितः परः स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यति; येन वा विगृहीतो मया संधत्ते तेनास्य विग्रहं दीर्घं करिष्यामि; मया वा संहितस्य मद्द्वेषिणो जनपदं पीडयिष्यति; परोपहतो वाऽस्य जनपदो मामागमिष्यति, ततः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि; विपन्नकर्मारम्भो वा विषमस्थः परः कर्मसु न मे विक्रमेत; परतः प्रवृत्तकर्मारम्भो वा ताभ्यां संहितः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि; शत्रुप्रतिबद्धं वा शत्रुणा संधिं कृत्वा मण्डलं भेत्स्यामि, भिन्नमवाप्स्यामि; दण्डानुग्रहेण वा शत्रुमुपगृह्य मण्डललिप्सायां विद्वेषं ग्राहयिष्यामि, विद्विष्टं तेनैव घातयिष्यामि' इति संधिना वृद्धिमातिष्ठेत् । ३२ ।

यदि वा पश्येत् 'आयुधीयप्रायः श्रेणीप्रायो वा मे जनपदः शैलवननदीदुर्गैकद्वारारक्षो वा शक्ष्यति पराभियोगं प्रतिहन्तुम्; विषयान्ते दुर्गमविषह्यमपाश्रितो वा शक्ष्यामि परकर्माण्युपहन्तुम्; व्यसनपीडोपहतोत्साहो वा परः संप्राप्तकर्मोपघातकालः; विगृहीतस्यान्यतो वा शक्ष्यामि जनपदमपवाहयितुम्' इति विग्रहे स्थितो वृद्धिमातिष्ठेत् । ३३ ।

यदि वा मन्येत 'न मे शक्तः परः कर्माण्युपहन्तुं नाहं तस्य कर्मोपघाती वा; व्यसनमस्य, श्ववराहयोरिव कलहे वा, स्वकर्मानुष्टानपरो वा वर्धिष्ये' इत्यासनेन वृद्धिमातिष्ठेत् । ३४ ।

यदि वा मन्येत 'यानसाध्यः कर्मोपघातः शत्रोः, प्रतिविहितस्वकर्मारक्षश्चास्मि' इति यानेन वृद्धिमातिष्ठेत् । ३५ ।

यदि वा मन्येत 'नास्मि शक्तः परकर्माण्युपहन्तुं, स्वकर्मोपघातं वा त्रातुम्' इति, बलवन्तमाश्रितः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं चाकाङ्क्षेत । ३६ ।

यदि वा मन्येत 'संधिनैकतः स्वकर्माणि प्रवर्तयिष्यामि, विग्रहेणैकतः परकर्माण्युपहनिष्यामि' इति द्वैधीभावेन वृद्धिमातिष्ठेत् । ३७ ।

---

32 M परकर्माण्यप°. – G M T स्वकर्मणा (for °णां), [Cs]. – G T -योगावहजनम्. – M शत्रुप्रतिबन्धं. 33 T अपाकृतो (for अपाश्रितो). – G M T add इति after प्रतिहन्तुम्, उपहन्तुम् and -घातकालः, [em. omission]. 34 G_1 कलहो वा. 36 G T बलवत्तमाश्रितः. – G_1 $M_{1.3}$ स्थानाद्वृद्धिं.

एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले ।
पर्येषेत क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं च कर्मसु ॥ ३८ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे षाड्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च प्रथमोऽध्यायः । आदितो नवनवतितमः ।

२

[शततमं प्रकरणम् – संश्रयवृत्तिः]

संधिविग्रहयोस्तुल्यायां वृद्धौ संधिमुपेयात् । १ । विग्रहे हि क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्ति । २ । तेनासनयानयोरासनं व्याख्यातम् । ३ ।

द्वैधीभावसंश्रययोर्द्वैधीभावं गच्छेत् । ४ । द्वैधीभूतो हि स्वकर्मप्रधान आत्मन एवोपकरोति, संश्रितस्तु परस्योपकरोति, नात्मनः । ५ ।

यद्बलः सामन्तस्तद्विशिष्टबलमाश्रयेत । ६ । तद्विशिष्टबलाभावे तमेवाश्रितः कोशदण्डभूमीनामन्यतमेनास्योपकर्तुमदृष्टः प्रयतेत । ७ । महादोषो हि विशिष्टबलसमागमो राज्ञाम्, अन्यत्रारिविगृहीतात् । ८ ।

अशक्ये दण्डोपनतवद्वर्तेत । ९ । यदा चास्य प्राणहरं व्याधिमन्तःकोपं शत्रुवृद्धिं मित्रव्यसनमुपस्थितं वा तन्निमित्तामात्मनश्च वृद्धिं पश्येत् तदा संभाव्यव्याधिधर्मकार्यापदेशेनापयायात् । १० । स्वविषयस्थो वा नोपगच्छेत् । ११ । आसन्नो वाऽस्य च्छिद्रेषु प्रहरेत् । १२ ।

बलीयसोर्वा मध्यगतस्त्राणसमर्थमाश्रयेत, यस्य वाऽन्तर्धिः स्यात्, उभौ वा । १३ । कपालसंश्रयस्तिष्ठेत्, मूलहरमितरस्येतरमपदिशन् । १४ । भेदमुभयोर्वा परस्परापदेशं प्रयुञ्जीत, भिन्नयोरुपांशुदण्डम् । १५ ।

पार्श्वस्थो वा बलस्थयोरासन्नभयात्प्रतिकुर्वीत । १६ । दुर्गापाश्रयो वा द्वैधीभूतस्तिष्ठेत् । १७ । संधिविग्रहक्रमहेतुभिर्वा चेष्टेत । १८ । दूष्यामित्राटविकानुभयोरुपगृह्णीयात् । १९ । एतयोरन्यतरं गच्छंस्तैरेवान्यतरस्य व्यसने प्रहरेत् । २० ।

द्वाभ्यामुपहतो वा मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत्, मध्यममुदासीनं वा संश्रयेत । २१ । तेन सहैकमुपगृह्येतरमुच्छिन्द्याद्, उभौ वा । २२ ।

---

38 T पर्येष्येत. – G_1 स्थानावृद्धिं.

7. 2

8 M_3 T अरिग्रहीतात्. 9 G M T अशक्यो, [Cs]. 13 Cs वानन्तर्धिः. 14 G_1 अपदिशत्, T अपदिशेत्. 17 G_1 दुर्गापालश्रयो, M_2 दुर्गापश्रयो, T दुर्गपालाश्रयो. 21 G M T उपहितो, [em. Meyer].

द्वाभ्यामुच्छिन्नो वा मध्यमोदासीनयोस्तत्पक्षीयाणां वा राज्ञां न्यायवृत्तिमाश्रयेत । २३ । तुल्यानां वा यस्य प्रकृतयः सुख्येयुरेनं, यत्रस्थो वा शक्नुयादात्मानमुद्धर्तुं, यत्र वा पूर्वपुरुषोचिता गतिरासन्नः संबन्धो वा, मित्राणि भूयांस्यतिशक्तिमन्ति वा भवेयुः । २४ ।

प्रियो यस्य भवेद् यो वा प्रियोऽस्य कतरस्तयोः ।
प्रियो यस्य स तं गच्छेदित्याश्रयगतिः परा ॥ २५ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे संश्रयवृत्तिः द्वितीयोऽध्यायः । आदितः शततमः ।

३

[एकशततमं प्रकरणम् – समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः; द्विशततमं प्रकरणम् – हीनसंधयः]

विजिगीषुः शक्त्यपेक्षः षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत । १ । समज्यायोभ्यां संधीयेत, हीनेन विगृह्णीयात् । २ । विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति । ३ । समेन चामं पात्रमामेनाहतमिवोभयतः क्षयं करोति । ४ । कुम्भेनेवाश्मा हीनेनैकान्तसिद्धिमवाप्नोति । ५ ।

ज्यायांश्चेन्न संधिमिच्छेद्दण्डोपनतवृत्तमाबलीयसं वा योगमातिष्ठेत् । ६ ।

समश्चेन्न संधिमिच्छेद्यावन्मात्रमपकुर्यात्तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात् । ७ । तेजो हि संधानकारणम् । ८ । नातप्तं लोहं लोहेन संधत्ते । ९ ।

हीनश्चेत्सर्वत्रानुप्रणतस्तिष्ठेत् संधिमुपेयात् । १० । आरण्योऽग्निरिव हि दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति । ११ । मण्डलस्य चानुग्राह्यो भवति । १२ ।

संहितश्चेत् ' परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिताः प्रत्यादानभयाद्वा नोपगच्छन्ति ' इति पश्येद्धीनोऽपि विगृह्णीयात् । १३ ।

विगृहीतश्चेत् ' परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिता विग्रहोद्विग्ना वा मा नोपगच्छन्ति ' इति पश्येज्ज्यायानपि संधीयेत, विग्रहोद्वेगं वा शमयेत् । १४ ।

व्यसनयौगपद्येऽपि ' गुरुव्यसनोऽस्मि, लघुव्यसनः परः सुखेन प्रतिकृत्य व्यसनमात्मनोऽभियुञ्ज्याद् ' इति पश्येज्ज्यायानपि संधीयेत । १५ ।

---

23 G_1 $M_{1.3}$ राज्ञा, G_2 वाज्ञा- (for राज्ञां). – G_1 न्यायवृद्धिम्. 24 G M T भूयांसीति शक्ति-, [em. Meyer]. 25 G_1 T प्रियेऽस्य कतरस्.

7. 3

5 G_1 T °नैकान्तः सिद्धि°. 9 G M T add इति at the end, [em. omission]. 13 M प्रकृतयो (for परप्र°). – $M_{1.3}$ °पचतिताः, M_2 °पचकिताः, T °पचारिताः. 14 T °पचारिताः. – विग्रहोद्वेगं ... संधीयेत (s. 15) missing in M_3. 15 G_1 T om. °ऽपि. – G M T प्रकृत्यव्यसनम्, [Cs].

संधिविग्रहयोश्चेत्परकर्शनमात्मोपचयं वा नाऽभिपश्येज्ज्यायानप्यासीत । १६ ।
परव्यसनमप्रतिकार्यं चेत्पश्येद्धीनोऽप्यभियायात् । १७ ।
अप्रतिकार्यासन्नव्यसनो वा ज्यायानपि संश्रयेत । १८ ।
संधिनैकतो विग्रहेणैकतश्चेत्कार्यसिद्धिं पश्येज्ज्यायानपि द्वैधीभूतस्तिष्ठेत् । १९ ।
एवं समस्य षाड्गुण्योपयोगः । २० ।
तत्र तु प्रतिविशेषः । २१ ।—

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञा बलवताऽबलः ।
संधिनोपनमेत्तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥ २२ ॥
स्वयं संख्यातदण्डेन दण्डस्य विभवेन वा ।
उपस्थातव्यमित्येष संधिरात्मामिषो मतः ॥ २३ ॥
सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् ।
पुरुषान्तरसंधिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणः ॥ २४ ॥
एकेनान्यत्र यातव्यं स्वयं दण्डेन वेत्ययम् ।
अदृष्टपुरुषः संधिर्दण्डमुख्यात्मरक्षणः ॥ २५ ॥
मुख्यस्त्रीबन्धनं कुर्यात्पूर्वयोः पश्चिमे त्वरिम् ।
साधयेद्गूढमित्येते दण्डोपनतसंधयः ॥ २६ ॥
कोशदानेन शेषाणां प्रकृतीनां विमोक्षणम् ।
परिक्रयो भवेत्संधिः स एव च यथासुखम् ॥ २७ ॥
स्कन्धोपनेयो बहुधा ज्ञेयः संधिरुपग्रहः ।
निरुद्धो देशकालाभ्यामत्ययः स्यादुपग्रहः ॥ २८ ॥
विषह्यदानादायत्यां क्षमः स्त्रीबन्धनादपि ।
सुवर्णसंधिर्विश्वासादेकीभावगतो भवेत् ॥ २९ ॥
विपरीतः कपालः स्यादत्यादानाभिभाषितः ।
पूर्वयोः प्रणयेत्कुप्यं हस्त्यश्वं वा गरान्वितम् ॥ ३० ॥
तृतीये प्रणयेदर्थं कथयन् कर्मणां क्षयम् ।
तिष्ठेच्चतुर्थ इत्येते कोशोपनतसंधयः ॥ ३१ ॥
भूम्येकदेशत्यागेन शेषप्रकृतिरक्षणम् ।
आदिष्टसंधिस्तत्रेष्टो गूढस्तेनोपघातिनः ॥ ३२ ॥

---

19 G M T add इति at the end, [em. omission]. 22 G_1 बलवताः बल, M बलवताः बलः. 29 G_1 M T क्षमस्त्री-, (p as in text). 30 G_1 $M_{1.3}$ °दानाभाषितः, M_2 Cs °दानाद-भाषितः. – G M T वागुरान्वितम्, [Cs]. 31 G_1 T Cs अर्धं (for अर्थं). 32 G_1 शेप्रकृति-, T देशप्रकृति-.

भूमीनामात्तसाराणां मूलवर्जं प्रणामनम् ।
उच्छिन्नसंधिस्तत्रेष्टः परव्यसनकाङ्क्षिणः ॥ ३३ ॥
फलदानेन भूमीनां मोक्षणं स्यादवक्रयः ।
फलातिमुक्तो भूमिभ्यः संधिः स परिदूषणः ॥ ३४ ॥
कुर्यादवेक्षणं पूर्वौ पश्चिमौ त्वावलीयसम् ।
आदाय फलमित्येते देशोपनतसंधयः ॥ ३५ ॥
स्वकार्याणां वशेनैते देशे काले च भाषिताः ।
आवलीयसिकाः कार्यास्त्रिविधा हीनसन्धयः ॥ ३६ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशो हीनसंधयश्च तृतीयोऽध्यायः । आदित एकशततमः ।

४

[त्रिशततमं प्रकरणम् – विगृह्यासनम्; चतुःशततमं प्रकरणम् – संधायासनम्; पञ्चशततमं प्रकरणम् – विगृह्ययानम्; षट्छततमं प्रकरणम् – संधाययानम्; सप्तशततमं प्रकरणम् – संभूयप्रयाणम्]

संधिविग्रहयोरासनं यानं च व्याख्यातम् । १ ।

स्थानमासनमुपेक्षणं चेत्यासनपर्यायाः । २ । विशेषस्तु – गुणैकदेशे स्थानम्, स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थम् आसनम्, उपायानामप्रयोग उपेक्षणम् । ३ ।

अतिसंधानकामयोररिविजिगीष्वोरुपहन्तुमशक्तयोर्विगृह्यासनं संधाय वा । ४ ।

यदा वा पश्येत् ‘ स्वदण्डैर्मित्राटवीदण्डैर्वा समं ज्यायांसं वा कर्शयितुमुत्सहे ’ इति तदा कृतबाह्याभ्यन्तरकृत्यो विगृह्यासीत । ५ ।

यदा वा पश्येत् ‘ उत्साहयुक्ता मे प्रकृतयः संहता विवृद्धाः स्वकर्माण्यव्याहताश्चरिष्यन्ति परस्य वा कर्माण्युपहनिष्यन्ति ’ इति तदा विगृह्यासीत । ६ ।

---

33 T तत्रेष गूढ-. 34 $M_{1.2}$ T अपक्रयः. – G_1 T फलातिमुक्तो. – G M परदूषणः, T परिभूषणः, [em. Meyer]. 35 G_1 अवेक्षं. – T पूर्वं. 36 G_1 $M_{1.3}$ देशकाले.

7. 4

3 G_1 T आसनमासनम्. – T अपायानाम्. 3–4 G M T उपेक्षणमिति संधान-, [em. Meyer]. 4 G_1 T -कामयोरपि विजि°. 6 G_2 M T स्वकर्मणि (for स्वकर्माणि).

यदा वा पश्येत् 'परस्यापचरिताः क्षीणा लुब्धाः स्वचक्रस्तेनाटवीव्यथिता वा प्रकृतयः स्वयमुपजापेन वा मामेष्यन्ति; संपन्ना मे वार्त्ता, विपन्ना परस्य, तस्य प्रकृतयो दुर्भिक्षोपहता मामेष्यन्ति; विपन्ना मे वार्त्ता, संपन्ना परस्य, तं मे प्रकृतयो न गमिष्यन्ति, विगृह्य चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याहरिष्यामि; स्वपण्योपघातीनि वा परपण्यानि निवर्तयिष्यामि, परवणिक्पथाद्वा सारवन्ति मामेष्यन्ति विगृहीते, नेतरम्; दूष्यामित्राटवीनिग्रहं वा विगृहीतो न करिष्यति, तैरेव वा विग्रहं प्राप्स्यति; मित्रं मे मित्रभाव्यभिप्रयातो बह्वल्पकालं तनुक्षयव्ययमर्थं प्राप्स्यति, गुणवतीमादेयां वा भूमिम्; सर्वसंदोहेन वा मामनादृत्य प्रयातुकामः कथं न यायाद्' इति परवृद्धिप्रतिघातार्थं प्रतापार्थं च विगृह्यासीत । ७ । 'तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसते' इत्याचार्याः । ८ । नेति कौटिल्यः । ९ । कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्यसनिनः, परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनम् । १० । एवं परस्य यातव्योऽस्मै साहाय्यमविनष्टः प्रयच्छेत् । ११ । तस्मात्सर्वसंदोहप्रकृतं विगृह्यासीत । १२ ।

विगृह्यासनहेतुप्रातिलोम्ये संधायासीत । १३ ।

विगृह्यासनहेतुभिरभ्युच्चितः सर्वसंदोहवर्जं विगृह्य यायात् । १४ ।

यदा वा पश्येत् 'व्यसनी परः; प्रकृतिव्यसनं वाऽस्य शेषप्रकृतिभिरप्रतिकार्यम्; स्वचक्रपीडिता विरक्ता वाऽस्य प्रकृतयः कर्शिता निरुत्साहाः परस्पराद्वा भिन्नाः शक्या लोभयितुम्; अग्न्युदकव्याधिमरकदुर्भिक्षनिमित्तं क्षीणयुग्यपुरुषनिचयरक्षाविधानः परः' इति तदा विगृह्य यायात् । १५ ।

यदा वा पश्येत् 'मित्रमाक्रन्दश्च मे शूरवृद्धानुरक्तप्रकृतिः, विपरीतप्रकृतिः परः पार्ष्णिग्राहश्चासारश्च, शक्ष्यामि मित्रेणासारमाक्रन्देन पार्ष्णिग्राहं वा विगृह्य यातुम्' इति तदा विगृह्य यायात् । १६ ।

यदा वा फलमेकहार्यमल्पकालं पश्येत् तदा पार्ष्णिग्राहासाराभ्यां विगृह्य यायात् । १७ ।

विपर्यये संधाय यायात् । १८ ।

यदा वा पश्येत् 'न शक्यमेकेन यातुमवश्यं च यातव्यम्' इति तदा समहीनज्यायोभिः सामवायिकैः संभूय यायाद्, एकत्र निर्दिष्टेनांशेन, अनेकत्रानिर्दिष्टेनांशेन । १९ । तेषामसमवाये दण्डमन्यतमस्मान्निविष्टांशेन याचेत । २० । संभूयाभिगमनेन वा निर्विश्येत, ध्रुवे लाभे निर्दिष्टेनांशेन, अध्रुवे लाभांशेन । २१ ।

---

7 T °पचारिताः. – T मित्रभाव्यप्रयातो. 10 G T परिवृध्या. 12 G_1 T -प्रकृतविगृह्या°. 13 G_1 °सननेतुप्राति°, T °सने तु प्राति°. 15 G_1 परस्पराला, T परस्पराद् (for °द्वा). – G_1 -निमन्त्रं, T -निमग्नः (for -निमित्तं). – G_2 $M_{1.3}$ om. तदा. 20 G_1 अन्यतस्मान्, T अन्यतरस्मिन्, Cs अन्यतमस्मिन्. 21 G_1 ध्रुवे (for अध्रुवे).

अंशो दण्डसमः पूर्वः प्रयाससम उत्तमः ।
विलोपो वा यथालाभं प्रक्षेपसम एव वा ॥ २२ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे विगृह्यासनं संधायासनं विगृह्ययानं संधाययानं संभूयप्रयाणं च चतुर्थोऽध्यायः । आदितो द्विशततमः ।

५

[अष्टशततमं प्रकरणम् – यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता; नवशततमं प्रकरणम् – क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनाम्; दशशततमं प्रकरणम् – सामवायिकविपरिमर्शः]

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेत्यमित्रमभियायात्, तत्सिद्धौ यातव्यम् । १ । अमित्रसिद्धौ हि यातव्यः साहाय्यं दद्यान्नामित्रो यातव्यसिद्धौ । २ ।

गुरुव्यसनं यातव्यं लघुव्यसनममित्रं वेति 'गुरुव्यसनं सौकर्यतो यायाद्' इत्याचार्याः । ३ । नेति कौटिल्यः । ४ । लघुव्यसनममित्रं यायात् । ५ । लघ्वपि हि व्यसनमभियुक्तस्य कृच्छ्रं भवति । ६ । सत्यं गुर्वपि गुरुतरं भवति । ७ । अनभियुक्तस्तु लघुव्यसनः सुखेन व्यसनं प्रतिकृत्यामित्रो यातव्यमभिसरेत्, पार्ष्णिं वा गृह्णीयात् । ८ ।

यातव्ययौगपद्ये गुरुव्यसनं न्यायवृत्ति लघुव्यसनमन्यायवृत्ति विरक्तप्रकृतिं वेति विरक्तप्रकृतिं यायात् । ९ । गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति, लघुव्यसनमन्यायवृत्तिमुपेक्षन्ते, विरक्ता बलवन्तमप्युच्छिन्दन्ति । १० । तस्माद्विरक्तप्रकृतिमेव यायात् । ११ ।

क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेति 'क्षीणलुब्धप्रकृतिं यायात्, क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयः सुखेनोपजापं पीडां वोपगच्छन्ति, नापचरिताः प्रधानावग्रहसाध्याः' इत्याचार्याः । १२ । नेति कौटिल्यः । १३ । क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयो भर्तरि स्निग्धा भर्तृहिते तिष्ठन्ति, उपजापं वा विसंवादयन्ति, अनुरागे सार्वगुण्यमिति । १४ । तस्मादपचरितप्रकृतिमेव यायात् । १५ ।

बलवन्तमन्यायवृत्तिं दुर्बलं वा न्यायवृत्तिमिति बलवन्तमन्यायवृत्तिं यायात् ।१६। बलवन्तमन्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति, निष्पातयन्ति, अमित्रं वाऽस्य भजन्ते । १७ । दुर्बलं तु न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयः परिगृह्णन्ति, अनुनिष्पतन्ति वा । १८ ।

·7. 5

2 G1 T स (for हि). 6 T om. हि. – G2 M तु ध्रुवं (for कृच्छ्रं). 8 G1 M प्रतिकृतामित्रो. – G M T om. वा, [Cs]. 12 T प्रधाना अवग्रह-. 16 बलवन्तमन्यायवृत्तिं यायात् missing in T. 17 M प्रकृतयो नुगृह्णन्ति. 18 G2 प्रगृह्णन्ति.

अवक्षेपेण हि सतामसतां प्रग्रहेण च ।
अभूतानां च हिंसानामधर्म्याणां प्रवर्तनैः ॥ १९ ॥
उचितानां चरित्राणां धर्मिष्ठानां निवर्तनैः ।
अधर्मस्य प्रसङ्गेन धर्मस्यावग्रहेण च ॥ २० ॥
अकार्याणां च करणैः कार्याणां च प्रणाशनैः ।
अप्रदानैश्च देयानामदेयानां च साधनैः ॥ २१ ॥
अदण्डनैश्च दण्ड्यानामदण्ड्यानां च दण्डनैः ।
अग्राह्याणामुपग्राहैर्ग्राह्याणां चानभिग्रहैः ॥ २२ ॥
अनर्थ्यानां च करणैरर्थ्यानां च विघातनैः ।
अरक्षणैश्च चोरेभ्यः स्वयं च परिमोषणैः ॥ २३ ॥
पातैः पुरुषकाराणां कर्मणां गुणदूषणैः ।
उपघातैः प्रधानानां मान्यानां चावमाननैः ॥ २४ ॥
विरोधनैश्च वृद्धानां वैषम्येणानृतेन च ।
कृतस्याप्रतिकारेण स्थितस्याकरणेन च ॥ २५ ॥
राज्ञः प्रमादालस्याभ्यां योगक्षेमवधेन वा ।
प्रकृतीनां क्षयो लोभो वैराग्यं चोपजायते ॥ २६ ॥
क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् ।
विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् ॥ २७ ॥

तस्मात्प्रकृतीनां क्षयलोभविरागकारणानि नोत्पादयेत्, उत्पन्नानि वा सद्यः प्रतिकुर्वीत । २८ ।

क्षीणा लुब्धा विरक्ता वा प्रकृतय इति । २९ । क्षीणाः पीडनोच्छेदनभयात् सद्यः संधिं युद्धं निष्पतनं वा रोचयन्ते । ३० । लुब्धा लोभेनासंतुष्टाः परोपजापं लिप्सन्ते । ३१ । विरक्ताः पराभियोगमभ्युत्तिष्ठन्ते । ३२ ।

तासां हिरण्यधान्यक्षयः सर्वोपघाती कृच्छ्रप्रतीकारश्च, युग्यपुरुषक्षयो हिरण्यधान्यसाध्यः । ३३ । लोभ ऐकदेशिको मुख्यायत्तः परार्थेषु शक्यः प्रतिहन्तुमादातुं वा । ३४ । विरागः प्रधानावग्रहसाध्यः । ३५ । निष्प्रधाना हि प्रकृतयो भोग्या भवन्त्यनुपजाप्याश्चान्येषाम्, अनापत्सहास्तु । ३६ । प्रकृतिमुख्यप्रग्रहैस्तु बहुधा भिन्ना गुप्ता भवन्त्यापत्सहाश्च । ३७ ।

---

19 G_1 T अपक्षेपेण. 20 $M_{1.3}$ च मित्राणां (for चरित्राणां). 22 G_1 om. अदण्ड्यानां. – T दण्ड्यानां चण्डदण्डनैः. 23 G_1 स्व च, T स्वानां च (for स्वयं च). 26 T योगक्षेमविधावपि. – Cs -वधेन च. 30 G_1 T सिद्धिं (for संधिं). 33 M -प्रतिकारश्च. 34 G_1 T मुख्यायुक्तः.

सामवायिकानामपि संधिविग्रहकारणान्यवेक्ष्य शक्तिशौचयुक्तैः संभूय यायात् । ३८ । शक्तिमान् हि पार्ष्णिग्रहणे यात्रासाहाय्यदाने वा शक्तः, शुचिः सिद्धौ चासिद्धौ च यथास्थितकारी । ३९ ।

तेषां ज्यायसैकेन द्वाभ्यां समाभ्यां वा संभूय यातव्यमिति द्वाभ्यां समाभ्यां श्रेयः । ४० । ज्यायसा ह्यवगृहीतश्चरति, समाभ्यामतिसंधानाधिक्ये वा । ४१ । तौ हि सुखौ भेदयितुम्, दुष्टश्चैको द्वाभ्यां नियन्तुं भेदोपग्रहं चोपगन्तुम् । ४२ ।

समेनैकेन द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेति द्वाभ्यां हीनाभ्यां श्रेयः । ४३ । तौ हि द्विकार्यसाधकौ वश्यौ च भवतः । ४४ ।

कार्यसिद्धौ तु –

कृतार्थोऽज्यायसो गूढः सापदेशमपस्रवेत् ।
अशुचेः शुचिवृत्तात्तु प्रतीक्षेता विसर्जनात् ॥ ४५ ॥
सत्त्रादपसरेद्यत्तः कलत्रमपनीय वा ।
समादपि हि लब्धार्थाद्विश्वस्तस्य भयं भवेत् ॥ ४६ ॥
ज्यायस्त्वे चापि लब्धार्थः समोऽपि परिकल्पते ।
अभ्युच्चितश्चाविश्वास्यो वृद्धिश्चित्तविकारिणी ॥ ४७ ॥
विशिष्टादल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखो व्रजेत् ।
अनंशो वा ततोऽस्याङ्के प्रहृत्य द्विगुणं हरेत् ॥ ४८ ॥
कृतार्थस्तु स्वयं नेता विसृजेत्सामवायिकान् ।
अपि जीयेत न जयेन्मण्डलेष्टस्तथा भवेत् ॥ ४९ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्शश्च पञ्चमोऽध्यायः । आदितः त्रिंशततमः ।

६

[एकादशशततमं प्रकरणम् – संहितप्रयाणिकम् ; द्वादशशततमं प्रकरणम् – परिपणितापरिपणितापसृतसंधयः]

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमतिसंदध्यात् । १ । सामन्तं संहितप्रयाणे योज-

---

38 G M T -शौचयुक्तौ, Cs -शौचयुक्तेन, [em.]. 39 T om. हि. – M पार्ष्णिग्रहेण. – G M T इति at the end, [em. omission]. 42 G_1 चे गन्तुम्, T च गन्तुम्. – G M T इति at the end, [em. omission]. 44 G_1 T तौ द्विद्विकार्य-. 45 G M T कृतार्थो ज्यायसो, [Cs]. 46 G_1 सत्रादवसरेभ्यत्तः, T सत्राद्यवसरेभ्यत्ताः. 47 G_1 समो विपरितल्पते, G_2 $M_{1,3}$ समोऽपि परिकल्प्यते, T समो विपरिकल्प्यते. 48 G_1 °दमप्यंशं, T दमंशं. – G M_2 T प्रगृह्य द्विगुणं. 49 G_2 नैतान् (for नेता).

येत् 'त्वमितो याहि, अहमितो यास्यामि, समानो लाभः' इति । २ । लाभसाम्ये संधिः, वैषम्ये विक्रमः । ३ ।

संधिः परिपणितश्चापरिपणितश्च । ४ । 'त्वमेतं देशं याहि, अहमिमं देशं यास्यामि' इति परिपणितदेशः । ५ । 'त्वमेतावन्तं कालं चेष्टस्व, अहमेतावन्तं कालं चेष्टिष्ये' इति परिपणितकालः । ६ । 'त्वमेतावत्कार्यं साधय, अहमिदं कार्यं साधयिष्यामि' इति परिपणितार्थः । ७ ।

यदि वा मन्येत 'शैलवननदीदुर्गमटवीव्यवहितं छिन्नधान्यपुरुषवीवधासारमयवसेन्धनोदकमविज्ञातं प्रकृष्टमन्यभावदेशीयं वा सैन्यव्यायामानामलब्धभौमं वा देशं परो यास्यति, विपरीतमहम्' इत्येतस्मिन् विशेषे परिपणितदेशं संधिमुपेयात् । ८ ।

यदि वा मन्येत 'प्रवर्षोष्णशीतमतिव्याधिप्रायमुपक्षीणाहारोपभोगं सैन्यव्यायामानां चौपरोधिकं कार्यसाधनानामूनमतिरिक्तं वा कालं परश्चेष्टिष्यते, विपरीतमहम्' इत्येतस्मिन् विशेषे परिपणितकालं संधिमुपेयात् । ९ ।

यदि वा मन्येत 'प्रत्यादेयं प्रकृतिकोपकं दीर्घकालं महाक्षयव्ययमल्पमनर्थानुबन्धमकल्यमधर्म्यं मध्यमोदासीनविरुद्धं मित्रोपघातकं वा कार्यं परः साधयिष्यति, विपरीतमहम्' इत्येतस्मिन् विशेषे परिपणितार्थं संधिमुपेयात् । १० ।

एवं देशकालयोः कालकार्ययोर्देशकार्ययोर्देशकालकार्याणां चावस्थापनात्सप्तविधः परिपणितः । ११ ।

तस्मिन् प्रागेवारभ्य प्रतिष्ठाप्य च स्वकर्माणि परकर्मसु विक्रमेत । १२ ।

व्यसनत्वरावमानालस्ययुक्तमज्ञं वा शत्रुमतिसंधातुकामो देशकालकार्याणामनवस्थापनात् 'संहितौ स्वः' इति संधिविश्वासेन परच्छिद्रमासाद्य प्रहरेदित्यपरिपणितः । १३ ।

तत्रैतद्भवति । १४ ।—

सामन्तेनैव सामन्तं विद्वानायोज्य विग्रहे ।
ततोऽन्यस्य हरेद्भूमिं छित्त्वा पक्षं समन्ततः ॥ १५ ॥

संधेरकृतचिकीर्षा कृतश्लेषणं कृतविदूषणमवशीर्णक्रिया च । १६ । विक्रमस्य प्रकाशयुद्धं कूटयुद्धं तूष्णींयुद्धम् । १७ । इति संधिविक्रमौ । १८ ।

7.6

7 G_1 त्वमेव तावत्. – G_1 अहदं, T अहमेतावत्. 8 M om. अहम् (after विपरीतम्). 9 T गहर्षोष्ण-. 10 G_1 T प्रकृतिकोपं. – G_1 अधर्म्यमध्यमो°. 15 T जित्वा (for छित्त्वा). – G_1 T पक्षसमन्ततः.

अपूर्वस्य संधेः सानुबन्धैः सामादिभिः पर्येषणं समहीनज्यायसां च यथाबल-मवस्थापनमकृतचिकीर्षा । १९ ।

कृतस्य प्रियहिताभ्यामुभयतः परिपालनं यथासंभाषितस्य च निबन्धनस्यानुवर्तनं रक्षणं च 'कथं परस्मान्न भिद्येत' इति कृतश्लेषणम् । २० ।

परस्यापसंधेयतां दूष्यातिसंधानेन स्थापयित्वा व्यतिक्रमः कृतविदूषणम् । २१ ।

भृत्येन मित्रेण वा दोषापसृतेन प्रतिसंधानमवशीर्णक्रिया । २२ । तस्यां गतागतश्चतुर्विधः – कारणाद्गतागतो, विपरीतः, कारणाद्गतोऽकारणादागतो, विपरीतश्चेति । २३ ।

स्वामिनो दोषेण गतो गुणेनागतः परस्य गुणेन गतो दोषेणागत इति कारणाद्गतागतः संधेयः । २४ ।

स्वदोषेण गतागतो गुणमुभयोः परित्यज्य अकारणाद्गतागतः चलबुद्धिरसंधेयः । २५ ।

स्वामिनो दोषेण गतः परस्मात्स्वदोषेणागत इति कारणाद्गतोऽकारणादागतः तर्कयितव्यः 'परप्रयुक्तः स्वेन वा दोषेणापकर्तुकामः, परस्योच्छेत्तारममित्रं मे ज्ञात्वा प्रतिघातभयादागतः, परं वा मामुच्छेत्तुकामं परित्यज्यानृशंस्यादागतः' इति । २६ । ज्ञात्वा कल्याणबुद्धिं पूजयेद्, अन्यथाबुद्धिमपकृष्टं वासयेत् । २७ ।

स्वदोषेण गतः परदोषेणागत इत्यकारणाद्गतः कारणादागतः तर्कयितव्यः 'छिद्रं मे पूरयिष्यति, उचितोऽयमस्य वासः, परत्रास्य जनो न रमते, मित्रैर्मे संहितः, शत्रुभिर्विगृहीतः, लुब्धक्रूरादाविग्नः शत्रुसंहिताद्वा परस्मात्' इति । २८ । ज्ञात्वा यथाबुद्ध्यवस्थापयितव्यः । २९ ।

'कृतप्रणाशः शक्तिहानिर्विद्यापण्यत्वमाशानिर्वेदो देशलौल्यमविश्वासो बलवद्विग्रहो वा परित्यागस्थानम्' इत्याचार्याः । ३० । भयमवृत्तिरमर्ष इति कौटिल्यः । ३१ ।

इहापकारी त्याज्यः, परापकारी संधेयः, उभयापकारी तर्कयितव्य इति समानम् । ३२ ।

असंधेयेन त्ववश्यं संधातव्ये यतः प्रभावस्ततः प्रतिविदध्यात् । ३३ ।

सोपकारं व्यवहितं गुप्तमायुःक्षयादिति ।
वासयेदरिपक्षीयमवशीर्णक्रियाविधौ ॥ ३४ ॥
विक्रमयेद्भर्तरि वा सिद्धं वा दण्डचारिणम् ।
कुर्यादमित्राटवीषु प्रत्यन्ते वाऽन्यतः क्षिपेत् ॥ ३५ ॥

---

20 M निबन्धस्य. – G_1 T °स्यावर्तनं. 21 G_1 परस्याव°. – G_1 M -संधेयता (for °तां). 24 G_1 °गन्तः संधेयः, G_2 °गतोऽनुसंधेयः. 27 G_1 M अपकृष्टां. 28 G_1 M परदोषेण गतः. – G_1 आविग्नं. 33 G M T असंधेयत्वेन, [Cs].

पण्यं कुर्यादसिद्धं वा सिद्धं वा तेन संवृतम् ।
तस्यैव दोषेणादूष्य परसंधेयकारणात् ॥ ३६ ॥
अथ वा शमयेदेनमायत्यर्थमुपांशुना ।
आयत्यां च वधप्रेप्सुं दृष्ट्वा हन्याद्गतागतम् ॥ ३७ ॥
अरितोऽभ्यागतो दोषः शत्रुसंवासकारितः ।
सर्पसंवासधर्मित्वान्नित्योद्वेगेन दूषितः ॥ ३८ ॥
जायते प्लक्षबीजाशात्कपोतादिव शाल्मलेः ।
उद्वेगजननो नित्यं पश्चादपि भयावहः ॥ ३९ ॥
प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टे देशे काले च विक्रमः ।
विभीषणमवस्कन्दः प्रमादव्यसनार्दनम् ॥ ४० ॥
एकत्र त्यागघातौ च कूटयुद्धस्य मातृका ।
योगगूढोपजापार्थं तूष्णींयुद्धस्य लक्षणम् ॥ ४१ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे संहितप्रयाणिकं परिपणितापरिपणितापसृताश्च संधयः षष्ठोऽध्यायः । आदितः चतुःशततमः ।

७

[त्रयोदशशतं प्रकरणम् – द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः]

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमुपगृह्णीयात् । १ । सामन्तं सामन्तेन संभूय यायात्, यदि वा मन्येत ' पार्ष्णिं मे न ग्रहीष्यति, पार्ष्णिग्राहं वारयिष्यति, यातव्यं नाभिसरिष्यति, बलद्वैगुण्यं मे भविष्यति, वीवधासारौ मे प्रवर्तयिष्यति, परस्य वारयिष्यति, बह्वाबाधे मे पथि कण्टकान्मर्दयिष्यति, दुर्गाटव्यपसारेषु दण्डेन चरिष्यति, यातव्यमविषह्ये दोषे संधौ वा स्थापयिष्यति, लब्धलाभांशो वा शत्रूनन्यान्मे विश्वासयिष्यति ' इति । २ ।

द्वैधीभूतो वा कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं सामन्तानामन्यतममालिप्सेत । ३ । तेषां ज्यायसोऽधिकेनांशेन समात्समेन हीनाद्धीनेनेति समसंधिः । ४ । विपर्यये विषमसंधिः । ५ । तयोर्विशेषलाभादतिसंधिः । ६ ।

---

37 T वधप्रेप्सुदृष्ट्वा. 38 G1 आरितो, G2 T आदितो. 40 G1 T निर्दिष्टो. – T च विभ्रमः. 41 G M योगगूढाप-.

7. 7

On begins with this chapter. 2 G1 T om. पार्ष्णिग्राहं वारयिष्यति. – G M T बलवद्वैगुण्यं, [On]. – G1 T om. परस्य वारयिष्यति. – G1 मे पनि कण्टकान्, T मेऽवनिकण्टकान्.

व्यसनिनमपायस्थाने सक्तमनर्थिनं वा ज्यायांसं हीनो बलसमेन लाभेन पणेत । ७ । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् । ८ ।

एवंभूतो वा हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं संभाव्यार्थाभिसारी मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा ज्यायांसं हीनो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत । ९ । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्, अन्यथा विक्रमेत । १० ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमुपस्थितानर्थं वा ज्यायांसं हीनो दुर्गमित्रप्रतिष्टब्धो वा ह्रस्वमध्वानं यातुकामः शत्रुम् अयुद्धमेकान्तसिद्धिं वा लाभमादातुकामो बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत । ११ । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् । १२ ।

अरन्ध्रव्यसनो वा ज्यायान् दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामो दूष्यदण्डं प्रवासयितुकामो दूष्यदण्डमावाहयितुकामो वा पीडनीयमुच्छेदनीयं च हीनेन व्यथयितुकामः संधिप्रधानो वा कल्याणबुद्धिर्हीनं लाभं प्रतिगृह्णीयात् । १३ । कल्याणबुद्धिना संभूयार्थं लिप्सेत, अन्यथा विक्रमेत । १४ ।

एवं समः सममतिसंदध्यादनुगृह्णीयाद्वा । १५ ।

परानीकस्य प्रत्यनीकं मित्राटवीनां वा, शत्रोर्विभूमीनां देशिकं मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा समो बलसमेन लाभेन पणेत । १६ । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्, अन्यथा विक्रमेत । १७ ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमनेकविरुद्धमन्यतो लभमानो वा समो बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत । १८ । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् । १९ ।

एवंभूतो वा समः सामन्तायत्तकार्यः कर्तव्यबलो वा बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत । २० । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्, अन्यथा विक्रमेत । २१ ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमभिहन्तुकामः स्वारब्धमेकान्तसिद्धिं वाऽस्य कर्मोपहन्तुकामो मूले यात्रायां वा प्रहर्तुकामो यातव्याद्भूयो लभमानो वा ज्यायांसं हीनं समं वा भूयो याचेत । २२ । भूयो वा याचितः स्वबलरक्षार्थं दुर्धर्षमन्यदुर्गमासारमटवीं वा परदण्डेन मर्दितुकामः प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा परदण्डं क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः परदण्डमादातुकामो वा भूयो दद्यात् । २३ ।

ज्यायान् वा हीनं यातव्यापदेशेन हस्ते कर्तुकामः परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकामः, त्यागं वा कृत्वा प्रत्यादातुकामो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत । २४ । पणित-

---

9 G T om. वा (after एवंभूतो). 11 G_2 T एकान्तसिद्धं. – T om. वा (before लाभम्). 13 G $M_{2.3}$ कल्याणबुद्धिहीनं. 15 T सममतिः सं°. 16 G_1 T देशिकमूल-. -G M T समबलेन, [em.]. 18 G M T समबलाद्, [em.]. 20 M समन्तायत्त- (corr. in M_2). 22 T एकान्तसिद्धं. 23 प्रकृष्टे ...... योक्तुकामः missing in T. 24 G M T ज्यायांसं वा हीनं वा, [Cs].

स्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् । २५ । यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत्, दूष्यामित्राटवीदण्डं वाऽस्मै दद्यात् । २६ ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायान् हीनं बलसमेन लाभेन पणेत । २७ । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् । २८ ।

एवंभूतं वा हीनं ज्यायान् बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत । २९ । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा संदध्यात् । ३० ।

आदौ बुध्येत पणितः पणमानश्च कारणम् ।
ततो वितर्क्योभयतो यतः श्रेयस्ततो व्रजेत् ॥ ३१ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः सप्तमोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चशततमः ।

८

[चतुर्दशशततमं प्रकरणम् – यातव्यवृत्तिः ; पञ्चदशशततमं प्रकरणम् – अनुग्राह्यमित्रविशेषाः]

यातव्योऽभियास्यमानः संधिकारणमादातुकामो विहन्तुकामो वा सामवायिकानामन्यतमं लाभद्वैगुण्येन पणेत । १ । पणमानः क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीराबाधांश्चास्य वर्णयेत् । २ । प्रतिपन्नमर्थेन योजयेत् । ३ । वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् । ४ ।

दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः स्वारब्धां वा यात्रासिद्धिं विघातयितुकामो मूले यात्रायां वा प्रहर्तुकामो यातव्यसंहितः पुनर्याचितुकामः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रस्तस्मिन्नविश्वस्तो वा तदात्वे लाभमल्पमिच्छेत्, आयत्यां प्रभूतम् । ५ ।

मित्रोपकारममित्रोपघातमर्थानुबन्धमवेक्षमाणः पूर्वोपकारकं कारयितुकामो भूयस्तदात्वे महान्तं लाभमुत्सृज्यायत्यामल्पमिच्छेत् । ६ ।

दूष्यामित्राभ्यां मूलहरेण वा ज्यायसा विगृहीतं त्रातुकामस्तथाविधमुपकारं कारयितुकामः संबन्धावेक्षी वा तदात्वे चायत्यां च लाभं न प्रतिगृह्णीयात् । ७ ।

कृतसंधिरतिक्रमितुकामः परस्य प्रकृतिकर्शनं मित्रामित्रसंधिविश्लेषणं वा कर्तुकामः पराभियोगाच्छङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा याचेत । ८ । तमितरस्तदात्वे चायत्यां च क्रममवेक्षेत । ९ । तेन पूर्वे व्याख्याताः । १० ।

---

31 Cn अतो, Cs आतो (for आदौ).

7. 8

1 T यातव्यो हि यास्य°. – G_1 T विहन्तुकामो साम°. 2 G $M_{1.2}$ T प्रपणितः, M_3 पणितः, Cs प्रपणिता, [Cn]. 5 G_1 T स्वारब्धं वा यात्रासिद्धं. – G_1 M T प्रतिहर्तु°, G_2 प्रतिकर्तु° (in ZDMG), [em. Cf. 7. 7. 22]. 9 G $M_{1.2}$ T अपेक्षेत.

अरिविजिगीष्वोस्तु स्वं स्वं मित्रमनुगृह्णतोः शक्यकल्यभव्यारम्भिस्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः । ११ । शक्यारम्भी विषह्यं कर्मारभते, कल्यारम्भी निर्दोषम्, भव्यारम्भी कल्याणोदयम् । १२ । स्थिरकर्मा नासमाप्य कर्मोपरमते । १३ । अनुरक्तप्रकृतिः सुसहायत्वादल्पेनाप्यनुग्रहेण कार्यं साधयति । १४ । त एते कृतार्थाः सुखेन प्रभूतं चोपकुर्वन्ति । १५ । अतः प्रतिलोमा नानुग्राह्याः । १६ ।

तयोरेकपुरुषानुग्रहे यो मित्रं मित्रतरं वाऽनुगृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । १७ । मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति, क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरः । १८ । कृतार्थश्च शत्रुर्वैगुण्यमेति । १९ ।

मध्यमं त्वनुगृह्णतोर्यो मध्यमं मित्रं मित्रतरं वाऽनुगृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । २० । मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति, क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरः । २१ । मध्यमश्चेदनुगृहीतो विगुणः स्यादमित्रोऽतिसंधत्ते । २२ । कृतप्रयासं हि मध्यमामित्रमपसृतमेकार्थोपगतं प्राप्नोति । २३ ।

तेनोदासीनानुग्रहो व्याख्यातः । २४ ।

मध्यमोदासीनयोर्बलांशदाने यः शूरं कृतास्त्रं दुःखसहमनुरक्तं वा दण्डं ददाति सोऽतिसंधीयते । २५ । विपरीतोऽतिसंधत्ते । २६ ।

यत्र तु दण्डः प्रतिहतस्तं वा चार्थमन्यांश्च साधयति तत्र मौलभृतश्रेणीमित्राटवीबलानामन्यतममुपलब्धदेशकालं दण्डं दद्यात्, अमित्राटवीबलं वा व्यवहितदेशकालम् । २७ ।

यं तु मन्येत 'कृतार्थो मे दण्डं गृह्णीयाद्, अमित्राटव्यभूम्यनृतुषु वा वासयेद्, अफलं वा कुर्याद्' इति, दण्डव्यासङ्गापदेशेन नैनमनुगृह्णीयात् । २८ । एवमवश्यं त्वनुग्रहीतव्ये तत्कालसहमस्मै दण्डं दद्यात् । २९ । आ समाप्तेश्चैनं वासयेद् योधयेच्च बलव्यसनेभ्यश्च रक्षेत् । ३० । कृतार्थाच्च सापदेशमपस्रावयेत् । ३१ । दूष्यामित्राटवीदण्डं वाऽस्मै दद्यात् । ३२ । यातव्येन वा संधायैनमतिसंदध्यात् । ३३ ।

समे हि लाभे संधिः स्याद्विषमे विक्रमो मतः ।
समहीनविशिष्टानामित्युक्ताः संधिविक्रमाः ॥ ३४ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे यातव्यवृत्तिः अनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च अष्टमोऽध्यायः । आदितः षट्शततमः ।

---

12 G M T कर्मारभेत, [Cn]. 14 G₁ T ससहाय°. 16 G M T प्रतिलोमे, [Cn]. 20 G₁ मध्यमं च नु°, T मध्यमं चानु°. 21 G₁ M मित्रात्मवृद्धिं (corr. in M₂). 27 G₁ M -मित्राबलानाम्. – G₁ °मुललब्ध°, T °मूलब्ध°. 28 G T °देशेनैनम्, M °देशनेनम्, [Cs]. 34 G M T उक्तः संधिविक्रमः, [Cn].

९

[षोडशशततमं प्रकरणम् – मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधयः, तत्र मित्रसंधिः हिरण्यसंधिश्च]

संहितप्रयाणे मित्रहिरण्यभूमिलाभानामुत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान् । १ । मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवतः, मित्रं हिरण्यलाभात् । २ । यो वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं साधयति । ३ ।

'त्वं चाहं च मित्रं लभावहे' इत्येवमादिः समसंधिः । ४ । 'त्वं मित्रम्' इत्येवमादिर्विषमसंधिः । ५ । तयोर्विशेषलाभादतिसंधिः । ६ ।

समसंधौ तु यः संपन्नं मित्रं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमवाप्नोति सोऽतिसंधत्ते । ७ । आपद्धि सौहृदस्थैर्यमुत्पादयति । ८ ।

मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यमनित्यं वश्यं वेति 'नित्यमवश्यं श्रेयः, तद्धि अनुपकुर्वदपि नापकरोति' इत्याचार्याः । ९ । नेति कौटिल्यः । १० । वश्यमनित्यं श्रेयः । ११ । यावदुपकरोति तावन्मित्रं भवति, उपकारलक्षणं मित्रमिति । १२ ।

वश्ययोरपि महाभोगमनित्यमल्पभोगं वा नित्यमिति 'महाभोगमनित्यं श्रेयः, महाभोगमनित्यमल्पकालेन महदुपकुर्वन्महान्ति व्ययस्थानानि प्रतिकरोति' इत्याचार्याः । १३ । नेति कौटिल्यः । १४ । नित्यमल्पभोगं श्रेयः । १५ । महाभोगमनित्यमुपकारभयादपक्रामति, उपकृत्य वा प्रत्यादातुमीहते । १६ । नित्यमल्पभोगं सातत्यादल्पमुपकुर्वन्महता कालेन महदुपकरोति । १७ ।

गुरुसमुत्थं महन्मित्रं लघुसमुत्थमल्पं वेति 'गुरुसमुत्थं महन्मित्रं प्रतापकरं भवति, यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयति' इत्याचार्याः । १८ । नेति कौटिल्यः । १९ । लघुसमुत्थमल्पं श्रेयः । २० । लघुसमुत्थमल्पं मित्रं कार्यकालं नातिपातयति दौर्बल्याच्च यथेष्टभोग्यं भवति, नेतरत्प्रकृष्टभौमम् । २१ ।

विक्षिप्तसैन्यमवश्यसैन्यं वेति 'विक्षिप्तं सैन्यं शक्यं प्रतिसंहर्तुं वश्यत्वाद्' इत्याचार्याः । २२ । नेति कौटिल्यः । २३ । अवश्यसैन्यं श्रेयः । २४ । अवश्यं हि शक्यं सामादिभिर्वश्यं कर्तुम्, नेतरत्कार्यव्यासक्तं प्रतिसंहर्तुम् । २५ ।

पुरुषभोगं हिरण्यभोगं वा मित्रमिति 'पुरुषभोगं मित्रं श्रेयः, पुरुषभोगं मित्रं प्रतापकरं भवति, यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयति' इत्याचार्याः । २६ । नेति

---

7. 9

2 G M T मित्रहिरण्यलाभात्, [Cn]. 4, 5 G_2 इत्येवमादिभिः. 18 M वेति समुत्थं. 20 Ss. 20–23 missing in M (also G_2? Cf. ZDMG, 71, 426. M_2 adds them in the margin). 21 G_1 T लघुसमुत्थाल्पं (so p).

कौटिल्यः । २७ । हिरण्यभोगं मित्रं श्रेयः । २८ । नित्यो हि हिरण्येन योगः कदाचिद्दण्डेन । २९ । दण्डश्च हिरण्येनान्ये च कामाः प्राप्यन्त इति । ३० ।

हिरण्यभोगं भूमिभोगं वा मित्रमिति 'हिरण्यभोगं गतिमत्त्वात्सर्वव्ययप्रतीकारकरम्' इत्याचार्याः । ३१ । नेति कौटिल्यः । ३२ । मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवत इत्युक्तं पुरस्तात् । ३३ । तस्माद्भूमिभोगं मित्रं श्रेय इति । ३४ ।

तुल्ये पुरुषभोगे विक्रमः क्लेशसहत्वमनुरागः सर्वबललाभो वा मित्रकुलाद्विशेषः । ३५ ।

तुल्ये हिरण्यभोगे प्रार्थितार्थता प्राभूत्यमल्पप्रयासता सातत्यं च विशेषः । ३६ ।

तत्रैतद्भवति । ३७ ।

नित्यं वश्यं लघूत्थानं पितृपैतामहं महत् ।
अद्वैध्यं चेति संपन्नं मित्रं षड्गुणमुच्यते ॥ ३८ ॥
ऋते यदर्थं प्रणयाद्रक्ष्यते यच्च रक्षति ।
पूर्वोपचितसंबन्धं तन्मित्रं नित्यमुच्यते ॥ ३९ ॥
सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं वश्यमुच्यते ।
एकतोभोग्युभयतः सर्वतोभोगि चापरम् ॥ ४० ॥
आदातृ वा दातृपि वा जीवत्यरिपु हिंसया ।
मित्रं नित्यमवश्यं तद्दुर्गाटव्यपसारि च ॥ ४१ ॥
अन्यतो विगृहीतं यल्लघुव्यसनमेव वा ।
संधत्ते चोपकाराय तन्मित्रं वश्यमध्रुवम् ॥ ४२ ॥
एकार्थेनाथ संबद्धमुपकार्यविकारि च ।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥ ४३ ॥
मित्रभावादध्रुवं मित्रं शत्रुसाधारणाच्चलम् ।
न कस्यचिदुदासीनं द्वयोरुभयभावि तत् ॥ ४४ ॥
विजिगीषोरमित्रं यन्मित्रमन्तर्धितां गतम् ।
उपकारेऽनिविष्टं वाऽशक्तं वाऽनुपकारि तत् ॥ ४५ ॥
प्रियं परस्य वा रक्ष्यं पूज्यं संबद्धमेव वा ।
अनुगृह्णाति यन्मित्रं शत्रुसाधारणं हि तत् ॥ ४६ ॥

---

29 T om. हि. 30 M हिरण्येनान्येन च. 31 G M T मतिमत्त्वात्, [Cn]. 36 G_1 सतत्याच्च, G_2 M T सातत्याच्च, [Cn]. 38 G_1 T षड्गुण्यम्. 39 T यश्च रक्षति. 41 T °व्यवसायि च. 42 G T विगृहीतं वा, M विगृहीतं (om. यल्), [Cs]. 43 G M T एकार्थेनार्थसंबन्धम्, [em.]. 45 G M T निविष्टं (for °ऽनि°) [em.]. – G M T शक्तं, [Cs]. 46 G M T पूज्यं संबन्धम्, Cn Cs पूज्यसंबन्धम्, [em.].

प्रकृष्टभौमं संतुष्टं बलवच्चालसं च यत् ।
उदासीनं भवत्येतद्व्यसनादवमानितम् ॥ ४७ ॥
अरेर्नेतुश्च यद्वृद्धिं दौर्बल्यादनुवर्तते ।
उभयस्याप्यविद्विष्टं विद्यादुभयभावि तत् ॥ ४८ ॥
कारणाकारणध्वस्तं कारणाकारणागतम् ।
यो मित्रं समुपेक्षेत स मृत्युमुपगूहति ॥ ४९ ॥

क्षिप्रमल्पो लाभश्चिरान्महानिति वा ' क्षिप्रमल्पो लाभः कार्यदेशकालसंवादकः श्रेयान् ' इत्याचार्याः । ५० । नेति कौटिल्यः । ५१ । चिरादविनिपाती बीजसधर्मा महाँल्लाभः श्रेयान्, विपर्यये पूर्वः । ५२ ।

एवं दृष्ट्वा ध्रुवे लाभे लाभांशे च गुणोदयम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो यायात्संहितः सामवायिकैः ॥ ५३ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ मित्रसंधिः हिरण्यसंधिश्च नवमोऽध्यायः । आदितः सप्तशततमः ।

१०

[षोडशशततमं प्रकरणम् – मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधयः, तत्र भूमिसंधिः]

' त्वं चाहं च भूमिं लभावहे ' इति भूमिसंधिः । १ ।

तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थः संपन्नां भूमिमवाप्नोति सोऽतिसंधत्ते । २ ।

तुल्ये संपन्नालाभे यो बलवन्तमाक्रम्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसंधत्ते । ३ । भूमिलाभं शत्रुकर्शनं प्रतापं च हि प्राप्नोति । ४ । दुर्बलाद्भूमिलाभे सत्यं सौकर्यं भवति । ५ । दुर्बल एव च भूमिलाभः, तत्सामन्तश्च मित्रममित्रभावं गच्छति । ६ ।

तुल्ये बलीयस्त्वे यः स्थितशत्रुमुत्पाट्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसंधत्ते । ७ । दुर्गावाप्तिर्हि स्वभूमिरक्षणममित्राटवीप्रतिषेधं च करोति । ८ ।

चलामित्राद्भूमिलाभे शक्यसामन्ततो विशेषः । ९ । दुर्बलसामन्ता हि क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा भवति । १० । विपरीता बलवत्सामन्ता कोशदण्डावच्छेदनी च भूमिर्भवति । ११ ।

---

49 G_1 M T °करणध्वस्तं. – G_1 M T °करणागतम्. 50 T -कालसंपादकः.

7. 10

2 G_1 T -स्थितार्थसंपन्नां. 5 G_1 T सौन्दर्यं. 7 G $M_{1.3}$ स्थितश्शत्रुम्. 8 T om. हि. – G M T -रक्षणं मित्रा°, [Cn]. 10 G M T भवन्ति, [Cn]. 11 T °च्छेदेन नीचभूमिर्.

संपन्ना नित्यामित्रा मन्दगुणा वा भूमिरनित्यामित्रेति ‘संपन्ना नित्यामित्रा श्रेयसी भूमिः; संपन्ना हि कोशदण्डौ संपादयति, तौ चामित्रप्रतिघातकौ’ इत्याचार्याः । १२ । नेति कौटिल्यः । १३ । नित्यामित्रालाभे भूयान् शत्रुलाभो भवति । १४ । नित्यश्च शत्रुरुपकृते चापकृते च शत्रुरेव भवति, अनित्यस्तु शत्रुरुपकाराद्नपकाराद्वा शाम्यति । १५ ।

यस्या हि भूमेर्बहुदुर्गाश्चोरगणैर्म्लेच्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः प्रत्यन्ताः सा नित्यामित्रा, विपर्यये त्वनित्यामित्रा । १६ ।

अल्पा प्रत्यासन्ना महती व्यवहिता वा भूमिरिति अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसी । १७ । सुखा हि प्राप्तुं पालयितुमभिसारयितुं च भवति । १८ । विपरीता व्यवहिता । १९ ।

व्यवहितयोरपि दण्डधारणाऽऽत्मधारणा वा भूमिरिति आत्मधारणा श्रेयसी ।२०। सा हि स्वसमुत्थाभ्यां कोशदण्डाभ्यां धार्यते । २१ । विपरीता दण्डधारणा दण्डस्थानम् । २२ ।

बालिशात्प्राज्ञाद्वा भूमिलाभ इति बालिशाद्भूमिलाभः श्रेयान् । २३ । सुप्राप्यानुपाल्या हि भवति, अप्रत्यादेया च । २४ । विपरीता प्राज्ञादनुरक्ता । २५ ।

पीडनीयोच्छेदनीययोरुच्छेदनीयाद्भूमिलाभः श्रेयान् । २६ । उच्छेदनीयो ह्यनपाश्रयो दुर्बलापाश्रयो वाऽभियुक्तः कोशदण्डावादायापसर्तुकामः प्रकृतिभिस्त्यज्यते, न पीडनीयो दुर्गमित्रप्रतिष्टब्धः । २७ ।

दुर्गप्रतिष्टब्धयोरपि स्थलनदीदुर्गीयाभ्यां स्थलदुर्गीयाद्भूमिलाभः श्रेयान् । २८ । स्थालेयं हि सुरोधावमर्दावस्कन्दमनिःस्राविशत्रु च । २९ । नदीदुर्गं तु द्विगुणक्लेशकरम्, उदकं च पातव्यं वृत्तिकरं चामित्रस्य । ३० ।

नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यां नदीदुर्गीयाद्भूमिलाभः श्रेयान् । ३१ । नदीदुर्गं हि हस्तिस्तम्भसंक्रमसेतुबंधनौभिः साध्यमनित्यगाम्भीर्यमवस्राव्युदकं च । ३२ । पार्वतं तु स्वारक्षं दुरुपरोधि कृच्छ्रारोहणम्, भग्ने चैकस्मिन्न सर्ववधः, शिलावृक्षप्रमोक्षश्च महापकारिणाम् । ३३ ।

निम्नस्थलयोधिभ्यो निम्नयोधिभ्यो भूमिलाभः श्रेयान् । ३४ । निम्नयोधिनो ह्युपरुद्धदेशकालाः, स्थलयोधिनस्तु सर्वदेशकालयोधिनः । ३५ ।

---

14 G_1 M T नित्यामित्रलाभे. 15 T om. चापकृते च. – M om. °दनपकारा°. 17 G_1 M व्यवहितो (corr. in M_2). 18 M om. अभिसारयितुं. 20 Cn व्यवहिताव्यवहितयोर्. 28 G_1 भूमिपालः श्रेयान्. 29 G_1 T स्थलेयं, Cs स्थलीयं. – G M T °वमर्दास्कन्द°, [Cn]. – G M T अनिस्रावि°, [Cs]. 30 G_1 M वृत्तिकारं. 32 G T अपस्राव्यु°, M अप्रस्राव्यु°, [Cs]. 33 G T दुरवरोधि. 34 T भूलाभः श्रेयान्.

खनकाकाशयोधिभ्यः खनकेभ्यो भूमिलाभः श्रेयान् । ३६ । खनका हि खातेन शस्त्रेण चोभयथा युध्यन्ते, शस्त्रेणैवाकाशयोधिनः । ३७ ।

एवंविधेभ्यः पृथिवीं लभमानोऽर्थशास्त्रवित् ।
संहितेभ्यः परेभ्यश्च विशेषमधिगच्छति ॥ ३८ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ भूमिसंधिः दशमोऽध्यायः ।
आदितोऽष्टशततमः ।

११

[षोडशशततमं प्रकरणम् – मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधयः, तत्र अनवसितसंधिः]

'त्वं चाहं च शून्यं निवेशयावहे' इत्यनवसितसंधिः । १ ।

तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थो यथोक्तगुणां भूमिं निवेशयति सोऽतिसंधत्ते । २ ।

तत्रापि स्थलमौदकं वेति महतः स्थलादल्पमौदकं श्रेयः, सातत्यादवस्थितत्वाच्च फलानाम् । ३ ।

स्थलयोरपि प्रभूतपूर्वापरसस्यमल्पवर्षपाकमसक्तारम्भं श्रेयः । ४ ।

औदकयोरपि धान्यवापमधान्यवापाच्छ्रेयः । ५ ।

तयोरल्पबहुत्वे धान्यकान्तादल्पान्महदधान्यकान्तं श्रेयः । ६ । महत्यवकाशे हि स्थाल्याश्चानूप्याश्चौषधयो भवन्ति । ७ । दुर्गादीनि च कर्माणि प्राभूत्येन क्रियन्ते । ८ । कृत्रिमा हि भूमिगुणाः । ९ ।

खनिधान्यभोगयोः खनिभोगः कोशकरः, धान्यभोगः कोशकोष्ठागारकरः । १० । धान्यमूला हि दुर्गादीनां कर्मणामारम्भाः । ११ । महाविषयविक्रयो वा खनिभोगः श्रेयान् । १२ ।

'द्रव्यहस्तिवनभोगयोर्द्रव्यवनभोगः सर्वकर्मणां योनिः प्रभूतनिधानक्षमश्च, विपरीतो हस्तिवनभोगः' इत्याचार्याः । १३ । नेति कौटिल्यः । १४ । शक्यं द्रव्यवनमनेकमनेकस्यां भूमौ वापयितुम्, न हस्तिवनम् । १५ । हस्तिप्रधानो हि परानीकवध इति । १६ ।

वारिस्थलपथभोगयोरनित्यो वारिपथभोगः, नित्यः स्थलपथभोगः । १७ ।

भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वा भूमिरिति भिन्नमनुष्या श्रेयसी । १८ । भिन्नमनुष्या भोग्या भवति, अनुपजाप्या चान्येषाम्, अनापत्सहा तु । १९ । विपरीता श्रेणीमनुष्या, कोपे महादोषा । २० ।

---

7. 11

1 M त्वयाहं च. 6 M महदान्यकान्तं (corr. in M_2). 11 G_1 T धान्यमूल्या. – G M T आरम्भः, [Cn]. 12 M -विक्रमो. 20 G M T महादोषः, [Cn].

तस्यां चातुर्वर्ण्यनिवेशे सर्वभोगसहत्वादवरवर्णप्राया श्रेयसी, बाहुल्याद्ध्रुवत्वाच्च कृष्याः कर्षकवती, कृष्याश्चान्येषां चारम्भाणां प्रयोजकत्वाद् गोरक्षकवती, पण्यनिचयर्णानुग्रहाद् आढ्यवणिग्वती । २१ ।

भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान् । २२ ।

दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रया वा भूमिरिति पुरुषापाश्रया श्रेयसी । २३ । पुरुषवद्धि राज्यम् । २४ । अपुरुषा गौर्वन्ध्येव किं दुहीत । २५ ।

महाक्षयव्ययनिवेशां तु भूमिमवाप्तुकामः पूर्वमेव क्रेतारं पणेत दुर्बलमराजबीजिनं निरुत्साहमपक्षमन्यायवृत्तिं व्यसनिनं दैवप्रमाणं यत्किंचनकारिणं वा । २६ ।

महाक्षयव्ययनिवेशायां हि भूमौ दुर्बलो राजबीजी निविष्टः सगन्धाभिः प्रकृतिभिः सह क्षयव्ययेनावसीदति । २७ । बलवानराजबीजी क्षयव्ययभयादसगन्धाभिः प्रकृतिभिस्त्यज्यते । २८ ।

निरुत्साहस्तु दण्डवानपि दण्डस्याप्रणेता सदण्डः क्षयव्ययेनावभज्यते । २९ ।

कोशवानप्यपक्षः क्षयव्ययानुग्रहहीनत्वान्न कुतश्चित्प्राप्नोति । ३० ।

अन्यायवृत्तिर्निविष्टमप्युत्थापयेत् । ३१ । स कथमनिविष्टं निवेशयेत् । ३२ । तेन व्यसनी व्याख्यातः । ३३ ।

दैवप्रमाणो मानुषहीनो निरारम्भो विपन्नकर्मारम्भो वाऽवसीदति । ३४ ।

यत्किंचनकारी न किंचिदासादयति । ३५ । स चैषां पापिष्ठतमो भवति । ३६ । ‘ यत्किंचिदारभमाणो हि विजिगीषोः कदाचिच्छिद्रमासादयेद् ’ इत्याचार्याः । ३७ । यथा छिद्रं तथा विनाशमप्यासादयेदिति कौटिल्यः । ३८ ।

तेषामलाभे यथा पार्ष्णिग्राहोपग्रहे वक्ष्यामस्तथा भूमिमवस्थापयेत् । ३९ ।

इत्यभिहितसंधिः । ४० ।

गुणवतीमादेयां वा भूमिं बलवता क्रयेण याचितः संधिमवस्थाप्य दद्यात् । ४१ । इत्यनिभृतसंधिः । ४२ । समेन वा याचितः कारणमवेक्ष्य दद्यात् ‘ प्रत्यादेया मे भूमिर्वश्या वा; अनया प्रतिबद्धः परो मे वश्यो भविष्यति; भूमिविक्रयाद्वा मित्रहिरण्यलाभः कार्यसामर्थ्यकरो मे भविष्यति ’ इति । ४३ । तेन हीनः क्रेता व्याख्यातः ।४४।

---

21 G M T चातुर्वर्ण्याभिनिवेशे, [Cn]. – G M कर्षणवती, T कर्षणवतीः, [em.]. – G M T कृष्या चान्येषां, [Cn]. – G_1 T गोरक्षवती, Cn गोरक्ष्यवती. – Cn -वाणिज्यवती (?). 26 G M T °व्ययनिवेशात्तु, [Cn]. – G_1 T यत्किंचकारिणं. There is a lacuna in Cn from 7. 11. 27 to 7. 15. 12. 27 T दुर्बलोऽराज°. – G_1 सरन्धाभिः, T सरन्ध्राभिः. 28 G T क्षयभयाद्. 31 G M T -वृत्तिन्निविष्टम्, [Cs].

एवं मित्रं हिरण्यं च सजनामजनां च गाम् ।
लभमानोऽतिसंधत्ते शास्त्रवित्सामवायिकान् ॥ ४५ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ अनवसितसंधिः एकादशोऽध्यायः ।
आदितो नवशततमः ।

१२

[षोडशशततमं प्रकरणम् – मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधयः, तत्र कर्मसंधिः]

'त्वं चाहं च दुर्गं कारयावहे' इति कर्मसंधिः । १ ।

तयोर्यो दैवकृतमविषह्यमल्पव्ययारम्भं दुर्गं कारयति सोऽतिसंधत्ते । २ । तत्रापि स्थलनदीपर्वतदुर्गाणामुत्तरोत्तरं श्रेयः । ३ ।

सेतुबन्धयोरप्याहार्योदकात्सहोदकः श्रेयान् । ४ । सहोदकयोरपि प्रभूतवापस्थानः श्रेयान् । ५ ।

द्रव्यवनयोरपि यो महत्सारवद्द्रव्याटवीकं विषयान्ते नदीमातृकं द्रव्यवनं छेदयति सोऽतिसंधत्ते । ६ । नदीमातृकं हि स्वाजीवमपाश्रयश्चापदि भवति । ७ ।

हस्तिवनयोरपि यो बहुशूरमृगं दुर्बलप्रतिवेशमनन्तावक्लेशि विषयान्ते हस्तिवनं बध्नाति सोऽतिसंधत्ते । ८ । तत्रापि 'बहुकुण्ठाल्पशूरयोः अल्पशूरं श्रेयः; शूरेषु हि युद्धम्, अल्पाः शूरा बहूनशूरान् भञ्जन्ति, ते भग्नाः स्वसैन्यावघातिनो भवन्ति' इत्याचार्याः । ९ । नेति कौटिल्यः । १० । कुण्ठा बहवः श्रेयांसः, स्कन्धविनियोगादनेकं कर्म कुर्वाणाः स्वेषामपाश्रयो युद्धे, परेषां दुर्धर्षा विभीषणाश्च । ११ । बहुषु हि कुण्ठेषु विनयकर्मणा शक्यं शौर्यमाधातुं, न त्वेवाल्पेषु शूरेषु बहुत्वमिति । १२ ।

खन्योरपि यः प्रभूतसारामदुर्गमार्गामल्पव्ययारम्भां खनिं खानयति, सोऽतिसंधत्ते । १३ । तत्रापि महासारमल्पमल्पसारं वा प्रभूतमिति 'महासारमल्पं श्रेयः, वज्रमणिमुक्ताप्रवालहेमरूप्यधातुर्हि प्रभूतमल्पसारमत्यर्घेण ग्रसते' इत्याचार्याः । १४ । नेति कौटिल्यः । १५ । चिरादल्पो महासारस्य क्रेता विद्यते, प्रभूतः सातत्यादल्पसारस्य । १६ ।

एतेन वणिक्पथो व्याख्यातः । १७ ।

तत्रापि 'वारिस्थलपथयोर्वारिपथः श्रेयान्, अल्पव्ययव्यायामः प्रभूतपण्योदयश्च' इत्याचार्याः । १८ । नेति कौटिल्यः । १९ । संरुद्धगतिरसार्वकालिकः प्रकृष्टभययोनिर्निष्प्रतीकारश्च वारिपथः, विपरीतः स्थलपथः । २० ।

---

7. 12

8 G_1 हस्तियोरपि वन, T हस्तिमृगवनयोरपि. 11 T दुर्धर्षान्. 14 G_1 M महासारमल्पसारं. 17 G_2 वणिक्पथा व्याख्याताः, M वणिक्पथो व्याख्याताः. 20 M रुद्धगतिर्. – T निष्प्रतिकारश्च.

वारिपथे तु कूलसंयानपथयोः कूलपथः पण्यपत्तनबाहुल्याच्छ्रेयान्, नदीपथो वा, सातत्याद्विषह्याबाधत्वाच्च । २१ ।

स्थलपथेऽपि 'हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान्, हस्त्यश्वगन्धदन्ताजिनरूप्यसुवर्णपण्याः सारवत्तराः' इत्याचार्याः । २२ । नेति कौटिल्यः । २३ । कम्बलाजिनाश्वपण्यवर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्तासुवर्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे । २४ ।

दक्षिणापथेऽपि बहुखनिः सारपण्यः प्रसिद्धगतिरल्पव्ययव्यायामो वा वणिक्पथः श्रेयान्, प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यः । २५ ।

तेन पूर्वः पश्चिमश्च वणिक्पथो व्याख्यातः । २६ ।

तत्रापि चक्रपादपथयोश्चक्रपथो विपुलारम्भत्वाच्छ्रेयान्, देशकालसंभावनो वा खरोष्ट्रपथः । २७ । आभ्यामंसपथो व्याख्यातः । २८ ।

परकर्मोदयो नेतुः क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
तुल्ये कर्मपथे स्थानं ज्ञेयं स्वं विजिगीषुणा ॥ २९ ॥
अल्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥ ३० ॥
तस्मादल्पव्ययारम्भं दुर्गादिषु महोदयम् ।
कर्म लब्ध्वा विशिष्टः स्यादित्युक्ताः कर्मसंधयः ॥ ३१ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ कर्मसंधिर्द्वादशोऽध्यायः ।
आदितो दशशततमः ।

१३

[सप्तदशशततमं प्रकरणम् – पार्ष्णिग्राहचिन्ता]

संहत्यारिविजिगीष्वोरमित्रयोः पराभियोगिनोः पार्ष्णिं गृह्णतोर्यः शक्तिसंपन्नस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । १ । शक्तिसंपन्नो ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, न हीनशक्तिरलब्धलाभः । २ ।

शक्तिसाम्ये यो विपुलारम्भस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । ३ । विपुलारम्भो ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, नाल्पारम्भः सक्तचक्रः । ४ ।

आरम्भसाम्ये यः सर्वसंदोहेन प्रयातस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । ५ । शून्यमूलो ह्यस्य सुकरो भवति, नैकदेशबलप्रयातः कृतपार्ष्णिप्रतिविधानः । ६ ।

---

21 G T -पट्टण-, M -पट्टन-, [em. Cf. 2. 28, 4, 12]. 24 G T -मुक्ताः सुवर्ण-. 25 G T अल्पव्यायामो (Cf. s. 18). 31 M इत्युक्तः.

7. 13

2 G_1 -शक्तिलेब्धलाभः, T शक्तिलब्धलाभः.

बलोपादानसाम्ये यश्चलामित्रं प्रयातस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । ७ । चलामित्रं प्रयातो हि सुखेनावाप्तसिद्धिः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, न स्थितामित्रं प्रयातः । ८ । असौ हि दुर्गप्रतिहतः पार्ष्णिग्राहे च प्रतिनिवृत्तः स्थितेनामित्रेणावगृह्यते । ९ ।

तेन पूर्वे व्याख्याताः । १० ।

शत्रुसाम्ये यो धार्मिकाभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । ११ । धार्मिकाभियोगी हि स्वेषां च द्वेष्यो भवति, अधार्मिकाभियोगी संप्रियः । १२ ।

तेन मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां पार्ष्णिग्रहणं व्याख्यातम् । १३ ।

मित्राभियोगिनोः पार्ष्णिग्रहणे त एव हेतवः । १४ ।

मित्रममित्रं चाभियुञ्जानयोर्यो मित्राभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । १५ । मित्राभियोगी हि सुखेनावाप्तसिद्धिः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् । १६ । सुकरो हि मित्रेण संधिर्नामित्रेण । १७ ।

मित्रममित्रं चोद्धरतोर्योऽमित्रोद्धारिणः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसंधत्ते । १८ । वृद्धमित्रो ह्यमित्रोद्धारी पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, नेतरः स्वपक्षोपघाती । १९ ।

तयोरलब्धलाभापगमने यस्यामित्रो महतो लाभाद्वियुक्तः क्षयव्ययाधिको वा स पार्ष्णिग्राहोऽतिसंधत्ते । २० । लब्धलाभापगमने यस्यामित्रो लाभेन शक्त्या हीनः स पार्ष्णिग्राहोऽतिसंधत्ते, यस्य वा यातव्यः शत्रोर्विग्रहापकारसमर्थः स्यात् । २१ ।

पार्ष्णिग्राहयोरपि यः शक्यारम्भबलोपादानाधिकः स्थितशत्रुः पार्श्वस्थायी वा सोऽतिसंधत्ते । २२ । पार्श्वस्थायी हि यातव्याभिसारो मूलाबाधकश्च भवति, मूलाबाधक एव पश्चात्स्थायी । २३ ।

पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेयाः शत्रोश्चेष्टानिरोधकाः ।
सामन्तः पृष्ठतो वर्गः प्रतिवेशौ च पार्श्वयोः ॥ २४ ॥
अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिरुच्यते ।
प्रतिघातो बलवतो दुर्गाटव्यपसारवान् ॥ २५ ॥

मध्यमं त्वरिविजिगीष्वोर्लिप्समानयोर्मध्यमस्य पार्ष्णिं गृह्णतोर्लब्धलाभापगमने यो मध्यमं मित्राद्वियोजयत्यमित्रं च मित्रमाप्नोति सोऽतिसंधत्ते । २६ । संधेयश्च शत्रुरुपकुर्वाणो, न मित्रं मित्रभावादुत्क्रान्तम् । २७ ।

तेनोदासीनलिप्सा व्याख्याता । २८ ।

---

7 G_1 M चलामित्रप्रयातस्य. 9 G M T °निवृत्तस्थितेन, [em. Meyer]. 11 G_1 M T धार्मिकाभियोगिनोः. 16 G_1 T अवाप्तसंधिः. 18 G M T यो मित्रोद्धारिणः, [Cs]. 20, 21 G T -लाभावगमने. 21 G_2 शत्रुर्विग्रहा°. 22 G_1 शङ्क्यारम्भ-. – T om. पार्श्वस्थायी वा सोऽतिसंधत्ते. 24 G M सामन्ताः, T सामन्तात्, [em. Meyer]. 25 T °व्यवसारवान्. 26 T -लाभागमने.

'पार्ष्णिग्रहणाभियानयोस्तु मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः । २९ । व्यायामयुद्धे हि क्षयव्ययाभ्यामुभयोरवृद्धिः । ३० । जित्वाऽपि हि क्षीणदण्डकोशः पराजितो भवति' इत्याचार्याः । ३१ । नेति कौटिल्यः । ३२ । सुमहताऽपि क्षयव्ययेन शत्रुविनाशोऽभ्युपगन्तव्यः । ३३ ।

तुल्ये क्षयव्यये यः पुरस्ताद्दूष्यबलं घातयित्वा निःशल्यः पश्चाद्वश्यबलो युध्येत सोऽतिसंधत्ते । ३४ । द्वयोरपि पुरस्ताद्दूष्यबलघातिनोर्यो बहुलतरं शक्तिमत्तरमत्यन्तदूष्यं च घातयेत् सोऽतिसंधत्ते । ३५ ।

तेनामित्राटवीबलघातो व्याख्यातः । ३६ ।

पार्ष्णिग्राहोऽभियोक्ता वा यातव्यो वा यदा भवेत् ।
विजिगीषुस्तदा तत्र नेत्रमेतत्समाचरेत् ॥ ३७ ॥
पार्ष्णिग्राहो भवेन्नेता शत्रोर्मित्राभियोगिनः ।
विग्राह्य पूर्वमाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहाभिसारिणा ॥ ३८ ॥
आक्रन्देनाभियुञ्जानः पार्ष्णिग्राहं निवारयेत् ।
तथाऽऽक्रन्दाभिसारेण पार्ष्णिग्राहाभिसारिणम् ॥ ३९ ॥
अरिमित्रेण मित्रं च पुरस्तादवघट्टयेत् ।
मित्रमित्रमरेश्चापि मित्रमित्रेण वारयेत् ॥ ४० ॥
मित्रेण ग्राहयेत्पार्ष्णिमभियुक्तोऽभियोगिनः ।
मित्रमित्रेण चाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहान्निवारयेत् ॥ ४१ ॥
एवं मण्डलमात्मार्थं विजिगीषुर्निवेशयेत् ।
पृष्ठतश्च पुरस्ताच्च मित्रप्रकृतिसंपदा ॥ ४२ ॥
कृत्स्ने च मण्डले नित्यं दूतान् गूढांश्च वासयेत् ।
मित्रभूतः सपत्नानां हत्वा हत्वा च संवृतः ॥ ४३ ॥
असंवृतस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः ।
निःसंशयं विपद्यन्ते भिन्नप्लव इवोदधौ ॥ ४४ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे पार्ष्णिग्राहचिन्ता त्रयोदशोऽध्यायः ।
आदितः एकादशशततमः ।

१४

[अष्टादशशततमं प्रकरणम् – हीनशक्तिपूरणम्]

सामवायिकैरेवमभियुक्तो विजिगीषुर्यस्तेषां प्रधानस्तं ब्रूयात् 'त्वया मे संधिः,

---

35 T पातयेत्. 41 G M -ग्राहं निवारयेत्. 44 G_2 भिन्नः प्लव.

इदं हिरण्यम्, अहं च मित्रम्, द्विगुणा ते वृद्धिः, नार्हस्यात्मक्षयेण मित्रमुखानमित्रान् वर्धयितुम्, एते हि वृद्धास्त्वामेव परिभविष्यन्ति ' इति । १ ।

भेदं वा ब्रूयात् 'अनपकारो यथाहमेतैः संभूयाभियुक्तस्तथा त्वामप्येते संहितबलाः स्वस्था व्यसने वाऽभियोक्ष्यन्ते, बलं हि चित्तं विकरोति, तदेषां विघातय' इति । २ ।

भिन्नेषु प्रधानमुपगृह्य हीनेषु विक्रमयेत्, हीनाननुग्राह्य वा प्रधाने, यथा वा श्रेयोऽभिमन्येत तथा । ३ । वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् । ४ ।

फलभूयस्त्वेन वा प्रधानमुपजाप्य संधिं कारयेत् । ५ । अथोभयवेतनाः फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः सामवायिकान् ' अतिसंहिताः स्थ ' इत्युद्दूषयेयुः । ६ । दुष्टेषु संधिं दूषयेत् । ७ । अथोभयवेतना भूयो भेदमेषां कुर्युः ' एवं तद् यदस्माभिर्दर्शितम् ' इति । ८ । भिन्नेष्वन्यतमोपग्रहेण चेष्टेत । ९ ।

प्रधानाभावे सामवायिकानामुत्साहयितारं स्थिरकर्माणमनुरक्तप्रकृतिं लोभाद्भयाद्वा संघातमुपागतं विजिगीषोर्भीतं राज्यप्रतिसंबद्धं मित्रं चलामित्रं वा पूर्वान्यतराभावे साधयेत् – उत्साहयितारमात्मनिसर्गेण, स्थिरकर्माणं सान्त्वप्रणिपातेन, अनुरक्तप्रकृतिं कन्यादानयापनाभ्यां, लुब्धमंशद्वैगुण्येन, भीतमेभ्यः कोशदण्डानुग्रहेण, स्वतो भीतं विश्वास्य प्रतिभूप्रदानेन, राज्यप्रतिसंबद्धमेकीभावोपगमनेन, मित्रमुभयतः प्रियहिताभ्याम् उपकारत्यागेन वा, चलामित्रमवधृतमनपकारोपकाराभ्याम् । १० । यो वा यथाऽयोगं भजेत तं तथा साधयेत्, सामदानभेददण्डैर्वा यथाऽऽपत्सु व्याख्यास्यामः । ११ ।

व्यसनोपघातत्वरितो वा कोशदण्डाभ्यां देशे काले कार्ये वाऽवधृतं संधिमुपेयात् । १२ । कृतसंधिर्हीनमात्मानं प्रतिकुर्वीत । १३ ।

पक्षे हीनो बन्धुमित्रपक्षं कुर्वीत, दुर्गमविषह्यं वा । १४ । दुर्गमित्रप्रतिष्टब्धो हि स्वेषां परेषां च पूज्यो भवति । १५ ।

मन्त्रशक्तिहीनः प्राज्ञपुरुषोपचयं विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत । १६ । तथा हि सद्यः श्रेयः प्राप्नोति । १७ ।

प्रभावहीनः प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत । १८ । जनपदः सर्वकर्मणां योनिः, ततः प्रभावः । १९ । तस्य स्थानमात्मनश्चापदि दुर्गम् । २० । सेतुबन्धः सस्यानां

---

7. 14

1 इति missing in G_1 M T. 6 G_1 M उदूषयेयुः. 9 G M T °ग्रहेण वा चेष्टेत, [em.]. 10 G M T -प्रतिसंबन्धं मित्रं (T °न्धमि°), [em.]. — Cs पूर्वानुत्तराभावे. – G M T विश्वासयेत् (for विश्वास्य), [em.]. — G M T -प्रतिसंबन्धम्, [em.]. 12 M वाऽवसृतं. 13 G M T कृतसंधिहीनम्, [Cs]. 17 G_1 T सच्छ्रेयः. 18, 19 G M T प्रभव-, [Cs].

योनिः । २१ । नित्यानुषक्तो हि वर्षगुणलाभः सेतुवापेषु । २२ । वणिक्पथः परातिसंधानस्य योनिः । २३ । वणिक्पथेन हि दण्डगूढपुरुषातिनयनं शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च क्रियते, प्रवेशो निर्णयनं च । २४ । खनिः संग्रामोपकरणानां योनिः, द्रव्यवनं दुर्गकर्मणां यानरथयोश्च, हस्तिवनं हस्तिनाम्, गवाश्वखरोष्ट्राणां च व्रजः । २५ । तेषामलाभे बन्धुमित्रकुलेभ्यः समार्जनम् । २६ ।

उत्साहहीनः श्रेणीप्रवीरपुरुषाणां चोरगणाटविकम्लेच्छजातीनां परापकारिणां गूढपुरुषाणां च यथालाभमुपचयं कुर्वीत । २७ ।

परमिश्राप्रतीकारमावलीयसं वा परेषु प्रयुञ्जीत । २८ ।

एवं पक्षेण मन्त्रेण द्रव्येण च बलेन च ।
संपन्नः प्रतिनिर्गच्छेत्परावग्रहमात्मनः ॥ २९ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे हीनशक्तिपूरणं चतुर्दशोऽध्यायः ।
आदितो द्वादशशततमः ।

१५

[एकोनविंशतिशततमं प्रकरणम् – बलवता विगृह्योपरोधहेतवः; विंशतिशततमं प्रकरणम् – दण्डोपनतवृत्तम्]

दुर्बलो राजा बलवताऽभियुक्तस्तद्विशिष्टबलमाश्रयेत यमितरो मन्त्रशक्त्या नातिसंदध्यात् । १ । तुल्यमन्त्रशक्तीनामायत्तसंपदो वृद्धसंयोगाद्वा विशेषः । २ ।

विशिष्टबलाभावे समबलैस्तुल्यबलसंघैर्वा बलवतः संभूय तिष्ठेद् यान्न मन्त्रप्रभावशक्तिभ्यामतिसंदध्यात् । ३ । तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनां विपुलारम्भतो विशेषः । ४ ।

समबलाभावे हीनबलैः शुचिभिरुत्साहिभिः प्रत्यनीकभूतैर्बलवतः संभूय तिष्ठेद् यान्न मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिरतिसंदध्यात् । ५ । तुल्योत्साहशक्तीनां स्वयुद्धभूमिलाभाद्विशेषः । ६ । तुल्यभूमीनां स्वयुद्धकाललाभाद्विशेषः । ७ । तुल्यदेशकालानां युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः । ८ ।

सहायाभावे दुर्गमाश्रयेत यत्रामित्रः प्रभूतसैन्योऽपि भक्तयवसेन्धनोदकोपरोधं न कुर्यात् स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत । ९ । तुल्यदुर्गाणां निचयापसारतो विशेषः । १० । निचयापसारसंपन्नं हि मनुष्यदुर्गमिच्छेदिति कौटिल्यः । ११ ।

---

24 M -पुरुषानिर्नयनं. 25 G M T -रथोष्ट्राणां, [Cs]. 26 बन्धुमित्र ... यथालाभ° (s. 27) missing in M3. 27 G M T उत्साहहीनश्रेणी-, [Cs]. 28 T परमित्रा°, Cs परमिश्रः.

7. 15

3 G1 M T तुल्यबलसंख्यैर्वा. – G M T यावन्न (for यान्न), [em.]. 5 G M T यावन्न, [em.]. 9 G1 T om. स्वयं च.

तदेभिः कारणैराश्रयेत – 'पार्ष्णिग्राहमासारं मध्यममुदासीनं वा प्रतिपादयिष्यामि; सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धानामन्यतमेनास्य राज्यं हारयिष्यामि घातयिष्यामि वा; कृत्यपक्षोपग्रहेण वाऽस्य दुर्गे राष्ट्रे स्कन्धावारे वा कोपं समुत्थापयिष्यामि; शस्त्राग्निरसप्रणिधानैरौपनिषदिकैर्वा यथेष्टमासन्नं हनिष्यामि; स्वयमधिष्ठितेन वा योगप्रणिधानेन क्षयव्ययमेनमुपनेष्यामि; क्षयव्ययप्रवासोपतप्ते वाऽस्य मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेणोपजापं प्राप्स्यामि; वीवधासारप्रसारवधेन वाऽस्य स्कन्धावारावग्रहं करिष्यामि; दण्डोपनयेन वाऽस्य रन्ध्रमुत्थाप्य सर्वसंदोहेन प्रहरिष्यामि; प्रतिहतोत्साहेन वा यथेष्टं संधिमवाप्स्यामि; मयि प्रतिबद्धस्य वा सर्वतः कोपाः समुत्थास्यन्ति; निरासारं वाऽस्य मूलं मित्राटवीदण्डैरुद्घातयिष्यामि; महतो वा देशस्य योगक्षेममिहस्थः पालयिष्यामि; स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तं वा मे सैन्यमिहस्थस्यैकस्थमविषह्यं भविष्यति; निम्नखातरात्रियुद्धविशारदं वा मे सैन्यं पथ्याबाधमुक्तमासन्ने कर्म करिष्यति; विरुद्धदेशकालमिहागतो वा स्वयमेव क्षयव्ययाभ्यां न भविष्यति; महाक्षयव्ययाभिगम्योऽयं देशो दुर्गाटव्यपसारबाहुल्यात्, परेषां व्याधिप्रायः सैन्यव्यायामानामलब्धभौमश्च, तमापद्गतः प्रवेक्ष्यति, प्रविष्टो वा न निर्गमिष्यति' इति । १२ ।

'कारणाभावे बलसमुच्छ्रये वा परस्य दुर्गमुन्मुच्यापगच्छेत् । १३ । अग्निपतङ्गवदमित्रे वा प्रविशेत् । १४ । अन्यतरसिद्धिर्हि त्यक्तात्मनो भवति' इत्याचार्याः । । १५ । नेति कौटिल्यः । १६ । संधेयतामात्मनः परस्य चोपलभ्य संदधीत । १७ । विपर्यये विक्रमेण संधिमपसारं वा लिप्सेत । १८ । संधेयस्य वा दूतं प्रेषयेत् । १९ । तेन वा प्रेषितमर्थमानाभ्यां सत्कृत्य ब्रूयात् 'इदं राज्ञः पण्यागारम्, इदं देवीकुमाराणाम् देवीकुमारवचनात्, इदं राज्यमहं च त्वदर्पणः' इति । २० ।

लब्धसंश्रयः समयाचारिकवद्भर्तरि वर्तेत । २१ । दुर्गादीनि च कर्माणि आवाहविवाहपुत्राभिषेकाश्वपण्यहस्तिग्रहणसत्त्रयात्राविहारगमनानि चानुज्ञातः कुर्वीत । २२ । स्वभूम्यवस्थितप्रकृतिसंधिमुपघातमपसृतेषु वा सर्वमनुज्ञातः कुर्वीत । २३ ।

दुष्टपौरजानपदो वा न्यायवृत्तिरन्यां भूमिं याचेत । २४ । दूष्यवदुपांशुदण्डेन वा प्रतिकुर्वीत । २५ । उचितां वा मित्राद्भूमिं दीयमानां न प्रतिगृह्णीयात् । २६ ।

मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतममदृश्यमाने भर्तरि पश्येत्, यथाशक्ति चोपकुर्यात् । २७ ।

---

12 G_1 T पार्ष्णिग्राहासारं. – G M T °नीवरुद्धानाम्, [em. Cf 1.18.13]. – G M T प्रतिबन्धस्य, [em.]. – G_1 T मूलामित्राटवीदण्डैर्. – G_1 T कर्मणि (for कर्म). – Cn resumes with व्याधिप्रायः सैन्यव्यायामानाम्. 20 G_1 T अहं च दर्पणः. 21 M सामया°. – G_1 °चारितक-, T °चारित-. 22 G_1 $M_{2,3}$ T °षेकाश्च पण्यहस्ति-. 24 G M T न्यायवृत्तिमन्यां, [Cn].

दैवतस्वस्तिवाचनेषु तत्परा आशिषो वाचयेत् । २८ । सर्वत्रात्मनिसर्गं गुणं ब्रूयात् । २९ ।

संयुक्तबलवत्सेवी विरुद्धः शङ्कितादिभिः ।
वर्तेत दण्डोपनतो भर्तर्येवमवस्थितः ॥ ३० ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तं च पञ्चदशोऽध्यायः । आदितस्त्रयोदशशततमः ।

१६

[एकविंशतिशततमं प्रकरणम् – दण्डोपनायिवृत्तम्]

अनुज्ञातसंधिपणोद्वेगकरं बलवान् विजिगीषमाणो यतः स्वभूमिः स्वर्तुवृत्तिश्च स्वसैन्यानाम्, अदुर्गापसारः शत्रुरपार्ष्णिरनासारश्च, ततो यायात् । १ । विपर्यये कृतप्रतीकारो यायात् । २ ।

सामदानाभ्यां दुर्बलानुपनमयेत्, भेददण्डाभ्यां बलवतः । ३ । नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानामनन्तरैकान्तराः प्रकृतीः साधयेत् । ४ ।

ग्रामारण्योपजीविव्रजवणिक्पथानुपालनमुज्झितापसृतापकारिणां चार्पणमिति सान्त्वमाचरेत् । ५ । भूमिद्रव्यकन्यादानमभयस्य चेति दानमाचरेत् । ६ । सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धानामन्यतमोपग्रहेण कोशदण्डभूमिदाययाचनमिति भेदमाचरेत् । ७ । प्रकाशकूटतूष्णींयुद्धदुर्गलम्भोपायैरमित्रप्रग्रहणमिति दण्डमाचरेत् । ८ ।

एवमुत्साहवतो दण्डोपकारिणः स्थापयेत्, स्वप्रभाववतः कोशोपकारिणः, प्रज्ञावतो भूम्युपकारिणः । ९ ।

तेषां पण्यपत्तनग्रामखनिसंजातेन रत्नसारफल्गुकुप्येन द्रव्यहस्तिवनव्रजसमुत्थेन यानवाहनेन वा यद्बहुश उपकरोति तच्चित्रभोगम् । १० । यद्दण्डेन कोशेन वा महदुपकरोति तन्महाभोगम् । ११ । यद्दण्डकोशभूमीभिरुपकरोति तत्सर्वभोगम् ।१२।

यदमित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि । १३ । यदमित्रमासारं चोभयतः प्रतिकरोति तदुभयतोभोगि । १४ । यदमित्रासारप्रतिवेशाटविकान् सर्वतः प्रतिकरोति तत्सर्वतोभोगि । १५ ।

---

7. 16

1 G M T °ज्ञातस्कद्धिरण्योद्वेग- (M °स्तद्धि°, T °स्कन्धि°), [em.]. — G M T अनपसारश्च, [Cn]. 7 G M T °नावरुद्धानाम्, [em. Cf. 1. 18. 13]. 10 G M T रत्नसारकुप्येन, [Cn]. 12 G M T -भूमीरुप°, [em. Meyer]. 14 G M T चोपकरोति, Cs चापकरोति, (for चोभयतः प्रतिकरोति), [em. Meyer].

पार्ष्णिग्राहश्चाटविकः शत्रुमुख्यः शत्रुर्वा भूमिदानसाध्यः कश्चिदासाद्येत, निर्गुणया भूम्यैनमुपग्राहयेत्, अप्रतिसंबद्धया दुर्गस्थम्, निरुपजीव्ययाऽऽटविकम्, प्रत्यादेयया तत्कुलीनं शत्रोः, अपच्छिन्नया शत्रोरपरुद्धम्, नित्यामित्रया श्रेणीबलम्, बलवत्सामन्तया संहतबलम्, उभाभ्यां युद्धे प्रतिलोमम्, अलब्धव्यायामयोत्साहिनम्, शून्ययाऽरिपक्षीयम्, कर्शितयाऽपवाहितम्, महाक्षयव्ययनिवेशया गतप्रत्यागतम्, अनपाश्रयया प्रत्यपसृतम्, परेणाऽनधिवास्यया स्वयमेव भर्तारमुपग्राहयेत् । १६ ।

तेषां महोपकारं निर्विकारं चानुवर्तयेत् । १७ । प्रतिलोममुपांशुना साधयेत् । १८ । उपकारिणमुपकारशक्त्या तोषयेत् । १९ । प्रयासतश्चार्थमानौ कुर्याद्, व्यसनेषु चानुग्रहम् । २० । स्वयमागतानां यथेष्टदर्शनं प्रतिविधानं च कुर्यात् । २१ । परिभवोपघातकुत्सातिवादांश्चैषु न प्रयुञ्जीत । २२ । दत्त्वा चाभयं पितेवानुगृह्णीयात् ।२३।

यश्चास्यापकुर्यात् तद्दोषमभिविख्याप्य प्रकाशमेनं घातयेत् । २४ । परोद्वेगकारणाद्वा दाण्डकर्मिकवच्चेष्टेत । २५ । न च हतस्य भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत । २६ । कुल्यानप्यस्य स्वेषु पात्रेषु स्थापयेत् । २७ । कर्मणि मृतस्य पुत्रं राज्ये स्थापयेत् । २८ ।

एवमस्य दण्डोपनताः पुत्रपौत्राननुवर्तन्ते । २९ ।

यस्तूपनतान् हत्वा बद्ध्वा वा भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत तस्योद्विग्नं मण्डलमभावायोत्तिष्ठते । ३० । ये चास्यामात्याः स्वभूमिष्वायत्तास्ते चास्योद्विग्ना मण्डलमाश्रयन्ते । ३१ । स्वयं वा राज्यं प्राणान् वाऽस्याभिमन्यन्ते । ३२ ।

स्वभूमिषु च राजानस्तस्मात्साम्नाऽनुपालिताः ।
भवन्त्यनुगुणा राज्ञः पुत्रपौत्रानुवर्तिनः ॥ ३३ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे दण्डोपनायिवृत्तं षोडशोऽध्यायः ।
आदितः चतुर्दशशततमः ।

१७

[द्वाविंशतिशततमं प्रकरणम् – संधिकर्म; त्रयोविंशतिशततमं प्रकरणम् – समाधिमोक्षः]

शमः संधिः समाधिरित्येकोऽर्थः । १ । राज्ञां विश्वासोपगमः शमः संधिः समाधिरिति । २ ।

---

16 G शत्रुर्मुख्यः शत्रुर्वा, M T शत्रुर्मुख्यशत्रुर्वा, [Cs]. – G T तत्कुलीनमशत्रोः. – G M T उपच्छिन्नया, [em. Meyer]. – G M T शत्रोरुपरुद्धम्, Cn शत्रोरवरुद्धम्, [em. Cf. 1. 18. 13]. 20 G M T अर्थमाने, [Cs]. 24 T यस्याश्चापकुर्यात्. 26 T हृतस्य (for हतस्य). 31 G₁ T स्वभूमिष्वायुक्तास्. 32 G M T स्वयं राज्यं, [Cn].

'सत्यं शपथो वा चलः संधिः, प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा स्थावरः' इत्याचार्याः । ३ । नेति कौटिल्यः । ४ । सत्यं शपथो वा परत्रेह च स्थावरः संधिः, इहार्थ एव प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा बलापेक्षः । ५ ।

'संहिताः स्मः' इति सत्यसंधाः पूर्वे राजानः सत्येन संदधिरे । ६ । तस्यातिक्रमे शपथेन अग्न्युदकसीताप्राकारलोष्टहस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठरथोपस्थशस्त्ररत्नबीजगन्धरससुवर्णहिरण्यान्यालेभिरे 'हन्युरेतानि त्यजेयुश्चैनं यः शपथमतिक्रामेत्' इति । ७ ।

शपथातिक्रमे महतां तपस्विनां मुख्यानां वा प्रातिभाव्यबन्धः प्रतिभूः । ८ । तस्मिन् यः परावग्रहसमर्थान् प्रतिभुवो गृह्णाति, सोऽतिसंधत्ते । ९ । विपरीतोऽतिसंधीयते । १० ।

बन्धुमुख्यप्रग्रहः प्रतिग्रहः । ११ । तस्मिन् यो दूष्यामात्यं दूष्यापत्यं वा ददाति, सोऽतिसंधत्ते । १२ । विपरीतोऽतिसंधीयते । १३ । प्रतिग्रहग्रहणविश्वस्तस्य हि परच्छिद्रेषु निरपेक्षः प्रहरति । १४ ।

अपत्यसमाधौ तु कन्यापुत्रदाने ददत्तु कन्यामतिसंधत्ते । १५ । कन्या ह्यदायादा परेषामेवार्थायाक्लेश्या च । १६ । विपरीतः पुत्रः । १७ ।

पुत्रयोरपि यो जात्यं प्राज्ञं शूरं कृतास्त्रमेकपुत्रं वा ददाति सोऽतिसंधीयते । १८ । विपरीतोऽतिसंधत्ते । १९ । जात्यादजात्यो हि लुप्तदायादसंतानत्वादाधातुं श्रेयान्, प्राज्ञादप्राज्ञो मन्त्रशक्तिलोपात्, शूरादशूर उत्साहशक्तिलोपात्, कृतास्त्रादकृतास्त्रः प्रहर्तव्यसंपल्लोपात्, एकपुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वात् । २० ।

जात्यप्राज्ञयोर्जात्यमप्राज्ञमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तते, प्राज्ञमजात्यं मन्त्राधिकारः । २१ । मन्त्राधिकारेऽपि वृद्धसंयोगाज्जात्यः प्राज्ञमतिसंधत्ते । २२ ।

प्राज्ञशूरयोः प्राज्ञमशूरं मतिकर्मणां योगोऽनुवर्तते, शूरमप्राज्ञं विक्रमाधिकारः । २३ । विक्रमाधिकारेऽपि हस्तिनमिव लुब्धकः प्राज्ञः शूरमतिसंधत्ते । २४ ।

शूरकृतास्त्रयोः शूरमकृतास्त्रं विक्रमव्यवसायोऽनुवर्तते, कृतास्त्रमशूरं लक्ष्यलम्भाधिकारः । २५ । लक्ष्यलम्भाधिकारेऽपि स्थैर्यप्रतिपत्त्यसंमोषैः शूरः कृतास्त्रमतिसंधत्ते । २६ ।

---

7. 17

5 T बलाक्षेपः. 7 हन्युरे° missing in T. 12 G_2 M दूष्यादूष्यामात्यं. 16 G M ह्यादायादा, T ह्यादाय, [Cn]. – G_1 अर्थाय क्लेश्या च, T अनर्थाय क्लेशाय च. 18 G M T om. यो, [em. addition]. 20 M लुब्धदायाद-. 21 G_1 M T -प्राज्ञयोरजात्यम्, (p as in text). 22 T जात्यकः. 25, 26 G M T लक्ष-, [em. Cf. 1. 10. 17]. 26 G_2 °संमोहैः.

बह्वेकपुत्रयोर्बहुपुत्र एकं दत्त्वा शेषप्रतिष्टब्धः संधिमतिक्रामति, नेतरः । २७ ।

पुत्रसर्वस्वदाने संधिश्चेत्पुत्रफलतो विशेषः । २८ । समफलयोः शक्तप्रजननतो विशेषः । २९ । शक्तप्रजननयोरप्युपस्थितप्रजननतो विशेषः । ३० ।

शक्तिमत्येकपुत्रे तु लुप्तपुत्रोत्पत्तिरात्मानमादध्यात्, न चैकपुत्रमिति । ३१ ।

अभ्युच्चीयमानः समाधिमोक्षं कारयेत् । ३२ ।

कुमारासन्नाः सत्त्रिणः कारुशिल्पिव्यञ्जनाः कर्माणि कुर्वाणाः सुरुङ्गया रात्रावुपखानयित्वा कुमारमपहरेयुः । ३३ ।

नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिका वा पूर्वप्रणिहिताः परमुपतिष्ठेरन् । ३४ । ते कुमारं परंपरयोपतिष्ठेरन् । ३५ । तेषामनियतकालप्रवेशस्थाननिर्गमनानि स्थापयेत् । ३६ । ततस्तद्व्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत । ३७ । तेन रूपाजीवा भार्याव्यञ्जनाश्च व्याख्याताः । ३८ ।

तेषां वा तूर्यभाण्डफेलां गृहीत्वा निर्गच्छेत् । ३९ ।

सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारकैर्वा द्रव्यवस्त्रभाण्डफेलाशयनासनसंभोगैर्निर्ह्रियेत । ४० ।

परिचारकच्छद्मना वा किंचिद्रूपवेलायामादाय निर्गच्छेत्, सुरुङ्गामुखेन वा निशोपहारेण । ४१ । तोयाशये वा वारुणं योगमातिष्ठेत् । ४२ ।

वैदेहकव्यञ्जना वा पक्वान्नफलव्यवहारेणारक्षिषु रसमुपचारयेयुः । ४३ ।

दैवतोपहारश्राद्धप्रहवणनिमित्तमारक्षिषु मदनयोगयुक्तमन्नपानं रसं वा प्रयुज्यापगच्छेत्, आरक्षकप्रोत्साहनेन वा । ४४ ।

नागरककुशीलवचिकित्सकापूपिकव्यञ्जना वा रात्रौ समृद्धगृहाण्यादीपयेयुः, आरक्षिणां वा । ४५ । वैदेहकव्यञ्जना वा पण्यसंस्थामादीपयेयुः । ४६ । अन्यद्वा शरीरं निक्षिप्य स्वगृहमादीपयेद् अनुपातभयात् । ४७ । ततः संधिच्छेदखातसुरुङ्गाभिरपगच्छेत् । ४८ ।

काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत । ४९ ।

मुण्डजटिलानां प्रवासनान्यनुप्रविष्टो वा रात्रौ तद्व्यञ्जनः प्रतिष्ठेत, विरूपव्याधिकरणारण्यचरच्छद्मनामन्यतमेन वा । ५० ।

---

27 M शेषस्तब्धः, T शेषप्रवृत्तिस्तब्धः, Cs शेषवृत्तिस्तब्धः. 29 G_1 T सफलयोः. 34 G_2 T -पल्लवक- (for -प्लवक-). — G M T -सौहिका, [Cn]. 36 M तेषां नियत-. 41 G_1 परिवारकत्मना, T परिवारकात्मना. 43 G M T समव° (for रसमुप°), Cs रसमव°, [Cn]. 44 T अन्नपानरसं. 45 G M T have no वा (after आरक्षिणां), [em. addition]. 48 G_1 T -च्छेदवात-. 50 G_1 M T -जटिला प्रवास°, (p as in text). — G_1 M T प्रवासनाननु°, (p as in text).

प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निर्ह्रियेत । ५१ । प्रेतं वा स्त्रीवेषेणानुगच्छेत् । ५२ ।

वनचरव्यञ्जनाश्चैनमन्यतो यान्तमन्यतोऽपदिशेयुः । ५३ । ततोऽन्यतो गच्छेत् । ५४ । चक्रचराणां वा शकटवाटैरपगच्छेत् । ५५ ।

आसन्ने चानुपाते सत्त्रं वा गृह्णीयात् । ५६ । सत्त्राभावे हिरण्यं रसविद्धं वा भक्ष्यजातमुभयतःपन्थानमुत्सृजेत् । ५७ । ततोऽन्यतोऽपगच्छेत् । ५८ ।

गृहीतो वा सामादिभिरनुपातमतिसंदध्यात्, रसविद्धेन वा पथ्यदनेन । ५९ ।

वारुणयोगाग्निदाहेषु वा शरीरमन्यदाधाय शत्रुमभियुञ्जीत 'पुत्रो मे त्वया हतः' इति । ६० ।

उपात्तच्छन्नशस्त्रो वा रात्रौ विक्रम्य रक्षिषु ।
शीघ्रपातैरपसरेद्गूढप्रणिहितैः सह ॥ ६१ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे संधिकर्म समाधिमोक्षः च सप्तदशोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चदशशततमः ।

१८

[चतुर्विंशतिशततमं प्रकरणम् – मध्यमचरितम्; पञ्चविंशतिशततमं प्रकरणम् – उदासीनचरितम्; षड्विंशतिशततमं प्रकरणम् – मण्डलचरितम्]

मध्यमस्यात्मा तृतीया पञ्चमी च प्रकृती प्रकृतयः । १ । द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च विकृतयः । २ ।

तच्चेदुभयं मध्यमोऽनुगृह्णीयात्, विजिगीपुर्मध्यमानुलोमः स्यात् । ३ । न चेदनुगृह्णीयात्, प्रकृत्यनुलोमः स्यात् । ४ ।

मध्यमश्चेद्विजिगीषोर्मित्रं मित्रभावि लिप्सेत, मित्रस्यात्मनश्च मित्राण्युत्थाप्य मध्यमाच्च मित्राणि भेदयित्वा मित्रं त्रायेत । ५ । मण्डलं वा प्रोत्साहयेत् 'अतिप्रवृद्धोऽयं मध्यमः सर्वेषां नो विनाशायाभ्युत्थितः, संभूयास्य यात्रां विहनाम' इति । ६ । तच्चेन्मण्डलमनुगृह्णीयात्, मध्यमावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेत् । ७ । न चेदनुगृह्णीयात्, कोशदण्डाभ्यां मित्रमनुगृह्य ये मध्यमद्वेषिणो राजानः परस्परानुगृहीता वा बहवस्तिष्ठेयुः,

---

53 T om. अन्यतो यान्तम्. 57 G M T भक्ष-, [em.]. 59 G M T पथ्यदानेन, [em. Cf. 2. 16. 24].

7. 18

1 G M T आत्मतृतीया, [Cn]. 2 G M द्वितीया च चतुर्थी. 3–4 विजिगीषु° ...... °नुगृह्णीयात् missing in T. 5 G M मित्रस्त्रायेत, T मित्रस्त्रायेत्, [Cs].

एकसिद्धौ वा बहवः सिध्येयुः, परस्पराद्वा शङ्किता नोत्तिष्ठेरन्, तेषां प्रधानमेकमासन्नं वा सामदानाभ्यां लभेत । ८ । द्विगुणो द्वितीयम्, त्रिगुणस्तृतीयम् । ९ । एवमभ्युच्चितो मध्यममवगृह्णीयात् । १० । देशकालातिपत्तौ वा संधाय मध्यमेन मित्रस्य साचिव्यं कुर्यात्, दूष्येषु वा कर्मसंधिम् । ११ ।

कर्शनीयं वाऽस्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत, प्रतिस्तम्भयेदेनम् 'अहं त्वा त्रायेय' इति आ कर्शनात् । १२ । कर्शितमेनं त्रायेत । १३ ।

उच्छेदनीयं वाऽस्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत, कर्शितमेनं त्रायेत मध्यमवृद्धिभयात् । १४ । उच्छिन्नं वा भूम्यनुग्रहेण हस्ते कुर्याद् अन्यत्रापसारभयात् । १५ ।

कर्शनीयोच्छेदनीययोश्चेन्मित्राणि मध्यमस्य साचिव्यकराणि स्युः, पुरुषान्तरेण संधीयेत । १६ । विजिगीषोर्वा तयोर्मित्राण्यवग्रहसमर्थानि स्युः, संधिमुपेयात् । १७ ।

अमित्रं वाऽस्य मध्यमो लिप्सेत, संधिमुपेयात् । १८ । एवं स्वार्थश्च कृतो भवति मध्यमस्य प्रियं च । १९ ।

मध्यमश्चेत् स्वमित्रं मित्रभावि लिप्सेत, पुरुषान्तरेण संदध्यात् । २० । सापेक्षं वा 'नार्हसि मित्रमुच्छेत्तुम्' इति वारयेत् । २१ । उपेक्षेत वा 'मण्डलमस्य कुप्यतु स्वपक्षवधात्' इति । २२ ।

अमित्रमात्मनो वा मध्यमो लिप्सेत, कोशदण्डाभ्यामेनमदृश्यमानोऽनुगृह्णीयात् । २३ ।

उदासीनं वा मध्यमो लिप्सेत, अस्मै साहाय्यं दद्याद् 'उदासीनाद्भिद्यताम्' इति । २४ । मध्यमोदासीनयोर्यो मण्डलस्याभिप्रेतस्तमाश्रयेत । २५ ।

मध्यमचरितेनोदासीनचरितं व्याख्यातम् । २६ ।

उदासीनश्चेन्मध्यमं लिप्सेत, यतः शत्रुमतिसंदध्यात् मित्रस्योपकारं कुर्याद् उदासीनं वा दण्डोपकारिणं लभेत ततः परिणमेत । २७ ।

एवमुपबृह्यात्मानमरिप्रकृतिं कर्शयेन्मित्रप्रकृतिं चोपगृह्णीयात् । २८ ।

सत्यप्यमित्रभावे तस्यानात्मवान्नित्यापकारी शत्रुः शत्रुसंहितः पार्ष्णिग्राहो वा व्यसनी यातव्यो व्यसने वा नेतुरभियोक्ता इत्यरिभाविनः, एकार्थाभिप्रयातः पृथगर्थाभिप्रयातः संभूययात्रिकः संहितप्रयाणिकः स्वार्थाभिप्रयातः सामुत्थायिकः कोशदण्डयोरन्यतरस्य क्रेता विक्रेता वा द्वैधीभाविक इति मित्रभाविनः, सामन्तो बलवतः

---

8 Cs एकसिद्धा वा. 10 G₁ T अपगृह्णीयात्. 11 G M मध्यमेतरमित्रस्य, T मध्यमेतपुत्रस्य, [Cn]. – G₁ कसंधिम्, T कस्सन्धिम्. 13 G M T कर्शितमेतं, [Cs]. 17 G₁ विजिगीषोर्वास्तयोर्, T विजिगीष्वोर्वा तयोर्. 18 S. 18 missing in T. 24 G M T om. अस्मै साहाय्यं दद्यात्, [Cn]. 27 Cs adds मध्यमम् (before उदासीनं वा). 28 G₁ T उपगृह्य°. 29 M नेतुमभियोक्ता. – T om. वा (after क्रेता विक्रेता). – G₁ T बलवन्तः प्रति°.

प्रतिघातोऽन्तर्धिः प्रतिवेशो वा बलवतः पार्ष्णिग्राहो वा स्वयमुपनतः प्रतापोपनतो वा दण्डोपनत इति भृत्यभाविनः सामन्ताः । २९ । तैर्भूम्येकान्तरा व्याख्याताः । ३० ।

तेषां शत्रुविरोधे यन्मित्रमेकार्थतां व्रजेत् ।
शक्त्या तदनुगृह्णीयाद्विषहेत यया परम् ॥ ३१ ॥
प्रसाध्य शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यताम् ।
सामन्तैकान्तराभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां विरोधयेत् ॥ ३२ ॥
तत्कुलीनापरुद्धाभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत् ।
यथा वाऽनुग्रहापेक्षं वश्यं तिष्ठेत्तथा चरेत् ॥ ३३ ॥
नोपकुर्यादमित्रं वा गच्छेद्यदतिकर्शितम् ।
तदहीनमवृद्धं च स्थापयेन्मित्रमर्थवित् ॥ ३४ ॥
अर्थयुक्त्या चलं मित्रं संधिं यदुपगच्छति ।
तस्यापगमने हेतुं विहन्यान्न चलेद्यथा ॥ ३५ ॥
अरिसाधारणं यद्वा तिष्ठेत्तदरितः शठम् ।
भेदयेद्भिन्नमुच्छिन्द्यात्ततः शत्रुमनन्तरम् ॥ ३६ ॥
उदासीनं च यत्तिष्ठेत्सामन्तैस्तद्विरोधयेत् ।
ततो विग्रहसंतप्तमुपकारे निवेशयेत् ॥ ३७ ॥
अमित्रं विजिगीषुं च यत्संचरति दुर्बलम् ।
तद्बलेनानुगृह्णीयाद्यथा स्यान्न पराङ्मुखम् ॥ ३८ ॥
अपनीय ततोऽन्यस्यां भूमौ वा संनिवेशयेत् ।
निवेश्य पूर्वं तत्रान्यद्दण्डानुग्रहहेतुना ॥ ३९ ॥
अपकुर्यात्समर्थं वा नोपकुर्याद्यदापदि ।
उच्छिन्द्यादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्कमुपस्थितम् ॥ ४० ॥
मित्रव्यसनतो वाऽरिरुत्तिष्ठेद्योऽनवग्रहः ।
मित्रेणैव भवेत्साध्यश्छादितव्यसनेन सः ॥ ४१ ॥
अमित्रव्यसनान्मित्रमुत्थितं यद्विरज्यति ।
अरिव्यसनसिद्ध्या तच्छत्रुणैव प्रसिध्यति ॥ ४२ ॥

– T °न्तर्धिप्रतिवेशो. 31 G_1 या, T तया (for यया). – G_1 T वरम्. 32 T विशोधयेत्. 33 G_1 वश्य तिष्ठेत्, M पश्यन्तिष्ठेत्, T वश्यन् तिष्ठेत्, [edd]. 36 M अतिसाधारणं. – 36cd missing in T. 39 Cs तत्रान्यं दण्डा°. 41 G_1 मित्रव्यसनो वा, T अमित्रव्यसनो वा. – G_1 साध्यञ्छादित-, M साध्यच्छादित-. 42 G_1 T सद्विरज्यति.

वृद्धिं क्षयं च स्थानं च कर्शनोच्छेदनं तथा ।
सर्वोपायान् समादध्यादेतान् यश्चार्थशास्त्रवित् ॥ ४३ ॥
एवमन्योन्यसंचारं षाड्गुण्यं योऽनुपश्यति ।
स बुद्धिनिगलैर्बद्धैरिष्टं क्रीडति पार्थिवैः ॥ ४४ ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे मध्यमचरितम् उदासीनचरितम् मण्डलचरितं च अष्टादशोऽध्यायः । आदितः षोडशशततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य षाड्गुण्यम् सप्तममधिकरणं समाप्तम् ।

---

43 G_2 स सर्वो वा (in ZDMG), M स सर्वोपान् (for सर्वोपायान्).

व्यसनाधिकारिकम् – अष्टममधिकरणम् ।

१

[सप्तविंशतिशततमं प्रकरणम् – प्रकृतिव्यसनवर्गः]

व्यसनयौगपद्ये सौकर्यतो यातव्यं रक्षितव्यं वेति व्यसनचिन्ता । १ ।

दैवं मानुषं वा प्रकृतिव्यसनमनयापनयाभ्यां संभवति । २ ।

गुणप्रातिलोम्यमभावः प्रदोषः प्रसङ्गः पीडा वा व्यसनम् । ३ । व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसनम् । ४ ।

'स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्रव्यसनानां पूर्वं पूर्वं गरीयः' इत्याचार्याः । ५ ।

नेति भारद्वाजः । ६ । 'स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीयः । ७ । मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कर्मानुष्ठानमायव्ययकर्म दण्डप्रणयनममित्राटवीप्रतिषेधो राज्यरक्षणं व्यसनप्रतीकारः कुमाररक्षणमभिषेकश्च कुमाराणामायत्तममात्येषु । ८ । तेषामभावे तदभावः, छिन्नपक्षस्येव राज्ञश्चेष्टानाशश्च । ९ । व्यसनेषु चासन्नः परोपजापः । १० । वैगुण्ये च प्राणाबाधः प्राणान्तिकचरत्वाद्राज्ञः' इति । ११ ।

नेति कौटिल्यः । १२ । मन्त्रिपुरोहितादिभृत्यवर्गमध्यक्षप्रचारं पुरुषद्रव्यप्रकृतिव्यसनप्रतीकारमेधनं च राजैव करोति । १३ । व्यसनिषु वाऽमात्येष्वन्यानव्यसनिनः करोति । १४ । पूज्यपूजने दूष्यावग्रहे च नित्ययुक्तस्तिष्ठति । १५ । स्वामी च संपन्नः स्वसंपद्भिः प्रकृतीः संपादयति । १६ । स यच्छीलस्तच्छीलाः प्रकृतयो भवन्ति, उत्थाने प्रमादे च तदायत्तत्वात् । १७ । तत्कूटस्थानीयो हि स्वामीति । १८ ।

'अमात्यजनपदव्यसनयोर्जनपदव्यसनं गरीयः' इति विशालाक्षः । १९ । 'कोशो दण्डः कुप्यं विष्टिर्वाहनं निचयाश्च जनपदादुत्तिष्ठन्ते । २० । तेषामभावो जनपदाभावे, स्वाम्यमात्ययोश्चानन्तरः' इति । २१ ।

नेति कौटिल्यः । २२ । अमात्यमूलाः सर्वारम्भाः – जनपदस्य कर्मसिद्धयः स्वतः परतश्च योगक्षेमसाधनं व्यसनप्रतीकारः शून्यनिवेशोपचयौ दण्डकरानुग्रहश्चेति । २३ ।

'जनपददुर्गव्यसनयोर्दुर्गव्यसनम्' इति पाराशराः । २४ । 'दुर्गे हि कोश-

---

8. 1

1 G M T चेति (for वेति), [Cn]. 3 G_1 T प्रसङ्गपीडा. 7 After गरीयः, G M T add इति, [em. omission]. 8 G M T दण्डाप्रणयनम्, [Cn]. 9 G M T om. च, [em. addition. Cf. 15. 1. 39]. 10 G_1 चासन्नाः परोपजापः, T चासन्नाः परोपचापाः. 17 G_1 स्व, T स्वयं (for स). 18 M त्वत्कूट°. 20 T कोशदण्डः. 24 G_1 M पराशराः.

दण्डोत्पत्तिरापदि स्थानं च जनपदस्य । २५ । शक्तिमत्तराश्च पौरा जानपदेभ्यो नित्याश्चापदि सहाया राज्ञः । २६ । जानपदास्त्वमित्रसाधारणाः ' इति । २७ ।

नेति कौटिल्यः । २८ । जनपदमूला दुर्गकोशदण्डसेतुवार्त्तारम्भाः । २९ । शौर्यं स्थैर्यं दाक्ष्यं बाहुल्यं च जानपदेषु । ३० । पर्वतान्तर्द्वीपाश्च दुर्गा नाध्युष्यन्ते जनपदाभावात् । ३१ । कर्षकप्राये तु दुर्गव्यसनम्, आयुधीयप्राये तु जनपदे जनपदव्यसनमिति । ३२ ।

' दुर्गकोशव्यसनयोः कोशव्यसनम् ' इति पिशुनः । ३३ । ' कोशमूलो हि दुर्गसंस्कारो दुर्गरक्षणं जनपदमित्रामित्रनिग्रहो देशान्तरितानामुत्साहनं दण्डबलव्यवहारश्च । ३४ । दुर्गः कोशादुपजाप्यः परेषाम् । ३५ । कोशमादाय च व्यसने शक्यमपयातुं, न दुर्गम् ' इति । ३६ ।

नेति कौटिल्यः । ३७ । दुर्गार्पणः कोशो दण्डस्तूष्णींयुद्धं स्वपक्षनिग्रहो दण्डबलव्यवहार आसारप्रतिग्रहः परचक्राटवीप्रतिषेधश्च । ३८ । दुर्गाभावे च कोशः परेषाम् । ३९ । दृश्यते हि दुर्गवतामनुच्छित्तिरिति । ४० ।

' कोशदण्डव्यसनयोर्दण्डव्यसनम् ' इति कौणपदन्तः । ४१ । ' दण्डमूलो हि मित्रामित्रनिग्रहः परदण्डोत्साहनं स्वदण्डप्रतिग्रहश्च । ४२ । दण्डाभावे च ध्रुवः कोशविनाशः । ४३ । कोशाभावे च शक्यः कुप्येन भूम्या परभूमिस्वयंग्राहेण वा दण्डः पिण्डयितुं , दण्डवता च कोशः । ४४ । स्वामिनश्चासन्नवृत्तित्वादमात्यसधर्मो दण्डः ' इति । ४५ ।

नेति कौटिल्यः । ४६ । कोशमूलो हि दण्डः । ४७ । कोशाभावे दण्डः परं गच्छति, स्वामिनं वा हन्ति । ४८ । सर्वाभियोगकरश्च कोशो धर्मकामहेतुः । ४९ । देशकालकार्यवशेन तु कोशदण्डयोरन्यतरः प्रमाणीभवति । ५० । लम्भपालनो हि दण्डः कोशस्य, कोशः कोशस्य दण्डस्य च भवति । ५१ । सर्वद्रव्यप्रयोजकत्वात्कोशव्यसनं गरीय इति । ५२ ।

' दण्डमित्रव्यसनयोर्मित्रव्यसनम् ' इति वातव्याधिः । ५३ । ' मित्रमभृतं व्यवहितं च कर्म करोति, पार्ष्णिग्राहमासारममित्रमाटविकं च प्रतिकरोति, कोशदण्डभूमिभिश्चोपकरोति व्यसनावस्थायोगम् ' इति । ५४ ।

---

26 G_1 पौरजन°, G_2 M T पौरजान°, [Cs]. 29 T -दण्डाः सेतु-. 34 G M T read जनपदमित्रा° ...... °व्यवहारः after परेषाम् (s. 35), [em. transposition, Meyer]. — After -व्यवहारः, T adds आसारप्रतिग्रहः परचक्राटवीप्रतिषेधश्. 43 G_1 T ध्रुवं. 44 पिण्डयितुं ... कोशाभावे दण्डः (s. 48) missing in G_1 T. 45 G_2 M स्वादिनश्च, [Cs]. 51 G_2 T लब्धपालनो, M लम्भपालदो. – G_1 T कोशादण्डस्य.

नेति कौटिल्यः । ५५ । दण्डवतो मित्रं मित्रभावे तिष्ठति, अमित्रो वा मित्रभावे । ५६ । दण्डमित्रयोस्तु साधारणे कार्ये सारतः स्वयुद्धदेशकाललाभाद्विशेषः । ५७ । शीघ्राभियाने त्वमित्राटविकानभ्यन्तरकोपे च न मित्रं विद्यते । ५८ । व्यसनयौगपद्ये परवृद्धौ च मित्रमर्थयुक्तौ तिष्ठति । ५९ ।

इति प्रकृतिव्यसनसंप्रधारणमुक्तम् । ६० ।

प्रकृत्यवयवानां तु व्यसनस्य विशेषतः ।
बहुभावोऽनुरागो वा सारो वा कार्यसाधकः ॥ ६१ ॥
द्वयोस्तु व्यसने तुल्ये विशेषो गुणतः क्षयात् ।
शेषप्रकृतिसाद्गुण्यं यदि स्यान्नाविधेयकम् ॥ ६२ ॥
शेषप्रकृतिनाशस्तु यत्रैकव्यसनाद्भवेत् ।
व्यसनं तद्गरीयः स्यात्प्रधानस्येतरस्य वा ॥ ६३ ॥

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे प्रकृतिव्यसनवर्गः प्रथमोऽध्यायः ।
आदितः सप्तदशशततमः ।

२

[अष्टाविंशतिशततमं प्रकरणम् – राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता]

राजा राज्यमिति प्रकृतिसंक्षेपः । १ ।

राज्ञोऽभ्यन्तरो बाह्यो वा कोप इति । २ । अहिभयादभ्यन्तरः कोपो बाह्यकोपात्पापीयान्, अन्तरमात्यकोपश्चान्तःकोपात् । ३ । तस्मात्कोशदण्डशक्तिमात्मसंस्थां कुर्वीत । ४ ।

'द्वैराज्यवैराज्ययोर्द्वैराज्यमन्योन्यपक्षद्वेषानुरागाभ्यां परस्परसंघर्षेण वा विनश्यति, वैराज्यं तु प्रकृतिचित्तग्रहणापेक्षि यथास्थितमन्यैर्भुज्यते' इत्याचार्याः । ५ ।

नेति कौटिल्यः । ६ ।. पितापुत्रयोर्भ्रात्रोर्वा द्वैराज्यं तुल्ययोगक्षेममभमात्यावग्रहं वर्तयति । ७ । वैराज्यं तु जीवतः परस्याच्छिद्य 'नैतन्मम' इति मन्यमानः कर्शयति, अपवाहयति, पण्यं वा करोति, विरक्तं वा परित्यज्यापगच्छतीति । ८ ।

---

56 M मित्राभावे. 58 G M T °टविकाभ्यन्तर°, [em.]. 60 G M T add इति at the end, [em. read at the beginning]. 62 G_1 M °न्नाभिधेयिकम्, T °न्नाभिधेयकम् (so p), [em.].

8.2

2 G_1 M °भ्यन्तरे. 5 वैराज्यं तु प्रकृति° ... ... °वग्रहं वर्तयति (s. 7) missing in G_1 T. 7 G_2 -क्षेमं मत्यावग्रहं, M -क्षेममत्यावग्रहं, [Cs, implicit in Cn also]. — G_2 वर्तयेति, M वर्तयतेति, Cs वर्तयेतेति, [em.].

अन्धश्चलितशास्त्रो वा राजेति 'अशास्त्रचक्षुरन्धो यत्किंचनकारी दृढाभिनिवेशी परप्रणेयो वा राज्यमन्यायेनोपहन्ति, चलितशास्त्रस्तु यत्र शास्त्राच्चलितमतिर्भवति शक्यानुनयो भवति' इत्याचार्याः । ९ ।

नेति कौटिल्यः । १० । अन्धो राजा शक्यते सहायसंपदा यत्र तत्र वा पर्यवस्थापयितुम् । ११ । चलितशास्त्रस्तु शास्त्रादन्यथाभिनिविष्टबुद्धिरन्यायेन राज्यमात्मानं चोपहन्तीति । १२ ।

व्याधितो नवो वा राजेति 'व्याधितो राजा राज्योपघातममात्यमूलं प्राणाबाधं वा राज्यमूलमवाप्नोति, नवस्तु राजा स्वधर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिः प्रकृतिरञ्जनोपकारैश्चरति' इत्याचार्याः । १३ ।

नेति कौटिल्यः । १४ । व्याधितो राजा यथाप्रवृत्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयति । १५ । नवस्तु राजा बलावर्जितं 'ममेदं राज्यम्' इति यथेष्टमनवग्रहश्चरति । १६ । सामुत्थायिकैरवगृहीतो वा राज्योपघातं मर्षयति । १७ । प्रकृतिष्वरूढः सुखमुच्छेत्तुं भवतीति । १८ ।

व्याधिते विशेषः पापरोग्यपापरोगी च । १९ । नवेऽप्यभिजातोऽनभिजात इति । २० ।

दुर्बलोऽभिजातो बलवाननभिजातो राजेति 'दुर्बलस्याभिजातस्योपजापं दौर्बल्यापेक्षाः प्रकृतयः कृच्छ्रेणोपगच्छन्ति, बलवतश्चानभिजातस्य बलापेक्षाः सुखेन' इत्याचार्याः । २१ ।

नेति कौटिल्यः । २२ । दुर्बलमभिजातं प्रकृतयः स्वयमुपनमन्ति, जात्यमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तत इति । २३ । बलवतश्चानभिजातस्योपजापं विसंवादयन्ति, अनुरागे सार्वगुण्यम् इति । २४ । प्रयासवधात् सस्यवधो मुष्टिवधात्पापीयान्, निराजीवत्वाद् अवृष्टिरतिवृष्टितः । २५ ।

द्वयोर्द्वयोर्व्यसनयोः प्रकृतीनां बलाबलम् ।
पारंपर्यक्रमेणोक्तं याने स्थाने च कारणम् ॥ २६ ॥

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता द्वितीयोऽध्यायः ।
आदितोऽष्टादशशततमः ।

---

11 G M T add इति at the end, [em. omission]. 17 T सामुत्थायकैर्. 18 G_1 T अगूढः. – Cs सुखः समुच्छेत्तुं. – [em. इति added at the end]. 19 G M T पापरोग्यपरोगी, [Cs]. 24 G M T अनुयोगे साद्गुण्यम्, [Cn, cf. 7. 5. 14]. 25 G_1 प्रयासबधात्, T प्रयासबाधात्.

३

[एकोनत्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – पुरुषव्यसनवर्गः]

अविद्याविनयः पुरुषव्यसनहेतुः । १ । अविनीतो हि व्यसनदोषान्न पश्यति । २ । तानुपदेक्ष्यामः । ३ ।

कोपजस्त्रिवर्गः, कामजश्चतुर्वर्गः । ४ ।

तयोः कोपो गरीयान् । ५ । सर्वत्र हि कोपश्चरति । ६ । प्रायशश्च कोपवशा राजानः प्रकृतिकोपैर्हताः श्रूयन्ते, कामवशाः क्षयनिमित्तमरिव्याधिभिरिति । ७ ।

नेति भारद्वाजः । ८ । 'सत्पुरुषाचारः कोपो वैरयातनमवज्ञावधो भीतमनुष्यता च । ९ । नित्यश्च कोपेन संबन्धः पापप्रतिषेधार्थः । १० । कामः सिद्धिलाभः सान्त्वं त्यागशीलता संप्रियभावश्च । ११ । नित्यश्च कामेन संबन्धः कृतकर्मणः फलोपभोगार्थः' इति । १२ ।

नेति कौटिल्यः । १३ । द्वेष्यता शत्रुवेदनं दुःखासङ्गश्च कोपः । १४ । परिभवो द्रव्यनाशः पाटच्चरद्यूतकारलुब्धकगायनवादकैश्चानर्थ्यैः संयोगः कामः । १५ । तयोः परिभवाद्द्वेष्यता गरीयसी । १६ । परिभूतः स्वैः परैश्चावगृह्यते, द्वेष्यः समुच्छिद्यत इति । १७ । द्रव्यनाशाच्छत्रुवेदनं गरीयः । १८ । द्रव्यनाशः कोशाबाधकः, शत्रुवेदनं प्राणाबाधकमिति । १९ । अनर्थ्यसंयोगाद्दुःखसंयोगो गरीयान् । २० । अनर्थ्यसंयोगो मुहूर्तप्रतीकारो, दीर्घक्लेशकरो दुःखानामासङ्ग इति । २१ । तस्मात्कोपो गरीयान् । २२ ।

वाक्पारुष्यमर्थदूषणं दण्डपारुष्यमिति । २३ ।

'वाक्पारुष्यार्थदूषणयोर्वाक्पारुष्यं गरीयः' इति विशालाक्षः । २४ । 'परुषमुक्तो हि तेजस्वी तेजसा प्रत्यारोहति । २५ । दुरुक्तशल्यं हृदि निखातं तेजःसंदीपनमिन्द्रियोपतापि च' इति । २६ ।

नेति कौटिल्यः । २७ । अर्थपूजा वाक्छल्यमपहन्ति, वृत्तिविलोपस्त्वर्थदूषणम् । २८ । अदानमादानं विनाशः परित्यागो वाऽर्थस्येत्यर्थदूषणम् । २९ ।

'अर्थदूषणदण्डपारुष्ययोरर्थदूषणं गरीयः' इति पाराशराः । ३० । 'अर्थमूलौ धर्मकामौ । ३१ । अर्थप्रतिबद्धश्च लोको वर्तते । ३२ । तस्योपघातो गरीयान्' इति । ३३ ।

---

8. 3

7 G M T क्षयव्ययनिमित्तम्, [Cn]. – G T अतिव्याधिभिः. 9 G M T वैरायतनम्, [Cn]. – G M T अवज्ञातवधो, [Cn]. 10 G_1 कोपनसंबन्धः, T कोपसंबन्धः. 14 G_1 M शत्रुवेतनं. – After -वेदनं, T adds अनर्थस्य संयोगः. – G_1 दुःखासंगतश्च, T दुःखसंगतश्च. 15 T अनर्थैः. 17 G चापगृह्यते. 19 G M T प्राणबाधकम्, [Cs]. 20 T om. s. 20. 21 Cn Cs मुहूर्तप्रीतिकरो. 29 G_1 T दानमादानम्. 32 G M T -प्रतिबन्धश्च, [em.].

नेति कौटिल्यः । ३४ । सुमहताऽप्यर्थेन न कश्चन शरीरविनाशमिच्छेत् । ३५ । दण्डपारुष्याच्च तमेव दोषमन्येभ्यः प्राप्नोति । ३६ ।

इति कोपजस्त्रिवर्गः । ३७ ।

कामजस्तु मृगया द्यूतं स्त्रियः पानमिति चतुर्वर्गः । ३८ ।

तस्य ' मृगयाद्यूतयोर्मृगया गरीयसी ' इति पिशुनः । ३९ । ' स्तेनामित्रव्यालदावप्रस्खलनभयदिङ्मोहाः क्षुत्पिपासे च प्राणाबाधस्तस्याम् । ४० । द्यूते तु जितमेवाक्षविदुषा यथा जयत्सेनदुर्योधनाभ्याम् ' इति । ४१ ।

नेति कौटिल्यः । ४२ । तयोरप्यन्यतरपराजयोऽस्तीति नलयुधिष्ठिराभ्यां व्याख्यातम् । ४३ । तदेव विजितद्रव्यमामिषं वैरानुबन्धश्च । ४४ । सतोऽर्थस्य विप्रतिपत्तिरसतश्चार्जनमप्रतिभुक्तनाशो मूत्रपुरीषधारणबुभुक्षादिभिश्च व्याधिलाभ इति द्यूतदोषाः । ४५ । मृगयायां तु व्यायामः श्लेष्मपित्तमेदःस्वेदनाशश्चले स्थिते च काये लक्षपरिचयः कोपभयस्थानेषु च मृगाणां चित्तज्ञानमनित्ययानं चेति । ४६ ।

' द्यूतस्त्रीव्यसनयोः कैतवव्यसनम् ' इति कौणपदन्तः । ४७ । ' सातत्येन हि निशि प्रदीपे मातरि च मृतायां दीव्यत्येव कितवः । ४८ । कृच्छ्रे च प्रतिपृष्टः कुप्यति । ४९ । स्त्रीव्यसने तु स्नानप्रतिकर्मभोजनभूमिषु भवत्येव धर्मार्थपरिप्रश्नः । ५० । शक्या च स्त्री राजहिते नियोक्तुम्, उपांशुदण्डेन व्याधिना वा व्यावर्तयितुमवस्रावयितुं वा ' इति । ५१ ।

नेति कौटिल्यः । ५२ । सप्रत्यादेयं द्यूतं निष्प्रत्यादेयं स्त्रीव्यसनम् । ५३ । अदर्शनं कार्यनिर्वेदः कालातिपातनादनर्थो धर्मलोपश्च तन्त्रदौर्बल्यं पानानुबन्धश्चेति । ५४ ।

' स्त्रीपानव्यसनयोः स्त्रीव्यसनम् ' इति वातव्याधिः । ५५ । ' स्त्रीषु हि बालिश्यमनेकविधं निशान्तप्रणिधौ व्याख्यातम् । ५६ । पाने तु शब्दादीनामिन्द्रियार्थानामुपभोगः प्रीतिदानं परिजनपूजनं कर्मश्रमवधश्च ' इति । ५७ ।

नेति कौटिल्यः । ५८ । स्त्रीव्यसने भवत्यपत्योत्पत्तिरात्मरक्षणं चान्तर्दारेषु, विपर्ययो वा बाह्येषु, अगम्येषु सर्वोच्छित्तिः । ५९ । तदुभयं पानव्यसने । ६० । पानसंपत् – संज्ञानाशोऽनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वमप्रेतस्य प्रेतत्वं कौपीनदर्शनं श्रुतप्रज्ञाप्राणवित्तमित्रहानिः सद्भिर्वियोगोऽनर्थ्यसंयोगस्तन्त्रीगीतनैपुण्येषु चार्थघ्नेषु प्रसङ्ग इति । ६१ ।

---

42 नेति missing in M. 44 G M T वैरबन्धश्च, [Cn]. 45 G_1 T द्यूतदोषः. 46 T स्थिरे. – G M T स्थानेहितेषु (for स्थानेषु), [Cn]. 50 G T स्त्रीव्यसनेषु तु. 54 G_1 T om. कार्यनिर्वेदः.. – T कार्यातिपात°. – G M T °दनर्थधर्मलोपश्च, [em.]. – T वासानुबन्ध°. 59 M विपर्यये वा.

द्यूतमद्ययोर्द्यूतम् । ६२ । एकेषां पणनिमित्तो जयः पराजयो वा प्राणिषु निश्चेतनेषु वा पक्षद्वैधेन प्रकृतिकोपं करोति । ६३ । विशेषतश्च संघानां संघधर्मिणां च राजकुलानां द्यूतनिमित्तो भेदस्तन्निमित्तो विनाश इत्यसत्प्रग्रहः पापिष्ठतमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यादिति । ६४ ।

असतां प्रग्रहः कामः कोपश्चावग्रहः सताम् ।
व्यसनं दोषबाहुल्यादत्यन्तमुभयं मतम् ॥ ६५ ॥
तस्मात्कोपं च कामं च व्यसनारम्भमात्मवान् ।
परित्यजेन्मूलहरं वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे पुरुषव्यसनवर्गस्तृतीयोऽध्यायः ।
आदित एकोनविंशतिशततमः ।

४

[त्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – पीडनवर्गः; एकत्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – स्तम्भवर्गः; द्वात्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – कोशसङ्गवर्गः]

दैवपीडनम् – अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरक इति । १ ।

'अग्न्युदकयोरग्निपीडनमप्रतिकार्यं सर्वदाहि च, शक्यापगमनं तार्याबाधमुदकपीडनम्' इत्याचार्याः । २ । नेति कौटिल्यः । ३ । अग्निर्ग्राममर्धग्रामं वा दहति, उदकवेगस्तु ग्रामशतप्रवाहीति । ४ ।

'व्याधिदुर्भिक्षयोर्व्याधिः प्रेतव्याधितोपसृष्टपरिचारकव्यायामोपरोधेन कर्माण्युपहन्ति, दुर्भिक्षं पुनरकर्मोपघाति हिरण्यपशुकरदायि च' इत्याचार्याः । ५ । नेति कौटिल्यः । ६ । एकदेशपीडनो व्याधिः शक्यप्रतीकारश्च, सर्वदेशपीडनं दुर्भिक्षं प्राणिनामजीवनायेति । ७ ।

तेन मरको व्याख्यातः । ८ ।

'क्षुद्रकमुख्यक्षययोः क्षुद्रकक्षयः कर्मणामयोगक्षेमं करोति, मुख्यक्षयः कर्मानुष्ठानोपरोधधर्मा' इत्याचार्याः । ९ । नेति कौटिल्यः । १० । शक्यः क्षुद्रकक्षयः प्रतिसंधातुं

---

64 G_2 इत्यसत्परिग्रहः. – M T तत्र दौर्बल्याद्.

·8. 4

2 G_1 सर्वा हि, T सर्वं हि. – G M शक्योपगमनं, T शक्योपशमनं, [Cn]. – G M T तार्याबाधकमुक्तमुदक- (T कार्या°), [Cs]. 5 G M T -व्याधितापसृष्ट-, [Cs]. 9 कर्मणामयोग° ...... मुख्यक्षयः missing in G_1 T. 11 G_1 शक्यं.

बाहुल्यात्क्षुद्रकाणाम्, न मुख्यक्षयः । ११ । सहस्रेषु हि मुख्यो भवत्येको न वा सत्त्वप्रज्ञाधिक्यात्तदाश्रयत्वात्क्षुद्रकाणामिति । १२ ।

'स्वचक्रपरचक्रयोः स्वचक्रमतिमात्राभ्यां दण्डकराभ्यां पीडयत्यशक्यं च वारयितुम्, परचक्रं तु शक्यं प्रतियोद्धुमपसारेण संधिना वा मोक्षयितुम्' इत्याचार्याः । १३ । नेति कौटिल्यः । १४ । स्वचक्रपीडनं प्रकृतिपुरुषमुख्योपग्रहविघाताभ्यां शक्यते वारयितुमेकदेशं वा पीडयति, सर्वदेशपीडनं तु परचक्रं विलोपघातदाहविध्वंसनापवाहनैः पीडयतीति । १५ ।

'प्रकृतिराजविवादयोः प्रकृतिविवादः प्रकृतीनां भेदकः पराभियोगानावहति, राजविवादस्तु प्रकृतीनां द्विगुणभक्तवेतनपरिहारकरो भवति' इत्याचार्याः । १६ । नेति कौटिल्यः । १७ । शक्यः प्रकृतिविवादः प्रकृतिमुख्योपग्रहेण कलहस्थानापनयनेन वा वारयितुम् । १८ । विवदमानास्तु प्रकृतयः परस्परसंघर्षेणोपकुर्वन्ति । १९ । राजविवादस्तु पीडनोच्छेदनाय प्रकृतीनां द्विगुणव्यायामसाध्य इति । २० ।

'देशराजविहारयोर्देशविहारस्त्रैकाल्येन कर्मफलोपघातं करोति, राजविहारस्तु कारुशिल्पिकुशीलववाग्जीवनरूपाजीवावैदेहकोपकारं करोति' इत्याचार्याः । २१ । नेति कौटिल्यः । २२ । देशविहारः कर्मश्रमवधार्थमल्पं भक्षयति भक्षयित्वा च भूयः कर्मसु योगं गच्छति, राजविहारस्तु स्वयं वल्लभैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः पीडयतीति । २३ ।

'सुभगाकुमारयोः कुमारः स्वयं वल्लभैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः पीडयति, सुभगा विलासोपभोगेन' इत्याचार्याः । २४ । नेति कौटिल्यः । २५ । शक्यः कुमारो मन्त्रिपुरोहिताभ्यां वारयितुम्, न सुभगा बालिश्यादनर्थ्यजनसंयोगाच्चेति । २६ ।

'श्रेणीमुख्ययोः श्रेणी बाहुल्यादनवग्रहा स्तेयसाहसाभ्यां पीडयति, मुख्यः कार्यानुग्रहविघाताभ्याम्' इत्याचार्याः । २७ । नेति कौटिल्यः । २८ । सुव्यावर्त्या श्रेणी समानशीलव्यसनत्वात्, श्रेणीमुख्यैकदेशोपग्रहेण वा । २९ । स्तम्भयुक्तो मुख्यः परप्राणद्रव्योपघाताभ्यां पीडयतीति । ३० ।

'संनिधातृसमाहर्त्रोः संनिधाता कृतविदूषणात्ययाभ्यां पीडयति, समाहर्ता करणाधिष्ठितः प्रदिष्टफलोपभोगी भवति' इत्याचार्याः । ३१ । नेति कौटिल्यः । ३२ । संनिधाता कृतावस्थमन्यैः कोशप्रवेश्यं प्रतिगृह्णाति, समाहर्ता तु पूर्वमर्थमात्मनः कृत्वा पश्चाद्राजार्थं करोति प्रणाशयति वा, परस्वादाने च स्वप्रत्ययश्चरतीति । ३३ ।

– T क्षुद्रकारणान्न. 12 G_1 M एके न वा. – G_1 °धिक्यातूदा°, T °धिक्यादा°. 15 G M T °नोपवाहनैः, [Cn]. 21 G M T om. -रूपाजीवा-, [Cn]. 27 G_1 कार्याविग्रह-, T कार्यावग्रह-. 29 M सुन्यावर्ता. 33 G M T समाहर्ता पूर्वम्, [Cn].

'अन्तपालवैदेहकयोरन्तपालश्चोरप्रसर्गदेयात्यादानाभ्यां वणिक्पथं पीडयति, वैदेहकास्तु पण्यप्रतिपण्यानुग्रहैः प्रसाधयन्ति' इत्याचार्याः । ३४ । नेति कौटिल्यः । ३५ । अन्तपालः पण्यसंपातानुग्रहेण वर्तयति, वैदेहकास्तु संभूय पण्यानामुत्कर्षापकर्षं कुर्वाणाः पणे पणशतं कुम्भे कुम्भशतमित्याजीवन्ति । ३६ ।

अभिजातोपरुद्धा भूमिः पशुव्रजोपरुद्धा वेति 'अभिजातोपरुद्धा भूमिः महाफलाऽप्यायुधीयोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुं व्यसनाबाधभयात्, पशुव्रजोपरुद्धा तु कृषियोग्या क्षमा मोक्षयितुम् । ३७ । विवीतं हि क्षेत्रेण बाध्यते' इत्याचार्याः । ३८ । नेति कौटिल्यः । ३९ । अभिजातोपरुद्धा भूमिरत्यन्तमहोपकाराऽपि क्षमा मोक्षयितुम् व्यसनाबाधभयात्, पशुव्रजोपरुद्धा तु कोशवाहनोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुम्, अन्यत्र सस्यवापोपरोधादिति । ४० ।

'प्रतिरोधकाटविकयोः प्रतिरोधका रात्रिसत्त्रचराः शरीराक्रमिणो नित्याः शतसहस्रापहारिणः प्रधानकोपकाश्च, व्यवहिताः प्रत्यन्तारण्यचराश्चाटविकाः प्रकाशा दृश्याश्चरन्ति, एकदेशघातकाश्च' इत्याचार्याः । ४१ । नेति कौटिल्यः । ४२ । प्रतिरोधकाः प्रमत्तस्यापहरन्ति, अल्पाः कुण्ठाः सुखा ज्ञातुं ग्रहीतुं च, स्वदेशस्थाः प्रभूता विक्रान्ताश्चाटविकाः प्रकाशयोधिनोऽपहर्तारो हन्तारश्च देशानां राजसधर्माण इति ।४३।

मृगहस्तिवनयोः मृगाः प्रभूताः प्रभूतमांसचर्मोपकारिणो मन्दग्रासावक्लेशिनः सुनियम्याश्च । ४४ । विपरीता हस्तिनो गृह्यमाणा दुष्टाश्च देशविनाशायेति । ४५ ।

स्वपरस्थानीयोपकारयोः स्वस्थानीयोपकारो धान्यपशुहिरण्यकुप्योपकारो जानपदानामापद्यात्मधारणः । ४६ । विपरीतः परस्थानीयोपकारः । ४७ ।

इति पीडनानि ।

आभ्यन्तरो मुख्यस्तम्भो बाह्यो मित्राटवीस्तम्भः ।४८। इति स्तम्भवर्गः ।

ताभ्यां पीडनैर्यथोक्तैश्च पीडितः, सक्तो मुख्येषु, परिहारोपहतः, प्रकीर्णो, मिथ्यासंहृतः, सामन्ताटवीहृत इति कोशसङ्गः । ४९ ।

पीडनानामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च वारणे ।
यतेत देशवृद्ध्यर्थं नाशे च स्तम्भसङ्गयोः ॥ ५० ॥

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे पीडनवर्गः स्तम्भवर्गः कोशसङ्गवर्गः चतुर्थोऽध्यायः । आदितो विंशतिशततमः ।

---

34 Cn Cs चोरप्रसङ्ग-. 37 T om. अभिजातोप° ...... °रुद्धा वेति. 38 T om. हि. 41 G M T रात्रिसत्त्रपराः (T रात्रिस्त्री°), [Cn]. – G1 M शरीराक्रामिणो. 43 T कल्पाः (for अल्पाः). – G M T सुखाज्ज्ञातुं, [Cs]. 45 G1 T दृष्टाश्च. 46 G T आपाद्यात्म-. 49 G2 परिहारोपरतः. – G M T -संभृतः सामन्ताटवीभृतः, [Cn].

५

[त्रयस्त्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – बलव्यसनवर्गः; चतुस्त्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – मित्रव्यसनवर्गः]

बलव्यसनानि – अमानितं, विमानितम्, अभृतं, व्याधितं, नवागतं, दूरायातं, परिश्रान्तं, परिक्षीणं, प्रतिहतं, हताग्रवेगम्, अनृतुप्राप्तम्, अभूमिप्राप्तम्, आशानिर्वेदि, परिसृप्तं, कलत्रगर्भि, अन्तःशल्यं, कुपितमूलं, भिन्नगर्भम्, अपसृतम्, अतिक्षिप्तम्, उपनिविष्टं, समाप्तम्, उपरुद्धं, परिक्षिप्तं, छिन्नधान्यपुरुषवीवधं, स्वविक्षिप्तं, मित्रविक्षिप्तं, दूष्ययुक्तं, दुष्टपार्ष्णिग्राहं, शून्यमूलम्, अस्वामिसंहतं, भिन्नकूटम्, अन्धम् इति । १ ।

तेषाममानितविमानितयोरमानितं कृतार्थमानं युध्येत, न विमानितमन्तःकोपम् । २ ।

अभृतव्याधितयोरभृतं तदात्वकृतवेतनं युध्येत, न व्याधितमकर्मण्यम् । ३ ।

नवागतदूरायातयोर्नवागतमन्यत उपलब्धदेशमनवमिश्रं युध्येत, न दूरायातमायतगतपरिक्लेशम् । ४ ।

परिश्रान्तपरिक्षीणयोः परिश्रान्तं स्नानभोजनस्वप्नलब्धविश्रमं युध्येत, न परिक्षीणमन्यत्राहवे क्षीणयुग्यपुरुषम् । ५ ।

प्रतिहतहताग्रवेगयोः प्रतिहतमग्रपातभग्नं प्रवीरपुरुषसंहतं युध्येत, न हताग्रवेगमग्रपातहतप्रवीरम् । ६ ।

अनृत्वभूमिप्राप्तयोरनृतुप्राप्तं यथर्तुयुग्यशस्त्रावरणं युध्येत, नाभूमिप्राप्तमवरुद्धप्रसारव्यायामम् । ७ ।

आशानिर्वेदिपरिसृप्तयोराशानिर्वेदि लब्धाभिप्रायं युध्येत, न परिसृप्तमपसृतमुख्यम् । ८ ।

कलत्रगर्भ्यन्तःशल्ययोः कलत्रगर्भि उन्मुच्य कलत्रं युध्येत, नान्तःशल्यमन्तरमित्रम् । ९ ।

कुपितमूलभिन्नगर्भयोः कुपितमूलं प्रशमितकोपं सामादिभिर्युध्येत, न भिन्नगर्भमन्योन्यस्माद्भिन्नम् । १० ।

---

8. 5

1 G_1 M विमानितं भृतं. – G M T दूरयातं, [Cs]. – G M T कलत्रगर्हि, [em. Meyer]. – G_1 M T अतिसृतम् (for अप°), (p as in text). – G M T उपक्षिप्तं (for परि°), [Cs]. 4 G_1 M om. न. – G M T दूरयातम्, Cn दूरागतम्, [Cs]. 5 -क्षीणमन्यत्राहवे missing in G_1 T. 7 G_1 M यथर्तुयोग्ययुग्य-, T यथर्तुयोग्य- (so p), [em.]. 8 G M T अपसृतम् (for °सृतमुख्यम्), [Cs]. 9 G M T कलत्रगर्हि-, [em. Meyer]. 10 G_1 M om. न.

अपसृतातिक्षिप्तयोरपसृतमेकराज्यातिक्रान्तं मन्त्रव्यायामाभ्यां सत्त्रमित्रापाश्रयं युध्येत, नातिक्षिप्तमनेकराज्यातिक्रान्तं बह्वाबाधत्वात् । ११ ।

उपनिविष्टसमाप्तयोरुपनिविष्टं पृथग्यानस्थानमतिसंवायारिं युध्येत, न समाप्तमरिणैकस्थानयानम् । १२ ।

उपरुद्धपरिक्षिप्तयोरुपरुद्धमन्यतो निष्क्रम्योपरोद्धारं प्रतियुध्येत, न परिक्षिप्तं सर्वतः प्रतिरुद्धम् । १३ ।

छिन्नधान्यपुरुषवीवधयोः छिन्नधान्यमन्यतो धान्यमानीय जङ्गमस्थावराहारं वा युध्येत, न छिन्नपुरुषवीवधमनभिसारम् । १४ ।

स्वविक्षिप्तमित्रविक्षिप्तयोः स्वविक्षिप्तं स्वभूमौ विक्षिप्तं सैन्यमापदि शक्यमावाहयितुं, न मित्रविक्षिप्तं विप्रकृष्टदेशकालत्वात् । १५ ।

दूष्ययुक्तदुष्टपार्ष्णिग्राहयोर्दूष्ययुक्तमाप्तपुरुषाधिष्ठितमसंहतं युध्येत, न दुष्टपार्ष्णिग्राहं पृष्ठाभिघातत्रस्तम् । १६ ।

शून्यमूलास्वामिसंहतयोः शून्यमूलं कृतपौरजानपदारक्षं सर्वसंदोहेन युध्येत, नास्वामिसंहतं राजसेनापतिहीनम् । १७ ।

भिन्नकूटान्धयोर्भिन्नकूटमन्याधिष्ठितं युध्येत, नान्धमदेशिकम् । इति । १८ ।

दोषशुद्धिर्बलावापः सत्त्रस्थानातिसंहितम् ।
संधिश्चोत्तरपक्षस्य बलव्यसनसाधनम् ॥ १९ ॥
रक्षेत्स्वदण्डं व्यसने शत्रुभ्यो नित्यमुत्थितः ।
प्रहरेद्दण्डरन्ध्रेषु शत्रूणां नित्यमुत्थितः ॥ २० ॥
यतोनिमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् ।
प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमतन्द्रितः ॥ २१ ॥
अभियातं स्वयं मित्रं संभूयान्यवशेन वा ।
परित्यक्तमशक्त्या वा लोभेन प्रणयेन वा ॥ २२ ॥
विक्रीतमभियुञ्जाने संग्रामे वाऽपवर्तिना ।
द्वैधीभावेन वाऽमित्रं यास्यता वाऽन्यमन्यतः ॥ २३ ॥
पृथग्वा सहयाने वा विश्वासेनातिसंहितम् ।
भयावमानालस्यैर्वा व्यसनान्न प्रमोक्षितम् ॥ २४ ॥

---

11 G_1 -क्रान्तमम्मन्त्र-, T -क्रान्तममन्त्र-. – T सत्त्रिमित्रा-. 12 G M T अतिसंधाकारं (T °वारं), Cs अतिसंघातारं, [em.]. – G_1 समाप्तम्मरिणैक-, T समाप्तं परिणैक-. 15 G M T शक्यमवस्रावयितुं (G °मस्रा°, T °मपस्रा°), [Cn]. 19 G_1 M T दोषविशुद्धिर् (p as in text). – G M T °नातिसंधानम्, [Cn]. 21 Cn Cs read s. 21 at the end of the Chapter. 22 M संभूयान्यं वशेन. 24 G M T °वमानलास्यैर्, [Cn].

अवरुद्धं स्वभूमिभ्यः समीपाद्वा भयाद्गतम् ।
आच्छेदनाददानाद्वा दत्त्वा वाऽप्यवमानितम् ॥ २५ ॥
अत्याहारितमर्थं वा स्वयं परमुखेन वा ।
अतिभारे नियुक्तं वा भङ्क्त्वा परमुपस्थितम् ॥ २६ ॥
उपेक्षितमशक्त्या वा प्रार्थयित्वा विरोधितम् ।
कृच्छ्रेण साध्यते मित्रं सिद्धं चाशु विरज्यति ॥ २७ ॥
कृतप्रयासं मान्यं वा मोहान्मित्रममानितम् ।
मानितं वा न सदृशं शक्तितो वा निवारितम् ॥ २८ ॥
मित्रोपघातत्रस्तं वा शङ्कितं वाऽरिसंहितात् ।
दूष्यैर्वा भेदितं मित्रं साध्यं सिद्धं च तिष्ठति ॥ २९ ॥
तस्मान्नोत्पादयेदेनान् दोषान्मित्रोपघातकान् ।
उत्पन्नान् वा प्रशमयेद्गुणैर्दोषोपघातिभिः ॥ ३० ॥

इति व्यसनाधिकारिकेऽष्टमेऽधिकरणे बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गः पञ्चमोऽध्यायः । आदित एकविंशतिशततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य व्यसनाधिकारिकम् अष्टममधिकरणं समाप्तम् ।

---

26 G1 T हि युक्तं, G2 ऽभियुक्तं (in ZDMG). – G1 T भक्त्वा. – G M T परमवस्थितम्, [Cn]. 28 Cn Cs भक्तितो वा निवा°. 29 मित्रं missing in M.

अभियास्यत्कर्म – नवममधिकरणम् ।

१

[पञ्चत्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम्; षट्त्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – यात्राकालाः]

विजिगीषुरात्मनः परस्य च बलाबलं शक्तिदेशकालयात्राकालबलसमुद्दानकालपश्चात्कोपक्षयव्ययलाभापदां ज्ञात्वा विशिष्टबलो यायात्, अन्यथाऽऽसीत । १ ।

'उत्साहप्रभावयोरुत्साहः श्रेयान् । २ । स्वयं हि राजा शूरो बलवानरोगः कृतास्त्रो दण्डद्वितीयोऽपि शक्तः प्रभाववन्तं राजानं जेतुम् । ३ । अल्पोऽपि चास्य दण्डस्तेजसा कृत्यकरो भवति । ४ । निरुत्साहस्तु प्रभाववान् राजा विक्रमाभिपन्नो नश्यति' इत्याचार्याः । ५ ।

नेति कौटिल्यः । ६ । प्रभाववानुत्साहवन्तं राजानं प्रभावेनातिसंधत्ते तद्विशिष्टमन्यं राजानमावाह्य भृत्वा क्रीत्वा प्रवीरपुरुषान् । ७ । प्रभूतप्रभावहयहस्तिरथोपकरणसंपन्नश्चास्य दण्डः सर्वत्राप्रतिहतश्चरति । ८ । उत्साहवतश्च प्रभाववन्तो जित्वा क्रीत्वा च स्त्रियो बालाः पङ्गवोऽन्धाश्च पृथिवीं जिग्युरिति । ९ ।

'प्रभावमन्त्रयोः प्रभावः श्रेयान् । १० । मन्त्रशक्तिसंपन्नो हि वन्ध्यबुद्धिरप्रभावो भवति । ११ । मन्त्रकर्म चास्य निश्चितमप्रभावो गर्भधान्यमवृष्टिरिवोपहन्ति' इत्याचार्याः । १२ ।

नेति कौटिल्यः । १३ । मन्त्रशक्तिः श्रेयसी । १४ । प्रज्ञाशास्त्रचक्षुर्हि राजाऽल्पेनापि प्रयत्नेन मन्त्रमाधातुं शक्तः परानुत्साहप्रभाववतश्च सामादिभिर्योगोपनिषद्भ्यां चातिसंधातुम् । १५ ।

एवमुत्साहप्रभावमन्त्रशक्तीनामुत्तरोत्तराधिकोऽतिसंधत्ते । १६ ।

देशः पृथिवी । १७ । तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरमुदीचीनं योजनसहस्रपरिमाणं तिर्यक् चक्रवर्तिक्षेत्रम् । १८ । तत्रारण्यो ग्राम्यः पार्वत औदको भौमः समो विषम इति विशेषाः । १९ । तेषु यथास्वबलवृद्धिकरं कर्म प्रयुञ्जीत । २० ।

---

9. 1

1 G M T -समुत्थान-, [em. Cf. 1. 16. 29; 9. 2. 1]. 3 M दण्डनीतीयोऽपि (corr. in M_2). – M प्रभावन्तं. 7 G M T हृत्वा (for भृत्वा), [em.]. 9 G M उत्साहवन्तश्च, T उत्साहवन्तः, [em.]. – G_1 पङ्क्वे, M पङ्क्वो (corr. in M_2). 12 T °रिवोद्गमति. 15 G_1 M तन्त्रमाधातुं. – G M T -प्रभावतश्च, [Cn]. 18 G $M_{1.3}$ T अतिर्यक्. 19 G_1 T पात औदको.

यत्रात्मनः सैन्यव्यायामानां भूमिः, अभूमिः परस्य, स उत्तमो देशः, विपरीतोऽधमः, साधारणो मध्यमः । २१ ।

कालः शीतोष्णवर्षात्मा । २२ । तस्य रात्रिरहः पक्षो मास ऋतुरयनं संवत्सरो युगमिति विशेषाः । २३ । तेषु यथास्वबलवृद्धिकरं कर्म प्रयुञ्जीत । २४ ।

यत्रात्मनः सैन्यव्यायामानामृतुः, अनृतुः परस्य, स उत्तमः कालः, विपरीतोऽधमः, साधारणो मध्यमः । २५ ।

' शक्तिदेशकालानां तु शक्तिः श्रेयसी ' इत्याचार्याः । २६ । शक्तिमान् हि निम्नस्थलवतो देशस्य शीतोष्णवर्षवतश्च कालस्य शक्तः प्रतीकारे भवति । २७ । ' देशः श्रेयान् ' इत्येके । २८ । ' स्थलगतो हि श्वा नक्रं विकर्षति, निम्नगतो नक्रः श्वानम् ' इति । २९ । ' कालः श्रेयान् ' इत्येके । ३० । ' दिवा काकः कौशिकं हन्ति, रात्रौ कौशिकः काकम् ' इति । ३१ । नेति कौटिल्यः । ३२ । परस्परसाधका हि शक्तिदेशकालाः । ३३ ।

तैरभ्युच्चितस्तृतीयं चतुर्थं वा दण्डस्यांशं मूले पार्ष्ण्यां प्रत्यन्ताटवीषु च रक्षा विधाय कार्यसाधनसहं कोशदण्डं चादाय क्षीणपुराणभक्तमगृहीतनवभक्तमसंस्कृतदुर्गममित्रं वार्षिकं चास्य सस्यं हैमनं च मुष्टिमुपहन्तुं मार्गशीर्षीं यात्रां यायात् । ३४ । हैमनं चास्य सस्यं वासन्तिकं च मुष्टिमुपहन्तुं चैत्रीं यात्रां यायात् । ३५ । क्षीणतृणकाष्ठोदकमसंस्कृतदुर्गममित्रं वासन्तिकं चास्य सस्यं वार्षिकीं च मुष्टिमुपहन्तुं ज्येष्ठामूलीयां यात्रां यायात् । ३६ ।

अत्युष्णमल्पयवसेन्धनोदकं वा देशं हेमन्ते यायात् । ३७ । तुषारदुर्दिनमगाधनिम्नप्रायं गहनतृणवृक्षं वा देशं ग्रीष्मे यायात् । ३८ । स्वसैन्यव्यायामयोग्यं परस्यायोग्यं वर्षति यायात् । ३९ ।

मार्गशीर्षीं तैषीं चान्तरेण दीर्घकालां यात्रां यायात्, चैत्रीं वैशाखीं चान्तरेण मध्यमकालां, ज्येष्ठामूलीयामाषाढीं चान्तरेण ह्रस्वकालाम्, उपोषिष्यन्व्यसने चतुर्थीम् । ४० । व्यसनाभियानं विगृह्ययाने व्याख्यातम् । ४१ ।

प्रायशश्चाचार्याः ' परव्यसने यातव्यम् ' इत्युपदिशन्ति । ४२ । शक्त्युदये यातव्यमनैकान्तिकत्वाद्व्यसनानामिति कौटिल्यः । ४३ । यदा वा प्रयातः कर्शयितुमुच्छेत्तुं वा शक्नुयादमित्रं तदा यायात् । ४४ ।

---

27 T om. हि. – G1 प्रकारे. 34 T अभ्युच्छ्रितस्. – G M T दण्डस्यांशमूले, [Cn]. – G M दक्षिणपुराण-, T च क्षीणपुराण-, [Cn]. 35 T om. यात्रां. 36 G M T वार्षिकीं वा, [Cn]. 39 परस्यायोग्यं missing in M. 40 Cs मार्गशीर्षं तैषं...... चैत्रं वैशाखं...... °मूलीयमाषाढं. – G M T चतुर्थीं, [Cn]. 42 G1 प्रायशश्चोचार्याः, T प्रायशश्चेत्याचार्याः.

अत्युष्णोपक्षीणे काले हस्तिबलप्रायो यायात् । ४५ । हस्तिनो ह्यन्तःस्वेदाः कुष्ठिनो भवन्ति । ४६ । अनवगाहमानास्तोयमपिबन्तश्चान्तरवक्षाराच्चान्धीभवन्ति । ४७ । तस्मात्प्रभूतोदके देशे वर्षति च हस्तिबलप्रायो यायात् । ४८ । विपर्यये खरोष्ट्राश्वबलप्रायो देशमल्पवर्षपङ्कम् । ४९ । वर्षति मरुप्रायं चतुरङ्गबलो यायात् । ५० ।

समविषमनिम्नस्थलह्रस्वदीर्घवशेन वाऽध्वनो यात्रां विभजेत् । ५१ ।

सर्वा वा ह्रस्वकालाः स्युर्यातव्याः कार्यलाघवात् ।
दीर्घाः कार्यगुरुत्वाद्वा वर्षावासः परत्र च ॥ ५२ ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानं यात्राकालाः प्रथमोऽध्यायः । आदितो द्वाविंशतिशततमः ।

२

[सप्तत्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – बलोपादानकालाः ;
अष्टत्रिंशच्छततमं प्रकरणम् – संनाहगुणाः ;
एकोनचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – प्रतिबलकर्म]

मौलभृतकश्रेणीमित्रामित्राटवीबलानां समुद्दानकालाः । १ ।

मूलरक्षणादतिरिक्तं मौलबलम् ; अत्यावापयुक्ता वा मौला मूले विकुर्वीरन् ; बहुलानुरक्तमौलबलः सारबलो वा प्रतियोद्धा, व्यायामेन योद्धव्यम् ; प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा क्षयव्ययसहत्वान्मौलानाम् ; बहुलानुरक्तसंपाते च यातव्यस्योपजापभयादन्यसैन्यानां भृतादीनामविश्वासे; बलक्षये वा सर्वसैन्यानाम् – इति मौलबलकालः । २ ।

‘ प्रभूतं मे भृतबलमल्पं च मौलबलम् ’; ‘ परस्याल्पं विरक्तं वा मौलबलं, फल्गुप्रायमसारं वा भृतसैन्यम् ’; ‘ मन्त्रेण योद्धव्यमल्पव्यायामेन ’; ‘ ह्रस्वो देशः कालो वा तनुक्षयव्ययः ’; ‘ अल्पावापं शान्तोपजापं विश्वस्तं वा मे सैन्यम् ’; ‘ परस्याल्पः प्रसारो हन्तव्यः ’ – इति भृतबलकालः । ३ ।

---

47 G_1 °वक्षाराच्चन्धी°, T °पक्षारा चण्डी°.

9. 2

2 G M T have इति after विकुर्वीरन्, योद्धव्यम् and मौलानाम्, [em. omission]. – G M T बहुलानुरक्तसंपादिते, [Cn]. – G_2 M भृतानामविश्वासे. 3 G M T have इति after मौलबलम्, भृतसैन्यम्, °व्यायामेन, °क्षयव्ययः and मे सैन्यम्, [em. omission]. – G_1 T अल्पस्वापं, G_2 अल्पपापं, M अल्पसपापं, [em.]. – G_1 T °जापमविश्वस्तं.

'प्रभूतं मे श्रेणीबलं, शक्यं मूले यात्रायां चाधातुम्'; ह्रस्वः प्रवासः, श्रेणीबलप्रायः प्रतियोद्धा मन्त्रव्यायामाभ्यां प्रतियोद्धुकामः; दण्डबलव्यवहारः – इति श्रेणीबलकालः । ४ ।

'प्रभूतं मे मित्रबलं शक्यं मूले यात्रायां चाधातुम्'; 'अल्पः प्रवासो मन्त्रयुद्धाच्च भूयो व्यायामयुद्धम्'; 'मित्रबलेन वा पूर्वमटवीं नगरस्थानमासारं वा योधयित्वा पश्चात्स्वबलेन योधयिष्यामि'; 'मित्रसाधारणं वा मे कार्यम्'; 'मित्रायत्ता वा मे कार्यसिद्धिः'; 'आसन्नमनुग्राह्यं वा मे मित्रम्'; 'अत्यावापं वाऽस्य सादयिष्यामि' – इति मित्रबलकालः । ५ ।

'प्रभूतं मे शत्रुबलं, शत्रुबलेन योधयिष्यामि नगरस्थानमटवीं वा, तत्र मे श्ववराहयोः कलहे चण्डालस्येवान्यतरसिद्धिर्भविष्यति'; 'आसाराणामटवीनां वा कण्टकमर्दनमेतत्करिष्यामि'; – अत्युपचितं वा कोपभयान्नित्यमासन्नमरिबलं वासयेद्, अन्यत्राभ्यन्तरकोपशङ्कायाः – शत्रुयुद्धावरयुद्धकालश्च – इत्यमित्रबलकालः । ६ ।

तेनाटवीबलकालो व्याख्यातः । ७ । मार्गादेशिकम्; परभूमियोग्यम्; अरियुद्धप्रतिलोमम्; अटवीबलप्रायः शत्रुर्वा, 'बिल्वं बिल्वेन हन्यताम्'; अल्पः प्रसारो हन्तव्यः – इत्यटवीबलकालः । ८ ।

सैन्यमनेकमनेकस्थमुक्तमनुक्तं वा विलोपार्थं यदुत्तिष्ठति तदौत्साहिकम् – अभक्तवेतनं विलोपविष्टिप्रतापकरं भेद्यं परेषाम्, अभेद्यं तुल्यदेशजातिशिल्पप्रायं संहतं महत् । ९ । इति बलोपादानकालाः ।

तेषां कुप्यभृतममित्राटवीबलं विलोपभृतं वा कुर्यात् । १० । अमित्रस्य वा बलकाले प्रत्युत्पन्ने शत्रुबलमवगृह्णीयात्, अन्यत्र वा प्रेषयेत्, अफलं वा कुर्यात्, विक्षिप्तं वा वासयेत्, काले वाऽतिक्रान्ते विसृजेत् । ११ ।

परस्य चैतद्बलसमुद्दानं विघातयेत्, आत्मनः संपादयेत् । १२ ।

पूर्वं पूर्वं चैषां श्रेयः संनाहयितुम् । १३ ।

तद्भावभावित्वान्नित्यसत्कारानुगमाच्च मौलबलं भृतबलाच्छ्रेयः । १४ ।

नित्यानन्तरं क्षिप्रोत्थायि वश्यं च भृतबलं श्रेणीबलाच्छ्रेयः । १५ ।

जानपदमेकार्थोपगतं तुल्यसंघर्षामर्षसिद्धिलाभं च श्रेणीबलं मित्रबलाच्छ्रेयः । १६ ।

अपरिमितदेशकालमेकार्थोपगमाच्च मित्रबलममित्रबलाच्छ्रेयः । १७ ।

---

4 G M T have इति after चाधातुम्, [em. omission]. 5 G M T have इति after व्यायामयुद्धम्, [em. omission]. – T साधयिष्यामि. 8 G M T मार्गदेशिकं, [Cn]. 9 G M T अनेकजातीयस्थम्, [Cn]. – G M विलोमवृष्टि-, T विलोवृष्टि-, [Cn]. 11 G_1 शत्रुमुप°, G_2 M T शत्रुमव°, [em.]. 14 G M T नित्यसंस्कारा°, [Cn]. 16 G_1 M -संघर्षमार्ष-. 17 G_1 T मित्रबला° (for मित्रबलममित्रबला°).

आर्याधिष्ठितममित्रबलमटवीबलाच्छ्रेयः । १८ । तदुभयं विलोपार्थम् । १९ । अविलोपे व्यसने च ताभ्यामहिभयं स्यात् । २० ।

'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रसैन्यानां तेजःप्राधान्यात्पूर्वं पूर्वं श्रेयः संनाहयितुम्' इत्याचार्याः । २१ । नेति कौटिल्यः । २२ । प्रणिपातेन ब्राह्मणबलं परोऽभिहारयेत् । २३ । प्रहरणविद्याविनीतं तु क्षत्रियबलं श्रेयः, बहुलसारं वा वैश्यशूद्रबलमिति । २४ ।

तस्मादेवंबलः परः, तस्यैतत्प्रतिबलमिति बलसमुदानं कुर्यात् । २५ ।

हस्तियन्त्रशकटगर्भकुन्तप्रासहाटकवेणुशल्यवद् हस्तिबलस्य प्रतिबलम् । २६ । तदेव पाषाणलगुडावरणाङ्कुशकचग्रहणीप्रायं रथबलस्य प्रतिबलम् । २७ । तदेवाश्वानां प्रतिबलम्, वर्मिणो वा हस्तिनोऽश्वा वा वर्मिणः । २८ । कवचिनो रथा आवरणिनः पत्तयश्च चतुरङ्गबलस्य प्रतिबलम् । २९ ।

एवं बलसमुदानं परसैन्यनिवारणम् ।
विभवेन स्वसैन्यानां कुर्यादङ्गविकल्पशः ॥ ३० ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे बलोपादानकालाः संनाहगुणाः प्रतिबलकर्म द्वितीयोऽध्यायः । आदितस्त्रयोविंशतिशततमः ।

३

[चत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – पश्चात्कोपचिन्ता; एकचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः]

अल्पः पश्चात्कोपो महान् पुरस्ताल्लाभ इति अल्पः पश्चात्कोपो गरीयान् । १ । अल्पं पश्चात्कोपं प्रयातस्य दूष्यामित्राटविका हि सर्वतः समेधयन्ति, प्रकृतिकोपो वा । २ । लब्धमपि च महान्तं पुरस्ताल्लाभमेवंभूते भृत्यमित्रक्षयव्यया ग्रसन्ते । ३ । तस्मात्सहस्रैकीयः पुरस्ताल्लाभस्यायोगः शतैकीयो वा पश्चात्कोपे इति न यायात् । ४ । सूचीमुखा ह्यनर्था इति लोकप्रवादः । ५ ।

पश्चात्कोपे सामदानभेददण्डान् प्रयुञ्जीत । ६ । पुरस्ताल्लाभे सेनापतिं कुमारं वा दण्डचारिणं कुर्वीत । ७ । बलवान् वा राजा पश्चात्कोपावग्रहसमर्थः पुरस्ताल्लाभमादातुं यायात् । ८ ।

---

23 G T ब्राह्मबलं, M बलं, [Cn]. 26 G_1 M -भर्वटकवेणु°:, T -खर्वटकवेणु°, [Cn]. 29 G M T om. च (after पत्तयश्), [Cn].

9. 3

3 After °भूते, G_1 T add भृते. – ग्रसन्ते...... -दानभेददण्डा° (s. 6) missing in G_1 T. 3–4 G_2 ग्रसन्नेतस्मात्.

अभ्यन्तरकोपशङ्कायां शङ्कितानादाय यायात्, बाह्यकोपशङ्कायां वा पुत्रदारमेषाम् । ९ ।

अभ्यन्तरावग्रहं कृत्वा शून्यपालमनेकबलवर्गमनेकमुख्यं च स्थापयित्वा यायात्, न वा यायात् । १० । अभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात् । ११ ।

मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतमकोपोऽभ्यन्तरकोपः । १२ । तमात्मदोषत्यागेन परशक्त्यपराधवशेन वा साधयेत् । १३ । महापराधेऽपि पुरोहिते संरोधनमवस्रावणं वा सिद्धिः, युवराजे संरोधनं निग्रहो वा गुणवत्यन्यस्मिन् सति पुत्रे । १४ ।

पुत्रं भ्रातरमन्यं वा कुल्यं राज्यग्राहिणमुत्साहेन साधयेत्, उत्साहाभावे गृहीतानुवर्तनसंधिकर्मभ्याम् अरिसंधानभयात् । १५ । अन्येभ्यस्तद्विधेभ्यो वा भूमिदानैर्विश्वासयेदेनम् । १६ । तद्विशिष्टं स्वयंग्राहं दण्डं वा प्रेषयेत्, सामन्ताटविकान् वा, तैर्विगृहीतमतिसंदध्यात् । १७ । अपरुद्धादानं पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् । १८ । एतेन मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ । १९ ।

मन्त्र्यादिवर्जानामन्तरमात्यानामन्यतमकोपोऽन्तरमात्यकोपः । २० । तत्रापि यथार्हमुपायान् प्रयुञ्जीत । २१ ।

राष्ट्रमुख्यान्तपालाटविकदण्डोपनतानामन्यतमकोपो बाह्यकोपः । २२ । तमन्योन्येनावग्राहयेत् । २३ । अतिदुर्गप्रतिष्टब्धं वा सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धानामन्यतमेनावग्राहयेत् । २४ । मित्रेणोपग्राहयेद्वा यथा नामित्रं गच्छेत् । २५ ।

अमित्राद्वा सत्त्री भेदयेदेनम् – ‘ अयं त्वा योगपुरुषं मन्यमानो भर्तर्येव विक्रमयिष्यति, अवाप्तार्थो दण्डचारिणममित्राटविकेषु कृच्छ्रे वा प्रयासे योक्ष्यति, विपुत्रदारमन्ते वा वासयिष्यति । २६ । प्रतिहतविक्रमं त्वां भर्तरि पण्यं करिष्यति, त्वया वा संधिं कृत्वा भर्तारमेव प्रसादयिष्यति । २७ । मित्रमुपकृष्टं वाऽस्य गच्छ ’ इति । २८ । प्रतिपन्नमिष्टाभिप्रायैः पूजयेत् । २९ । अप्रतिपन्नस्य संश्रयं भेदयेद् ‘ असौ ते योगपुरुषः प्रणिहितः ’ इति । ३० । सत्त्री चैनमभित्यक्तशासनैर्घातयेत्, गूढपुरुषैर्वा । ३१ । सहप्रस्थायिनो वाऽस्य प्रवीरपुरुषान् यथाभिप्रायकरणेनावाहयेत् । ३२ । तेन प्रणिहितान् सत्त्री ब्रूयात् । ३३ । इति सिद्धिः । ३४ ।

परस्य चैनान् कोपानुत्थापयेत्, आत्मनश्च शमयेत् । ३५ ।

यः कोपं कर्तुं शमयितुं वा शक्तस्तत्रोपजापः कार्यः । ३६ ।

---

12 and 22 G M T अन्यतरकोपो, [Cs]. 14 T अपस्रापणं. – M निग्रहे वा. – After s. 14 G M T add ताभ्यां मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ, [em. omission]. 26 G M T अमित्रात्सत्त्री, [Cs]. – G T प्रवासे योक्ष्यति. 30 G_1 भेदसौ ते, T भेदोसौ ते. 31 G M T अभिव्यक्त-, [Cs]. 32 G M T -करणेन वाहयेत्, [Cn]. 35 T वैनान्. 36 M कोपः कर्तुं.

यः सत्यसंधः शक्तः कर्मणि फलावाप्तौ चानुग्रहीतुं विनिपाते च त्रातुं तत्र प्रतिजापः कार्यः, तर्कयितव्यश्च कल्याणबुद्धिरुताहो शठ इति । ३७ ।

शठो हि बाह्योऽभ्यन्तरमेवमुपजपति – ' भर्तारं चेद्धत्वा मां प्रतिपादयिष्यति शत्रुवधो भूमिलाभश्च मे द्विविधो लाभो भविष्यति, अथ वा शत्रुरेनमाहनिष्यतीति हतबन्धुपक्षस्तुल्यदोषदण्डेनोद्विग्नश्च मे भूयानकृत्यपक्षो भविष्यति, तद्विधे वाऽन्यस्मिन्नपि शङ्कितो भविष्यति, अन्यमन्यं चास्य मुख्यममित्यक्तशासनेन घातयिष्यामि ' इति । ३८ ।

अभ्यन्तरो वा शठो बाह्यमेवमुपजपति – ' कोशमस्य हरिष्यामि, दण्डं वाऽस्य हनिष्यामि, दुष्टं वा भर्तारमनेन घातयिष्यामि, प्रतिपन्नं बाह्यममित्राटविकेषु विक्रमयिष्यामि "चक्रमस्य सज्यताम्, वैरमस्य प्रसज्यताम्, ततः स्वाधीनो मे भविष्यति, ततो भर्तारमेव प्रसादयिष्यामि, स्वयं वा राज्यं ग्रहीष्यामि", बद्ध्वा वा बाह्यभूमिं भर्तृभूमिं चोभयमवाप्स्यामि, विरुद्धं वाऽऽवाहयित्वा बाह्यं विश्वस्तं घातयिष्यामि, शून्यं वाऽस्य मूलं हरिष्यामि ' इति । ३९ ।

कल्याणबुद्धिस्तु सहजीव्यर्थमुपजपति । ४० ।

कल्याणबुद्धिना संदधीत, शठं ' तथा ' इति प्रतिगृह्यातिसंदध्यात् । इति । ४१ ।

एवमुपलभ्य –

परे परेभ्यः स्वे स्वेभ्यः स्वे परेभ्यः स्वतः परे ।
रक्ष्याः स्वेभ्यः परेभ्यश्च नित्यमात्मा विपश्चिता ॥ ४२ ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे पश्चात्कोपचिन्ता बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः तृतीयोऽध्यायः । आदितः चतुर्विंशतिशततमः ।

४

[द्विचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः]

युग्यपुरुषापचयः क्षयः । १ । हिरण्यधान्यापचयो व्ययः । २ ।

ताभ्यां बहुगुणविशिष्टे लाभे यायात् । ३ ।

आदेयः प्रत्यादेयः प्रसादकः प्रकोपको ह्रस्वकालस्तनुक्षयोऽल्पव्ययो महान् वृद्ध्युदयः कल्यो धर्म्यः पुरोगश्चेति लाभसंपत् । ४ ।

---

38 M बाह्योऽन्तरम्. – M शत्रुरेनं कुहनिष्यतीति. – T -दण्डेन वोद्विग्नश्च. – G M T भूयात् न कृत्य°, Cn Cs भूयान् कृत्य°, [em. Meyer]. – G_1 T अविशङ्कितो. – G M T अभिव्यक्त-, [Cs]. 42 G T उपलभ्यम्.

9. 4

4 प्रत्यादेयः missing in G_1 M. – प्रकोपको missing in G_1 M. – T कोपको. – G $M_{1.3}$ -तनुक्षयव्ययो. – G M T महावृद्ध्यु°, [Cs]. – M परोगश्चेति.

सुप्राप्यानुपाल्यः परेषामप्रत्यादेय इत्यादेयः । ५ । विपर्यये प्रत्यादेयः । ६ । तमाददानस्तत्रस्थो वा विनाशं प्राप्नोति । ७ ।

यदि वा पश्येत् ' प्रत्यादेयमादाय कोशदण्डनिचयरक्षाविधानान्यवस्राव- यिष्यामि; खनिद्रव्यहस्तिवनसेतुबन्धवणिक्पथानुद्धृतसारान् करिष्यामि; प्रकृतीरस्य कर्शयिष्यामि, अपवाहयिष्यामि, आयोगेनाराधयिष्यामि वा, ताः परं प्रतियोगेन कोप- यिष्यति; प्रतिपक्षे वाऽस्य पण्यमेनं करिष्यामि, मित्रमपरुद्धं वाऽस्य प्रतिपादयिष्यामि; मित्रस्य स्वस्य वा देशस्य पीडामत्रस्थस्तस्करेभ्यः परेभ्यश्च प्रतिकरिष्यामि; मित्रमाश्रयं वाऽस्य वैगुण्यं ग्राहयिष्यामि, तदमित्रं विरक्तं तत्कुलीनं प्रतिपत्स्यते; सत्कृत्य वाऽस्मै भूमिं दास्यामि इति संहितसमुत्थितं मित्रं मे चिराय भविष्यति ' इति प्रत्यादेयमपि लाभमाददीत । ८ ।

इत्यादेयप्रत्यादेयौ व्याख्यातौ । ९ ।

अधार्मिकाद्धार्मिकस्य लाभो लभ्यमानः स्वेषां परेषां च प्रसादको भवति । १० । विपरीतः प्रकोपक इति । ११ ।

मन्त्रिणामुपदेशाल्लाभोऽलभ्यमानः कोपको भवति ' अयमस्माभिः क्षयव्ययौ ग्राहितः ' इति । १२ । दूष्यमन्त्रिणामनादराल्लाभो लभ्यमानः कोपको भवति ' सिद्धा- र्थोऽयमस्मान् विनाशयिष्यति ' इति । १३ । विपरीतः प्रसादकः । १४ ।

इति प्रसादककोपकौ व्याख्यातौ । १५ ।

गमनमात्रसाध्यत्वाद्ध्रस्वकालः । १६ । मन्त्रसाध्यत्वात्तनुक्षयः । १७ । भक्त- मात्रव्ययत्वादल्पव्ययः । १८ । तदात्ववैपुल्यान्महान् । १९ । अर्थानुबन्धकत्वाद् वृद्ध्युदयः । २० । निराबाधकत्वात्कल्यः । २१ । प्रशस्तोपादानाद्धर्म्यः । २२ । सामवायिकानामनिर्बन्धगामित्वात्पुरोगः । इति । २३ ।

तुल्ये लाभे देशकालौ शक्त्युपायौ प्रियाप्रियौ जवाजवौ सामीप्यविप्रकर्षौ तदा- त्वानुबन्धौ सारत्वसातत्ये बाहुल्यबाहुगुण्ये च विमृश्य बहुगुणयुक्तं लाभमाददीत । २४ ।

लाभविघ्नाः– कामः कोपः साध्वसं कारुण्यं ह्रीरनार्यभावो मानः सानुक्रोशता परलोकापेक्षा धार्मिकत्वमत्यागित्वं दैन्यमसूया हस्तगतावमानो दौरात्म्यमविश्वासो भय- मप्रतीकारः शीतोष्णवर्षाणामाक्षम्यं मङ्गलतिथिनक्षत्रेष्टित्वम् इति । २५ ।

---

8 T Cn ताः परः. – G M T प्रयोगेन (for प्रति°), [Cn]. – मित्रमपरुद्धं ...... ग्राहयिष्यामि missing in G_1 T. – Cs तदमित्रविरक्तं. – M तत्कुलीनः. 11 G_1 T प्रकोपः. 12 M लाभोः लभ्यमानः. – G M T क्षयव्ययो, [Cn]. 16 M °द्ध्रस्वलाभः. 24 G T जपाजपौ. – G_1 सारत्वसारत्व-, T सारत्वसारत्वा- (for सारत्व-). 25 Cn Cs दाम्भिकत्वम् (for धार्मिकत्वम्). – G_1 अत्याहित्वं, T अत्याहितत्वं, Cs अत्याशित्वं (for अत्यागित्वं). – G M T °दारात्मिकम्, Cs दौरात्मिकम्, [em. implied in Cn]. – G M T भयमन्वितिकारः, Cs भयमनिकारः, [Cn].

नक्षत्रमति पृच्छन्तं बालमर्थोऽतिवर्तते ।
अर्थो ह्यर्थस्य नक्षत्रं किं करिष्यन्ति तारकाः ॥ २६ ॥
नाधनाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्नरा यत्नशतैरपि ।
अर्थैरर्थाः प्रबध्यन्ते गजाः प्रतिगजैरिव ॥ २७ ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः चतुर्थोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चविंशतिशततमः ।

५

[त्रिचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – बाह्याभ्यन्तराश्चापदः]

संध्यादीनामयथोद्देशावस्थापनमपनयः । १ । तस्मादापदः संभवन्ति । २ ।

बाह्योत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिजापा, अभ्यन्तरोत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा, बाह्योत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा, अभ्यन्तरोत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिजापा – इत्यापदः । ३ ।

यत्र बाह्या अभ्यन्तरानुपजपन्ति, अभ्यन्तरा वा बाह्यान्, तत्रोभययोगे प्रतिजपतः सिद्धिर्विशेषवती । ४ । सुव्याजा हि प्रतिजपितारो भवन्ति, नोपजपितारः । ५ । तेषु प्रशान्तेषु नान्याञ्छक्नुयुरुपजपितुमुपजपितारः । ६ । कृच्छ्रोपजापा हि बाह्यानामभ्यन्तरास्तेषामितरे वा । ७ । महतश्च प्रयत्नस्य वधः परेषाम्, अर्थानुबन्धश्चात्मन इति । ८ ।

अभ्यन्तरेषु प्रतिजपत्सु सामदाने प्रयुञ्जीत । ९ । स्थानमानकर्म सान्त्वम् । १० । अनुग्रहपरिहारौ कर्मस्वायोगो वा दानम् । ११ ।

बाह्येषु प्रतिजपत्सु भेददण्डौ प्रयुञ्जीत । १२ । सत्त्रिणो मित्रव्यञ्जना वा बाह्यानां चारमेषां ब्रूयुः 'अयं वो राजा दूष्यव्यञ्जनैरतिसंधातुकामः, बुध्यध्वम्' इति । १३ । दूष्येषु वा दूष्यव्यञ्जनाः प्रणिहिता दूष्यान्बाह्यैर्भेदयेयुः, बाह्यान् वा दूष्यैः । १४ । दूष्याननुप्रविष्टा वा तीक्ष्णाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः । १५ । आहूय वा बाह्यान् घातयेयुः । १६ ।

यत्र बाह्या बाह्यानुपजपन्ति, अभ्यन्तरानभ्यन्तरा वा, तत्रैकान्तयोग उपजपितुः सिद्धिर्विशेषवती । १७ । दोषशुद्धौ हि दूष्या न विद्यन्ते । १८ । दूष्यशुद्धौ हि दोषः पुनरन्यान् दूषयति । १९ ।

---

27 G M T साधनाः प्राप्नु°, [Cs, also implied in Cn]. – G_2 प्रबाध्यन्ते.

9. 5

3 G M T vary between अभ्यन्तर and आभ्यन्तर throughout.– G_1 M -प्रातिजापा (four times). 4 T उभययोगप्रति°. 8 Cs चात्मनोऽन्य इति. 13 G T -व्यञ्जना बाह्यानां. – G_1 T राजदूष्य-. 17 G M T -योगमुपजपितुः, [Cn].

तस्माद्बाह्येषूपजपत्सु भेददण्डौ प्रयुञ्जीत । २० । सत्त्रिणो मित्रव्यञ्जना वा ब्रूयुः 'अयं वो राजा स्वयमादातुकामः, विगृहीताः स्थानेन राज्ञा, बुध्यध्वम्' इति । २१ । प्रतिजपितुर्वा दूतदण्डाननुप्रविष्टास्तीक्ष्णाः शस्त्ररसादिभिरेषां छिद्रेषु प्रहरेयुः । २२ । ततः सत्त्रिणः प्रतिजपितारमभिशंसेयुः । २३ ।

अभ्यन्तरानभ्यन्तरेषूपजपत्सु यथार्हमुपायं प्रयुञ्जीत । २४ । तुष्टलिङ्गमतुष्टं विपरीतं वा साम प्रयुञ्जीत । २५ । शौचसामर्थ्यापदेशेन व्यसनाभ्युदयावेक्षणेन वा प्रतिपूजनमिति दानम् । २६ । मित्रव्यञ्जनो वा ब्रूयादेतान् 'चित्तज्ञानार्थमुपधास्यति वो राजा, तदस्याख्यातव्यम्' इति । २७ । परस्पराद्वा भेदयेदेनान् 'असौ चासौ च वो राजन्येवमुपजपति'। इति भेदः । २८ । दाण्डकर्मिकवच्च दण्डः । २९ ।

एतासां चतसृणामापदामभ्यन्तरामेव पूर्वं साधयेत् । ३० । अहिभयादभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात् । ३१ ।

पूर्वां पूर्वां विजानीयाल्लघ्वीमापदमापदाम् ।
उत्थितां बलवद्भ्यो वा गुर्वीं लघ्वीं विपर्यये ॥ ३२ ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे बाह्याभ्यन्तराश्चापदः पञ्चमोऽध्यायः ।
आदितः षड्विंशतिशततमः ।

६

[चतुश्चत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – दूष्यशत्रुसंयुक्ताः (आपदः)]

दूष्येभ्यः शत्रुभ्यश्च द्विविधा शुद्धा । १ ।

दूष्यशुद्धायां पौरेषु जानपदेषु वा दण्डवर्जानुपायान् प्रयुञ्जीत । २ । दण्डो हि महाजने क्षेप्तुमशक्यः । ३ । क्षिप्तो वा तं चार्थं न कुर्यात्, अन्यं चानर्थमुत्पादयेत् । ४ । मुख्येषु त्वेषां दाण्डकर्मिकवच्चेष्टेत । ५ ।

शत्रुशुद्धायां यतः शत्रुः प्रधानः कार्यो वा ततः सामादिभिः सिद्धिं लिप्सेत । ६ । स्वामिन्यायत्ता प्रधानसिद्धिः, मन्त्रिष्वायत्ताऽऽयत्तसिद्धिः, उभयायत्ता प्रधानायत्तसिद्धिः । ७ ।

दूष्यादूष्याणामामिश्रितत्वादामिश्रा । ८ । आमिश्रायामदूष्यतः सिद्धिः । ९ । आलम्बनाभावे ह्यालम्बिता न विद्यन्ते । १० ।

---

22 After प्रतिजपितुर्वा, G M T add ततो, [em. omission]. 23 S. 23 missing in T. 26 G_1 M_2 °भ्युदयापेक्षणेन. 28 G M_3 T om. चासौ. – G_1 T om. इति. 32 G_1 पूर्वा पूर्वं, M पूर्वां पूर्वं, T पूर्वं पूर्वं (so p), [Cn]. – T शुद्धिं (for गुर्वीं).

9. 6

1 M द्विधा. – G M शुद्धाः. 6 G_1 T शत्रुप्रधानः. 7 G_1 T प्रधानायत्ता सिद्धिः.

मित्रामित्राणामेकीभावात्परमिश्रा । ११ । परमिश्रायां मित्रतः सिद्धिः । १२ । सुकरो हि मित्रेण संधिः, नामित्रेणेति । १३ ।

मित्रं चेन्न संधिमिच्छेदभीक्ष्णमुपजपेत् । १४ । ततः सत्त्रिभिरमित्राद्भेदयित्वा मित्रं लभेत । १५ । मित्रसंघस्य वा योऽन्तस्थायी तं लभेत । १६ । अन्तस्थायिनि लब्धे मध्यस्थायिनो भिद्यन्ते । १७ । मध्यस्थायिनं वा लभेत । १८ । मध्यस्थायिनि लब्धे नान्तस्थायिनः संहन्यन्ते । १९ ।

यथा चैषामाश्रयभेदस्तानुपायान् प्रयुञ्जीत । २० ।

धार्मिकं जातिकुलश्रुतवृत्तस्तवेन संबन्धेन पूर्वेषां त्रैकाल्योपकारानपकाराभ्यां वा सान्त्वयेत् । २१ । निवृत्तोत्साहं विग्रहश्रान्तं प्रतिहतोपायं क्षयव्ययाभ्यां प्रवासेन चोपतप्तं शौचेनान्यं लिप्समानमन्यस्माद्वा शङ्कमानं मैत्रीप्रधानं वा कल्याणबुद्धिं साम्ना साधयेत् । २२ ।

लुब्धं क्षीणं वा तपस्विमुख्यावस्थापनापूर्वं दानेन साधयेत् । २३ । तत्पञ्चविधम् – देयविसर्गो गृहीतानुवर्तनमात्तप्रतिदानं स्वद्रव्यदानमपूर्वं परस्वेषु स्वयंग्राहदानं च । २४ । इति दानकर्म । २५ ।

परस्परद्वेषवैरभूमिहरणशङ्कितमतोऽन्यतमेन भेदयेत् । २६ । भीरुं वा प्रतिघातेन 'कृतसंधिरेष त्वयि कर्म करिष्यति, मित्रमस्य निसृष्टं, संधौ वा नाभ्यन्तरः' इति । २७ ।

यस्य वा स्वदेशादन्यदेशाद्वा पण्यानि पण्यागारतयाऽऽगच्छेयुः तानि अस्य 'यातव्याल्लब्धानि' इति सत्त्रिणश्चारयेयुः । २८ । बहुलीभूते शासनमभित्यक्तेन प्रेषयेत् 'एतत्ते पण्यं पण्यागारं वा मया ते प्रेषितम्, सामवायिकेषु विक्रमस्व, अपगच्छ वा, ततः पणशेषमवाप्स्यसि' इति । २९ । ततः सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः 'एतदरिप्रदत्तम्' इति । ३० ।

शत्रुप्रख्यातं वा पण्यमविज्ञातं विजिगीषुं गच्छेत् । ३१ । तदस्य वैदेहकव्यञ्जनाः शत्रुमुख्येषु विक्रीणीरन् । ३२ । ततः सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः 'एतत्पण्यमरिप्रदत्तम्' इति । ३३ ।

महापराधानर्थमानाभ्यामुपगृह्य वा शस्त्ररसाग्निभिरमित्रे प्रणिदध्यात् । ३४ । अथैकममात्यं निष्पातयेत् । ३५ । तस्य पुत्रदारमुपगृह्य रात्रौ हतमिति ख्यापयेत् । ३६ । अथामात्यः शत्रोस्तानेकैकशः प्ररूपयेत् । ३७ । ते चेद्यथोक्तं कुर्युर्न चैनान् ग्राहयेत्

13 G_1 सिन्धिः, T सिद्धिः (for संधिः). 16 Cs मित्रामित्रसंघस्य. 19 G M T -स्थायिनि वा लब्धे, [em.]. 22 G_1 M विग्रहश्रान्तः प्रति॰, T विग्रहशान्तप्रति॰. 24 G_2 स्वद्रव्यदानपूर्वं. 28 G_1 M यातव्यालुब्धानि, T यातव्यालब्धानि, [Cn]. 29 G M T अभिव्यक्तेन, [Cs]. 34 G M T अमित्रेण प्रणि॰, [Cs].

। ३८ । अशक्तिमतो वा ग्राहयेत् । ३९ । आप्तभावोपगतो मुख्यादस्यात्मानं रक्षणीयं कथयेत् । ४० । अथामित्रशासनं मुख्योपघाताय प्रेषितमुभयवेतनो ग्राहयेत् । ४१ ।

उत्साहशक्तिमतो वा प्रेषयेत् 'अमुष्य राज्यं गृहाण, यथास्थितो नः संधिः' इति । ४२ । ततः सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः । ४३ ।

एकस्य स्कन्धावारं वीवधमासारं वा घातयेयुः । ४४ । इतरेषु मैत्रीं ब्रुवाणाः 'त्वमेतेषां घातयितव्यः' इत्युपजपेयुः । ४५ ।

यस्य वा प्रवीरपुरुषो हस्ती हयो वा म्रियेत गूढपुरुषैर्हन्येत ह्रियेत वा तं सत्त्रिणः परस्परोपहतं ब्रूयुः । ४६ । ततः शासनमभिशस्तस्य प्रेषयेत् 'भूयः कुरु ततः पणशेषमवाप्स्यसि' इति । ४७ । तदुभयवेतना ग्राहयेयुः । ४८ ।

भिन्नेष्वन्यतमं लभेत । ४९ ।

तेन सेनापतिकुमारदण्डचारिणो व्याख्याताः । ५० ।

सांघिकं च भेदं प्रयुञ्जीत । ५१ । इति भेदकर्म । ५२ ।

तीक्ष्णमुत्साहिनं व्यसनिनं स्थितशत्रुं वा गूढपुरुषाः शस्त्राग्निरसादिभिः साधयेयुः, सौकर्यतो वा तेषामन्यतमः । ५३ । तीक्ष्णो ह्येकः शस्त्ररसाग्निभिः साधयेत् ।५४। अयं सर्वसंदोहकर्म विशिष्टं वा करोति । ५५ ।

इत्युपायचतुर्वर्गः ।५६। पूर्वः पूर्वश्चास्य लघिष्ठः । ५७ । सान्त्वमेकगुणम् । ५८ । दानं द्विगुणं सान्त्वपूर्वम् । ५९ । भेदस्त्रिगुणः सान्त्वदानपूर्वः । ६० । दण्डश्चतुर्गुणः सान्त्वदानभेदपूर्वः । ६१ ।

इत्यभियुञ्जानेषूक्तम् । ६२ ।

स्वभूमिष्ठेषु तु त एवोपायाः । ६३ । विशेषस्तु । ६४ । स्वभूमिष्ठानामन्यतमस्य पण्यागारैरभिज्ञातान् दूतमुख्यानभीक्ष्णं प्रेषयेत् । ६५ । त एनं संधौ परहिंसायां वा योजयेयुः । ६६ । अप्रतिपद्यमानं 'कृतो न संधिः' इत्यावेदयेयुः । ६७ । तमितरेषामुभयवेतनाः संक्रामयेयुः 'अयं वो राजा दुष्टः' इति । ६८ ।

यस्य वा यस्माद्भयं वैरं द्वेषो वा तं तस्माद्भेदयेयुः 'अयं ते शत्रुणा संधत्ते, पुरा त्वामतिसंधत्ते, क्षिप्रतरं संधीयस्व, निग्रहे चास्य प्रयतस्व' इति । ६९ ।

आवाहविवाहाभ्यां वा कृत्वा संयोगमसंयुक्तान् भेदयेत् । ७० ।

---

41 G M T -शासनममुख्यायोप°, [Cn]. 44 G M T विविधमासारं, [Cn]. 45 Cs adds तं सत्त्रिणः before त्वमेतेषां. 47 G_1 तः, T तैः (for ततः). 48 M_2 adds परेषु (after °वेतना) in a different ink. 53 T तीक्ष्णं मुक्त्वा हीनं. – G_2 M_2 तेषामन्यतमम्. 61 G M T सान्त्वदण्डश् (for दण्डश्), [Cs]. 67 G_1 T नः सिद्धिः. 69 M_3 T वैरद्वेषो. – M त्वामितिसंधत्ते.

सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धैश्चैषां राज्यानि घातयेत्, सार्थव्रजाटवीर्वा, दण्डं वाऽभिसृतम् । ७१ । परस्परापाश्रयाश्चैषां जातिसंघाश्छिद्रेषु प्रहरेयुः, गूढाश्चाग्निरसशस्त्रेण । ७२ ।

वीतंसगिलवच्चारीन् योगैराचरितैः शठः ।
घातयेत्परमिश्रायां विश्वासेनामिषेण च ॥ ७३ ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे दूष्यशत्रुसंयुक्ताः (आपदः) षष्ठोऽध्यायः ।
आदितः सप्तविंशतिशततमः ।

७

[पञ्चचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – अर्थानर्थसंशययुक्ताः (आपदः); षट्चत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः]

कामादिरुत्सेकः स्वाः प्रकृतीः कोपयति, अपनयो बाह्याः । १ । तदुभयमासुरी वृत्तिः । २ । स्वजनविकारः कोपः । ३ ।

परवृद्धिहेतुषु आपदर्थोऽनर्थः संशय इति । ४ ।

योऽर्थः शत्रुवृद्धिमप्राप्तः करोति, प्राप्तः प्रत्यादेयः परेषां भवति, प्राप्यमाणो वा क्षयव्ययोदयो भवति, स भवत्यापदर्थः । ५ । यथा सामन्तानामामिषभूतः सामन्तव्यसनजो लाभः, शत्रुप्रार्थितो वा स्वभावाधिगम्यो लाभः, पश्चात्कोपेन पार्ष्णिग्राहेण वा विगृहीतः पुरस्ताल्लाभः, मित्रोच्छेदेन संधिव्यतिक्रमेण वा मण्डलविरुद्धो लाभः इत्यापदर्थः । ६ ।

स्वतः परतो वा भयोत्पत्तिरित्यनर्थः । ७ ।

तयोः अर्थो न वेति, अनर्थो न वेति, अर्थोऽनर्थ इति, अनर्थोऽर्थ इति संशयः । ८ । शत्रुमित्रमुत्साहयितुमर्थो न वेति संशयः । ९ । शत्रुबलमर्थमानाभ्यामावाहयितुमनर्थो न वेति संशयः । १० । बलवत्सामन्तां भूमिमादातुमर्थोऽनर्थ इति संशयः । ११ । ज्यायसा संभूययानमनर्थोऽर्थ इति संशयः । १२ । तेषामर्थसंशयमुपगच्छेत् । १३ ।

---

71 G1 M T राज्यान्निघात°, (M3 °ज्य°) G2 राज्यान्निर्घात°, [Cn]. – G M T -व्रजाटवीभिर्वा (M2 T प्र°), [Cn]. 72 G T -संघच्छिद्रेषु, M -संघाच्छिद्रेषु, [Cn]. 73 G M T पीतंसगल-, Cs वितंसगिल-, Cn पीतंसगिल-, [em.]. – T शठम्.

9. 7

5 G1 अवाप्तः (for अप्राप्तः). 6 G M T शत्रुप्रार्थ्यो, [Cs]. – G M T स्वभावाधिगम्यो वा लाभः, [Cs]. 8 अर्थो न वेति missing in G M T, [Cn]. 9 T शत्रुं मित्रम्. 11 Ss. 11–12 missing in G M T, [Cn].

अर्थोऽर्थानुबन्धः, अर्थो निरनुबन्धः, अर्थोऽनर्थानुबन्धः, अनर्थोऽर्थानुबन्धः, अनर्थो निरनुबन्धः, अनर्थोऽनर्थानुबन्धः इत्यनुबन्धषड्वर्गः । १४ । शत्रुमुत्पाट्य पार्ष्णिग्राहादानमर्थोऽर्थानुबन्धः । १५ । उदासीनस्य दण्डानुग्रहः फलेन अर्थो निरनुबन्धः । १६ । परस्यान्तरुच्छेदनमर्थोऽनर्थानुबन्धः । १७ । शत्रुप्रतिवेशस्यानुग्रहः कोशदण्डाभ्यामनर्थोऽर्थानुबन्धः । १८ । हीनशक्तिमुत्साह्य निवृत्तिरनर्थो निरनुबन्धः । १९ । ज्यायांसमुत्थाप्य निवृत्तिरनर्थोऽनर्थानुबन्धः । २० । तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसंप्राप्तुम् । २१ ।

इति कार्यावस्थापनम् । २२ ।

समन्ततो युगपदर्थोत्पत्तिः समन्ततोऽर्थापद् भवति । २३ । सैव पार्ष्णिग्राहविगृहीता समन्ततोऽर्थसंशयापद् भवति । २४ । तयोर्मित्राक्रन्दोपग्रहात्सिद्धिः । २५ ।

समन्ततः शत्रुभ्यो भयोत्पत्तिः समन्ततोऽनर्थापद् भवति । २६ । सैव मित्रविगृहीता समन्ततोऽनर्थसंशयापद् भवति । २७ । तयोश्चलमित्राक्रन्दोपग्रहात्सिद्धिः, परमिश्राप्रतीकारो वा । २८ ।

इतो लाभ इतरतो लाभ इत्युभयतोऽर्थापद्भवति । २९ । तस्यां समन्ततोऽर्थायां च लाभगुणयुक्तमर्थमादातुं यायात् । ३० । तुल्ये लाभगुणे प्रधानमासन्नमनतिपातिनमूनो वा येन भवेत्तमादातुं यायात् । ३१ ।

इतोऽनर्थ इतरतोऽनर्थ इत्युभयतोऽनर्थापत् । ३२ । तस्यां समन्ततोऽनर्थायां च मित्रेभ्यः सिद्धिं लिप्सेत । ३३ । मित्राभावे प्रकृतीनां लघीयस्यैकतोऽनर्थां साधयेत्, उभयतोऽनर्थां ज्यायस्या, समन्ततोऽनर्थां मूलेन प्रतिकुर्यात् । ३४ । अशक्ये सर्वमुत्सृज्यापगच्छेत् । ३५ । दृष्टा हि जीवतः पुनरावृत्तिर्यथा सुयात्रोदयनाभ्याम् । ३६ ।

इतो लाभ इतरतो राज्याभिमर्श इत्युभयतोऽर्थानर्थापद् भवति । ३७ । तस्यामनर्थसाधको योऽर्थस्तमादातुं यायात् । ३८ । अन्यथा हि राज्याभिमर्शं वारयेत् । ३९ । एतया समन्ततोऽर्थानर्थापद् व्याख्याता । ४० ।

इतोऽनर्थ इतरतोऽर्थसंशय इत्युभयतोऽनर्थार्थसंशया । ४१ । तस्यां पूर्वमनर्थं साधयेत्, तत्सिद्धावर्थसंशयम् । ४२ । एतया समन्ततोऽनर्थार्थसंशया व्याख्याता । ४३ ।

---

14 G M T अनर्थषड्वर्गः, [Cn]. 16 G_1 °नुग्रहा फलेन, T °नुग्रहफलेन. 23 T समन्ततोऽर्थाद्. 27 G_1 T मित्रगृहीता. 31 G_1 T °नतिपातनम्. – T ऊनोपायेन. 34 T °ऽनर्थान् (thrice). 35 G M T समुत्सृज्य, [Cn]. – T अवगच्छेत्. 36 Cs जीवता. 40 °ऽर्थानर्थापद्...... इतोऽर्थ इतरतो° (s. 44) missing in M. 41 T °नर्थार्थसंशयो. 42 Ss. 42-44 missing in T. 43 G_2 व्याख्याताः.

इतोऽर्थ इतरतोऽनर्थसंशय इत्युभयतोऽर्थानर्थसंशयापद् । ४४ । एतया समन्ततोऽर्थानर्थसंशया व्याख्याता । ४५ । तस्यां पूर्वां पूर्वां प्रकृतीनामनर्थसंशयान्मोक्षयितुं यतेत । ४६ । श्रेयो हि मित्रमनर्थसंशये तिष्ठन् न दण्डः, दण्डो वा न कोश इति । ४७ । समग्रमोक्षणाभावे प्रकृतीनामवयवान्मोक्षयितुं यतेत । ४८ । तत्र पुरुषप्रकृतीनां बहुलमनुरक्तं वा तीक्ष्णलुब्धवर्जम्, द्रव्यप्रकृतीनां सारं महोपकारं वा । ४९ । संधिनाऽऽसनेन द्वैधीभावेन वा लघूनि, विपर्ययैर्गुरूणि । ५० । क्षयस्थानवृद्धीनां चोत्तरोत्तरं लिप्सेत । ५१ । प्रातिलोम्येन वा क्षयादीनामायत्यां विशेषं पश्येत् । ५२ ।

इति देशावस्थापनम् । ५३ ।

एतेन यात्रादिमध्यान्तेष्वर्थानर्थसंशयानामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता । ५४ ।

निरन्तरयोगित्वाद्वार्थानर्थसंशयानां यात्रादावर्थः श्रेयानुपसंप्राप्तुं पार्ष्णिग्राहासारप्रतिघाते क्षयव्ययप्रवासप्रत्यादेये मूलरक्षणेषु च भवति । ५५ । तथाऽनर्थः संशयो वा स्वभूमिष्ठस्य विषह्यो भवति । ५६ ।

एतेन यात्रामध्येऽर्थानर्थसंशयानामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता । ५७ ।

यात्रान्ते तु कर्शनीयमुच्छेदनीयं वा कर्शयित्वोच्छिद्य वाऽर्थः श्रेयानुपसंप्राप्तुं नानर्थः संशयो वा पराबाधभयात् । ५८ ।

सामवायिकानामपुरोगस्य तु यात्रामध्यान्तगोऽनर्थः संशयो वा श्रेयानुपसंप्राप्तुमनिर्बन्धगामित्वात् । ५९ ।

अर्थो धर्मः काम इत्यर्थत्रिवर्गः । ६० । तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसंप्राप्तुम् । ६१ ।

अनर्थोऽधर्मः शोक इत्यनर्थत्रिवर्गः । ६२ । तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयान् प्रतिकर्तुम् । ६३ ।

अर्थोऽनर्थ इति, धर्मोऽधर्म इति, कामः शोक इति संशयत्रिवर्गः । ६४ । तस्योत्तरपक्षसिद्धौ पूर्वपक्षः श्रेयानुपसंप्राप्तुम् । ६५ ।

इति कालावस्थापनम् । ६६ ।

इत्यापदः ।

तासां सिद्धिः । ६७ ।–

---

44 G_1 °नर्थार्थसंशयापद्. – Cs adds भवति at the end. 45 M_2 व्याख्याताः. 54 G M T यात्रामध्यान्ते°, [Cn]. 55 G M T -प्रतिघातक्षय-, [Cs]. – G T -प्रवासप्रत्यादेयमूल-, M -प्रवासप्रत्यादेयं मूल-, [em.]. 56 G_1 स्वभूमिषुस्य विषह्यो, T स्वभूमिषु ह्यविषह्यो. 57 G_1 T -मध्येऽनर्थ-. 58 G_1 T यातृयात्रान्ते. 59 G_1 M T अनिबन्ध-, G_2 अनुबन्ध-, [em. Cf. 7. 4. 23].

पुत्रभ्रातृबन्धुषु सामदानाभ्यां सिद्धिरनुरूपा, पौरजानपददण्डमुख्येषु दानभेदाभ्यां, सामन्ताटविकेषु भेददण्डाभ्याम् । ६८ । एषाऽनुलोमा, विपर्यये प्रतिलोमा । ६९ ।

मित्रामित्रेषु व्यामिश्रा सिद्धिः । ७० । परस्परसाधका ह्युपायाः । ७१ ।

शत्रोः शङ्कितामात्येषु सान्त्वं प्रयुक्तं शेषप्रयोगं निवर्तयति, दूष्यामात्येषु दानं, संघातेषु भेदः, शक्तिमत्सु दण्ड इति । ७२ ।

गुरुलाघवयोगाच्चापदां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । ७३ । 'अनेनैवोपायेन नान्येन' इति नियोगः । ७४ । 'अनेन वाऽन्येन वा' इति विकल्पः । ७५ । 'अनेनान्येन च' इति समुच्चयः । ७६ ।

तेषामेकयोगाश्चत्वारस्त्रियोगाश्च, द्वियोगाः षट्, एकश्चतुर्योगः । ७७ । इति पञ्चदशोपायाः । ७८ । तावन्तः प्रतिलोमाः । ७९ ।

तेषामेकेनोपायेन सिद्धिरेकसिद्धिः, द्वाभ्यां द्विसिद्धिः, त्रिभिस्त्रिसिद्धिः, चतुर्भिश्चतुःसिद्धिरिति । ८० । धर्ममूलत्वात्कामफलत्वाच्चार्थस्य धर्मार्थकामानुबन्धा याऽर्थस्य सिद्धिः सा सर्वार्थसिद्धिः । ८१ ।

इति सिद्धयः ।

दैवादग्निरुदकं व्याधिः प्रमारो विद्रवो दुर्भिक्षमासुरी सृष्टिरित्यापदः । ८२ । तासां दैवतब्राह्मणप्रणिपाततः सिद्धिः । ८३ ।

अतिवृष्टिरवृष्टिर्वा सृष्टिर्वा याऽऽसुरी भवेत् ।
तस्यामाथर्वणं कर्म सिद्धारम्भाश्च सिद्धयः ॥ ८४ ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे अर्थानर्थसंशययुक्ताः (आपदः) तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः सप्तमोऽध्यायः । आदितः अष्टाविंशतिशततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य अभियास्यत्कर्म नवममधिकरणं समाप्तम् ।

---

74 M °वोपाये नान्येन. 82 T प्रमादो (for प्रमारो). 84 G M T असृष्टिरतिसृष्टिर्वा, Cs अवृष्टिरतिवृष्टिर्वा, [Cn].

सांग्रामिकम् — दशममधिकरणम् ।

१

[सप्तचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – स्कन्धावारनिवेशः]

वास्तुकप्रशस्ते वास्तुनि नायकवर्धकिमौहूर्तिकाः स्कन्धावारं, वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा भूमिवशेन वा, चतुर्द्वारं षट्पथं नवसंस्थानं मापयेयुः खातवप्रसालद्वाराट्टालकसंपन्नं भये स्थाने च । १ ।

मध्यमस्योत्तरे नवभागे राजवास्तुकं धनुःशतायाममर्धविस्तारं, पश्चिमार्धे तस्यान्तःपुरम् । २ । अन्तर्वंशिकसैन्यं चान्ते निविशेत । ३ । पुरस्तादुपस्थानम्, दक्षिणतः कोशशासनकार्यकरणानि, वामतो राजोपवाह्यानां हस्त्यश्वरथानां स्थानम् । ४ ।

अतो धनुःशतान्तराश्चत्वारः शकटमेथीप्रततिस्तम्भसालपरिक्षेपाः । ५ ।

प्रथमे पुरस्तान्मन्त्रिपुरोहितौ, दक्षिणतः कोष्ठागारं महानसं च, वामतः कुप्यायुधागारम् । ६ । द्वितीये मौलभृतानां स्थानमश्वरथानां सेनापतेश्च । ७ । तृतीये हस्तिनः श्रेण्यः प्रशास्ता च । ८ । चतुर्थे विष्टिर्नायको मित्रामित्राटवीबलं स्वपुरुषाधिष्ठितम् । ९ । वणिजो रूपाजीवाश्चानुमहापथम् । १० ।

बाह्यतो लुब्धकश्वगणिनः सतूर्याग्नयः, गूढाश्चारक्षाः । ११ ।

शत्रूणामापाते कूपकूटावपातकण्टकिनीश्च स्थापयेत् । १२ ।

अष्टादशवर्गाणामारक्षविपर्यासं कारयेत् । १३ । दिवायामं च कारयेदपसर्पज्ञानार्थम् । १४ ।

विवादसौरिकसमाजद्यूतवारणं च कारयेत्, मुद्रारक्षणं च । १५ ।

सेनानिवृत्तमायुधीयमशासनं शून्यपालो बध्नीयात् । १६ ।

पुरस्तादध्वनः सम्यक्प्रशास्ता रक्षणानि च ।
यायाद्वर्धकिविष्टिभ्यामुदकानि च कारयेत् ॥ १७ ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे स्कन्धावारनिवेशः प्रथमोऽध्यायः ।
आदित एकोनत्रिंशच्छततमः ।

---

10. 1

1 G_1 T -प्रशस्तवास्तुनि. – G_1 $M_{1.3}$ स्कन्धावारमवृत्तं. – G_2 संपन्नाभये. 5 T -मेथी- (so Cn). — G M T -प्रतती-, [Cs.]. 7 T मूलभृतानां. – सेनापतेश्च ... °महापथम् (s. 10) missing in G_1 T. 13 T आत्मरक्ष-. 15 T मुद्राक्षरणं. 16 G M T सेनानीवृत्तम्, [Cn]. – G M T अन्तपालोऽनुबध्नीयात्, [Cn]. 17 G M T ग्रहणानि च (for रक्षणानि च), [Cn].

२

[अष्टचत्वारिंशच्छततमं प्रकरणम् – स्कन्धावारप्रयाणम् ; एकोनपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम्]

ग्रामारण्यानामध्वनि निवेशान् यवसेन्धनोदकवशेन परिसंख्याय स्थानासनगमनकालं च यात्रां यायात् । १ । तत्प्रतीकारद्विगुणं भक्तोपकरणं वाहयेत् । २ । अशक्तो वा सैन्येष्वायोजयेत् , अन्तरेषु वा निचिनुयात् । ३ ।

पुरस्तान्नायकः, मध्ये कलत्रं स्वामी च, पार्श्वयोरश्वा बाहूत्सारः, चक्रान्तेषु हस्तिनः प्रसारवृद्धिर्वा, पश्चात्सेनापतिर्यायात् निविशेत । ४ ।

सर्वतो वनाजीवः प्रसारः । ५ । स्वदेशादन्वायतिर्वीवधः । ६ । मित्रबलमासारः । ७ । कलत्रस्थानमपसारः । ८ ।

पुरस्तादभ्याघाते मकरेण यायात् , पश्चाच्छकटेन, पार्श्वयोर्वज्रेण, समन्ततः सर्वतोभद्रेण, एकायने सूच्या । ९ ।

पथिद्वैधीभावे स्वभूमितो यायात् । १० । अभूमिष्ठानां हि स्वभूमिष्ठा युद्धे प्रतिलोमा भवन्ति । ११ ।

योजनमधमा , अध्यर्धं मध्यमा, द्वियोजनमुत्तमा, संभाव्या वा गतिः । १२ ।

आश्रयकारी संपन्नघाती पार्ष्णिरासारो मध्यम उदासीनो वा प्रतिकर्तव्यः, संकटो मार्गः शोधयितव्यः, कोशो दण्डो मित्रामित्राटवीबलं विष्टिर्ऋतुर्वा प्रतीक्ष्याः, कृतदुर्गकर्मनिचयरक्षाक्षयः क्रीतबलनिर्वेदो मित्रबलनिर्वेदश्चागमिष्यति, उपजपितारो वा नातित्वरयन्ति, शत्रुरभिप्रायं वा पूरयिष्यति, इति शनैर्यायात्; विपर्यये शीघ्रम् । १३ ।

हस्तिस्तम्भसंक्रमसेतुबन्धनौकाष्ठवेणुसंघातैरलाबुचर्मकरण्डदृतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिश्चोदकानि तारयेत् । १४ । तीर्थाभिग्रहे हस्त्यश्वैरन्यतो रात्रावुत्तार्य सत्त्रं गृह्णीयात् । १५ ।

अनुदके चक्रिचतुष्पदं चाध्वप्रमाणेन शक्त्योदकं वाहयेत् । १६ ।

10.2

1 T अध्वनिवेशान्. 2 G_2 $M_{1.3}$ तत्प्रतीकारं द्विगुणं. 3 G M T सैन्येष्व . . प्रयोज° (with space for a letter after °ष्व), [Cs]. 4–12 G M T read पश्चात्सेनापतिर्यायात् निविशेत after संभाव्या वा गतिः (s. 12), [Cs]. — Cs सेनापतिः पर्यायात्. 8 G M T om. s. 8, [Cn]. 9 G M T read स्वभूमितो . . . . . . संभाव्या वा गतिः (ss. 10–12) followed by पश्चात्सेनापतिर्यायात् निविशेत before पुरस्तादभ्याघाते, [Cs]. 12 G M चागतिः. 13 G_1 T दण्डा मित्रामित्रा°. — G M T वृष्टिर्, [Cn]. 16 G M T -प्रमाणे शक्त्यो°, [Cn].

दीर्घकान्तारमनुदकं यवसेन्धनोदकहीनं वा कृच्छ्राध्वानमभियोगप्रस्कन्नं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तं पङ्कतोयगम्भीराणां वा नदीदरीशैलानामुद्यानापयाने व्यासक्तमेकायनमार्गे शैलविषमे संकटे वा बहुलीभूतं निवेशे प्रस्थिते विसंनाहं भोजनव्यासक्तमायतगतपरिश्रान्तमवसुप्तं व्याधिमरकदुर्भिक्षपीडितं व्याधितपत्त्यश्वद्विपमभूमिष्ठं वा बलव्यसनेषु वा स्वसैन्यं रक्षेत्, परसैन्यं चाभिहन्यात् । १७ ।

एकायनमार्गप्रयातस्य सेनानिश्चारग्रासाहारशय्याप्रस्ताराग्निनिधानध्वजायुधसंख्यानेन परबलज्ञानम् । १८ । तदात्मनो गूहयेत् । १९ ।

पार्वतं वनदुर्गं वा सापसारप्रतिग्रहम् ।
स्वभूमौ पृष्ठतः कृत्वा युध्येत निविशेत च ॥ २० ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे स्कन्धावारप्रयाणम् बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम् द्वितीयोऽध्यायः । आदितस्त्रिशच्छततमः ।

३

[पञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – कूटयुद्धविकल्पाः;
एकपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – स्वसैन्योत्साहनम् ;
द्विपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – स्वबलान्यबलव्यायोगः]

बलविशिष्टः कृतोपजापः प्रतिविहितर्तुः स्वभूम्यां प्रकाशयुद्धमुपेयात् । १ । विपर्यये कूटयुद्धम् । २ ।

बलव्यसनावस्कन्दकालेषु परमभिहन्यात्, अभूमिष्ठं वा स्वभूमिष्ठः, प्रकृतिप्रग्रहो वा स्वभूमिष्ठम् । ३ ।

दूष्यामित्राटवीबलैर्वा भङ्गं दत्त्वा विभूमिप्राप्तं हन्यात् । ४ ।

संहतानीकं हस्तिभिर्भेदयेत् । ५ ।

पूर्वं भङ्गप्रदानेनानुप्रलीनं भिन्नमभिन्नः प्रतिनिवृत्य हन्यात् । ६ ।

पुरस्तादभिहत्य प्रचलं विमुखं वा पृष्ठतो हस्त्यश्वेनाभिहन्यात् । ७ । पृष्ठतोऽभिहत्य प्रचलं विमुखं वा पुरस्तात्सारबलेनाभिहन्यात् । ८ । ताभ्यां पार्श्वाभिघातौ व्याख्यातौ । ९ । यतो वा दूष्यफल्गुबलं ततोऽभिहन्यात् । १० ।

---

17 G M T अभियोगप्रस्कन्दनं, [Cn]. – T प्रस्थितेऽपि संनाहं. – G M T °द्विपमभूयिष्ठं, [Cn]. 18 G_1 निश्वसेनानि°, G_2 विश्वसेनानी°, M निश्वसेनानि°, T सेनानी°, [Cn]. – G M °श्चारग्रासहार-, T श्चाहारग्रास-, [Cn]. 20 G M वानदुर्गं वा, T वा नदीदुर्गं, [Cn].

10. 3

1 G M T -विहितकर्तुः, [Cn]. 2 G M T शकटयुद्धम्, [Cn]. 6 G M T अभिन्नं प्रति°, [em. Meyer]. 8 Ss. 8-10 missing in G_1 T. 10 G_2 M दूष्यवल्गु-.

पुरस्ताद्विषमायां पृष्ठतोऽभिहन्यात् । ११ । पृष्ठतो विषमायां पुरस्तादभिहन्यात् । १२ । पार्श्वतो विषमायामितरतोऽभिहन्यात् । १३ ।

दूष्यामित्राटवीबलैर्वा पूर्वं योधयित्वा श्रान्तमश्रान्तः परमभिहन्यात् । १४ ।

दूष्यबलेन वा स्वयं भङ्गं दत्त्वा 'जितम्' इति विश्वस्तमविश्वस्तः सत्त्रापाश्रयोऽभिहन्यात् । १५ ।

सार्थव्रजस्कन्धावारसंवाहविलोपप्रमत्तमप्रमत्तोऽभिहन्यात् । १६ ।

फल्गुबलावच्छन्नसारबलो वा परवीराननुप्रविश्य हन्यात् । १७ ।

गोग्रहणेन श्वापदवधेन वा परवीरानाकृष्य सत्त्रच्छन्नोऽभिहन्यात् । १८ ।

रात्रावकस्कन्देन जागरयित्वा निद्राक्लान्तानवसुप्तान् वा दिवा हन्यात् । १९ ।

सपादचर्मकोशैर्वा हस्तिभिः सौप्तिकं दद्यात् । २० ।

अहःसंनाहपरिश्रान्तानपराह्णेऽभिहन्यात् । २१ ।

शुष्कचर्मवृत्तशर्कराकोशकैर्गोमहिषोष्ट्रयूथैर्वा त्रस्नुभिरकृतहस्त्यश्वं भिन्नमभिन्नः प्रतिनिवृत्तं हन्यात् । २२ ।

प्रतिसूर्यवातं वा सर्वमभिहन्यात् । २३ ।

धान्वनवनसंकटपङ्कशैलनिम्नविषमनावो गावः शकटव्यूहो नीहारो रात्रिरिति सत्त्राणि । २४ ।

पूर्वे च प्रहरणकालाः कूटयुद्धहेतवः । २५ ।

संग्रामस्तु निर्दिष्टदेशकालो धर्मिष्ठः । २६ ।

संहत्य दण्डं ब्रूयात् 'तुल्यवेतनोऽस्मि, भवद्भिः सह भोग्यमिदं राज्यम्, मयाऽभिहितैः परोऽभिहन्तव्यः' इति । २७ ।

वेदेष्वप्यनुश्रूयते समाप्तदक्षिणानां यज्ञानामवभृथेषु 'सा ते गतिर्या शूराणाम्' इति । २८ । अपीह श्लोकौ भवतः । २९ । –

'यान् यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः स्वर्गैषिणः पात्रचयैश्च यान्ति ।
क्षणेन तानप्यतियान्ति शूराः प्राणान् सुयुद्धेषु परित्यजन्तः ॥ ३० ॥

'नवं शरावं सलिलस्य पूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य मा भून्नरकं च गच्छेद्यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥३१॥' इति ।

मन्त्रिपुरोहिताभ्यामुत्साहयेद्योधान् व्यूहसंपदा । ३२ ।

---

16 $M_{1.3}$ स्वार्थव्रज-. 17 G M T °च्छन्नः सारबलो, [em.]. 18 G_1 T गोत्रग्रहणेन. 19 G_1 T रात्रावस्कन्देन. – G_1 अवस्तसान्, G_2 अपसृतान्, T अतसस्तसान्. 20 G M T सपाट-, [Cs]. 22 S. 22 missing in T. 23 G M T -सूर्यपातं, [Cs]. 24 G_1 T धान्वन-संकट-. 27 G_1 M T मयाऽभिहित:, G_2 मयाऽभिहृतः, [Cn]. 30 G_1 M T पात्रचयश्च.

कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गः सर्वज्ञदैवतसंयोगख्यापनाभ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत्, परपक्षं चोद्वेजयेत् । ३३ ।

'श्वो युद्धम्' इति कृतोपवासः शस्त्रवाहनं चानुशयीत । ३४ । अथर्वभिश्च जुहुयात् । ३५ । विजययुक्ताः स्वर्गीयाश्चाशिषो वाचयेत् । ३६ । ब्राह्मणेभ्यश्चात्मानमतिसृजेत् । ३७ ।

शौर्यशिल्पाभिजनानुरागयुक्तमर्थमानाभ्यामविसंवादितमनीकगर्भं कुर्वीत । ३८ ।

पितृपुत्रभ्रातृकाणामायुधीयानामध्वजं मुण्डानीकं राजस्थानम् । ३९ । हस्ती रथो वा राजवाहनमश्वानुबन्धः । ४० । यत्प्रायसैन्यो यत्र वा विनीतः स्यात्तदधिरोहयेत् । ४१ । राजव्यञ्जनो व्यूहाधिष्ठानमायोज्यः । ४२ ।

सूतमागधाः शूराणां स्वर्गमस्वर्गं भीरूणां जातिसंघकुलकर्मवृत्तस्तवं च योधानां वर्णयेयुः । ४३ । पुरोहितपुरुषाः कृत्याभिचारं ब्रूयुः, यन्त्रिकवर्धकिमौहूर्तिकाः स्वकर्मसिद्धिमसिद्धिं परेषाम् । ४४ ।

सेनापतिरर्थमानाभ्यामभिसंस्कृतमनीकमाभाषेत – 'शतसाहस्रो राजवधः, पञ्चाशत्साहस्रः सेनापतिकुमारवधः, दशसाहस्रः प्रवीरमुख्यवधः, पञ्चसाहस्रो हस्तिरथवधः, साहस्रोऽश्ववधः, शत्यः पत्तिमुख्यवधः, शिरो विंशतिकं, भोगद्वैगुण्यं स्वयंग्राहश्च ।' इति । ४५ । तदेषां दशवर्गाधिपतयो विद्युः । ४६ ।

चिकित्सकाः शस्त्रयन्त्रागदस्नेहवस्त्रहस्ताः स्त्रियश्चान्नपानरक्षिण्यः पुरुषाणामुद्धर्षणीयाः पृष्ठतस्तिष्ठेयुः । ४७ ।

अदक्षिणामुखं पृष्ठतःसूर्यमनुलोमवातमनीकं स्वभूमौ व्यूहेत । ४८ । परभूमिव्यूहे चाश्वांश्चारयेयुः । ४९ ।

यत्र स्थानं प्रजवश्चाभूमिर्व्यूहस्य तत्र स्थितः प्रजवितश्चोभयथा जीयेत । ५० । विपर्यये जयति, उभयथा स्थाने प्रजवे च । ५१ ।

समा विषमा व्यामिश्रा वा भूमिरिति पुरस्तात्पार्श्वाभ्यां पश्चाच्च ज्ञेया । ५२ । समायां दण्डमण्डलव्यूहाः, विषमायां भोगासंहतव्यूहाः, व्यामिश्रायां विषमव्यूहाः । ५३ ।

विशिष्टबलं भङ्क्त्वा संधिं याचेत । ५४ । समबलेन याचितः संदधीत । ५५ । हीनमनुहन्यात्, न त्वेव स्वभूमिप्राप्तं त्यक्तात्मानं वा । ५६ ।

---

33 G M T -दैवसंयोग-, [em. cf. 13. 1. 1, 3]. 34 G M T चाधिशयीत, [Cn]. 39 T अध्वजमुण्डा°. 40 G1 T अश्वानुबन्धे. 41 T यत्प्रायः सैन्यौ. 42 G M T व्यूहानुष्ठानम्, [Cn]. 44 G M T सन्त्रिकवर्धकि-, [Cn]. – M असिद्धिं वा परेषाम्. 48 T अनुलोपपातम्. 50 G M T चाभूमिर्व्यूहस्य, [Cn]. 52 M om. वा. 53 व्यामिश्रायां विषमव्यूहाः missing in T.

पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते ।
अधार्यो जायते वेगस्तस्माद्भग्नं न पीडयेत् ॥ ५७ ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे कूटयुद्धविकल्पाः, स्वसैन्योत्साहनम्, स्वबलान्यबलव्यायोगः तृतीयोऽध्यायः । आदित एकत्रिंशच्छततमः ।

४

[त्रिपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – युद्धभूमयः ;
चतुष्पञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि]

स्वभूमिः पत्त्यश्वरथद्विपानामिष्टा युद्धे निवेशे च । १ । धान्वनवननिम्नस्थलयोधिनां खनकाकाशदिवारात्रियोधिनां च पुरुषाणां नादेयपार्वतानूपसारसानां च हस्तिनामश्वानां च यथास्वमिष्टा युद्धभूमयः कालाश्च । २ ।

समा स्थिराऽभिकाशा निरुत्खातिन्यचक्रखुराऽनक्षग्राहिण्यवृक्षगुल्मव्रततीस्तम्भकेदारश्वभ्रवल्मीकसिकतापङ्कभङ्गुरा दरणहीना च रथभूमिः, हस्त्यश्वयोर्मनुष्याणां च समे विषमे हिता युद्धे निवेशे च । ३ ।

अण्वश्मवृक्षा ह्रस्वलङ्घनीयश्वभ्रा मन्ददरणदोषा चाश्वभूमिः । ४ ।

स्थूलस्थाण्वश्मवृक्षव्रततीवल्मीकगुल्मा पदातिभूमिः । ५ ।

गम्यशैलनिम्नविषमा मर्दनीयवृक्षा छेदनीयव्रतती पङ्कभङ्गुरा दरणहीना च हस्तिभूमिः । ६ ।

अकण्टकिन्यबहुविषमा प्रत्यासारवतीति पदातीनामतिशयः । ७ ।

द्विगुणप्रत्यासारा कर्दमोदकखञ्जनहीना निःशर्करेति वाजिनामतिशयः । ८ ।

पांसुकर्दमोदकनलशराधानवती श्वदंष्ट्रहीना महावृक्षशाखाघातवियुक्तेति हस्तिनामतिशयः । ९ ।

तोयाशयापाश्रयवती निरुत्खातिनी केदारहीना व्यावर्तनसमर्थेति रथानामतिशयः । १० ।

उक्ता सर्वेषां भूमिः । ११ । एतया सर्वबलनिवेशा युद्धानि च व्याख्यातानि भवन्ति । १२ ।

---

10. 4

2 M T -पर्वतानूप-. 3 G1 M. °नक्षग्राहिणी वृक्ष-. – G T -प्रतती-. – G1 -भङ्गभङ्गुभङ्गुरा, G2 M T -भङ्गभङ्गुरा (for -पङ्कभङ्गुरा), [Cs]. 4 T स्वलङ्घनीय-. 5 G T -प्रतती-. 6 G M T -शैलविषमा निम्न-, [Cn]. – G M T -प्रतती, [em.]. – Cn -भङ्गुरदरणहीना. 9 G1 -शराघावती, T -शराश्रयवती. 10 G M T तोयाशयाश्रय°, [Cn]. 12 G2 -निवेशानि.

भूमिवासवनविचयोऽविषमतोयतीर्थवातरश्मिग्रहणं वीवधासारयोर्घातो रक्षा वा विशुद्धिः स्थापना च बलस्य प्रसारवृद्धिर्बाह्वूत्सारः पूर्वप्रहारो व्यावेशनं व्यावेधनमाश्वासो ग्रहणं मोक्षणं मार्गानुसारविनिमयः कोशकुमाराभिहरणं जघनकोटयभिघातो हीनानुसारणमनुयानं समाजकर्मेत्यश्वकर्माणि । १३ ।

पुरोयानमकृतमार्गवासतीर्थकर्म बाहूत्सारस्तोयतरणावतरणे स्थानगमनावतरणं विषमसंबाधप्रवेशोऽग्निदानशमनमेकाङ्गविजयो भिन्नसंधानमभिन्नभेदनं व्यसने त्राणमभिघातो विभीषिका त्रासनमौदार्यं ग्रहणं मोक्षणं सालद्वाराट्टालकभञ्जनं कोशवाहनापवाहनमिति हस्तिकर्माणि । १४ ।

स्वबलरक्षा चतुरङ्गबलप्रतिषेधः संग्रामे ग्रहणं मोक्षणं भिन्नसंधानमभिन्नभेदनं त्रासनमौदार्यं भीमघोषश्चेति रथकर्माणि । १५ ।

सर्वदेशकालशस्त्रवहनं व्यायामश्चेति पदातिकर्माणि । १६ ।

शिबिरमार्गसेतुकूपतीर्थशोधनकर्म यन्त्रायुधावरणोपकरणग्रासवहनमायोधनाच्च प्रहरणावरणप्रतिविद्धापनयनमिति विष्टिकर्माणि । १७ ।

कुर्याद्गवाश्वव्यायोगं रथेष्वल्पहयो नृपः ।
खरोष्ट्रशकटानां वा गर्भमल्पगजस्तथा ॥ १८ ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे युद्धभूमयः पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि चतुर्थोऽध्यायः ।
आदितः द्वात्रिंशच्छततमः ।

५

[पञ्चपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः;
षट्पञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – सारफल्गुबलविभागः;
सप्तपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि]

पञ्चधनुःशतापकृष्टे दुर्गमवस्थाप्य युद्धमुपेयात्, भूमिवशेन वा । १ ।

विभक्तमुख्यामचक्षुर्विषये मोक्षयित्वा सेनां सेनापतिनायकौ व्यूहेयाताम् । २ ।

शमान्तरं पत्तिं स्थापयेत्, त्रिशमान्तरमश्वम्, पञ्चशमान्तरं रथं हस्तिनं वा । ३ । द्विगुणान्तरं त्रिगुणान्तरं वा व्यूहेत । ४ । एवं यथासुखमसंबाधं युध्येत । ५ ।

---

13 GMT -वननिश्चयो विषम-, [Cn]. – GMT विशुद्धिस्स्थापना, [Cs]. – GMT प्रसारवृद्धिर्बाहू°, [Cn]. 14 G1 M पुरेयानम्. – GMT विषमं संबाधः प्रवेशो (T °मसं°), [Cn]. – GMT कोशवाहनम् (for कोशवाहनापवाहनम्), [Cn]. 17 T om. -ग्रास-.

10. 5

1 GMT °शतापकृष्टदुर्गं, [em.].

पञ्चारत्नि धनुः । ६ । तस्मिन् धन्विनं स्थापयेत्, त्रिधनुष्यश्वम्, पञ्चधनुषि रथं हस्तिनं वा । ७ ।

पञ्चधनुरनीकसंधिः पक्षकक्षोरस्यानाम् । ८ ।

अश्वस्य त्रयः पुरुषाः प्रतियोद्धारः । ९ । पञ्चदश रथस्य हस्तिनो वा, पञ्च चाश्वाः । १० । तावन्तः पादगोपा वाजिरथद्विपानां विधेयाः । ११ ।

त्रीणि त्रिकाण्यनीकं रथानामुरस्यं स्थापयेत्, तावत्कक्षं पक्षं चोभयतः । १२ । पञ्चचत्वारिंशद् एवं रथा रथव्यूहे भवन्ति, द्वे शते पञ्चविंशतिश्चाश्वाः, षट्छतानि पञ्चसप्ततिश्च पुरुषाः प्रतियोद्धारः, तावन्तः पादगोपाः । १३ ।

एष समव्यूहः । १४ । तस्य द्विरथोत्तरा वृद्धिरा एकविंशतिरथात् । १५ । इत्येवमोजा दश समव्यूहप्रकृतयो भवन्ति । १६ ।

पक्षकक्षोरस्यानां मिथो विषमसंख्याने विषमव्यूहः । १७ । तस्यापि द्विरथोत्तरा वृद्धिरा एकविंशतिरथात् । १८ । इत्येवमोजा दश विषमव्यूहप्रकृतयो भवन्ति । १९ ।

अतः सैन्यानां व्यूहशेषमावापः कार्यः । २० । रथानां द्वौ त्रिभागावङ्गेष्वावापयेत्, शेषमुरस्यं स्थापयेत् । २१ । एवं त्रिभागोनो रथानामावापः कार्यः । २२ ।

तेन हस्तिनामश्वानामावापो व्याख्यातः । २३ । यावदश्वरथद्विपानां युद्धसंबाधनं न कुर्यात्तावदावापः कार्यः । २४ ।

दण्डबाहुल्यमावापः । २५ । पत्तिबाहुल्यं प्रत्यावापः । २६ । एकाङ्गबाहुल्यमन्वावापः । २७ । दूष्यबाहुल्यमत्यावापः । २८ ।

परावापात्प्रत्यावापाच्चा चतुर्गुणादाऽष्टगुणादिति वा विभवतः सैन्यानामावापः कार्यः । २९ ।

रथव्यूहेन हस्तिव्यूहो व्याख्यातः । ३० ।

व्यामिश्रो वा हस्तिरथाश्वानाम् – चक्रान्तेषु हस्तिनः पार्श्वयोरश्वा रथा उरस्ये । ३१ । हस्तिनामुरस्यं रथानां कक्षावश्वानां पक्षाविति मध्यभेदी । ३२ । विपरीतोऽन्तभेदी । ३३ ।

हस्तिनामेव तु शुद्धः – सांनाह्यानामुरस्यम् औपवाह्यानां जघनं व्यालानां कोट्याविति । ३४ ।

---

13 G T रथा व्यूहे, M रथाद्व्यूहे, [p]. — After पादगोपाः, G M T add वाजिरथद्विपानाम् (T वा वाजि°), [em. omission]. 15 G M T द्विरथो वृद्धिर्, [Cn]. – आ एकविंशति° ... वृद्धिरा (s. 18) missing in G_1 T. 17 G M T °रस्यानामतो विषम-, [Cn]. 24 G_1 T युद्धसंबाधं. 26 G_1 T पत्त्यबाहुल्यं (so p). 29 G_1 M T परवापात्. – G M T आ च चतु°, [em.]. 31 G M T अश्वा मुख्या रथा, [em.]. 31–32 G M T उरस्यहस्तिनाम्, [Cn]. 33 T om. s. 33. — Cn Cs °न्तर्भेदी. 34 G T अपवाह्यानां, M अपावाह्यानां, [Cn].

अश्वव्यूहो – वर्मिणामुरस्यं शुद्धानां कक्षपक्षाविति । ३५ ।

पत्तिव्यूहः – पुरस्तादावरणिनः पृष्ठतो धन्विनः । ३६ । इति शुद्धाः । ३७ ।

पत्तयः पक्षयोरश्वाः पार्श्वयोः हस्तिनः पृष्ठतो रथाः पुरस्तात्, परव्यूहवशेन वा विपर्यासः । ३८ । इति व्यङ्गबलविभागः । ३९ । तेन व्यङ्गबलविभागो व्याख्यातः । ४० ।

दण्डसंपत् सारबलं पुंसाम् । ४१ । हस्त्यश्वयोर्विशेषः कुलं जातिः सत्त्वं वयःस्थता प्राणो वर्ष्म जवस्तेजः शिल्पं स्थैर्यमुदग्रता विधेयत्वं सुव्यञ्जनाचारतेति । ४२ ।

पत्त्यश्वरथद्विपानां सारत्रिभागमुरस्यं स्थापयेत्, द्वौ त्रिभागौ कक्षं पक्षं चोभयतः, अनुलोममनुसारम्, प्रतिलोमं तृतीयसारम्, फल्गु प्रतिलोमम् । ४३ । एवं सर्वमुपयोगं गमयेत् । ४४ ।

फल्गुबलमन्तेष्ववधाय वेगाभिहूलिको भवति । ४५ ।

सारबलमग्रतः कृत्वा कोटीष्वनुसारं कुर्यात्, जघने तृतीयसारं, मध्ये फल्गुबलम् । ४६ । एवमेतत्सहिष्णु भवति । ४७ ।

व्यूहं तु स्थापयित्वा पक्षकक्षोरस्यानामेकेन द्वाभ्यां वा प्रहरेत्, शेषैः प्रतिगृह्णीयात् । ४८ ।

यत्परस्य दुर्बलं वीतहस्त्यश्वं दूष्यामात्यं कृतोपजापं वा तत्प्रभूतसारेणाभिहन्यात् । ४९ । यद्वा परस्य सारिष्ठं तद्द्विगुणसारेणाभिहन्यात् । ५० । यदङ्गमल्पसारमात्मनस्तद्बहुनोपचिनुयात् । ५१ । यतः परस्यापचयस्ततोऽभ्याशे व्यूहेत, यतो वा भयं स्यात् । ५२ ।

अभिसृतं परिसृतमतिसृतमपसृतमुन्मथ्यावधानं वलयो गोमूत्रिका मण्डलं प्रकीर्णिका व्यावृत्तपृष्ठमनुवंशमग्रतः पार्श्वाभ्यां पृष्ठतो भग्नरक्षा भग्नानुपात इत्यश्वयुद्धानि । ५३ ।

प्रकीर्णिकावर्जान्येतान्येव चतुर्णामङ्गानां व्यस्तसमस्तानां वा घातः, पक्षकक्षोरस्यानां च प्रभञ्जनमवस्कन्दः सौप्तिकं चेति हस्तियुद्धानि । ५४ ।

उन्मथ्यावधानवर्जान्येतान्येव स्वभूमावभियानापयानस्थितयुद्धानीति रथयुद्धानि । ५५ ।

सर्वदेशकालप्रहरणमुपांशुदण्डश्चेति पत्तियुद्धानि । ५६ ।

एतेन विधिना व्यूहानोजान् युग्मांश्च कारयेत् ।
विभवो यावदङ्गानां चतुर्णां सदृशो भवेत् ॥ ५७ ॥

---

42 G1 T वर्षजवस्. 43 G1 T तृतीयसारफल्गु. 45 G M वेगाभिहूलितो, T वेगाभिहूतो, Cn वेगाभिहुतो, Cs वेगोभिहुतो, [em. Meyer]. 48 प्रहरेत् शेषैः missing in G2 M. 49 G1 यात्परस्य, T यस्य परस्य. – G M T वीतं हस्त्यश्वं, [Cn]. – G1 M दूष्यामात्यकक्रुतो°, T दूष्यामात्यक्रुतो° (so p), [Cn]. 53 M अनुवंशाग्रतः.

द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत्प्रतिग्रहे ।
भिन्नसंघातनं तस्मान्न युध्येताप्रतिग्रहः ॥ ५८ ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः सारफल्गुबलविभागः पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि पञ्चमोऽध्यायः । आदितः त्रयस्त्रिंशच्छततमः ।

६

[अष्टपञ्चाशच्छततमं प्रकरणम् – दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम्;
एकोनषष्टिशततमं प्रकरणम् – तस्य प्रतिव्यूहस्थापनम्]

पक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूहविभागः । १ । पक्षौ कक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इति बार्हस्पत्यः । २ ।

प्रपक्षकक्षोरस्या उभयोः दण्डभोगमण्डलासंहताः प्रकृतिव्यूहाः । ३ । तत्र तिर्यग्वृत्तिर्दण्डः । ४ । समस्तानामन्वावृत्तिर्भोगः । ५ । सरतां सर्वतोवृत्तिर्मण्डलः । ६ । स्थितानां पृथगनीकवृत्तिरसंहतः । ७ ।

पक्षकक्षोरस्यैः समं वर्तमानो दण्डः । ८ । स कक्षातिक्रान्तः प्रदरः । ९ । स एव पक्षकक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तो दृढकः । १० । स एवातिक्रान्तः पक्षाभ्यामसह्यः । ११ । पक्षाववस्थाप्योरस्यातिक्रान्तः श्येनः । १२ । विपर्यये चापं चापकुक्षिः प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च । १३ । चापपक्षः संजयः । १४ । स एवोरस्यातिक्रान्तो विजयः । १५ । स्थूलकर्णपक्षः स्थूणाकर्णः । १६ । द्विगुणपक्षस्थूणो विशालविजयः । १७ । त्र्यभिक्रान्तपक्षश्चमूमुखः । १८ । विपर्यये झषास्यः । १९ । ऊर्ध्वराजिर्दण्डः सूची । २० । द्वौ दण्डौ वलयः । २१ । चत्वारो दुर्जयः । २२ । इति दण्डव्यूहाः । २३ ।

पक्षकक्षोरस्यैर्विषमं वर्तमानो भोगः । २४ । स सर्पसारी गोमूत्रिका वा । २५ । स युग्मोरस्यो दण्डपक्षः शकटः । २६ । विपर्यये मकरः । २७ । हस्त्यश्वरथैर्व्यतिकीर्णः शकटः पारिपतन्तकः । २८ । इति भोगव्यूहाः । २९ ।

पक्षकक्षोरस्यानामेकीभावे मण्डलः । ३० । स सर्वतोमुखः सर्वतोभद्रः । ३१ । अष्टानीको दुर्जयः । ३२ । इति मण्डलव्यूहाः । ३३ ।

---

58 G M T तिष्ठेत्प्रतिग्रहः, [Cn].

10. 6

1 G_1 T प्रतिवृत्तिर्भोगः (for प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूहविभागः). 5 T °मन्वादिवृत्तिर्. 6 G M T सुतरां (for सरतां), [Cn]. 9 Cs कक्षाभिक्रान्तः. 10 Cn Cs पक्षाभ्यां (for पक्षकक्षाभ्यां). 11 G M T एव निष्क्रान्तः, [Cn]. 12 Cn Cs °रस्याभिक्रान्तः. 16 G M T स्थूलः कर्ण°, [em.]. 17 Cs °पक्षस्थूलो. 18 G_1 त्यभिक्रान्त°, T त्वभिक्रान्त°. 20 G_1 T ऊर्ध्वा राजिर्. 30 G_1 M T मण्डलं (p as in text).

पक्षकक्षोरस्यानामसंहतादसंहतः । ३४ । स पञ्चानीकानामाकृतिस्थापनाद्वज्रो गोधा वा । ३५ । चतुर्णामुद्धानकः काकपदी वा । ३६ । त्रयाणामर्धचन्द्रकः कर्कटकशृङ्गी वा । ३७ । इत्यसंहतव्यूहाः । ३८ ।

रथोरस्यो हस्तिकक्षोऽश्वपृष्ठोऽरिष्टः । ३९ । पत्तयोऽश्वा रथा हस्तिनश्चानुपृष्ठमचलः । ४० । हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तयश्चानुपृष्ठमप्रतिहतः । ४१ ।

तेषां प्रदरं दृढकेन घातयेत्, दृढकमसह्येन, श्येनं चापेन, प्रतिष्ठं सुप्रतिष्ठेन, संजयं विजयेन, स्थूणाकर्णं विशालविजयेन, पारिपतन्तकं सर्वतोभद्रेण । ४२ । दुर्जयेन सर्वान् प्रतिव्यूहेत । ४३ ।

पत्त्यश्वरथद्विपानां पूर्वं पूर्वमुत्तरेण घातयेत्, हीनाङ्गमधिकाङ्गेन चेति । ४४ ।

अङ्गदशकस्यैकः पतिः पतिकः, पतिकदशकस्यैकः सेनापतिः, तद्दशकस्यैको नायक इति । ४५ । स तूर्यघोषध्वजपताकाभिर्व्यूहाङ्गानां संज्ञाः स्थापयेदङ्गविभागे संघाते स्थाने गमने व्यावर्तने प्रहरणे च । ४६ ।

समे व्यूहे देशकालसारयोगात्सिद्धिः । ४७ ।

यन्त्रैरुपनिषद्योगैस्तीक्ष्णैर्व्यासक्तघातिभिः ।
मायाभिर्देवसंयोगैः शकटैर्हस्तिभीषणैः ॥ ४८ ॥
दूष्यप्रकोपैर्गोयूथैः स्कन्धावारप्रदीपनैः ।
कोटीजघनघातैर्वा दूतव्यञ्जनभेदनैः ॥ ४९ ॥
'दुर्गं दग्धं हृतं वा ते कोपः कुल्यः समुत्थितः ।
शत्रुराटविको वे'ति परस्योद्वेगमाचरेत् ॥ ५० ॥
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुः क्षिप्तो धनुष्मता ।
प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्गर्भगतानपि ॥ ५१ ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम्, तस्य प्रतिव्यूहस्थापनम् षष्ठोऽध्यायः । आदितश्चतुस्त्रिंशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य सांग्रामिकं दशममधिकरणं समाप्तम् ।

---

36 G M T उद्यानकः, [em. Meyer]. 37 T कर्काटक-. 42 G M स्थूलकर्णं. 45 G M T पदिकः पदिक-, [Cn]. 47 G M T देशकालयोगात्, [Cn]. 48 G M T दण्डैरुपनिष°, [Cn]. – G M T हस्तिभूषणैः, [em.]. 50 G_1 M दुर्गं दुग्धं.

संघवृत्तम् – एकादशमधिकरणम् ।

१

[षष्टिशततमं प्रकरणम् – भेदोपादानानि ; एकषष्टिशततमं प्रकरणम् – उपांशुदण्डाः]

संघलाभो दण्डमित्रलाभानामुत्तमः । १ । संघा हि संहतत्वादधृष्याः परेषाम् ।२। ताननुगुणान् भुञ्जीत सामदानाभ्याम्, विगुणान् भेददण्डाभ्याम् । ३ ।

काम्बोजसुराष्ट्रक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्त्ताशस्त्रोपजीविनः । ४ । लिच्छिविकवृजिकमल्लकमद्रककुकुरकुरुपाञ्चालादयो राजशब्दोपजीविनः । ५ ।

सर्वेषामासन्नाः सत्त्रिणः संघानां परस्परन्यङ्गद्वेषवैरकलहस्थानान्युपलभ्य क्रमाभिनीतं भेदमुपचारयेयुः 'असौ त्वा विजल्पति' इति । ६ । एवमुभयतोबद्धरोषाणां विद्याशिल्पद्यूतवैहारिकेष्वाचार्यव्यञ्जना बालकलहानुत्पादयेयुः । ७ ।

वेशशौण्डिकेषु वा प्रतिलोमप्रशंसाभिः संघमुख्यमनुष्याणां तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः, कृत्यपक्षोपग्रहेण वा । ८ ।

कुमारकान् विशिष्टच्छन्दिकया हीनच्छन्दिकानुत्साहयेयुः । ९ ।

विशिष्टानां चैकपात्रं विवाहं वा हीनेभ्यो वारयेयुः । १० । हीनान् वा विशिष्टैरेकपात्रे विवाहे वा योजयेयुः । ११ । अवहीनान् वा तुल्यभावोपगमने कुलतः पौरुषतः स्थानविपर्यासतो वा । १२ ।

व्यवहारमवस्थितं वा प्रतिलोमस्थापनेन निशामयेयुः । १३ ।

विवादपदेषु वा द्रव्यपशुमनुष्याभिघातेन रात्रौ तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः । १४ ।

सर्वेषु च कलहस्थानेषु हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य प्रतिपक्षवधे योजयेत् । १५ । भिन्नानपवाहयेद्वा । १६ । भूमौ चैषां पञ्चकुलीं दशकुलीं वा कृष्यायां निवेशयेत् । १७ । एकस्था हि शस्त्रग्रहणसमर्थाः स्युः । १८ । समवाये चैषामत्ययं स्थापयेत् । १९ ।

राजशब्दिभिरवरुद्धमवक्षिप्तं वा कुल्यमभिजातं राजपुत्रत्वे स्थापयेत् । २० । कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गो राजलक्षण्यतां संघेषु प्रकाशयेत् । २१ । संघमुख्यांश्च धर्मिष्ठा-

---

11. 1.

2 G M T संघाभिसंहत°, [Cs]. – G_1 अधृष्यां, T अधृष्यान्. 3 G_1 M T द्विगुणान्. 4 M_2 कम्बोज-, T काम्भोज-. – M वार्त्ताशास्त्रोप°. 6 G_1 M T -कलहास्थाना°, (p as in text). – G M T भेदमप°, [Cs]. 10 G_1 विशिष्टां चैक-, T विशिष्टाश्चैक-. – M -पात्रविवाहं. – G M T om. वा [em. addition]. — Cn missing on ss. 11–24. 17 Before भूमौ, G M T read एकदेशे समस्तान्वा निवेश्य, [em. omission]. – Cs कृष्यां. 20 T तुल्यमभिजातं.

नुपजपेत् ‘स्वधर्ममनुष्य राज्ञः पुत्रे भ्रातरि वा प्रतिपद्यध्वम्’ इति । २२ । प्रतिपन्नेषु कृत्यपक्षोपग्रहार्थमर्थं दण्डं च प्रेषयेत् । २३ । विक्रमकाले शौण्डिकव्यञ्जनाः पुत्रदारप्रेतापदेशेन ‘नैषेचनिकम्’ इति मदनरसयुक्तान्मद्यकुम्भाञ्छतशः प्रयच्छेयुः । २४ ।

चैत्यदैवतद्वाररक्षास्थानेषु च सत्त्रिणः समयकर्मनिक्षेपं सहिरण्याभिज्ञानमुद्राणि हिरण्यभाजनानि च प्ररूपयेयुः । २५ । दृश्यमानेषु च संघेषु ‘राजकीयाः’ इत्यावेदयेयुः । २६ । अथावस्कन्दं दद्यात् । २७ ।

संघानां वा वाहनहिरण्ये कालिके गृहीत्वा संघमुख्याय प्रख्यातं द्रव्यं प्रयच्छेत् । २८ । तदेषां याचिते ‘दत्तममुष्मै मुख्याय’ इति ब्रूयात् । २९ ।

एतेन स्कन्धावाराटवीभेदो व्याख्यातः । ३० ।

संघमुख्यपुत्रमात्मसंभावितं वा सत्त्री ग्राहयेत् ‘अमुष्य राज्ञः पुत्रस्त्वम्, शत्रुभयादिह न्यस्तोऽसि’ इति । ३१ । प्रतिपन्नं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य संघेषु विक्रमयेत् । ३२ । अवाप्तार्थस्तमपि प्रवासयेत् । ३३ ।

बन्धकीपोषकाः प्लवकनटनर्तकसौभिका वा प्रणिहिताः स्त्रीभिः परमरूपयौवनाभिः संघमुख्यानुन्मादयेयुः । ३४ । जातकामानामन्यतमस्य प्रत्ययं कृत्वाऽन्यत्र गमनेन प्रसभहरणेन वा कलहानुत्पादयेयुः । ३५ । कलहे तीक्ष्णाः कर्म कुर्युः ‘हतोऽयमित्थं कामुकः’ इति । ३६ । विसंवादितं वा मर्षयमाणमभिसृत्य स्त्री ब्रूयात् ‘असौ मां मुख्यस्त्वयि जातकामां बाधते, तस्मिञ्जीवति नेह स्थास्यामि’ इति घातमस्य प्रयोजयेत् । ३७ । प्रसह्यापहृता वा वनान्ते क्रीडागृहे वाऽपहर्तारं रात्रौ तीक्ष्णेन घातयेत्, स्वयं वा रसेन । ३८ । ततः प्रकाशयेत् ‘अमुना मे प्रियो हतः’ इति । ३९ ।

जातकामं वा सिद्धव्यञ्जनः सांवदनिकीभिरौषधीभिः संवास्य रसेनातिसंधायापगच्छेत् । ४० । तस्मिन्नपक्रान्ते सत्त्रिणः परप्रयोगमभिशंसेयुः । ४१ ।

आढ्यविधवा गूढाजीवा योगस्त्रियो वा दायनिक्षेपार्थं विवदमानाः संघमुख्यानुन्मादयेयुः, अदितिकौशिकस्त्रियो नर्तकीगायना वा । ४२ । प्रतिपन्नान् गूढवेश्मसु रात्रिसमागमप्रविष्टांस्तीक्ष्णा हन्युर्बद्ध्वा हरेयुर्वा । ४३ ।

---

22 T श्रोतरि (for भ्रातरि). 26 G M T विक्रीताः (for राजकीयाः), [Cn]. 28 G M T -हिरण्यकालिके, [Cs]. 29 G_1 यायिते T यापिते. 32–33 Ss. 32–33 missing in T. 38 M प्रसह्यापसृता. – G_1 वा वनवनान्ते, T वोपवनान्ते. 40 G_1 M सांवदनीकीभिर् (p as in text). 42 G_1 M आह्यविधवा, T अस्य विधवा. – G_1 °येयुः रितिकौशिक°, G_2 M T °येयुरितिकौशिक°, [Cn]. 43 G M T -प्रविष्टास्तीक्ष्णाः, [Cs].

सत्त्री वा स्त्रीलोलुपं संघमुख्यं प्ररूपयेत् 'अमुष्मिन् ग्रामे दरिद्रकुलमपसृतम्, तस्य स्त्री राजार्हा, गृहाणैनाम्' इति । ४४ । गृहीतायामर्धमासानन्तरं सिद्धव्यञ्जनो दूष्यसंघमुख्यमध्ये प्रक्रोशेत् 'असौ मे मुख्यो भार्यां स्नुषां भगिनीं दुहितरं वाऽधिचरति' इति । ४५ । तं चेत्संघो निगृह्णीयात्, राजैनमुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेत् । ४६ । अनिगृहीते सिद्धव्यञ्जनं रात्रौ तीक्ष्णाः प्रवासयेयुः । ४७ । ततस्तद्व्यञ्जनाः प्रक्रोशेयुः 'असौ ब्रह्महा ब्राह्मणीजारश्च' इति । ४८ ।

कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा कन्यामन्येन वृतामन्यस्य प्ररूपयेत् 'अमुष्य कन्या राजपत्नी राजप्रसविनी च भविष्यति, सर्वस्वेन प्रसह्य वैनां लभस्व' इति । ४९ । अलभ्यमानायां परपक्षमुद्धर्षयेत् । ५० । लब्धायां सिद्धः कलहः । ५१ ।

भिक्षुकी वा प्रियभार्यं मुख्यं ब्रूयात् 'असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्यायां मां प्राहिणोत्, तस्याहं भयाल्लेख्यमाभरणं गृहीत्वाऽऽगतास्मि, निर्दोषा ते भार्या, गूढमस्मिन्प्रतिकर्तव्यम्, अहमपि तावत्प्रतिपत्स्यामि' इति । ५२ ।

एवमादिषु कलहस्थानेषु स्वयमुत्पन्ने वा कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेदपवाहयेद्वा । ५३ ।

संघेष्वेवमेकराजो वर्तेत । ५४ ।

संघाश्चाप्येवमेकराजादेतेभ्योऽतिसंधानेभ्यो रक्षेयुः । ५५ ।

संघमुख्यश्च संघेषु न्यायवृत्तिर्हितः प्रियः ।
दान्तो युक्तजनस्तिष्ठेत्सर्वचित्तानुवर्तकः ॥ ५६ ॥

इति संघवृत्ते एकादशेऽधिकरणे भेदोपादानानि उपांशुदण्डाश्च प्रथमोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चत्रिंशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य संघवृत्तम् एकादशमधिकरणं समाप्तम् ।

---

45 G M अर्धमासान्तरं. – G M_1 दूष्यः संघमुख्यं मध्ये, M_2 T दूष्यसंघमुख्यं मध्ये, M_3 Cn दूष्यः संघमुख्यमध्ये, [em. Meyer]. – G M T मुख्यां (for मुख्यो), [em. Meyer]. 47 G_1 अनिशहीते, T अनिशं हि ते. – G_2 सिद्धव्यञ्जना. – T °व्यञ्जनं हि. 48 T तत्तद्यञ्जनाः. 52 $M_{1.3}$ प्रियभार्यमुख्यं. – T यौवनोद्रिक्तो. – G_1 $M_{1.3}$ T आदरणं (for आभरणं). – G M T om. गृहीत्वा, [Cn]. 55 M °प्येकमेव°. – G_1 °राजातेभ्यो, M °राजानेतेभ्यो, T °राजास्तेभ्यो (so p), [Cs]. – T रक्षयेत्. 56 G M T न्यायवृत्तिहितः, [Cn].

आबलीयसम् – द्वादशमधिकरणम् ।

१

[द्विषष्टिशततमं प्रकरणम् – दूतकर्म]

'बलीयसाऽभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्मा तिष्ठेत् । १ । इन्द्रस्य हि स प्रणमति यो बलीयसो नमति ' इति भारद्वाजः । २ ।

'सर्वसंदोहेन बलानां युध्येत । ३ । पराक्रमो हि व्यसनमपहन्ति । ४ । स्वधर्मश्चैष क्षत्रियस्य, युद्धे जयः पराजयो वा ' इति विशालाक्षः । ५ ।

नेति कौटिल्यः । ६ । सर्वत्रानुप्रणतः कुलैडक इव निराशो जीविते वसति । ७ । युध्यमानश्चाल्पसैन्यः समुद्रमिवाऽप्लवोऽवगाहमानः सीदति । ८ । तद्विशिष्टं तु राजानमाश्रितो दुर्गमविषह्यं वा चेष्टेत । ९ ।

त्रयोऽभियोक्तारो धर्मलोभासुरविजयिन इति । १० । तेषामभ्यवपत्त्या धर्मविजयी तुष्यति । ११ । तमभ्यवपद्येत, परेषामपि भयात् । १२ । भूमिद्रव्यहरणेन लोभविजयी तुष्यति । १३ । तमर्थेनाभ्यवपद्येत । १४ । भूमिद्रव्यपुत्रदारप्राणहरणेनासुरविजयी । १५ । तं भूमिद्रव्याभ्यामुपगृह्याग्राह्यः प्रतिकुर्वीत । १६ ।

तेषामन्यतममुत्तिष्ठमानं संधिना मन्त्रयुद्धेन कूटयुद्धेन वा प्रतिव्यूहेत । १७ । शत्रुपक्षमस्य सामदानाभ्याम्, स्वपक्षं भेददण्डाभ्याम् । १८ ।

दुर्गं राष्ट्रं स्कन्धावारं वाऽस्य गूढाः शस्त्ररसाग्निभिः साधयेयुः । १९ । सर्वतः पार्ष्णिमस्य ग्राहयेत् । २० । अटवीभिर्वा राज्यं घातयेत्, तत्कुलीनापरुद्धाभ्यां वा हारयेत् । २१ । अपकारान्तेषु चास्य दूतं प्रेषयेत् । २२ । अनपकृत्य वा संधानम् । २३ ।

तथाप्यभिप्रयान्तं कोशदण्डयोः पादोत्तरमहोरात्रोत्तरं वा संधिं याचेत । २४ ।

स चेद्दण्डसंधिं याचेत, कुण्ठमस्मै हस्त्यश्वं दद्याद्, उत्साहितं वा गरयुक्तम् । २५ ।

पुरुषसंधिं याचेत, दूष्यामित्राटवीबलमस्मै दद्याद् योगपुरुषाधिष्ठितम् । २६ । तथा कुर्याद् यथोभयविनाशः स्यात् । २७ । तीक्ष्णबलं वाऽस्मै दद्याद् यदवमानितं विकुर्वीत, मौलमनुरक्तं वा यदस्य व्यसनेऽपकुर्यात् । २८ ।

कोशसंधिं याचेत, सारमस्मै दद्याद् यस्य क्रेतारं नाधिगच्छेत्, कुप्यमयुद्धयोग्यं वा । २९ ।

---

12. 1

1 T सपुत्रानुप्रणतो. 2 M om. हि. 7 T कूलैडक. 10 G M T धर्मासुरलोभ-, [Cs]. 17 G1 संधेन, M संधौ. 28 G M T दद्यादवमानितं, [Cs].

भूमिसंधिं याचेत, प्रत्यादेयां नित्यामित्रामनपाश्रयां महाक्षयव्ययनिवेशां वाऽस्मै भूमिं दद्यात् । ३० ।

सर्वस्वेन वा राजधानीवर्जेन संधिं याचेत बलीयसः । ३१ ।

यत्प्रसह्य हरेदन्यस्तत्प्रयच्छेदुपायतः ।
रक्षेत्स्वदेहं न धनं का ह्यनित्ये धने दया ॥ ३२ ॥

इत्याबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे दूतकर्म प्रथमोऽध्यायः ।
आदितः षट्त्रिंशच्छततमः ।

२

[त्रिषष्टिशततमं प्रकरणम् – मन्त्रयुद्धम् ; चतुःषष्टिशततमं प्रकरणम् – सेनामुख्यवधः (प्रथमो भागः)]

स चेत्संधौ नावतिष्ठेत, ब्रूयादेनम् – " इमे शत्रुषड्वर्गवशगा राजानो विनष्टाः, तेषामनात्मवतां नार्हसि मार्गमनुगन्तुम् । १ । धर्ममर्थं चावेक्षस्व । २ । मित्रमुखा ह्यमित्रास्ते ये त्वा साहसमधर्ममर्थातिक्रमं च ग्राहयन्ति । ३ । शूरैस्त्यक्तात्मभिः सह योद्धुं साहसम्, जनक्षयमुभयतः कर्तुमधर्मः, दृष्टमर्थं मित्रमदुष्टं च त्यक्तुमर्थातिक्रमः । ४ । मित्रवांश्च स राजा, भूयश्चैतेनार्थेन मित्राण्युद्योजयिष्यति यानि त्वा सर्वतोऽभियास्यन्ति । ५ । न च मध्यमोदासीनयोर्मण्डलस्य वा परित्यक्तः, भवांस्तु परित्यक्तः यत्त्वा समुद्युक्तमुपप्रेक्षन्ते 'भूयः क्षयव्ययाभ्यां युज्यताम्, मित्राच्च भिद्यताम्, अथैनं परित्यक्तमूलं सुखेनोच्छेत्स्यामः ' इति । ६ । स भवान्नार्हति मित्रमुखानाममित्राणां श्रोतुम्, मित्राण्युद्वेजयितुममित्रांश्च श्रेयसा योक्तुम्, प्राणसंशयमनर्थं चोपगन्तुम् " इति यच्छेत् । ७ ।

तथापि प्रतिष्ठमानस्य प्रकृतिकोपमस्य कारयेद् यथा संघवृत्ते व्याख्यातं योगवामने च । ८ । तीक्ष्णरसदप्रयोगं च । ९ । यदुक्तमात्मरक्षितके रक्ष्यं तत्र तीक्ष्णान् रसदांश्च प्रयुञ्जीत । १० ।

बन्धकीपोषकाः परमरूपयौवनाभिः स्त्रीभिः सेनामुख्यानुन्मादयेयुः । ११ । बहूनामेकस्यां द्वयोर्वा मुख्ययोः कामे जाते तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः । १२ ।

Colophon G M दूतकर्मणि संधियाचनम् (for दूतकर्म).

12. 2

1 T षड्वर्ग- (for शत्रुषड्वर्ग-). 3 G M T मित्रमुख्या, [Cs]. 4 M कर्तुं धर्मः (corr. in M_2). — M °मर्थमित्र° (corr. in M_2). 6 G T ये त्वा (for यत्त्वा). – G M T °च्छेत्स्यामहे, [Cn]. 7 G_1 T गच्छेत्. 12 G M एकस्या, T एकस्य, [Cn].

कलहे पराजितपक्षं परत्रापगमने यात्रासाहाय्यदाने वा भर्तुर्योजयेयुः । १३ ।

कामवशान्वा सिद्धव्यञ्जनाः सांवदनिकीभिरोषधीभिरतिसंधानाय मुख्येषु रसं दापयेयुः । १४ ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा राजमहिष्याः सुभगायाः प्रेष्यामासन्नां कामनिमित्तमर्थेनाभिवृष्य परित्यजेत् । १५ । तस्यैव परिचारकव्यञ्जनोपदिष्टः सिद्धव्यञ्जनः सांवदनिकीमोषधीं दद्यात् 'वैदेहकशरीरेऽवधातव्या' इति । १६ । सिद्धे सुभगाया अप्येनं योगमुपदिशेत् 'राजशरीरेऽवधातव्या' इति । १७ । ततो रसेनातिसंदध्यात् । १८ ।

कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा महामात्रं 'राजलक्षणसंपन्नं' क्रमाभिनीतं ब्रूयात् । १९ । भार्यामस्य भिक्षुकी 'राजपत्नी राजप्रसविनी वा भविष्यसि' इति । २० ।

भार्याव्यञ्जना वा महामात्रं ब्रूयात् 'राजा किल मामवरोधयिष्यति, तवान्तिकाय पत्रलेख्यमाभरणं चेदं परिव्राजिकयाऽऽहृतम्' इति । २१ ।

सूदारालिकव्यञ्जनो वा रसप्रयोगार्थं राजवचनमर्थं चास्य लोभनीयमभिनयेत् । २२ । तदस्य वैदेहकव्यञ्जनः प्रतिसंदध्यात्, कार्यसिद्धिं च ब्रूयात् । २३ ।

एवमेकेन द्वाभ्यां त्रिभिरित्युपायैरेकैकमस्य महामात्रं विक्रमायापगमनाय वा योजयेत् । इति । २४ ।

दुर्गेषु चास्य शून्यपालासन्नाः सत्त्रिणः पौरजानपदेषु मैत्रीनिमित्तमावेदयेयुः – 'शून्यपालेनोक्ता योधाश्चाधिकरणस्थाश्च "कृच्छ्रगतो राजा जीवन्नागमिष्यति, न वा; प्रसह्य वित्तमार्जयध्वम्, अमित्रांश्च हत" इति' । २५ । वहुलीभूते तीक्ष्णाः पौरान्निशास्वाहारयेयुः, मुख्यांश्चाभिहन्युः 'एवं क्रियन्ते ये शून्यपालस्य न शुश्रूषन्ते' इति । २६ । शून्यपालस्थानेषु च सशोणितानि शस्त्रवित्तवन्धनान्युत्सृजेयुः । २७ । ततः सत्त्रिणः 'शून्यपालो घातयति विलोपयति च' इत्यावेदयेयुः । २८ ।

एवं जानपदान् समाहर्तुर्भेदयेयुः । २९ । समाहर्तृपुरुषांस्तु ग्राममध्येषु रात्रौ तीक्ष्णा हत्वा ब्रूयुः 'एवं क्रियन्ते ये जनपदमधर्मेण बाधन्ते' इति । ३० ।

समुत्पन्ने दोषे शून्यपालं समाहर्तारं वा प्रकृतिकोपेन घातयेयुः । ३१ । तत्कुलीनमपरुद्धं वा प्रतिपादयेयुः । ३२ ।

---

13 M T परत्रावगमने. 14 G_2 T कामवशाद्वा. – G_1 M T सांवदनीकीभिर्, [em.]. – G M T अभिसंधानाय, [Cs]. 15 G M T वैदेहकव्यञ्जना, [Cn]. 16 G_1 T °नोपदिष्टव्यञ्जनः. – G_1 सांवदनीतिम्, M सांवदनीकीम्. 21 G_1 M तवान्तकाय. 22 G M T राजवचनादर्थं, [Cn]. 24 G M T एकैकस्य, [Cn]. 25 G_1 T कृच्छ्रगतो. 30 G_1 T गत्वा (for हत्वा).

अन्तःपुरपुरद्वारं द्रव्यधान्यपरिग्रहान् ।
दहेयुस्तांश्च हन्युर्वा ब्रूयुरस्यार्तवादिनः ॥ ३३ ॥

इत्याबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे मन्त्रयुद्धं [सेनामुख्यवधः – प्रथमो भागः च] द्वितीयोऽध्यायः । आदितः सप्तत्रिंशच्छततमः ।

३

[चतुःषष्टिशततमं प्रकरणम् – सेनामुख्यवधः (द्वितीयो भागः); पञ्चषष्टिशततमं प्रकरणम् – मण्डलप्रोत्साहनम्]

राज्ञो राजवल्लभानां चासन्नाः सत्त्रिणः पत्त्यश्वरथद्विपमुख्यानां 'राजा क्रुद्धः' इति सुहृद्विश्वासेन मित्रस्थानीयेषु कथयेयुः । १ । बहुलीभूते तीक्ष्णाः कृतरात्रिचार-प्रतीकारा गृहेषु 'स्वामिवचनेनागम्यताम्' इति ब्रूयुः । २ । तान् निर्गच्छत एवाभि-हन्युः, 'स्वामिसंदेशः' इति चासन्नान् ब्रूयुः । ३ । ये चाप्रवासितास्तान् सत्त्रिणो ब्रूयुः 'एतत्तद् यदस्माभिः कथितम्, जीवितुकामेनापक्रान्तव्यम्' इति । ४ ।

येभ्यश्च राजा याचितो न ददाति तान् सत्त्रिणो ब्रूयुः – 'उक्तः शून्यपालो राज्ञा "अयाच्यमर्थमसौ चासौ च मा याचते, मया प्रत्याख्याताः शत्रुसंहिताः, तेषामुद्धरणे प्रयतस्व" इति' । ५ । ततः पूर्ववदाचरेत् । ६ ।

येभ्यश्च राजा याचितो ददाति तान् सत्त्रिणो ब्रूयुः – 'उक्तः शून्यपालो राज्ञा "अयाच्यमर्थमसौ चासौ च मा याचते, तेभ्यो मया सोऽर्थो विश्वासार्थं दत्तः, शत्रुसंहिताः, तेषामुद्धरणे प्रयतस्व" इति' । ७ । ततः पूर्ववदाचरेत् । ८ ।

ये चैनं याच्यमर्थं न याचन्ते तान् सत्त्रिणो ब्रूयुः – 'उक्तः शून्यपालो राज्ञा "याच्यमर्थमसौ चासौ च मा न याचते, किमन्यत् स्वदोषशङ्कितत्वात्, तेषामुद्धरणे प्रयतस्व" इति' । ९ । ततः पूर्ववदाचरेत् । १० ।

एतेन सर्वः कृत्यपक्षो व्याख्यातः । ११ ।

प्रत्यासन्नो वा राजानं सत्त्री ग्राहयेत् 'असौ चासौ च ते महामात्रः शत्रुपुरुषैः संभाषते' इति । १२ । प्रतिपन्ने दूष्यानस्य शासनहरान् दर्शयेत् 'एतत्तत्' इति । १३ ।

---

33 G_1 -द्वारद्रव्य-. Colophon M adds दूतकर्मणि वाक्ययुद्धं दूतकर्म समासं before मन्त्रयुद्धं.

12. 3

3 G M T चासन्ना, [Cs]. 4 G M T ये च प्रवा°, [em. Meyer]. 5 M अयाचम्. – G M T om. चासौ, [em. addition]. 9 G_1 M उदकः (for उक्तः). 12 G M T संभाष्यते, [Cs.].

सेनामुख्यप्रकृतिपुरुषान् वा भूम्या हिरण्येन वा लोभयित्वा स्वेषु विक्रमयेदपवाहयेद्वा । १४ ।

योऽस्य पुत्रः समीपे दुर्गे वा प्रतिवसति तं सत्त्रिणोपजापयेत् 'आत्मसंपन्नतरस्त्वं पुत्रः, तथाप्यन्तर्हितः, तत्किमुपेक्षसे, विक्रम्य गृहाण, पुरा त्वा युवराजो विनाशयति' इति । १५ ।

तत्कुलीनमपरुद्धं वा हिरण्येन प्रतिलोभ्य ब्रूयात् 'अन्तर्बलं प्रत्यन्तस्कन्धमन्तं वाऽस्य प्रमृद्नीहि' इति । १६ ।

आटविकानर्थमानाभ्यामुपगृह्य राज्यमस्य घातयेत् । १७ ।

पार्ष्णिग्राहं वाऽस्य ब्रूयात् 'एष खलु राजा मामुच्छिद्य त्वामुच्छेत्स्यति, पार्ष्णिमस्य गृहाण, त्वयि निवृत्तस्याहं पार्ष्णिं ग्रहीष्यामि' इति । १८ ।

मित्राणि वाऽस्य ब्रूयात् 'अहं वः सेतुः, मयि विभिन्ने सर्वानेष वो राजा प्लावयिष्यति, संभूय वाऽस्य यात्रां विहनाम' इति । १९ ।

तत्संहतानामसंहतानां च प्रेषयेत् 'एष खलु राजा मामुत्पाट्य भवत्सु कर्म करिष्यति, बुध्यध्वम्, अहं वः श्रेयानभ्युपपत्तुम्' इति । २० ।

मध्यमस्य प्रहिणुयादुदासीनस्य वा पुनः ।
यथासन्नस्य मोक्षार्थं सर्वस्वेन तदर्पणम् ॥ २१ ॥

इत्याबलीयसे द्वादशोऽधिकरणे सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनं च
तृतीयोऽध्यायः । आदितः अष्टत्रिंशच्छततमः ।

४

[षट्षष्टिशततमं प्रकरणम् – शस्त्राग्निरसप्रणिधयः; सप्तषष्टिशततमं प्रकरणम् – वीवधासारप्रसारवधः]

ये चास्य दुर्गेषु वैदेहकव्यञ्जनाः, ग्रामेषु गृहपतिकव्यञ्जनाः, जनपदसंधिषु गोरक्षकतापसव्यञ्जनाः, ते सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धानां पण्यागारपूर्वं प्रेषयेयुः 'अयं देशो हार्यः' इति । १ । आगतांश्चैषां दुर्गे गूढपुरुषानर्थमानाभ्यामभिसत्कृत्य प्रकृतिच्छिद्राणि प्रदर्शयेयुः । २ । तेषु तैः सह प्रहरेयुः । ३ ।

---

15 M -संपन्नकर°. 16 Cs अन्यं वाऽस्य. 18–19 एष खलु राजा ... वाऽस्य ब्रूयात् (s. 19) missing in G M T, [addition from Cs, supported by Cn]. 19 M T एष प्लवो राजा. – M T add इति (after प्लावयिष्यति). 20 G M T °नभ्यवपत्तुम्, [em.]. 21 G_1 M त्वदर्पणम्.

स्कन्धावारे वाऽस्य शौण्डिकव्यञ्जनः पुत्रमभित्यक्तं स्थापयित्वाऽवस्कन्दकाले रसेन प्रवासयित्वा 'नैषेचनिकम्' इति मद्यकुम्भाञ्छतशः प्रयच्छेत् । ४ । शुद्धं वा मद्यं पाद्यं वा मद्यं दद्यादेकमहः, उत्तरं रससिद्धं प्रयच्छेत् । ५ । शुद्धं वा मद्यं दण्डमुख्येभ्यः प्रदाय मदकाले रससिद्धं प्रयच्छेत् । ६ ।

दण्डमुख्यव्यञ्जनो वा पुत्रमभित्यक्तमिति समानम् । ७ ।

पाकमांसिकौदनिकशौण्डिकापूपिकव्यञ्जना वा पण्यविशेषमवघोषयित्वा परस्परसंघर्षेण कालिकं समर्घतरमिति वा परानाहूय रसेन स्वपण्यान्युपचारयेयुः । ८ ।

सुराक्षीरदधिसर्पिस्तैलानि वा तद्व्यवहर्तृहस्तेषु गृहीत्वा स्त्रियो बालाश्च रसयुक्तेषु स्वभाजनेषु परिकिरेयुः । ९ । 'अनेनार्घेण, विशिष्टं वा भूयो दीयताम्' इति तत्रैवावाकिरेयुः । १० । एतान्येव वैदेहकव्यञ्जनाः, पण्यविक्रयेणाहर्तारो वा । ११ ।

हस्त्यश्वानां विधायवसेषु रसमासन्ना दद्युः । १२ । कर्मकरव्यञ्जना वा रसाक्तं यवसमुदकं वा विक्रीणीरन् । १३ ।

चिरसंसृष्टा वा गोवाणिजका गवामजावीनां वा यूथान्यवस्कन्दकालेषु परेषां मोहस्थानेषु प्रमुञ्चेयुः, अश्वखरोष्ट्रमहिषादीनां दुष्टांश्च । १४ । तद्व्यञ्जना वा चुच्छुन्दरीशोणिताक्ताक्षान् । १५ । लुब्धकव्यञ्जना वा व्यालमृगान् पञ्जरेभ्यः प्रमुञ्चेयुः, सर्पग्राहा वा सर्पानुग्रविषान्, हस्तिजीविनो वा हस्तिनः । १६ । अग्निजीविनो वाऽग्निमवसृजेयुः । १७ ।

गूढपुरुषा वा विमुखान् पत्त्यश्वरथद्विपमुख्यानभिहन्युः, आदीपयेयुर्वा मुख्यावासान् । १८ ।

दूष्यामित्राटविकव्यञ्जनाः प्रणिहिताः पृष्ठाभिघातमवस्कन्दप्रतिग्रहं वा कुर्युः । १९ ।

वनगूढा वा प्रत्यन्तस्कन्धमुपनिष्कृष्याभिहन्युः, एकायने वीवधासारप्रसारान् वा । २० ।

ससंकेतं वा रात्रियुद्धे भूरितूर्यमाहत्य ब्रूयुः 'अनुप्रविष्टाः स्मो, लब्धं राज्यम्' इति । २१ ।

---

12. 4

4 Cn पुत्रमभिव्यक्तं. – After प्रवासयित्वा, G_1 adds त्तौ, $M_{1.3}$ त्तो, M_2 तत्ता (for ततो ?). – G M मदनमद्य°, T मदनरसयुक्तान्मद्य°, (so Cn ?), [em.]. 5 T माद्यं (for पाद्यं). 8 T कालिकसमर्घं°. – G M T °न्यवचार°, [em.]. 9 G_1 M तद्यवहस्तेषु, T तद्यवहर्तृषु (so p), [Cs]. 10 G तत्रैवावकिरेयुः, T तत्रैवा विकिरेयुः – Cn comes to an end with 12. 4. 11. 15 T चुचुन्दरी-. 18 M मुख्यावासां. 21 G_1 लुब्धं राज्यम्.

राजावासमनुप्रविष्टा वा संकुलेषु राजानं हन्युः । २२ । सर्वतो वा प्रयातमेनं म्लेच्छाटविकदण्डचारिणः सत्त्रापाश्रयाः स्तम्भवाटापाश्रया वा हन्युः । २३ । लुब्धकव्यञ्जना वाऽवस्कन्दसंकुलेषु गूढयुद्धहेतुभिरभिहन्युः । २४ । एकायने वा शैलस्तम्भवाटखञ्जनान्तरुदके वा स्वभूमिबलेनाभिहन्युः । २५ । नदीसरस्तटाकसेतुबन्धभेदवेगेन वा प्लावयेयुः । २६ । धान्वनवनदुर्गनिम्नदुर्गस्थं वा योगाग्निधूमाभ्यां नाशयेयुः । २७ । संकटगतमग्निना, धान्वनगतं धूमेन, निधानगतं रसेन, तोयावगाढं दुष्टग्राहैरुदकचरणैर्वा तीक्ष्णाः साधयेयुः, आदीप्तावासान्निष्पतन्तं वा । २८ ।

योगवामनयोगाभ्यां योगेनान्यतमेन वा ।
अमित्रमतिसंदध्यात्सक्तमुक्तासु भूमिषु ॥ २९ ॥

इत्यावलीयसे द्वादशेऽधिकरणे शस्त्राग्निरसप्रणिधयः वीवधासारप्रसारवधश्च चतुर्थोऽध्यायः । आदित एकोनचत्वारिंशच्छततमः ।

५

[अष्टषष्टिशततमं प्रकरणम् – योगातिसंधानम् ; एकोनसप्ततिशततमं प्रकरणम् – दण्डातिसंधानम् ; सप्ततिशततमं प्रकरणम् – एकविजयः]

दैवतेज्यायां यात्रायाममित्रस्य बहूनि पूजागमस्थानानि भक्तितः । १ । तत्रास्य योगमुब्जयेत् । २ । देवतागृहप्रविष्टस्योपरि यन्त्रमोक्षणेन गूढभित्तिं शिलां वा पातयेत् । ३ । शिलाशस्त्रवर्षमुत्तमागारात्, कपाटमवपातितं वा, भित्तिप्रणिहितमेकदेशबद्धं वा परिघं मोक्षयेत् । ४ । देवतादेहध्वजप्रहरणानि वाऽस्योपरिष्टात्पातयेत् । ५ । स्थानासनगमनभूमिषु वाऽस्य गोमयप्रदेहेन गन्धोदकप्रसेकेन वा रसमतिचारयेत्, पुष्पचूर्णोपहारेण वा । ६ । गन्धप्रतिच्छन्नं वाऽस्य तीक्ष्णं धूममतिनयेत् । ७ । शूलकूपमवपातनं वा शयनासनस्याधस्ताद्यन्त्रबद्धतलमेनं कीलमोक्षणेन प्रवेशयेत् । ८ ।

---

23 G M T °पाश्रयस्तम्भवाटा°, [Cs]. – T om. वा (before हन्युः). 25 G_1 T -स्तम्भपट-, G_2 M -स्तम्भवना-, [Cs]. 27 Cs धान्वनवननिम्न-.

12. 5

1 G_1 T पूज्यामगम-, G_2 M पूज्यागम-, [em.]. 4 G M T कवाटम्, [em cf. 2. 3. 24]. – G M T एकदेशबन्धं, [em.]. 5 G_1 -देहध्वप्रहर°, T -देहस्थप्रहर°. 6 G_1 शन्धोदक-, T शुद्धोदक-. – M पुष्पपूर्णोप-° (corr. in M_2).

प्रत्यासन्ने वाऽमित्रे जनपदाज्जनमवरोधक्षममतिनयेत् । ९ । दुर्गाच्चानवरोधक्षम-मपनयेत्, प्रत्यादेयमरिविषयं वा प्रेषयेत् । १० । जनपदं चैकस्थं शैलवननदीदुर्गेष्वटवीव्यवहितेषु वा पुत्रभ्रातृपरिगृहीतं स्थापयेत् । ११ ।

अवरोधहेतवो दण्डोपनतवृत्ते व्याख्याताः । १२ ।

तृणकाष्ठमा योजनाद्दाहयेत् । १३ । उदकानि च दूषयेत्, अवस्रावयेच्च । १४ । कूपकूटावपातकण्टकिनीश्च बहिरुब्जयेत् । १५ ।

सुरुङ्गाममित्रस्थाने बहुमुखीं कृत्वा निचयमुख्यानभिहारयेत्, अमित्रं वा । १६ । परप्रयुक्तायां वा सुरुङ्गायां परिखामुदकान्तिकीं खानयेत्, कूपशालामनुसालं वा । १७ । तोयकुम्भान् कांस्यभाण्डानि वा शङ्कास्थानेषु स्थापयेत् खाताभिज्ञानार्थम् । १८ । ज्ञाते सुरुङ्गापथे प्रतिसुरुङ्गां कारयेत् । १९ । मध्ये भित्त्वा धूममुदकं वा प्रयच्छेत् । २० ।

प्रतिविहितदुर्गो वा मूले दायादं कृत्वा प्रतिलोमामस्य दिशं गच्छेत्, यतो वा मित्रैर्बन्धुभिराटविकैर्वा संसृज्येत परस्यामित्रैर्दूष्यैर्वा महद्भिः, यतो वा गतोऽस्य मित्रैर्वियोगं कुर्यात् पार्ष्णिं वा गृह्णीयात् राज्यं वाऽस्य हारयेत् वीवधासारप्रसारान् वा वारयेत्, यतो वा शक्नुयादाक्षिकवदपक्षेपेणास्य प्रहर्तुम्, यतो वा स्वं राज्यं त्रायेत मूलस्योपचयं वा कुर्यात् । २१ । यतः संधिमभिप्रेतं लभेत ततो वा गच्छेत् । २२ ।

सहप्रस्थायिनो वाऽस्य प्रेषयेयुः 'अयं ते शत्रुरस्माकं हस्तगतः, पण्यं विप्रकारं वाऽपदिश्य हिरण्यमन्तःसारबलं च प्रेषय यस्यैनमर्पयेम बद्धं प्रवासितं वा' इति । २३ । प्रतिपन्ने हिरण्यं सारबलं चाददीत । २४ ।

अन्तपालो वा दुर्गसंप्रदानेन बलैकदेशमतिनीय विश्वस्तं घातयेत् । २५ ।

जनपदमेकस्थं वा घातयितुममित्रानीकमावाहयेत् । २६ । तदवरुद्धदेशमतिनीय विश्वस्तं घातयेत् । २७ ।

मित्रव्यञ्जनो वा बाह्यस्य प्रेषयेत् 'क्षीणमस्मिन् दुर्गे धान्यं स्नेहाः क्षारो लवणं वा, तदमुष्मिन् देशे काले च प्रवेक्ष्यति, तदुपगृहाण' इति । २८ । ततो रसविद्धं धान्यं स्नेहं क्षारं लवणं वा दूष्यामित्राटविकाः प्रवेशयेयुः, अन्ये वाऽभित्यक्ताः । २९ । तेन सर्वभाण्डवीवधग्रहणं व्याख्यातम् । ३० ।

---

9 G1 वाटमित्रे, T वाटव्यमित्रे (for वाऽमित्रे). – G1 M जनपदार्जनमव-, T जनपदाच्चानव- (so p), [Cs]. 12 G M T उपरोध-, [em.]. 16 Cs विचयमुख्यान्. 18 G M T अतोयकुम्भान्, [em.]. – G1 T वाताभि°. 21 G1 T प्रतिलोमस्य. – T आक्षिकपादपक्षेपेण. 22 G1 T कुतो वा गच्छेत्. 23 T -बलं प्रेषयस्वैनम्. 28 G M T स्नेहाक्षारो, [Cs]. 29 G1 रसविद्धान्यं स्नेहं, M T रसविद्धान्यस्नेहं, [Cs]. – G M T वाऽभिव्यक्ताः, [Cs].

संधिं वा कृत्वा हिरण्यैकदेशमस्मै दद्यात्, विलम्बमानः शेषम् । ३१ । ततो रक्षाविधानान्यवस्रावयेत् । ३२ । अग्निरसशस्त्रैर्वा प्रहरेत् । ३३ । हिरण्यप्रतिग्राहिणो वाऽस्य वल्लभाननुगृह्णीयात् । ३४ ।

परिक्षीणो वाऽस्मै दुर्गं दत्त्वा निर्गच्छेत् । ३५ । सुरुङ्गया कुक्षिप्रदरेण वा आकारभेदेन निर्गच्छेत् । ३६ ।

रात्राववस्कन्दं दत्त्वा सिद्धस्तिष्ठेत्, असिद्धः पार्श्वेनापगच्छेत् । ३७ । पाषण्डच्छद्मना मन्दपरिवारो निर्गच्छेत् । ३८ । प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निर्ह्रियेत । ३९ । स्त्रीवेषधारी वा प्रेतमनुगच्छेत् । ४० । दैवतोपहारश्राद्धप्रहवणेषु वा रसविद्धमन्नपानमवसृज्य । ४१ ।

कृतोपजापो दूष्यव्यञ्जनैर्निष्पत्य गूढसैन्योऽभिहन्यात् । ४२ ।

एवं गृहीतदुर्गो वा प्राश्यप्राशं चैत्यमुपस्थाप्य दैवतप्रतिमाच्छिद्रं प्रविश्यासीत, गूढभित्तिं वा, दैवतप्रतिमायुक्तं वा भूमिगृहम् । ४३ । विस्मृते सुरुङ्गया रात्रौ राजावासमनुप्रविश्य सुप्तममित्रं हन्यात् । ४४ । यन्त्रविश्लेषणं वा विश्लेष्याधस्तादवपातयेत् । ४५ । रसाग्नियोगेनावलिप्तं गृहं जतुगृहं वाऽधिशयानममित्रमादीपयेत् । ४६ । प्रमदवनविहाराणामन्यतमे वा विहारस्थाने प्रमत्तं भूमिगृहसुरुङ्गागूढभित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णा हन्युः, गूढप्रणिहिता वा रसेन । ४७ । स्वपतो वा निरुद्धे देशे गूढाः स्त्रियः सर्परसाग्निधूमानुपरि मुञ्चेयुः । ४८ ।

प्रत्युत्पन्ने वा कारणे यद्यदुपपद्येत तत्तदमित्रेऽन्तःपुरगते गूढसंचारः प्रयुञ्जीत । ४९ । ततो गूढमेवापगच्छेत्, स्वजनसंज्ञां च प्ररूपयेत् । ५० ।

द्वाःस्थान् वर्षधरांश्चान्यान्निगूढोपहितान् परे ।
तूर्यसंज्ञाभिराहूय द्विषच्छेषाणि घातयेत् ॥ ५१ ॥

इत्याबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे योगातिसंधानं दण्डातिसंधानम् एकविजयश्च पञ्चमोऽध्यायः । आदितश्चत्वारिंशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य आबलीयसम् द्वादशमधिकरणं समाप्तम् ।

---

36 G_1 M प्रकारभेदेन. 48 G_1 M T स्वपातो (for स्वपतो), (p as in text). 51 G_1 $M_{1.3}$ वर्षवरां°, T वर्षपरां°, (em. cf. 1. 20. 21; 1. 21. 1). — G M T °पहितान्परैः, [Cs]. — G M T कारयेत् (for घात°), [Cs].

दुर्गलम्भोपायः – त्रयोदशमधिकरणम् ।

१

[एकसप्ततिशततमं प्रकरणम् – उपजापः]

विजिगीषुः परग्राममवाप्तुकामः सर्वज्ञदैवतसंयोगख्यापनाभ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत्, परपक्षं चोद्वेजयेत् । १ ।

सर्वज्ञख्यापनं तु – गृहगुह्यप्रवृत्तिज्ञानेन प्रत्यादेशो मुख्यानाम्, कण्टकशोधनापसर्पावगमेन प्रकाशनं राजद्विष्टकारिणाम्, विज्ञाप्योपायनख्यापनमदृष्टसंसर्गविद्यासंज्ञादिभिः, विदेशप्रवृत्तिज्ञानं तदहरेव गृहकपोतेन मुद्रासंयुक्तेन । २ ।

दैवतसंयोगख्यापनं तु – सुरुङ्गामुखेनाग्निचैत्यदैवतप्रतिमाच्छिद्रानुप्रविष्टैरग्निचैत्यदैवतव्यञ्जनैः संभाषणं पूजनं च, उदकादुत्थितैर्वा नागवरुणव्यञ्जनैः संभाषणं पूजनं च, रात्रावन्तरुदके समुद्रवालुकाकोशं प्रणिधायाग्निमालादर्शनम्, शिलाशिक्यावगृहीते प्लवके स्थानम्, उदकबस्तिना जरायुणा वा शिरोऽवगूढनासः पृषतान्त्रकुलीरनक्रशिशुमारोद्रवसाभिर्वा शतपाक्यं तैलं नस्तः प्रयोगः । ३ । तेन रात्रिगणश्चरति । ४ । इत्युदकचरणानि । ५ । तैर्वरुणनागकन्यावाक्यक्रिया संभाषणं च, कोपस्थानेषु मुखादग्निधूमोत्सर्गः । ६ ।

तदस्य स्वविषये कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकेक्षणिकगूढपुरुषाः साचिव्यकरास्तद्दर्शिनश्च प्रकाशयेयुः । ७ । परस्य विषये दैवतदर्शनं दिव्यकोशदण्डोत्पत्तिं चास्य ब्रूयुः । ८ । दैवतप्रश्ननिमित्तवायसाङ्गविद्यास्वप्नमृगपक्षिव्याहारेषु चास्य विजयं ब्रूयुः, विपरीतममित्रस्य । ९ । सदुन्दुभिमुल्कां च परस्य नक्षत्रे दर्शयेयुः । १० ।

परस्य मुख्यान्मित्रत्वेनोपदिशन्तो दूतव्यञ्जनाः स्वामिसत्कारं ब्रूयुः, स्वपक्षबलाधानं परपक्षप्रतिघातं च । ११ । तुल्ययोगक्षेममनमात्यानामायुधीयानां च कथयेयुः । १२ । तेषु व्यसनाभ्युदयावेक्षणमपत्यपूजनं च प्रयुञ्जीत । १३ ।

---

13. 1

2 G_1 T -प्रवृत्तिज्ञाने. – G T °पसर्पागमेन, M °पसर्पापगमेन, [em.]. – G_1 विज्ञाप्योपानय-, T विज्ञाप्ये वा नय-. 3 G M T नागहरिणव्यञ्जनैः, [Cs]. — M -वालुकाशोकं. – M -कुलीननक्र-. 6 M -वार्द्धक्यक्रिया. 7 G_1 M -पाराणिकेक्ष°, T -पौराणिकक्ष (so p), [Cs]. — G_1 T -पुरुषसाचिव्य-. 9 G M -निमित्ता वायसाङ्गविद्यास्वप्न- (G_1 °वासाङ्ग°, G_2 °द्याः स्व°), T -निमित्ता वा साङ्गविद्याः स्वपन-, [Cs]. 11 G_1 T मुख्यामित्रत्वेन. – T -बलाधारं. – T प्रतिपक्ष-. 13 G_1 T °भ्युदयापेक्षणम्.

तेन परपक्षमुत्साहयेद् यथोक्तं पुरस्तात् । १४ । भूयश्च वक्ष्यामः । १५ । साधारणगर्दभेन दक्षान्, लकुटशाखाहननाभ्यां दण्डचारिणः, कुलैडकेन चोद्विग्नान्, अशनिवर्षेण विमानितान्, विदुलेनावकेशिना वायसपिण्डेन कैतवजमेघेनेति विहताशान्, दुर्भगालंकारेण द्वेषिणेति पूजाफलान्, व्याघ्रचर्मणा मृत्युकूटेन चोपहितान्, पीलुविखादनेन करकयोष्ट्र्या गर्दभीक्षीराभिमन्थनेनेति ध्रुवोपकारिण इति । १६ ।

प्रतिपन्नानर्थमानाभ्यां योजयेत् । १७ । द्रव्यभक्तच्छिद्रेषु चैनान् द्रव्यभक्तदानैरनुगृह्णीयात् । १८ । अप्रतिगृह्णतां स्त्रीकुमारालंकारानभिहरेयुः । १९ ।

दुर्भिक्षस्तेनाटव्युपघातेषु च पौरजानपदानुत्साहयन्तः सत्त्रिणो ब्रूयुः 'राजानमनुग्रहं याचामहे; निरनुग्रहाः परत्र गच्छामः' इति । २० ।

तथेति प्रतिपन्नेषु द्रव्यधान्यपरिग्रहैः ।
साचिव्यं कार्यमित्येतदुपजापाद्भुतं महत् ॥ २१ ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे उपजापः प्रथमोऽध्यायः । आदित एकचत्वारिंशच्छततमः ।

२

[द्विसप्ततिशततमं प्रकरणम् – योगवामनम्]

मुण्डो जटिलो वा पर्वतगुहावासी चतुर्वर्षशतायुर्ब्रुवाणः प्रभूतजटिलान्तेवासी नगराभ्याशे तिष्ठेत् । १ । शिष्याश्चास्य मूलफलोपगमनैरमात्यान् राजानं च भगवद्दर्शनाय योजयेयुः । २ । समागतश्च राज्ञा पूर्वराजदेशाभिज्ञानानि कथयेत्, 'शते शते च वर्षाणां पूर्णेऽहमग्निं प्रविश्य पुनर्बालो भवामि, तदिह भवत्समीपे चतुर्थमग्निं प्रवेक्ष्यामि, अवश्यं मे भवान्मानयितव्यः, त्रीन् वरान् वृणीष्व' इति । ३ । प्रतिपन्नं ब्रूयात् 'सप्तरात्रमिह सपुत्रदारेण प्रेक्षाप्रवहणपूर्वं वस्तव्यम्' इति । ४ । वसन्तमवस्कन्देत । ५ ।

मुण्डो वा जटिलो वा स्थानिकव्यञ्जनः प्रभूतजटिलान्तेवासी बस्तशोणितदिग्धां वेणुशलाकां सुवर्णचूर्णेनावलिप्य वल्मीके निदध्याद् उपजिह्विकानुसरणार्थम्, स्वर्णनालिकां वा । ६ । ततः सत्त्री राज्ञः कथयेत् 'असौ सिद्धः पुष्पितं निधिं जानाति'

---

16 T कूलैलकेन. – G M T द्वेषिणोऽति-, [Cs]. – T व्यालचर्मणा. – G M T ध्रुवापकारिणः, [em. Meyer]. 18 M चैनां. – G1 T -भक्तादानैर्. 20 M उत्सादयन्तः. – M सत्त्रिणे. – G1 M गच्छामहे.

13. 2

3 G M T भवानानयितव्यः, [Cs]. 6 G M T बस्त्रशोणित-, [Cs].

इति । ७ । स राज्ञा पृष्टः 'तथा' इति ब्रूयात्, तच्चाभिज्ञानं दर्शयेत्, भूयो वा हिरण्यमन्तराधाय । ८ । ब्रूयाच्चैनम् 'नागरक्षितोऽयं निधिः प्रणिपातसाध्यः' इति । ९ । प्रतिपन्नं ब्रूयात् 'सप्तरात्रम्' इति समानम् । १० ।

स्थानिकव्यञ्जनं वा रात्रौ तेजनाग्नियुक्तमेकान्ते तिष्ठन्तं सत्त्रिणः क्रमाभिनीतं राज्ञः कथयेयुः 'असौ सिद्धः सामेधिकः' इति । ११ । तं राजा यमर्थं याचेत तमस्य करिष्यमाणः 'सप्तरात्रम्' इति समानम् । १२ ।

सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयेत् । १३ । तं राजेति समानम् । १४ ।

सिद्धव्यञ्जनो वा देशदेवतामभ्यर्हितामाश्रित्य प्रहवणैरभीक्ष्णं प्रकृतिमुख्यानभिसंवास्य क्रमेण राजानमतिसंदध्यात् । १५ ।

जटिलव्यञ्जनमन्तरुदकवासिनं वा सर्वश्वेतं तटसुरुङ्गाभूमिगृहापसरणं वरुणं नागराजं वा सत्त्रिणः क्रमाभिनीतं राज्ञः कथयेयुः । १६ । तं राजेति समानम् । १७ ।

जनपदान्तेवासी सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं शत्रुदर्शनाय योजयेत् । १८ । प्रतिपन्नं बिम्बं कृत्वा शत्रुमावाहयित्वा निरुद्धे देशे घातयेत् । १९ ।

अश्वपण्योपयाता वैदेहकव्यञ्जनाः पण्योपायननिमित्तमाहूय राजानं पण्यपरीक्षायामासक्तमश्वव्यतिकीर्णं वा हन्युः, अश्वैश्च प्रहरेयुः । २० ।

नगराभ्याशे वा चैत्यमारुह्य रात्रौ तीक्ष्णाः कुम्भेषु नालीन् वा विदुलानि धमन्तः 'स्वामिनो मुख्यानां वा मांसानि भक्षयिष्यामः, पूजा नो वर्तताम्' इत्यव्यक्तं ब्रूयुः । २१ । तदेषां नैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः ख्यापयेयुः । २२ ।

मङ्गल्ये वा ह्रदे तटाकमध्ये वा रात्रौ तेजनतैलाभ्यक्ता नागरूपिणः शक्तिमुसलान्ययोमयानि निष्पेषयन्तस्तथैव ब्रूयुः । २३ ।

ऋक्षचर्मकञ्चुकिनो वाऽग्निधूमोत्सर्गयुक्ता रक्षोरूपं वहन्तस्त्रिरपसव्यं नगरं कुर्वाणाः श्वसृगालवाशितान्तरेषु तथैव ब्रूयुः । २४ ।

चैत्यदैवतप्रतिमां वा तेजनतैलेनाभ्रपटलच्छन्नेनाग्निना वा रात्रौ प्रज्वाल्य तथैव ब्रूयुः । २५ । तदन्ये ख्यापयेयुः । २६ ।

दैवतप्रतिमानामभ्यर्हितानां वा शोणितेन प्रस्रावमतिमात्रं कुर्युः । २७ । तदन्ये देवरुधिरसंस्रावे संग्रामे पराजयं ब्रूयुः । २८ ।

---

7 जानाति..... तच्चाभिज्ञानं (s. 8). missing in T. 16 G_1 M सर्वश्वेतं तदसुरुङ्गा-, T सर्पसुरङ्गा-, [Cs]. 20 G_1 T पण्योपायनिमित्तम्, G_2 पण्योपयाननिमित्तम्. 23 T तटाके मध्ये. 24 G_1 M शिवासृगाल-, G_2 शिवसृगाल-, T शिवास्सृगाल-, [Cs]. 28 संग्रामे पराजयं ... ... यश्चा° (s. 31) missing in T.

संधिरात्रिषु श्मशानप्रमुखे वा चैत्यमूर्ध्वभक्षितैर्मनुष्यैः प्ररूपयेयुः । २९ । ततो रक्षोरूपी मनुष्यकं याचेत । ३० । यश्चात्र शूरवादिकोऽन्यतमो वा द्रष्टुमागच्छेत्तमन्ये लोहमुसलैर्हन्युः, यथा रक्षोभिर्हत इति ज्ञायेत । ३१ । तदद्भुतं राज्ञस्तद्दर्शिनः सत्त्रिणश्च कथयेयुः । ३२ । ततो नैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः शान्तिं प्रायश्चित्तं ब्रूयुः ' अन्यथा महदकुशलं राज्ञो देशस्य च ' इति । ३३ । प्रतिपन्नम् ' एतेषु सप्तरात्रमेकैकमन्त्रबलिहोमं स्वयं राज्ञा कर्तव्यम् ' इति ब्रूयुः । ३४ । ततः समानम् । ३५ ।

एतान् वा योगानात्मनि दर्शयित्वा प्रतिकुर्वीत परेषामुपदेशार्थम् । ३६ । ततः प्रयोजयेद्योगान् । ३७ ।

योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात् । ३८ ।

हस्तिकामं वा नागवनपाला हस्तिना लक्षण्येन प्रलोभयेयुः । ३९ । प्रतिपन्नं गहनमेकायनं वाऽतिनीय घातयेयुः, बध्वा वाऽपहरेयुः । ४० । तेन मृगयाकामो व्याख्यातः । ४१ ।

द्रव्यस्त्रीलोलुपमाढ्यविधवाभिर्वा परमरूपयौवनाभिः स्त्रीभिर्दायनिक्षेपार्थमुपनीताभिः सत्त्रिणः प्रलोभयेयुः । ४२ । प्रतिपन्नं रात्रौ सत्त्रच्छन्नाः समागमे शस्त्ररसाभ्यां घातयेयुः । ४३ ।

सिद्धप्रव्रजितचैत्यस्तूपदैवतप्रतिमानामभीक्ष्णाभिगमनेषु वा भूमिगृहसुरुङ्गागूढभित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णाः परमभिहन्युः । ४४ ।

येषु देशेषु याः प्रेक्षाः प्रेक्षते पार्थिवः स्वयम् ।
यात्राविहारे रमते यत्र क्रीडति वाऽम्भसि ॥ ४५ ॥
धिगुक्त्यादिषु सर्वेषु यज्ञप्रहवणेषु वा ।
सूतिकाप्रेतरोगेषु प्रीतिशोकभयेषु वा ॥ ४६ ॥
प्रमादं याति यस्मिन् वा विश्वासात्स्वजनोत्सवे ।
यत्रास्यारक्षिसंचारो दुर्दिने संकुलेषु वा ॥ ४७ ॥
विप्रस्थाने प्रदीप्ते वा प्रविष्टे निर्जनेऽपि वा ।
वस्त्राभरणमाल्यानां फेलाभिः शयनासनैः ॥ ४८ ॥
मद्यभोजनफेलाभिस्तूर्यैर्वाऽभिगताः सह ।
प्रहरेयुररिं तीक्ष्णाः पूर्वप्रणिहितैः सह ॥ ४९ ॥

---

31 M आगच्छेत् मन्ये. 33 T महदकुलं. 38 S. 38 is out of place. Cf. 5. 2. 45. 39 G M T -पालहस्तिना, [Cs]. 42 T आध्यविधवा°. – G_1 T -यौवनामाभिः. – G M T दायादनिक्षेपा°, [em. cf. 11. 1. 42]. 43 G M T सत्त्रिच्छन्नाः, [em. Meyer]. 45 G_1 T यत्राक्रीडति (so p), M यात्रा क्रीडति, [Cs]. 46 Cs चाटूक्त्यादिषु कृत्येषु. 49 T मध्यभोजन-. – G M T °भिहतैः सह, [em. Meyer]. – G_1 अरिंस्तीक्ष्णाः, M T अरींस्तीक्ष्णाः (so p), [em. Meyer].

यथैव प्रविशेयुश्च द्विषत: सत्त्रहेतुभि: ।
तथैव चापगच्छेयुरित्युक्तं योगवामनम् ॥ ५० ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे योगवामनम् द्वितीयोऽध्यायः ।
आदितो द्विचत्वारिंशच्छततमः ।

३

[त्रिसप्ततिशततमं प्रकरणम् – अपसर्पप्रणिधिः]

श्रेणीमुख्यमाप्तं निष्पातयेत् । १ । स परमाश्रित्य पक्षापदेशेन स्वविषयात्साचिव्य-करसहायोपादानं कुर्वीत । २ । कृतापसर्पोपचयो वा परमनुमान्य स्वामिनो दूष्यग्रामं वीतहस्त्यश्वं दूष्यामात्यं दण्डमाक्रन्दं वा हत्वा परस्य प्रेषयेत् । ३ । जनपदैकदेशं श्रेणी-मटवीं वा सहायोपादानार्थं संश्रयेत । ४ । विश्वासमुपगत: स्वामिनः प्रेषयेत् । ५ । तत: स्वामी हस्तिबन्धनमटवीघातं वाऽपदिश्य गूढमेव प्रहरेत् । ६ ।

एतेनामात्याटविका व्याख्याता: । ७ ।

शत्रुणा मैत्रीं कृत्वाऽमात्यानवक्षिपेत् । ८ । ते तच्छत्रो: प्रेषयेयु: 'भर्तारं नः प्रसादय' इति । ९ । स यं दूतं प्रेषयेत्, तमुपालभेत 'भर्ता ते माममात्यैर्भेद-यति, न च पुनरिहागन्तव्यम्' इति । १० । अथैकममात्यं निष्पातयेत् । ११ । स परमाश्रित्य योगापसर्पापरक्तदूष्यानशक्तिमत: स्तेनाटविकानुभयोपघातकान् वा पर-स्योपहरेत् । १२ । आप्तभावोपगत: प्रवीरपुरुषोपघातमस्योपहरेद् अन्तपालमाटविकं दण्डचारिणं वा 'दृढमसौ चासौ च ते शत्रुणा संधत्ते' इति । १३ । अथ पश्चादभि-त्यक्तशासनैरेनान् घातयेत् । १४ ।

दण्डबलव्यवहारेण वा शत्रुमुद्योज्य घातयेत् । १५ ।

कृत्यपक्षोपग्रहेण वा परस्यामित्रं राजानमात्मन्यपकारयित्वाऽभियुञ्जीत । १६ । तत: परस्य प्रेषयेत् 'असौ ते वैरी ममापकरोति, तमेहि संभूय हनिष्याव:, भूमौ हिरण्ये वा ते परिग्रह:' इति । १७ । प्रतिपन्नमभिसत्कृत्यागतमवस्कन्देन प्रकाशयुद्धेन वा शत्रुणा घातयेत् । १८ । अभिविश्वासनार्थं भूमिदानपुत्राभिषेकरक्षापदेशेन वा ग्राहयेत् । १९ । अविषह्यमुपांशुदण्डेन वा घातयेत् । २० । स चेद्दण्डं दद्यान्न

---

13. 3

2 Cs साचिव्यकरण-. 3 G_1 T कृतोपसर्पो°. – T -हस्त्यश्वदूष्या°. 4 T सहायोपदानार्थं. 10 G M T स्वयं दूतं, [Cs]. – G_1 T उपालम्भेत. 13 G_1 M आटविकदण्ड-. 14 G M T अभिव्यक्त-, [Cs]. 15 °ण वा शत्रुमुद्योज्य......असौ ते वैरी मम° (s. 17) missing in G_1 T (leaving only दण्डबलव्यवहारोपकरोति).

स्वयमागच्छेत्तमस्य वैरिणा घातयेत् । २१ । दण्डेन वा प्रयातुमिच्छेन्न विजिगीषुणा तथाप्येनमुभयतःसंपीडनेन घातयेत् । २२ । अविश्वस्तो वा प्रत्येकशो यातुमिच्छेद्राज्यैकदेशं वा यातव्यस्यादातुकामः, तथाऽप्येनं वैरिणा सर्वसंदोहेन वा घातयेत् । २३ । वैरिणा वा सक्तस्य दण्डोपनयेन मूलमन्यतो हारयेत् । २४ ।

शत्रुभूम्या वा मित्रं पणेत, मित्रभूम्या वा शत्रुम् । २५ । ततः शत्रुभूमिलिप्सायां मित्रेणात्मन्यपकारयित्वाऽभियुञ्जीत – इति समानाः पूर्वेण सर्व एव योगाः । २६ ।

शत्रुं वा मित्रभूमिलिप्सायां प्रतिपन्नं दण्डेनानुगृह्णीयात् । २७ । ततो मित्रगतमतिसंदध्यात् । २८ ।

कृतप्रतिविधानो वा व्यसनमात्मनो दर्शयित्वा मित्रेणामित्रमुत्साहयित्वाऽऽत्मानमभियोजयेत् । २९ । ततः संपीडनेन घातयेत्, जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं कारयेत् । ३० ।

मित्रेणाश्रितश्चेच्छत्रुरग्राह्ये स्थातुमिच्छेत् सामन्तादिभिर्मूलमस्य हारयेत् । ३१ । दण्डेन वा त्रातुमिच्छेत् तमस्य घातयेत् । ३२ ।

तौ चेन्न भिद्येयातां प्रकाशमेवान्योन्यभूम्या पणेत । ३३ । ततः परस्परं मित्रव्यञ्जना उभयवेतना वा दूतान् प्रेषयेयुः 'अयं ते राजा भूमिं लिप्सते शत्रुसंहितः' इति । ३४ । तयोरन्यतरो जाताशङ्कारोषः, पूर्ववच्चेष्टेत । ३५ ।

दुर्गराष्ट्रदण्डमुख्यान् वा कृत्यपक्षहेतुभिरभिविख्याप्य प्रव्राजयेत् । ३६ । ते युद्धावस्कन्दावरोधव्यसनेषु शत्रुमतिसंदध्युः । ३७ । भेदं वाऽस्य स्ववर्गेभ्यः कुर्युः । ३८ । अभित्यक्तशासनैः प्रतिसमानयेयुः । ३९ ।

लुब्धकव्यञ्जना वा मांसविक्रयेण द्वाःस्था दौवारिकापाश्रयाश्चोराभ्यागमं परस्य द्विस्त्रिरिति निवेद्य लब्धप्रत्यया भर्तुरनीकं द्विधा निवेश्य ग्रामवधेऽवस्कन्दे च द्विषतो ब्रूयुः 'आसन्नश्चोरगणः, महांश्चाक्रन्दः, प्रभूतं सैन्यमागच्छतु' इति । ४० । तदर्पयित्वा ग्रामघातदण्डस्य, सैन्यमितरदादाय रात्रौ दुर्गद्वारेषु ब्रूयुः 'हतश्चोरगणः, सिद्धयात्रमिदं सैन्यमागतम्, द्वारमपाक्रियताम्' इति । ४१ । पूर्वप्रणिहिता वा द्वाराणि दद्युः । ४२ । तैः सह प्रहरेयुः । ४३ ।

---

21 S. 21 missing in T. — G_1 चेद्यान्न (for चेद्दण्डं दद्यान्न). – $M_{1.3}$ वैरि, M_2 वैरी (for वैरिणा). 23 G_2 तद्राज्यैकदेशं. 28 G_1 मित्रं तमति-, T मित्रमति- 29 G M T ततः प्रतिविधानेन, [Cs]. 31 M_2 Cs मित्रेणाहूत°. 33 G T अन्योन्यस्य. – G M T भूम्यां, [Cs]. 34 G M T मित्रव्यञ्जनोभय-, [em.]. — T -वेतनान्वा. – M लिप्सेत. 35 G_1 T जातशङ्कारोषः (so p). 39 G M T अभिव्यक्त-, [Cs]. 42 G_1 T प्रणिहिता (for पूर्वप्रणि°).

कारुशिल्पिपाषण्डकुशीलववैदेहकव्यञ्जनानायुधीयान् वा परदुर्गे प्रणिदध्यात् ।४४। तेषां गृहपतिकव्यञ्जनाः काष्ठतृणधान्यपण्यशकटैः प्रहरणावरणान्यभिहरेयुः, देवध्वजप्रतिमाभिर्वा ।४५। ततस्तद्व्यञ्जनाः प्रमत्तवधमवस्कन्दप्रतिग्रहमभिप्रहरणं पृष्ठतः शङ्खदुन्दुभिशब्देन वा 'प्रविष्टम्' इत्यावेदयेयुः ।४६। प्राकारद्वाराट्टालकदानमनीकभेदं घातं वा कुर्युः ।४७।

सार्थगणवासिभिरातिवाहिकैः कन्यावाहिकैरश्वपण्यव्यवहारिभिरुपकरणहारकैर्धान्यक्रेतृविक्रेतृभिर्वा प्रव्रजितलिङ्गिभिर्दूतैश्च दण्डातिनयनं; संधिकर्म विश्वासनार्थम् ।४८।

इति राजापसर्पाः ।४९।

एत एवाटवीनामपसर्पाः कण्टकशोधनोक्ताश्च ।५०। व्रजमटव्यासन्नमपसर्पाः सार्थं वा चोरैर्घातयेयुः ।५१। कृतसंकेतमन्नपानं चात्र मदनरसविद्धं वा कृत्वाऽपगच्छेयुः ।५२। गोपालकवैदेहकाश्च ततश्चोरान् गृहीतलोप्त्रभारान् मदनरसविकारकालेऽवस्कन्दयेयुः ।५३।

संकर्षणदैवतीयो वा मुण्डजटिलव्यञ्जनः प्रहवणकर्मणा मदनरसयोगेनातिसंदध्यात् ।५४। अथावस्कन्दं दद्यात् ।५५।

शौण्डिकव्यञ्जनो वा दैवतप्रेतकार्योत्सवसमाजेष्वाटविकान् सुराविक्रयोपायननिमित्तं मदनरसयोगेनातिसंदध्यात् ।५६। अथावस्कन्दं दद्यात् ।५७।

ग्रामघातप्रविष्टां वा विक्षिप्य बहुधाऽटवीम् ।
घातयेदिति चोराणामपसर्पाः प्रकीर्तिताः ॥ ५८ ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे अपसर्पप्रणिधिः तृतीयोऽध्यायः ।
आदितस्त्रिचत्वारिंशच्छततमः ।

४

[चतुःसप्ततिशततमं प्रकरणम् – पर्युपासनकर्म; पञ्चसप्ततिशततमं प्रकरणम् – अवमर्दः]

कर्शनपूर्वं पर्युपासनकर्म ।१।

---

44 G M T -व्यञ्जनाननायुधीयान्, [Cs]. 45 G M T प्रहरणवारणानि, [Cs]. 47 G M T पातं वा, [Cs]. 48 T धान्यक्रेतृभि°. – G M T द्यूतैश्च, [Cs]. 50 M -शोधनाश्च (corr. in M_2). 53 G M T ततश्चोरा ...... भारा, [em. Meyer]. 54 G_1 M T संकर्षणदैवतीयोगा वा (p °योगो), [Cs]. – G_1 M T -व्यञ्जनाः (p °नः), [Cs]. – G_1 M T -योगामतिसंदध्यात् (T °ग°), [em.]. 56 G M T -योगाभ्यामति-, [em.]. – °ध्यात् । अथावस्कन्दं दद्यात् (s. 57) missing in T.

13. 4

1 T पर्युपानं कर्म.

जनपदं यथानिविष्टमभये स्थापयेत् । २ । उत्थितमनुग्रहपरिहाराभ्यां निवेशयेत्, अन्यत्रापसरतः । ३ । संग्रामादन्यस्यां भूमौ निवेशयेत्, एकस्यां वा वासयेत् । ४ । न ह्यजनो जनपदो राज्यमजनपदं वा भवतीति कौटिल्यः । ५ ।

विषमस्थस्य मुष्टिं सस्यं वा हन्याद्, वीवधप्रसारौ च । ६ ।

प्रसारवीवधच्छेदान्मुष्टिसस्यवधादपि ।
वमनाद्गूढघाताच्च जायते प्रकृतिक्षयः ॥ ७ ॥

' प्रभूतगुणवद्धान्यकुप्ययन्त्रशस्त्रावरणविष्टिरश्मिसमग्रं मे सैन्यम्, ऋतुश्च पुरस्तात्, अपर्तुः परस्य, व्याधिदुर्भिक्षनिचयरक्षाक्षयः क्रीतबलनिर्वेदो मित्रबलनिर्वेदश्च ' इति पर्युपासीत । ८ ।

कृत्वा स्कन्धावारस्य रक्षां वीवधासारयोः पथश्च, परिक्षिप्य दुर्गं खातसालाभ्यां, दूषयित्वोदकम्, अवस्राव्य परिखाः संपूरयित्वा वा, सुरुङ्गाबलकुटिकाभ्यां वप्रप्राकारौ हारयेत, दारं च गुडेन । ९ । निम्नं वा पांसुमालयाऽऽच्छादयेत् । १० । बहुलारक्षं यन्त्रैर्घातयेत् । ११ । निष्किरादुपनिष्कृष्याश्वैश्च प्रहरेयुः । १२ । विक्रमान्तरेषु च नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानां सिद्धिं लिप्सेत । १३ ।

दुर्गवासिनः श्येनकाकनप्तृभासशुकशारिकोलूककपोतान् ग्राहयित्वा पुच्छेष्वग्नियोगयुक्तान् परदुर्गे विसृजेत् । १४ । अपकृष्टः स्कन्धावारादुच्छ्रितध्वजधन्वारक्षो वा मानुषेणाग्निना परदुर्गमादीपयेत् । १५ । गूढपुरुषाश्चान्तर्दुर्गपालका नकुलवानरबिडालशुनां पुच्छेष्वग्नियोगमाधाय काण्डनिचयरक्षाविधानवेश्मसु विसृजेयुः । १६ । शुष्कमत्स्यानामुदरेष्वग्निमाधाय वल्लूरे वा वायसोपहारेण वयोभिर्हारयेयुः । १७ ।

सरलदेवदारुपूतितृणगुग्गुलुश्रीवेष्टकसर्जरसलाक्षागुलिकाः खरोष्ट्राजावीनां लेण्डं चाग्निधारणम् । १८ ।

प्रियालचूर्णमवल्गुजमषीमधूच्छिष्टमश्वखरोष्ट्रगोलेण्डमित्येष क्षेप्योऽग्नियोगः । १९ ।

सर्वलोहचूर्णमग्निवर्णं वा कुम्भीसीसत्रपुचूर्णं वा पारिभद्रकपलाशपुष्पकेशमषीतैलमधूच्छिष्टकश्रीवेष्टकयुक्तोऽग्नियोगो विश्वासघाती वा । २० । तेनावलिप्तः शणत्रपुसवल्कवेष्टितो बाण इत्यग्नियोगः । २१ ।

---

2 G_1 °मदुभये, G_2 °मुदये, M °मदुये, T °मभयं, [Cs]. 4 G M T संग्राममन्यस्यां, Cs समग्रमन्यस्यां, [em. Meyer]. 5 T राज्यं जनपदं. 9 G_1 च हुलेन, M च गुळेन, T बहुलेन (so p), [em.]. 12 G_1 M निष्करात्, T निष्कुरात् (so p). [em. cf. 2. 3. 14]. 13 m p विक्रमान्तेषु. 14 G विसृजेयुः. 15 G M T अपकृष्टस्कन्धा°, [em.]. — G M T -धन्वारक्षा, [em.]. — m p °दीपयेयुः. 16 G M T चान्तदुर्ग-, [em.]. 17 G_1 पल्लूक रेवा, M वल्लूकरे वा, T भल्लूक रेवा (so p), [Cs]. 18 G_1 T -सज्जरस-. 19 m p -मषि-. 21 T -त्रपुसीसवल्क-.

न त्वेव विद्यमाने पराक्रमेऽग्निमवसृजेत् । २२ । अविश्वास्यो ह्यग्निर्दैवपीडनं च, अप्रतिसंख्यातप्राणिधान्यपशुहिरण्यकुप्यद्रव्यक्षयकरः । २३ । क्षीणनिचयं चावाप्तमपि राज्यं क्षयायैव भवति । २४ ।

इति पर्युपासनकर्म ।

'सर्वारम्भोपकरणविष्टिसंपन्नोऽस्मि, व्याधितः पर उपधाविरुद्धप्रकृतिरकृतदुर्गकर्मनिचयो वा, निरासारः सासारो वा पुरा मित्रैः संधत्ते' इत्यवमर्दकालः । २५ ।

स्वयमग्नौ जाते समुत्थापिते वा प्रहवणे प्रेक्षानीकदर्शनसङ्गसौरिककलहेषु नित्ययुद्धश्रान्तबले बहुलयुद्धप्रतिविद्धप्रेतपुरुषे जागरणक्लान्तसुप्तजने दुर्दिने नदीवेगे वा नीहारसंप्लवे वाऽवमृद्नीयात् । २६ ।

स्कन्धावारमुत्सृज्य वा वनगूढः शत्रुं निष्क्रान्तं घातयेत् । २७ ।

मित्रासारमुख्यव्यञ्जनो वा संरुद्धेन मैत्रीं कृत्वा दूतमभित्यक्तं प्रेषयेत् – 'इदं ते छिद्रम्, इमे दूष्याः'; 'संरोद्धुर्वा छिद्रम्, अयं ते कृत्यपक्षः' इति । २८ । तं प्रतिदूतमादाय निर्गच्छन्तं विजिगीषुर्गृहीत्वा दोषमभिविख्याप्य प्रवास्यापगच्छेत् । २९ । ततो मित्रासारव्यञ्जनो वा संरुद्धं ब्रूयात् 'मां त्रातुमुपनिर्गच्छ, मया वा सह संरोद्धारं जहि' इति । ३० । प्रतिपन्नमुभयतःसंपीडनेन घातयेत्, जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं कारयेत्, । ३१ । नगरं वाऽस्य प्रमृद्नीयात् । ३२ । सारबलं वाऽस्य वमयित्वाऽभिहन्यात् । ३३ ।

तेन दण्डोपनताटविका व्याख्याताः । ३४ । दण्डोपनताटविकयोरन्यतरो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत् – 'अयं संरोद्धा व्याधितः, पार्ष्णिग्राहेणाभियुक्तः, छिद्रमन्यदुत्थितम्, अन्यस्यां भूमावपयातुकामः' इति । ३५ । प्रतिपन्ने संरोद्धा स्कन्धावारमादीप्यापयायात् । ३६ । ततः पूर्ववदाचरेत् । ३७ ।

पण्यसंपातं वा कृत्वा पण्येनैनं रसविद्धेनातिसंदध्यात् । ३८ ।

आसारव्यञ्जनो वा संरुद्धस्य दूतं प्रेषयेत् – 'मया बाह्यमभिहतमुपनिर्गच्छाभिहन्तुम्' इति । ३९ । प्रतिपन्नं पूर्ववदाचरेत् । ४० ।

मित्रं बन्धुं वाऽपदिश्य योगपुरुषाः शासनमुद्राहस्ताः प्रविश्य दुर्गं ग्राहयेयुः । ४१ ।

आसारव्यञ्जनो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत् – 'अमुष्मिन् देशे काले च स्कन्धावारमभिहनिष्यामि, युष्माभिरपि योद्धव्यम्' इति । ४२ । प्रतिपन्नं यथोक्तमभ्याघातसंकुलं दर्शयित्वा रात्रौ दुर्गान्निष्क्रान्तं घातयेत् । ४३ ।

---

23 G M T अप्रतिसंघात-, [Cs]. 28 G M T -व्यञ्जनोवसंरुद्धेन (M_2 T °नोप°), [Cs]. – G M T अभिव्यक्तं, [Cs]. 35 G_1 T व्याधितं. – M_3 T °भियुक्तश्छिद्रम्. 39 G M T मया वा ह्यभि°, [Cs]. 43 T अत्याघातसंकुलं.

यद्वा मित्रमावाहयेद् आटविकं वा, तमुत्साहयेत् 'विक्रम्य संरुद्धे भूमिमस्य प्रतिपद्यस्व' इति । ४४ । विक्रान्तं प्रकृतिभिर्दूष्यमुख्योपग्रहेण वा घातयेत्, स्वयं वा रसेन 'मित्रघातकोऽयम्' इत्यवाप्तार्थः । ४५ ।

विक्रमितुकामं वा मित्रव्यञ्जनः परस्याभिशंसेत् । ४६ । आप्तभावोपगतः प्रवीर-पुरुषानस्योपघातयेत् । ४७ ।

संधिं वा कृत्वा जनपदमेनं निवेशयेत् । ४८ । निविष्टमस्य जनपदमविज्ञातो हन्यात् । ४९ ।

अपकारयित्वा दूष्याटविकेषु वा बलैकदेशमतिनीय दुर्गमवस्कन्देन हारयेत् । ५० ।

दूष्यामित्राटविकद्वेष्यप्रत्यपसृताश्च कृतार्थमानसंज्ञाचिह्नाः परदुर्गमवस्कन्देयुः । ५१ ।

परदुर्गमवस्कन्द्य स्कन्धावारं वा पतितपराङ्मुखाभिपन्नमुक्तकेशशस्त्रभयविरूपेभ्य-श्चाभयमयुध्यमानेभ्यश्च दद्युः । ५२ ।

परदुर्गमवाप्य विशुद्धशत्रुपक्षं कृतोपांशुदण्डप्रतीकारमन्तर्बहिश्च प्रविशेत् । ५३ ।

एवं विजिगीषुरमित्रभूमिं लब्ध्वा मध्यमं लिप्सेत, तत्सिद्धावुदासीनम् । ५४ । एष प्रथमो मार्गः पृथिवीं जेतुम् । ५५ ।

मध्यमोदासीनयोरभावे गुणातिशयेनारिप्रकृतीः साधयेत्, तत उत्तराः प्रकृतीः । ५६ । एष द्वितीयो मार्गः । ५७ ।

मण्डलस्याभावे शत्रुणा मित्रं मित्रेण वा शत्रुमुभयतःसंपीडनेन साधयेत् । ५८ । एष तृतीयो मार्गः । ५९ ।

शक्यमेकं वा सामन्तं साधयेत्, तेन द्विगुणो द्वितीयम्, त्रिगुणस्तृतीयम् । ६० । एष चतुर्थो मार्गः पृथिवीं जेतुम् । ६१ ।

जित्वा च पृथिवीं विभक्तवर्णाश्रमां स्वधर्मेण भुञ्जीत । ६२ ।

उपजापोऽपसर्पश्च वामनं पर्युपासनम् ।
अवमर्दश्च पञ्चैते दुर्गलम्भस्य हेतवः ॥ ६३ ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे पर्युपासनकर्म अवमर्दश्च चतुर्थोऽध्यायः ।
आदितश्चतुश्चत्वारिंशच्छततमः ।

---

45 Cs -मुख्यावग्रहेण. 48 T om. s. 48 and repeats ss. 49-50. 49 T निविष्टमन्य-. 51 T -प्रत्यवसृताश्च. 52 M om. -भय- (added in M_2 later). 53 Cs -शत्रुपक्षः. 60 G_1 कशक्यम्, T अशक्यम् (for शक्यम्). 63 G उपजापापसर्पौ च, M T उपजापोपसर्पौ च, Cs उपजापोऽपसर्पो वा, [em.].

५

[षट्सप्ततिशततमं प्रकरणम् – लब्धप्रशमनम्]

द्विविधं विजिगीषोः समुत्थानम् – अटव्यादिकम्, एकग्रामादिकं च । १ । त्रिविधश्चास्य लम्भः – नवो, भूतपूर्वः, पित्र्य इति । २ ।

नवमवाप्य लाभं परदोषान् स्वगुणैश्छादयेत्, गुणान् गुणद्वैगुण्येन । ३ । स्वधर्मकर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिश्च प्रकृतिप्रियहितान्यनुवर्तेत । ४ । यथासंभाषितं च कृत्यपक्षमुपग्राहयेत्, भूयश्च कृतप्रयासम् । ५ । अविश्वास्यो हि विसंवादकः स्वेषां परेषां च भवति, प्रकृतिविरुद्धाचारश्च । ६ । तस्मात्समानशीलवेषभाषाचारतामुपगच्छेत् । ७ । देशदैवतसमाजोत्सवविहारेषु च भक्तिमनुवर्तेत । ८ ।

देशग्रामजातिसंघमुख्येषु चाभीक्ष्णं सत्त्रिणः परस्यापचारं दर्शयेयुः, माहाभाग्यं भक्तिं च तेषु स्वामिनः, स्वामिसत्कारं च विद्यमानम् । ९ । उचितैश्चैनान् भोगपरिहाररक्षावेक्षणैर्भुञ्जीत । १० ।

सर्वदेवताश्रमपूजनं च विद्यावाक्यधर्मशूरपुरुषाणां च भूमिद्रव्यदानपरिहारान् कारयेत्, सर्वबन्धनमोक्षणमनुग्रहं दीनानाथव्याधितानां च । ११ । चातुर्मास्येष्वर्धमासिकमघातम्, पौर्णमासीषु च चातूरात्रिकम्, राजदेशनक्षत्रेष्वैकरात्रिकम् । १२ । योनिबालवधं पुंस्त्वोपघातं च प्रतिषेधयेत् । १३ ।

यच्च कोशदण्डोपघातकमधर्मिष्ठं वा चरित्रं मन्येत तदपनीय धर्म्यव्यवहारं स्थापयेत् । १४ ।

चोरप्रकृतीनां म्लेच्छजातीनां च स्थानविपर्यासमनेकस्थं कारयेत्, दुर्गराष्ट्रदण्डमुख्यानां च । १५ । परोपगृहीतानां च मन्त्रिपुरोहितादीनां परस्य प्रत्यन्तेष्वनेकस्थं वासं कारयेत् । १६ । अपकारसमर्थाननुक्षियतो वा भर्तृविनाशमुपांशुदण्डेन प्रशमयेत् । १७ । स्वदेशीयान् वा परेण वाऽपरुद्धानपवाहितस्थानेषु स्थापयेत् । १८ ।

यश्च तत्कुलीनः प्रत्यादेयमादातुं शक्तः, प्रत्यन्ताटवीस्थो वा प्रबाधितुमभिजातः, तस्मै विगुणां भूमिं प्रयच्छेत्, गुणवत्याश्चतुर्भागं वा कोशदण्डदानमवस्थाप्य, यदुपकुर्वाणः पौरजानपदान् कोपयेत् । १९ । कुपितैस्तैरेनं घातयेत् । २० । प्रकृतिभिरुपक्रुष्टमपनयेत्, औपघातिके वा देशे निवेशयेत् । इति । २१ ।

---

13. 5

1 G₁ M ऐकग्रामा°. 2 M भूतपूतः. 3 T लम्भं (for लाभं). 11 G₁ सर्वताश्रम-, T सर्वत्राश्रम-. 12 M चातुरात्रि°. – G₁ M T एकरात्रि° (p as in text). 14 G M T °घातिकम्, [em.]. – M चारित्रं. – G M T धर्मव्यव°, [Cs]. 17 G₂ अनुक्षीयतो, M अनक्षियतो. 19 G₁ M °टवीस्था वा.

भूतपूर्वे येन दोषेणापवृत्तस्तं प्रकृतिदोषं छादयेत्, येन च गुणेनोपावृत्तस्तं तीव्रीकुर्यात् । इति । २२ ।

पित्र्ये पितुर्दोषांश्छादयेत्, गुणांश्च प्रकाशयेत् । इति । २३ ।

चरित्रमकृतं धर्म्यं कृतं चान्यैः प्रवर्तयेत् ।
प्रवर्तयेन्न चाधर्म्यं कृतं चान्यैर्निवर्तयेत् ॥ २४ ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे लब्धप्रशमनम् पञ्चमोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चचत्वारिंशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य दुर्गलम्भोपायः त्रयोदशमधिकरणं समाप्तम् ।

---

23 T पितृदोषांश्छाद°.

औपनिषदिकम् – चतुर्दशमाधिकरणम् ।

१

[सप्तसप्ततिशततमं प्रकरणम् – परबलघातप्रयोगः]

चातुर्वर्ण्यरक्षार्थमौपनिषदिकमधर्मिष्ठेषु प्रयुञ्जीत । १ ।

कालकूटादिर्विषवर्गः श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशैः कुब्जवामनकिरातमूकबधिरजडान्धच्छद्मभिर्म्लेच्छजातीयैरभिप्रेतैः स्त्रीभिः पुंभिश्च परशरीरोपभोगेष्ववधातव्यः । २ ।

राजक्रीडाभाण्डनिधानद्रव्योपभोगेषु गूढाः शस्त्रनिधानं कुर्युः, सत्त्राजीविनश्च रात्रिचारिणोऽग्निजीविनश्चाग्निनिधानम् । ३ ।

चित्रभेककौण्डिन्यकक्रकणपञ्चकुष्ठशतपदीचूर्णमुच्चिदिङ्गकम्बलीशतकन्देध्मकृकलासचूर्णं गृहगोलिकान्धाहिकक्रकण्टकपूतिकीटगोमारिकाचूर्णं भल्लातकावल्गुजरसयुक्तं सद्यःप्राणहरम्, एतेषां वा धूमः । ४ ।

कीटो वाऽन्यतमस्तप्तः कृष्णसर्पप्रियङ्गुभिः ।
शोषयेदेष संयोगः सद्यःप्राणहरो मतः ॥ ५ ॥

धामार्गवयातुधानमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तम् आर्धमासिकः । ६ ।

व्याघातकमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तं कीटयोगो मासिकः । ७ ।

कलामात्रं पुरुषाणां, द्विगुणं खराश्वानां, चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्राणाम् । ८ ।

शतकर्दमोच्चिदिङ्गकरवीरकटुतुम्बीमत्स्यधूमो मदनकोद्रवपलालेन हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रवातानुवाते प्रणीतो यावच्चरति तावन्मारयति । ९ ।

पूतिकीटमत्स्यकटुतुम्बीशतकर्दमेध्मेन्द्रगोपचूर्णं पूतिकीटक्षुद्रारालाहेमविदारीचूर्णं वा बस्तशृङ्गखुरचूर्णयुक्तमन्धीकरो धूमः । १० ।

पूतिकरञ्जपत्रहरितालमनःशिलागुञ्जारक्तकार्पासपलालान्यास्फोटकाचगोशकृद्रसपिष्टमन्धीकरो धूमः । ११ ।

सर्पनिर्मोकं गोऽश्वपुरीषमन्धाहिकशिरश्चान्धीकरो धूमः । १२ ।

---

14. 1

2 G_1 -शिल्पभाभिजना-, T -शिल्पभाजना-. – G_1 °ष्वधातव्यं, T °ष्वाघातव्यः. 4 G_1 M om. -कृकण-. – G_1 T -क्रकण्ठक-, Cs -कृकणक- (for -क्रकण्टक-). – G M T भल्लातकावल्गुकारस- (G_2 °कं°), [em. Meyer]. 6 G_1 M धामार्गयातु°. 8 G_1 T द्विगुणः. 9 G_1 -कुन्घतुम्बी-, M -कूटघतुम्बी-. – G_1 M T दन- (for मदन-). – G_1 T प्रणीते. 10 M -तुम्ब-. 11 G_1 M आस्फोटिकाच-.

पारावतप्लवकक्रव्यादानां हस्तिनरवराहाणां च मूत्रपुरीषं कासीसहिङ्गुयवतुषकणतण्डुलाः कार्पासकुटजकोशातकीनां च बीजानि गोमूत्रिकाभाण्डीमूलं निम्बशिग्रुफणिर्जकाक्षीवपीलुकभङ्गः सर्पशफरीचर्म हस्तिनखशृङ्गचूर्णमित्येष धूमो मदनकोद्रवपलालेन हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रणीतः प्रत्येकशो यावच्चरति तावन्मारयति । १३ ।

कालीकुष्ठनडशतावरीमूलं सर्पप्रचलाकक्रकणपञ्चकुष्ठचूर्णं वा धूमः पूर्वकल्पेनार्द्रशुष्कपलालेन वा प्रणीतः संग्रामावतरणावस्कन्दनसंकुलेषु कृतनेजनोदकाक्षिप्रतीकारैः प्रणीतः सर्वप्राणिनां नेत्रघ्नः । १४ ।

शारिकाकपोतबकबलाकालेण्डमर्काक्षिपीलुकस्नुहिक्षीरपिष्टमन्धीकरणमञ्जनम् उदकदूषणं च । १५ ।

यवकशालिमूलमदनफलजातीपत्रनरमूत्रयोगः प्लक्षविदारीमूलयुक्तो मूकोदुम्बरमदनकोद्रवक्वाथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशक्वाथयुक्तो वा मदनयोगः । १६ ।

शृङ्गिगौतमवृक्षकण्टकारमयूरपदीयोगो गुञ्जालाङ्गलीविषमूलिकेङ्गुदीयोगः करवीराक्षिपीलुकार्कमृगमारणीयोगो मदनकोद्रवक्वाथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशक्वाथयुक्तो वा मदनयोगः । १७ ।

समस्ता वा यवसेन्धनोदकदूषणाः । १८ ।

कृतकण्डलकृकलासगृहगोलिकान्धाहिकधूमो नेत्रवधमुन्मादं च करोति । १९ ।

कृकलासगृहगोलिकायोगः कुष्ठकरः । २० । स एव चित्रभेकान्त्रमधुयुक्तः प्रमेहमापादयति, मनुष्यलोहितयुक्तः शोषम् । २१ ।

दूषीविषं मदनकोद्रवचूर्णमपजिह्विकायोगः । २२ ।

मातृवाहकाञ्जलिकारप्रचलाकभेकाक्षिपीलुकयोगो विषूचिकाकरः । २३ ।

पञ्चकुष्ठककौण्डिन्यकराजवृक्षपुष्पमधुयोगो ज्वरकरः । २४ ।

भासनकुलजिह्वाग्रन्थिकायोगः खरीक्षीरपिष्टो मूकबधिरकरो मासार्धमासिकः ।२५।

कलामात्रं पुरुषाणामिति समानं पूर्वेण । २६ ।

भङ्गक्वाथोपनयनमौषधानाम्, चूर्णं प्राणभृताम्, सर्वेषां वा क्वाथोपनयनम्, एवं वीर्यवत्तरं भवति । २७ । इति योगसंपत् । २८ ।

---

13 G1 T -फणर्जका-, Cs -फणिज्जका-. – G1 M T -पीलकभाङ्गः, [Cs]. 14 M -कृकणक-. – G M T पूर्वकल्केन, [Cs]. – Cs आर्द्रे शुष्कपलाले वा. – G1 -स्कन्दनं कुलेषु, T -स्कन्दनाकालेषु. – G1 M कृततेनजनो°, T कृततेनाञ्जनो°, Cs कृततेजनो°, [em.]. 15 G1 T °मङ्काक्षी-. – G1 M T -पीलक-. 16 G1 T -शाल्मूल-. 17 G1 T -गौमेवृक्ष- (T गो°). – G1 M T -पीलकार्क-. 19 G1 T कृतषण्डक-. 21 G2 प्रमोहम्. 22 Cs उपजिह्विका-. 24 G1 T -वृक्षमधुपुष्पमधु-. 25 G1 T भाजनकुल-. 27 °मौषधाना ... पनयन° missing in T.

शाल्मलीविदारीधान्यसिद्धो मूलवत्सनाभसंयुक्तश्चुच्छुन्दरीशोणितप्रलेपेन दिग्धो वाणो यं विध्यति स विद्धोऽन्यान् दशपुरुषान् दशति, ते दष्टा दशान्यान् दशन्ति पुरुषान् । २९ ।

भल्लातकयातुधानावानुधामार्गवबाणानां पुष्पैरेलकाक्षिगुग्गुलुहालाहलानां च कषायं बस्तनरशोणितयुक्तं दंशयोगः । ३० । ततोऽर्धधरणिको योगः सक्तुपिण्याकाभ्यामुदके प्रणीतो धनुःशतायाममुदकाशयं दूषयति । ३१ । मत्स्यपरम्परा ह्येतेन दष्टाऽभिमृष्टा वा विषीभवति, यश्चैतदुदकं पिबति स्पृशति वा । ३२ ।

रक्तश्वेतसर्षपैर्गोधा त्रिपक्षमुष्ट्रिकायां भूमौ निखातायां निहिता वध्येनोद्धृता यावत्पश्यति तावन्मारयति, कृष्णसर्पो वा । ३३ ।

विद्युत्प्रदग्धोऽङ्गारो ज्वालो वा विद्युत्प्रदग्धैः काष्ठैर्गृहीतश्चानुवासितः कृत्तिकासु भरणीषु वा रौद्रेण कर्मणाऽभिहुतोऽग्निः प्रणीतश्च निष्प्रतीकारो दहति । ३४ ।

कर्मारादग्निमाहृत्य क्षौद्रेण जुहुयात्पृथक् ।
सुरया शौण्डिकादग्निं मार्गतोऽग्निं घृतेन च ॥ ३५ ॥
माल्येन चैकपत्न्यग्निं पुंश्चल्यग्निं च सर्षपैः ।
दध्ना च सूतिकास्वग्निमाहिताग्निं च तण्डुलैः ॥ ३६ ॥
चण्डालाग्निं च मांसेन चिताग्निं मानुषेण च ।
समस्तान् बस्तवसया मानुषेण ध्रुवेण च ॥ ३७ ॥
जुहुयादग्निमन्त्रेण राजवृक्षस्य दारुभिः ।
एष निष्प्रतिकारोऽग्निर्द्विषतां नेत्रमोहनः ॥ ३८ ॥

अदिते नमस्ते, अनुमते नमस्ते, सरस्वति नमस्ते, देव सवितर्नमस्ते । ३९ । अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा । ४० ।

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे परबलघातप्रयोगः प्रथमोऽध्यायः ।
आदितः षट्चत्वारिंशच्छततमः ।

---

29 G_1 निद्धो बाणो, T सिद्धो बाणो. – G_1 दष्टा शान्यान्, T दष्टाश्चान्यान्. 30 G_1 M -घामार्गबाणा°, T -घायामार्गवबाणा°. 31 G_1 T उदकप्रणीतो. 33 G_1 T गोधात्रीपक्ष°. – G_1 M_2 T °मुष्टिकायां. – T कृष्णो सर्पो. 34 G_1 M °दग्धोद्गारो ज्वालो, T °दग्धोद्गारोज्ज्वलो, Cs °दग्धोऽङ्गारोऽज्वालो, [em.]. – G_1 M T कर्मणाऽभिहतो°, (p as in text). 35 G M भार्ग योऽग्निं, T भागः योसिं, Cs भार्ग्यायोग्निं, [em.]. 38 G_1 °वृक्षदारुभिः, T °वृक्षकदारुभिः. 39 G M T om. देव, [Cs]. Colophon G M T परघातप्रयोगः, [em. Cf. 1. 1. 16].

२

[अष्टसप्ततिशततमं प्रकरणम् – प्रलम्भनम्, तत्र अद्भुतोत्पादनम्]

शिरीषोदुम्बरशमीचूर्णं सर्पिषा संहृत्यार्धमासिकः क्षुद्योगः । १ । कशेरुकोत्पलकन्देक्षुमूलबिसदूर्वाक्षीरघृतमण्डसिद्धो मासिकः । २ ।

माषयवकुलत्थदर्भमूलचूर्णं वा क्षीरघृताभ्याम्, वल्लीक्षीरघृतं वा समसिद्धं, सालपृश्निपर्णीमूलकल्कं पयसा पीत्वा, पयो वा तत्सिद्धं मधुघृताभ्यामशित्वा मासमुपवसति । ३ ।

श्वेतबस्तमूत्रे सप्तरात्रोषितैः सिद्धार्थकैः सिद्धं तैलं कटुकालाबौ मासार्धमासस्थितं चतुष्पदद्विपदानां विरूपकरणम् । ४ ।

तक्रयवभक्षस्य सप्तरात्रादूर्ध्वं श्वेतगर्दभस्य लेण्डयवैः सिद्धं गौरसर्षपतैलं विरूपकरणम् । ५ ।

एतयोरन्यतरस्य मूत्रलेण्डरससिद्धं सिद्धार्थकतैलमर्कतूलपतङ्गचूर्णप्रतीवापं श्वेतीकरणम् । ६ ।

श्वेतकुक्कुटाजगरलेण्डयोगः श्वेतीकरणम् । ७ ।

श्वेतबस्तमूत्रे श्वेतसर्षपाः सप्तरात्रोषितास्तक्रमर्कक्षीरलवणं धान्यं च पक्षस्थितो योगः श्वेतीकरणम् । ८ ।

कटुकालाबौ वल्लीगते गतमर्धमासस्थितं गौरसर्षपपिष्टं रोम्णां श्वेतीकरणम् । ९ ।

अलोजुनेति यः कीटः श्वेता च गृहगोलिका ।
एतेन पिष्टेनाभ्यक्ताः केशाः स्युः शङ्खपाण्डराः ॥ १० ॥

गोमयेन तिन्दुकारिष्टकल्केन वा मर्दिताङ्गस्य भल्लातकरसानुलिप्तस्य मासिकः कुष्ठयोगः । ११ ।

कृष्णसर्पमुखे गृहगोलिकामुखे वा सप्तरात्रोषिता गुञ्जाः कुष्ठयोगः । १२ ।

शुकपित्ताण्डरसाभ्यङ्गः कुष्ठयोगः । १३ ।

कुष्ठस्य प्रियालकल्ककषायः प्रतीकारः । १४ ।

---

14. 2

1 G1 T सर्पिषां हृत्या°. 2 G1 M °कोत्पल-. 3 T तत्सिद्धमधु-. 6 G T सिद्धार्थतैल-. – G1 M3 T -पतङ्गपूर्ण-. 8 For अर्कक्षीरलवणं धान्यं च Cs reads अर्कक्षीरमर्कतूलकटुकमत्स्यविलङ्गाश्च । एष. – After s. 8 Cs adds समुद्रमण्डूकीशङ्खसुधाकदलीक्षारतक्रयोगः श्वेतीकरणम् । कदल्यवल्गुजक्षाररसयुक्ताः सुरायुक्तास्तक्रार्कतूलस्नुहिलवणं धान्याम्लं च पक्षस्थितो योगः श्वेतीकरणम् । . 10 G M T om. यः, [p], Cs अर्कतूलोऽर्जुने कीटः.

कुक्कुटकोशातकीशतावरीमूलयुक्तमाहारयमाणो मासेन गौरो भवति । १५ ।

वटकषायस्नात: सहचरकल्कदिग्ध: कृष्णो भवति । १६ ।

शकुनकङ्गुतैलयुक्ता हरितालमन:शिला: श्यामीकरणम् । १७ ।

खद्योतचूर्णं सर्षपतैलयुक्तं रात्रौ ज्वलति । १८ ।

खद्योतगण्डूपदचूर्णं समुद्रजन्तूनां भृङ्गकपालानां खदिरकर्णिकाराणां पुष्पचूर्णं वा शकुनकङ्गुतैलयुक्तं तेजनचूर्णम् । १९ ।

पारिभद्रकत्वङ्मषी मण्डूकवसया युक्ता गात्रप्रज्वालनमग्निना । २० । पारिभद्रकत्वक्तिलकल्कप्रदिग्धं शरीरमग्निना ज्वलति । २१ ।

पीलुत्वङ्मषीमय: पिण्डो हस्ते ज्वलति । २२ । मण्डूकवसादिग्धोऽग्निना ज्वलति । २३ । तेन प्रदिग्धमङ्गं कुशाम्रफलतैलसिक्तं समुद्रमण्डूकीफेनकसर्जरसचूर्णयुक्तं वा ज्वलति । २४ ।

मण्डूककुलीरादीनां वसया समभागं तैलं सिद्धमभ्यङ्गं गात्राणामग्निप्रज्वालनम् । २५ ।

वेणुमूलशैवललिप्तमङ्गं मण्डूकवसादिग्धमग्निना ज्वलति । २६ ।

पारिभद्रकप्रतिबलावञ्जुलवज्रकदलीमूलकल्केन मण्डूकवसासिद्धेन तैलेनाभ्यक्तपादोऽङ्गारेषु गच्छति । २७ ।

उपोदका प्रतिबला वञ्जुल: पारिभद्रक: ।
एतेषां मूलकल्केन मण्डूकवसया सह ॥ २८ ॥
साधयेत्तैलमेतेन पादावभ्यज्य निर्मलौ ।
अङ्गारराशौ विचरेद्यथा कुसुमसंचये ॥ २९ ॥

हंसक्रौञ्चमयूराणामन्येषां वा महाशकुनीनामुदकप्लवानां पुच्छेषु बद्धा नलदीपिका रात्रावुल्कादर्शनम् । ३० ।

वैद्युतं भस्माग्निशमनम् । ३१ ।

स्त्रीपुष्पपायिता माषा व्रजकुलीमूलं मण्डूकवसामिश्रं चुल्ल्यां दीप्तायामपाचनम् । ३२ । चुल्लीशोधनं प्रतीकार: । ३३ ।

पीलुमयो मणिरग्निगर्भ: सुवर्चलामूलग्रन्थि: सूत्रग्रन्थिर्वा पिचुपरिवेष्टितो मुखादग्निधूमोत्सर्ग: । ३४ ।

---

15 Cs कुक्कुटी-.　21 Cs °भद्रकत्वग्वज्रकदलीतिल-.　25 G M T मण्डूकवसाकुलीरा°, Cs मण्डूकवसासिद्धेन पयसा कुलीरा°, [em.]. – G M T अभ्यङ्गो, [em.]. – After s. 25, G M T repeat s. 23 [em. omission].　27 M -वञ्चुल- – T -वसादिग्धेन.　28 M वञ्चुल:.　32 G M T -मूलमण्डूक-, [Cs].　34 T विचुपरिवेष्टितो.

कुशाम्रफलतैलसिक्तोऽग्निर्वर्षप्रवातेषु ज्वलति । ३५ ।

समुद्रफेनकस्तैलयुक्तोऽम्भसि प्लवमानो ज्वलति । ३६ ।

प्लवमानानामस्थिषु कल्माषवेणुना निर्मथितोऽग्निर्नोदकेन शाम्यति, उदकेन ज्वलति । ३७ ।

शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुरुषस्य वामपार्श्वपर्शुकास्थिषु कल्माषवेणुना निर्मथितोऽग्निः स्त्रियाः पुरुषस्य वाऽस्थिषु मनुष्यपर्शुकया निर्मथितोऽग्निर्यत्र त्रिरपसव्यं गच्छति न चात्रान्योऽग्निर्ज्वलति । ३८ ।

चुच्छुन्दरी खञ्जरीटः खारकीटश्च पिष्यते ।
अश्वमूत्रेण संसृष्टा निगलानां तु भञ्जनम् ॥ ३९ ॥

अयस्कान्तो वा पाषाणः कुलीरदर्दुरखारकीटवसाप्रदेहेन द्विगुणः । ४० ।

नारकगर्भः कङ्कभासपार्श्वोत्पलोदकपिष्टश्चतुष्पदद्विपदानां पादलेपः । ४१ ।

उलूकगृध्रवसाभ्यामुष्ट्रचर्मोपानहावभ्यज्य वटपत्रैः प्रतिच्छाद्य पञ्चाशद्योजनान्यश्रान्तो गच्छति । ४२ ।

श्येनकङ्ककाकगृध्रहंसक्रौञ्चवीचीरल्लानां मज्जानो रेतांसि वा योजनशताय, सिंहव्याघ्रद्वीपिकाकोलूकानां मज्जानो रेतांसि वा । ४३ ।

सार्ववर्णिकानि गर्भपतनान्युष्ट्रिकायामभिषूय श्मशाने प्रेतशिशून् वा तत्समुत्थितं मेदो योजनशताय । ४४ ।

अनिष्टैरद्भुतोत्पातैः परस्योद्वेगमाचरेत् ।
आराज्यायेति निर्वादः समानः कोप उच्यते ॥ ४५ ॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे प्रलम्भने अद्भुतोत्पादनं द्वितीयोऽध्यायः ।
आदितः सप्तचत्वारिंशच्छततमः ।

---

37 G M प्लवमानाम्, T प्लवङ्गमानाम्, [em.]. – Cs उदकेन च ज्वलति. 38 G_1 M_3 T -पशुकास्थिषु°. – G_1 T -पशुकया. 40 G_1 M कुलिण्ड-, T कुलिन्द- (so p), Cs कुलीराण्ड-, [em. Meyer]. 41 Cs दारकगर्भः. 43 G_1 T -वीचिरल्लानां. – सिंहव्याघ्र- ..... रेतांसि वा missing in T. 44 G_1 T सासपर्णि°, T सार्पपर्णि°. – G_1 गर्भवानानि, T गर्भ वानानि. – G_1 T अभिष्टूय.

कौ. अ. ३५

३

[अष्टसप्ततिशततमं प्रकरणम् – प्रलम्भनम्, तत्र भैषज्यमन्त्रयोगः]

मार्जारोष्ट्रवृकवराहश्वाविद्वागुलीनप्तृकाकोलूकानामन्येषां वा निशाचराणां सत्त्वानामेकस्य द्वयोर्बहूनां वा दक्षिणानि वामानि चाक्षीणि गृहीत्वा द्विधा चूर्णं कारयेत् । १ । ततो दक्षिणं वामेन वामं दक्षिणेन समभ्यज्य रात्रौ तमसि च पश्यति । २ ।

एकाम्लकं वराहाक्षि खद्योतः कालशारिवा ।
एतेनाभ्यक्तनयनो रात्रौ रूपाणि पश्यति ॥ ३ ॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां यवानावास्याविक्षीरेण सेचयेत् । ४ । ततो यवविरूढमालामाबध्य नष्टच्छायारूपश्चरति । ५ ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण श्वमार्जारोलूकवागुलीनां दक्षिणानि वामानि चाक्षीणि द्विधा चूर्णं कारयेत् । ६ । ततो यथास्वमभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति । ७ ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण पुरुषघातिनः काण्डकस्य शलाकामञ्जनीं च कारयेत् । ८ । ततोऽन्यतमेनाक्षिचूर्णेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति । ९ ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण कालायसीमञ्जनीं शलाकां च कारयेत् । १० । ततो निशाचराणां सत्त्वानामन्यतमस्य शिरःकपालमञ्जनेन पूरयित्वा मृतायाः स्त्रिया योनौ प्रवेश्य दाहयेत् । ११ । तदञ्जनं पुष्येणोद्धृत्य तस्यामञ्जन्यां निदध्यात् । १२ । तेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति । १३ ।

यत्र ब्राह्मणमाहिताग्निं दग्धं दह्यमानं वा पश्येत् तत्र त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण स्वयंमृतस्य वाससा प्रसेवं कृत्वा चिताभस्मना पूरयित्वा तमाबध्य नष्टच्छायारूपश्चरति । १४ ।

ब्राह्मणस्य प्रेतकार्ये यो गौर्मार्यते तस्यास्थिमज्जचूर्णपूर्णाऽहिभस्त्रा पशूनामन्तर्धानम् । १५ ।

सर्पदष्टस्य भस्मना पूर्णा प्रचलाकभस्त्रा मृगाणामन्तर्धानम् । १६ ।

14.3

1 G_1 -श्वाविध्द्वगुली-, M_2 -श्वाविद्वगुली-, T -श्वाविध्वागुली-. – G M T वामानि वाक्षीणि, [em. Cf. s. 6]. 4 G_1 T पुष्ये शस्त्र-. – G_1 M यवानां वास्यावि°, T यवानां बस्तावि° (so p), [Cs]. 6 Ss. 6–7 missing in T. 8 G_1 शलाकामञ्च (नीं च कारयेत् being struck off), T om. अञ्जनीं, M_2 शलाकामञ्जरीं. 9 Ss. 9–10 missing in G_1 T (G_1 reading only कारयेत्). 10 G_2 कालायसीमञ्जरीं (in ZDMG). 15 G_1 या गौर्. – G_1 M तस्या अस्थि-. – T -मज्जाचूर्ण-.

उलूकवागुलीपुच्छपुरीषजान्वस्थिचूर्णपूर्णाऽहिभस्त्रा पक्षिणामन्तर्धानम् । १७ । इत्यष्टावन्तर्धानयोगाः । १८ ।

'बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।
भण्डीरपाकं नरकं निकुम्भं कुम्भमेव च ॥ १९ ॥
देवलं नारदं वन्दे वन्दे सावर्णिगालवम् ।
एतेषामनुयोगेन कृतं ते स्वापनं महत् ॥ २० ॥
यथा स्वपन्त्यजगराः स्वपन्त्यपि चमूखलाः ।
तथा स्वपन्तु पुरुषा ये च ग्रामे कुतूहलाः ॥ २१ ॥
भण्डकानां सहस्रेण रथनेमिशतेन च ।
इमं गृहं प्रवेक्ष्यामि तूष्णीमासन्तु भाण्डकाः ॥ २२ ॥
नमस्कृत्वा च मनवे बद्ध्वा शुनकफेलकाः ।
ये देवा देवलोकेषु मानुषेषु च ब्राह्मणाः ॥ २३ ॥
अध्ययनपारगाः सिद्धा ये च कैलासतापसाः ।
एतेभ्यः सर्वसिद्धेभ्यः कृतं ते स्वापनं महत् ॥ २४ ॥
अतिगच्छति च मय्यपगच्छन्तु संहताः ॥ २५ ॥
अलिते, वलिते, मनवे स्वाहा । २६ ।'

एतस्य प्रयोगः । २७ । त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां पुष्ययोगिन्यां श्वपाकीहस्ताद्विलखावलेखनं क्रीणीयात् । २८ । तन्माषैः सह कण्डोलिकायां कृत्वाऽसंकीर्ण आदहने निखानयेत् । २९ । द्वितीयस्यां चतुर्दश्यामुद्धृत्य कुमार्या पेषयित्वा गुलिकाः कारयेत् । ३० । तत एकां गुलिकामभिमन्त्रयित्वा यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्वापयति । ३१ ।

एतेनैव कल्पेन श्वाविधः शल्यकं त्रिकालं त्रिश्वेतमसंकीर्ण आदहने निखानयेत् । ३२ । द्वितीयस्यां चतुर्दश्यामुद्धृत्यादहनभस्मना सह यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्वापयति । ३३ ।

'सुवर्णपुष्पीं ब्रह्माणीं ब्रह्माणं च कुशध्वजम् ।
सर्वाश्च देवता वन्दे वन्दे सर्वाश्च तापसान् ॥ ३४ ॥
वशं मे ब्राह्मणा यान्तु भूमिपालाश्च क्षत्रियाः ।
वशं वैश्याश्च शूद्राश्च वशतां यान्तु मे सदा ॥ ३५ ॥

---

20 G_1 M कृतां ते. 24 G_1 M सिद्धं (for सिद्धा). – M एते च (for एतेभ्यः). 25 M च य्यप° (with space for a letter after च), T चमर्यप°. 26 G T अलिते पलिते. 28 G_1 T विलखाव°, M विलिखाव°.

स्वाहा । अमिले किमिले वयुचारे प्रयोगे फक्के वयुह्वे
विहाले दन्तकटके स्वाहा । ३६ ।

सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः ।
श्वाविधः शल्यकं चैतत्त्रिश्वेतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥ ३७ ॥
प्रसुप्ताः सर्वसिद्धा हि एतत्ते स्वापनं कृतम् ।
यावद्ग्रामस्य सीमान्तः सूर्यस्योद्गमनादिति ॥ ३८ ॥
स्वाहा । ३९ ।'

एतस्य प्रयोगः । ४० । श्वाविधः शल्यकानि त्रिश्वेतानि, सप्तरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां खादिराभिः समिधाभिरग्निमेतेन मन्त्रेणाष्टशतसंपातं कृत्वा मधुघृताभ्यामभिजुहुयात् । ४१ । तत एकमेतेन मन्त्रेण ग्रामद्वारि गृहद्वारि वा यत्र निखन्यते तत्सर्वं प्रस्वापयति । ४२ ।

'बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।
निकुम्भं नरकं कुम्भं तन्तुकच्छं महासुरम् ॥ ४३ ॥
अर्मालवं प्रमीलं च मण्डोलूकं घटोद्बलम् ।
कृष्णकंसोपचारं च पौलोमीं च यशस्विनीम् ॥ ४४ ॥
अभिमन्त्रयित्वा गृह्णामि सिध्द्यर्थं शवशारिकाम् ।
जयतु जयति च नमः शलकभूतेभ्यः स्वाहा ॥ ४५ ॥
सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः ।
सुखं स्वपन्तु सिद्धार्था यमर्थं मार्गयामहे ।
यावदस्तमयादुदयो यावदर्थं फलं मम ॥ ४६ ॥
इति स्वाहा । ४७ ।'

एतस्य प्रयोगः । ४८ । चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यामसंकीर्ण आदहने बलिं कृत्वैतेन मन्त्रेण शवशारिकां गृहीत्वा पौत्रीपोट्टलिकं बध्नीयात् । ४९ । तन्मध्ये श्वाविधः शल्यकेन विद्ध्वा यत्रैतेन मन्त्रेण निखन्यते तत्सर्वं प्रस्वापयति । ५० ।

'उपैमि शरणं चाग्निं दैवतानि दिशो दश ।
अपयान्तु च सर्वाणि वशतां यान्तु मे सदा । ५१ ।
स्वाहा । ५२ ।'

---

36 T वयुजारे, Cs वसुजारे. – T फक्के कवयुश्वे. 38 G_1 T सीमन्तः. 42 M T ग्रामद्वारगृहद्वारि. 44 M अम्मालवो, T अर्कावलं. – G_1 M घटोबलम्, T घटोद्गलम्, [Cs]. 45 T अभिमन्त्रय्य. – G M T सिद्धार्थं, [em.] – T जयन्तु (for जयतु). 49 T चतुर्नक्तोप°. – G_2 पत्रपाट्टलिकं, T पौत्रीपाट्टलिकां, Cs पोत्रीपोट्टलिकां.

एतस्य प्रयोगः । ५३ । त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शर्करा एकविंशतिसंपातं कृत्वा मधुघृताभ्याममिजुहुयात् । ५४ । ततो गन्धमाल्येन पूजयित्वा निखानयेत् । ५५ । द्वितीयेन पुष्येणोद्धृत्यैकां शर्करामभिमन्त्रयित्वा कपाटमाहन्यात् । ५६ । अभ्यंतरं चतसृणां शर्कराणां द्वारमपाव्रियते । ५७ ।

चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां भग्नस्य पुरुषस्यास्थ्ना ऋषभं कारयेत्, अभिमन्त्रयेच्चैतेन । ५८ । द्विगोयुक्तं गोयानमाहृतं भवति । ५९ । ततः परमाकाशे विक्रामति । ६० । रविसगन्धः परिवमति सर्वं पृणाति । ६१ ।

' चण्डालीकुम्भीतुम्बकटुकसारौघः सनारिभगोसि । स्वाहा ' । ६२ । तालोद्घाटनं प्रस्वापनं च । ६३ ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां तुवरीरावास्योदकेन सेचयेत् । ६४ । जातानां पुष्येणैव गृहीत्वा रज्जुकां वर्तयेत् ।६५। ततः सज्यानां धनुषां यन्त्राणां च पुरस्ताच्छेदनं ज्याच्छेदनं करोति । ६६ ।

उदकाहिभस्त्रामुच्छ्वासमृत्तिकया स्त्रियाः पुरुषस्य वा पूरयेत्, नासिकाबन्धनं मुखग्रहश्च । ६७ ।

वराहभस्त्रामुच्छ्वासमृत्तिकया पूरयित्वा मर्कटस्नायुनावबध्नीयात्, आनाहकारणम् । ६८ ।

कृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहताया गोः कपिलायाः पित्तेन राजवृक्षमयीममित्रप्रतिमामञ्ज्यात्, अन्धीकरणम् । ६९ ।

चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां बलिं कृत्वा शूलप्रोतस्य पुरुषस्यास्थ्ना कीलकान् कारयेत् । ७० । एतेषामेकः पुरीषे मूत्रे वा निखात आनाहं करोति, पदेऽस्यासने वा निखातः शोषेण मारयति, आपणे क्षेत्रे गृहे वा वृत्तिच्छेदं करोति । ७१ ।

एतेनैव कल्पेन विद्युद्दग्धस्य वृक्षस्य कीलका व्याख्याताः । ७२ ।

पुनर्नवमवाचीनं निम्बः काममधुश्च यः ।
कपिरोम मनुष्यास्थि बद्ध्वा मृतकवाससा ॥ ७३ ॥

---

56 T अभिमन्त्रय्य. 58 T चतुर्नक्तोप°. – G_1 भस्य (for भग्नस्य), T om. भग्नस्य. 61 G_1 M रविरविः सगण्डपरिघाति (M सदा रविरविः सगन्ध°,), T रविगन्धपरिख्यातिं, [em.]. – G_1 M भणाति, T फणाति, [em.]. 62 G_1 M T -कुम्बीत्तम्बकटुकसारीघः (M °कदुक°, T °तुम्भ°), [em.]. – G_1 M -भगोसी. 64 G_1 वरीरावास्यो°, T वल्लरीरावास्यो°. 67 G M T नासिकावर्धनं, [Cs]. 68 G_1 T वराहवस्तिम्, M वराहहस्तिम्, Cs. वराहबस्तिभस्त्राम्, [em]. 70 T चतुर्नक्तोप°, 71 G M T पादेऽस्या°, [em. Meyer]. 72 G M T एतेन लेपकल्पेन, [em.]. – T विद्युद्दण्डस्य. 73 Cs काकमधुश्च.

निखन्यते गृहे यस्य दृष्ट्वा वा यत्पदं नयेत् ।
सपुत्रदारः सधनस्त्रीन् पक्षान्नातिवर्तते ॥ ७४ ॥
पुनर्नवमवाचीनं निम्बः काममधुश्च यः ।
स्वयंगुप्ता मनुष्यास्थि पदे यस्य निखन्यते ॥ ७५ ॥
द्वारे गृहस्य सेनाया ग्रामस्य नगरस्य वा ।
सपुत्रदारः सधनस्त्रीन् पक्षान्नातिवर्तते ॥ ७६ ॥
अजमर्कटरोमाणि मार्जारनकुलस्य च ।
ब्राह्मणानां श्वपाकानां काकोलूकस्य चाहरेत् ।
एतेन विष्टाऽवक्षुण्णा सद्य उत्सादकारिका ॥ ७७ ॥
प्रेतनिर्मालिका किण्वं रोमाणि नकुलस्य च ।
वृश्चिकाल्यहिकृत्तिश्च पदे यस्य निखन्यते ।
भवत्यपुरुषः सद्यो यावत्तन्नापनीयते ॥ ७८ ॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां गुञ्जा आवास्योदकेन सेचयेत् । ७९ । जातानाममावास्यायां पौर्णमास्यां वा पुष्ययोगिन्यां गुञ्जावल्लीर्ग्राहयित्वा मण्डलिकानि कारयेत् । ८० । तेष्वन्नपानभाजनानि न्यस्तानि न क्षीयन्ते । ८१ ।

रात्रिप्रेक्षायां प्रवृत्तायां प्रदीपाग्निषु मृतधेनोः स्तनानुत्कृत्य दाहयेत् । ८२ । दग्धान् वृषमूत्रेण पेषयित्वा नवकुम्भमन्तर्लेपयेत् । ८३ । तं ग्राममपसव्यं परिणीय यत्तत्र न्यस्तं नवनीतमेषां तत्सर्वमागच्छति । ८४ ।

कृष्णचतुर्दश्यां पुष्ययोगिन्यां शुनो लग्नकस्य योनौ कालायसीं मुद्रिकां प्रेषयेत् । ८५ । तां स्वयं पतितां गृह्णीयात् । ८६ । तया वृक्षफलान्याकारितान्यागच्छन्ति । ८७ ।

मन्त्रभैषज्यसंयुक्ता योगा मायाकृताश्च ये ।
उपहन्यादमित्रांस्तैः स्वजनं चाभिपालयेत् ॥ ८८ ॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे प्रलम्भने भैषज्यमन्त्रयोगः तृतीयोऽध्यायः ।
आदितोऽष्टचत्वारिंशच्छततमः ।

---

74 Cs पिष्ट्वा (for दृष्ट्वा). – G M T यं पदं (G₁ °द, T °दा) नयेत्, Cs यं प्रपाययेत्, [em.]. 75 Cs काकमधुश्च. 76 G M T पारे (for द्वारे), [Cs]. 77 G $M_{1,2}$ पिष्टाव°, M_3 T विष्टाव°, [edd.]. 79 After उदकेन, G M T add च, [em. omission]. 84 G M T add इति at the end, [em. omission]. 85 G_1 T कटलायसीं. 88 G M T योगमाया°, [Cs].

४

[एकोनाशीतिशततमं प्रकरणम् – स्वबलोपघातप्रतीकारः]

स्वपक्षे परप्रयुक्तानां दूषीविषगराणां प्रतीकारः । १ ।

श्लेष्मातककपित्थदन्तिदन्तशठगोजिशिरीषपाटलीबलास्योनागपुनर्नवाश्वेतावरणकाथयुक्तं चन्दनसालावृकीलोहितयुक्तं नेजनोदकं राजोपभोग्यानां गुह्यप्रक्षालनं स्त्रीणाम्, सेनायाश्च विषप्रतीकारः । २ ।

पृषतनकुलनीलकण्ठगोधापित्तयुक्तं महीराजीचूर्णं सिन्दुवारितवरणवारुणीतण्डुलीयकशतपर्वाग्रपिण्डीतकयोगो मदनदोषहरः । ३ ।

सृगालविन्नामदनसिन्दुवारितवरणवारणवल्लीमूलकषायाणामन्यतमस्य समस्तानां वा क्षीरयुक्तं पानं मदनदोषहरम् । ४ ।

कैडर्यपूतितिलतैलमुन्मादहरं नस्तःकर्म । ५ ।

प्रियङ्गुनक्तमालयोगः कुष्ठहरः । ६ ।

कुष्ठलोध्रयोगः पाकशोषघ्नः । ७ ।

कटफलद्रवन्तीविलङ्गचूर्णं नस्तःकर्म शिरोरोगहरम् । ८ ।

प्रियङ्गुमञ्जिष्ठीतगरलाक्षारसमधुकहरिद्राक्षौद्रयोगो रज्जूदकविषप्रहारपतननिःसंज्ञानां पुनःप्रत्यानयनाय । ९ ।

मनुष्याणामक्षमात्रम्, गवाश्वानां द्विगुणम्, चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्राणाम् । १० ।

रुक्मगर्भश्चैषां मणिः सर्वविषहरः । ११ ।

जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकानामक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य मणिः सर्वविषहरः।१२।

तूर्याणां तैः प्रलिप्तानां शब्दो विषविनाशनः ।
लिप्तध्वजं पताकां वा दृष्ट्वा भवति निर्विषः ॥ १३ ॥
एतैः कृत्वा प्रतीकारं स्वसैन्यानामथात्मनः ।
अमित्रेषु प्रयुञ्जीत विषधूमाम्बुदूषणान् ॥ १४ ॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे स्वबलोपघातप्रतीकारः चतुर्थोऽध्यायः ।
आदित एकोनपञ्चाशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य औपनिषदिकम् चतुर्दशमधिकरणं समाप्तम् ।

---

14. 4

1 G_1 T प्रतीकारे. 2 G_1 T °गोजिगीविष°, Cs °गोजीशिरीष°. – G_1 T -स्योनागा-. – T तेजनोदकं. 3 G_1 M -युक्तमही-, T -युक्तमषी-, Cs -युक्तं मषी-, [em.]. – G_1 T -पूर्णं (for -चूर्णं). 4 T om. -वारण-. 5 G_1 -पूतिलतैलम्, T -पूतितैलम्. 8 G_1 T -द्रवन्तिविलङ्गपूर्णं. – M T शिरोरोगहरः. 9 G_1 -मञ्जिष्ठि-. 12 G M T अक्षिपे, [em. Cf. 1. 20. 5]. 13 T पताकं वा. 14 T -दूषणात्.

तन्त्रयुक्तिः – पञ्चदशमधिकरणम् ।

१

[अशीतिशततमं प्रकरणम् – तन्त्रयुक्तयः]

मनुष्याणां वृत्तिरर्थः, मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः । १ । तस्याः पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रमिति । २ ।

तद् द्वात्रिंशद्युक्तियुक्तम् – अधिकरणम्, विधानम्, योगः, पदार्थः, हेत्वर्थः, उद्देशः, निर्देशः, उपदेशः, अपदेशः, अतिदेशः, प्रदेशः, उपमानम्, अर्थापत्तिः, संशयः, प्रसङ्गः, विपर्ययः, वाक्यशेषः, अनुमतम्, व्याख्यानम्, निर्वचनम्, निदर्शनम्, अपवर्गः, स्वसंज्ञा, पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, एकान्तः, अनागतावेक्षणम्, अतिक्रान्तावेक्षणम्, नियोगः, विकल्पः, समुच्चयः, ऊह्यम् इति । ३ ।

यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् । ४ । 'पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम्' (१.१.१) इति । ५ ।

शास्त्रस्य प्रकरणानुपूर्वी विधानम् । ६ । 'विद्यासमुद्देशः, वृद्धसंयोगः, इन्द्रियजयः, अमात्योत्पत्तिः' (१.१.३) इत्येवमादिकमिति । ७ ।

वाक्ययोजना योगः । ८ । 'चतुर्वर्णाश्रमो लोकः' (१.४.१६) इति । ९ ।

पदावधिकः पदार्थः । १० । मूलहर इति पदम् । ११ । 'यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः' (२.९.२१) इत्यर्थः । १२ ।

हेतुरर्थसाधको हेत्वर्थः । १३ । 'अर्थमूलौ हि धर्मकामौ' (१.७.७) इति । १४ ।

समासवाक्यमुद्देशः । १५ । 'विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः' (१.६.१) इति । १६ ।

व्यासवाक्यं निर्देशः । १७ । 'कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः' (१.६.२) इति । १८ ।

एवं वर्तितव्यमित्युपदेशः । १९ । 'धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत, न निःसुखः स्यात्' (१.७.३) इति । २० ।

15.1

3 T om. उत्तरपक्षः. 5 G_2 प्रस्तावितानि. – प्रायशस्तानि missing in T. 12 G_2 M अर्थन्यायेन. 18 G_1 T -त्वगक्षिह्वा-. – M -रूपरसन-.

एवमसावाहेत्यपदेशः । २१ । 'मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यान् कुर्वीतेति मानवाः । षोडशेति बार्हस्पत्याः । विंशतिमित्यौशनसाः । यथासामर्थ्यमिति कौटिल्यः' (१. १५. ४७–५०) इति । २२ ।

उक्तेन साधनमतिदेशः । २३ । 'दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातम्' (३. १६. १) इति । २४ ।

वक्तव्येन साधनं प्रदेशः । २५ । 'सामदानभेददण्डैर्वा, यथाऽऽपत्सु व्याख्यास्यामः' (७. १४. ११) इति । २६ ।

दृष्टेनादृष्टस्य साधनमुपमानम् । २७ । 'निवृत्तपरिहारान् पितेवानुगृह्णीयात्' (२. १. १८) इति । २८ ।

यदनुक्तमर्थादापद्यते साऽर्थापत्तिः । २९ । 'लोकयात्राविद्राजानमात्मप्रकृतिसंपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत' (५. ४. १) । ३० । 'नाप्रियहितद्वारेणाश्रयेत' इत्यर्थादापन्नं भवतीति । ३१ ।

उभयतोहेतुमानर्थः संशयः । ३२ । 'क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वा' (७. ५. १२) इति । ३३ ।

प्रकरणान्तरेण समानोऽर्थः प्रसङ्गः । ३४ । 'कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमौ–इति समानं पूर्वेण' (१. ११. १०) इति । ३५ ।

प्रतिलोमेन साधनं विपर्ययः । ३६ । 'विपरीतमतुष्टस्य' (१. १६. १२) इति । ३७ ।

येन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः । ३८ । 'छिन्नपक्षस्येव राज्ञश्चेष्टानाशश्च' (८. १. ९) इति । ३९ । तत्र 'शकुनेः' इति वाक्यशेषः । ४० ।

परवाक्यमप्रतिषिद्धमनुमतम् । ४१ । 'पक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूहविभागः' (१०. ६. १) इति । ४२ ।

अतिशयवर्णना व्याख्यानम् । ४३ । 'विशेषतश्च संघानां संघधर्मिणां च राजकुलानां द्यूतनिमित्तो भेदस्तन्निमित्तो विनाश इत्यसत्प्रग्रहः पापिष्ठतमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यात्' (८. ३. ६४) इति । ४४ ।

गुणतः शब्दनिष्पत्तिर्निर्वचनम् । ४५ । 'व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसनम्' (८. १. ४) इति । ४६ ।

दृष्टान्तो दृष्टान्तयुक्तो निदर्शनम् । ४७ । 'विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति' (७. ३. ३) इति । ४८ ।

---

22 इति (at the end) missing in G_1 M T. 33 T °मुपचरित-. 44 M -धर्मिणाश्च. – G_2 इत्यसत्परिग्रहः (in ZDMG). 48 G M T हस्तिनः, [Os, cf. 7. 3. 3].

अभिप्लुतव्यपकर्षणमपवर्गः । ४९ । 'नित्यमासन्नमरिबलं वासयेद्, अन्यत्राभ्यन्तरकोपशङ्कायाः' (९. २. ६) इति । ५० ।

परैरसमितः शब्दः स्वसंज्ञा । ५१ । 'प्रथमा प्रकृतिः, तस्य भूम्यनन्तरा द्वितीया, भूम्येकान्तरा तृतीया' (६. २. १३–१५) इति । ५२ ।

प्रतिषेद्धव्यं वाक्यं पूर्वपक्षः । ५३ । 'स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीयः' (८. १. ७) इति । ५४ ।

तस्य निर्णयनवाक्यमुत्तरपक्षः । ५५ । 'तदायत्तत्वात्, कूटस्थानीयो हि स्वामी' (८. १. १७–१८) इति । ५६ ।

सर्वत्रायत्तमेकान्तः । ५७ । 'तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत' (१. १९. ५) इति । ५८ ।

पश्चादेवं विहितमित्यनागतावेक्षणम् । ५९ । 'तुलाप्रतिमानं पौतवाध्यक्षे वक्ष्यामः' (२. १३. २८) इति । ६० ।

पुरस्तादेवं विहितमित्यतिक्रान्तावेक्षणम् । ६१ । 'अमात्यसंपदुक्ता पुरस्तात्' (६. १. ७) इति । ६२ ।

एवं नान्यथेति नियोगः । ६३ । 'तस्माद्धर्म्यमर्थ्यं चास्योपदिशेत्, नाधर्म्यमनर्थ्यं च' (१. १७. ३३) इति । ६४ ।

अनेन वाऽनेन वेति विकल्पः । ६५ । 'दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः' (३. ५. १०) इति । ६६ ।

अनेन चानेन चेति समुच्चयः । ६७ । 'स्वयंजातः पितुर्बन्धूनां च दायादः' (३. ७. १३) इति । ६८ ।

अनुक्तकरणमूह्यम् । ६९ । 'यथा च दाता प्रतिग्रहीता च नोपहतौ स्यातां तथाऽनुशयं कुशलाः कल्पयेयुः' (३. १६. ५) इति । ७० ।

एवं शास्त्रमिदं युक्तमेताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।
अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥ ७१ ॥
धर्ममर्थं च कामं च प्रवर्तयति पाति च ।
अधर्मानर्थविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥ ७२ ॥

---

51 G2 °रसंशितः, M2 °रनुमितः, T °रसम्मितः. 64 G M T धर्ममर्थं ...... नाधर्ममनर्थं, [em. Cf. 1. 17. 33]. 68 G M T स्वसंजातः पितृबन्धूनां, [em. Cf. 3. 7. 13]. 70 G M T यथावद्दाता, [em. Cf. 3. 16. 5].

येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥ ७३ ॥

इति तन्त्रयुक्तौ पञ्चदशेऽधिकरणे तन्त्रयुक्तयः प्रथमोऽध्यायः ।
आदितः पञ्चाशच्छततमः ।

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणं समाप्तम् ।

(दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।
स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥)

समाप्तमिदं कौटिलीयमर्थशास्त्रम् ।

73 M शास्त्रं च शास्त्रं च. – M अमर्षणोद्धृता°.

GLOSSARY

This glossary is limited in scope. It seeks to give the meanings of only such words and expressions as have a technical sense or are used in a peculiar or unusual sense in this text. Even so, such technical terms as have been defined or explained in the text itself are not included. Thus, for example, the names of the divisions of time and space described in 2. 20 or those of the *tantra-yuktis* defined and illustrated in 15. 1 have been kept out. Similarly, the names of trees, &c. enumerated in 2. 17 or those of weapons in 2. 18 or those of gems and other articles in 2. 11 and so on are not included, since entries like 'Name of a tree', 'Name of a weapon' would have served little useful purpose. A very few exceptions have, however, been made because of the peculiar significance of some names.

In some cases, for example the names of battle-arrays in 10. 6, the gaits of horses in 2. 30, expressions indicating the place of origin of pearls, &c. in 2. 11, the meanings that could be given appeared far from certain, and a glossary, it was thought, could hardly do justice to them. Such words also have, therefore, not been included here. The meanings of these and many other difficult words as well as the interpretation of numerous difficult passages in the text are considered in the exegetical and critical notes that will accompany the new English translation of the text.

In the case of words in common use, only their peculiar meanings as found in this text are generally given, even when the words in their usual sense are found used elsewhere in the text. As a rule, words and meanings, not attested in the Practical Sanskrit-English Dictionary of V. S. Apte (3rd Edition), are alone given, though even in this respect a few exceptions have been made.

The meanings given are mainly on the authority of commentaries so far as they are available and modern interprepters

like Sham Sastri, Meyer and Breloer. In a few cases, these authorities are referred to in brackets after the meaning. Some of the meanings offered are uncertain, a fact indicated by a question mark. Some of the meanings given here are discussed in the notes to the translation referred to above.

In the references to the text, the numbers refer to the *adhikaraṇa*, the *adhyāya* and the *sūtra* respectively.

It is hoped that the glossary will be found useful by students of this text.

Abbreviations used in the glossary.

A. Atmanepada.
a. Adjective.
adv. Adverb.
caus. Causal.
com. Commentaries (For Cb, Cj, &c. see Introduction).
denom. Denominative.
et passim And everywhere (in the text).
f. Feminine.
ff. and the following *sūtras*.
ind. Indeclinable.
m. Masculine.
n. Neuter.
P. Parasmaipada.
pass. Passive.
U. Ubhayapada.

अ

अंसपथ m. A land route, an overland route, 2. 3. 3; 7. 12. 28.

अंसभार m. A load carried on the shoulders or back by a person, 2. 21. 24.

अकरद a. Exempted from taxes, 2. 35. 3; 3. 10. 11, 15.

अकर्मण्य a. Unable to work, unfit for work, 8. 5. 3.

अकृत a. (1) Not made arable, undeveloped, 2. 1. 9.
(2) Not established, not current 13. 5. 24.

अकृतप्रवेश a. Not permitted to enter, 4. 10. 7.

अकृत्य a. Not likely to be seduced from loyalty, not liable to be traitorous, 1. 12. 25; 1. 13. 26; 1. 14. 1; 1. 16. 24.

अकोपक n. A disinclination to revolt, 5. 3. 4.

अकोप्य a. Not deserving to be condemned or rejected, 4. 1. 44.

अक्ष m. (1) The number five and its multiples (com.), 2. 19. 16. (2) A weight (=16 *māṣas* – com.), 14. 4. 10.

अक्षण m. (Movement during) the prohibited period of the night, 2. 36. 35; 3. 12. 46; 4. 9. 26; fine for movement during the prohibited period of the night, 2. 36. 40.

अक्षपटल n. The records and audit office, 2. 4. 10; 2. 7. 1.

अक्षशाला f. A workshop for the manufacture of gold and silver articles, 2. 13. 1, 30.

अग्निष्ठ n. A fire-place, an oven, 2. 14. 24, 53; 3. 8. 11.

अग्र n. Total, the total number or amount, 2. 7. 18, 19; 2. 29. 15; 2. 35. 1, 3, 8; 2. 36. 3.

अग्राह्य a. Not to be seized or arrested, 3. 11. 22; 7. 5. 22; beyond reach, 2. 34. 10; 12. 1. 16; unassailable, 2. 3. 14. – n. An unassailable position, 13. 3. 31.

अघात m. Prohibition of slaughter (of animals), 13. 5. 12.

अङ्क m. The lap i. e. side, proximity. – अङ्कमुपस्थित Come within one's reach, 7. 18. 40. – अङ्के कृ To bring within one's reach, to take into custody, to seize, 1. 17. 10. – अङ्के प्रहृ To strike when within one's reach or in one's power, 7. 5. 48.

अङ्गविद्या f. The science of (interpreting the signs or movements of) the body, 1. 11. 17; 1. 12. 1; 13. 1. 9.

अङ्गुष्ठसंदंश m. The thumb and the middle finger, forming a pair of tongs, 2. 23. 15.

अजस्र a. Constantly in demand (com.), 2. 16. 7.

अजात्य a. (1) Illegitimate, 7. 17. 18, 20. (2) Spurious, counterfeit, 4. 2. 15.

अञ्चन n. Bending (of the body), 3. 19. 6.

अञ्जनी f. A container for eye-salve, 14. 3. 8, 10, 12.

अट्टालक m. A tower on the parapet, a watch-tower, 2. 3. 10, 11, 12; 10. 1. 1; 13. 3. 47.

अणि, अणिद्वार, अणिहर्म्य See आणि, आणिद्वार, आणिहर्म्य.

अतज्जात a. Not of a particular class or kind, 4. 2. 16.

अतिकर्षण n. Encroachment (on the road) by ploughing, reducing the width of the road (Cb), 3. 10. 6.

अतिक्रान्त a. (1) Passed over, put off, 1. 19. 30. (2) Gone to, spread over, 8. 5. 11.

अतिगत a. Gone to, 3. 4. 3, 6.

अतिचार m. Transgression (of marital duties), misconduct, 3. 3. 32; misconduct in general, 4. 13 (title).

अतिनयन n. Conveying (of troops, secret agents, &c.) secretly, smuggling, 7. 14. 24; 13. 3. 48.

अतिनी 1P. (1) To smuggle, 5. 2. 65; to bring in, to lead in, 12. 5. 9, 25, 27; 13 2. 40; 13. 4. 50. (2) To direct, 12. 5. 7.

अतिपत्ति f. Passing, lapse, 7. 18. 11; missing, loss, 3. 16. 11.

अतिपातन n. Passing, missing, 3. 14. 10; 3. 20. 14; 8. 3. 54.

अतियाच्ञा a. Making an exorbitant demand, 3. 13. 37.

अतिलब्ध a. Treated with great severity, heavily chastised, 4. 7. 14.

अतिवह् caus. To proceed with (a case), to dispose of (a case), 4. 9. 15.

अतिवाद m. (1) Excessive praise, 4. 1. 59. (2) Reproof, reprimand, 7. 16. 22.

अतिशय m. A. special favour, 5. 4. 10.

अतिसंधा 3U. To over-reach, to outwit, to cheat, 1. 16. 6; 1. 18. 9 *et passim*.

अतिसंधि m. An over-reaching pact, a pact more advantageous to oneself, 7. 7. 6; 7. 9. 6.

अतिसर्ग m. (1) Giving up, surrender, 3. 16. 13; 4. 6. 5. (2) Granting permission, allowing, 5. 1. 6.

अतिस्मारण n. Taking into (foreign territory), smuggling, 1. 16. 33.

अतिहृ 1P. To throw out or dismiss (a suit), 3. 20. 22; 4. 9. 15.

अत्यय m. (1) Penalty, 2. 12. 26, 31, 35, &c. (2) Tribute, 7. 3. 28.

अत्यराल m. An elephant beyond the stage of rutting, 2. 31. 14.

अत्यावाप m. Infiltration of traitorous elements, 10. 5. 28; 9. 2. 2, 5.

अत्यासद् caus. To encounter, to assail, to attack, 1. 6. 10.

अत्याहित a. Rash, daring, 1. 14. 4; 2. 36. 9.

अत्याहृ caus. To over-tax to extort money from, 1. 6. 7; 8. 5. 26.

अत्युष्णोपक्षीण a. In which excessive heat has subsided, 9. 1. 45.

अदितिकौशिक m. A sect of religious mendicants begging in the name of a deity whose flag they carry, 1. 17. 19; 11. 1. 42.

अदेवमातृक a. Not dependent on rain for water, endowed with rivers, canals &c., 5. 2. 2; 6. 1. 8.

अदेशिक a. Without a guide, 8. 5. 18.

अद्वारासङ्ग m. Not being held up at the entrance, unrestricted entry, 1. 19. 26.

अद्वैध्य a. Not having a separate interest, 6. 1. 11; not given to duplicity, not liable to double-cross, 6. 1. 12; 7. 9. 38. 43.

अधिकरण n. (1) A department, an office, 1. 10. 1; 1. 14. 3, &c. (2) Place (where the court is situated), 3. 1. 17.

अधिकरणी f. (1) A container, an iron vessel (Cb), 2. 14. 53. (2) An anvil, 4. 4. 20.

अधिचर् 1P. To approach carnally, to have carnal relations with, to violate, 3. 20. 16; 4. 9. 24; 4. 13. 30, 39. 5. 1. 14; 11. 1. 45.

अधिमिह् 1P. 10P. To have carnal relations with, to misbehave with, 2. 36. 41; 4. 13. 40.

अधिश्रयण n. Cooking, 2. 36. 17; 4. 3. 3.

अधिष्ठातृ m. A supervisor, 1. 18. 2.

अधिष्ठान n. (1) The basis, 1. 10. 20. (2) Seat, residence, 1. 16. 10. (3) A prominent position, 10. 3. 42.

अध्यक्ष m. A departmental head, director, superintendent, 1. 5. 8; 1. 19. 12 *et passim*.

अननुबन्ध a. Without a following or consequence, i. e. without descendants (?) or not persistent in undertakings (?) 6. 1. 13.

अनन्यदोही a. Not allowing another person to milk her, 2. 29. 6.

अनपसार a. Without a valid excuse, 2. 14. 13.

अनपाकर्मन् n. Not carrying out, not-fulfilment, 3. 10 (title); 3. 16 (title); 3. 10. 45.

अनभिसार a. (1) Unclaimed, 3. 16. 22. (2) Without help (of reserves, supplies &c.), 8. 5. 14.

अनय m. Misfortune, 6. 2. 6, 9; 8. 1. 2; &c.

अनर्थ्य a. What is harmful, 1. 17. 33. - m. A harmful person (such as an actor, gambler &c.) 1. 7. 2; 2. 35. 10; &c. - n. A harmful undertaking, 7. 5. 23.

अनवग्रह a. Unrestrained, 1. 15. 36; 7. 18. 41; 8. 2. 16; 8. 4. 27.

अनवतारण n. Non-realization (of revenue), 2. 8. 5.

अनवद्य (°राग, °वर्ण) Saffron, 2. 11. 29, 51; 2. 12. 5.

अनवसित a. Unoccupied (land), 2. 24. 17; 7. 11. 1; (building), 3. 16. 31.

अनवस्था f. Absence of finality, uncertainty, 1. 15. 33.

अनवस्थित a. Unsteady, restless, 4. 6. 18.

अनात्मन् a. Wicked, traitorous, 2. 27. 30.

अनाथ m. The deceased, 4. 7. 23.

अनायति a. In which there is no income or revenue, 6. 1. 10.

अनायतिव्यय a. Who spends without having a source of income, 2. 25. 6.

अनायुक्त m. An unauthorized person, 1. 15. 5; 2. 13. 30.

अनाशविनाशकरण n. Lost Property Office, 3. 12. 13.

अनासार m. The absence of an ally for the enemy in the rear, 7. 16. 1.

अनास्पद्यत्व n. Unamenability to influence &c., 5. 3. 4.

अनिग्रहेण ind. Without compulsion, 3. 11. 32.

अनिर्बन्धगामिन् a. Affecting (all) without restriction, 9. 7. 59; coming without restrictions, 9. 4. 23.

अनिर्वाह्य a. Which cannot be exported, 2. 21. 22.

अनिविष्ट a. Not intent on, 7. 9. 45.

अनि:श्राविन् a. Not allowing hearing (of conversation) outside, 1. 15. 3.

अनिष्कासिनी f. A woman not accustomed to go out of the house, 2. 23. 11; 3. 1. 7.

अनि:स्राविशत्रु a. Not allowing the enemy to slip out, 7. 10. 29.

अनिसृष्ट a. Unauthorised, 3. 20. 17. – °ष्टम् adv. Without authority or permission, 2. 12. 21, 32; 2. 28. 16; 3. 12. 16; 5. 2. 15.

अनीकसंधि m. The open space between the different parts of a battle–array, 10. 5. 8.

अनीश्वर a. Without proficiency, 3. 6. 16.

अनु ind. Afterwards, 2. 1. 14.

अनुक्षि 6P. (1) To survive, 5. 1. 55. (2) To brood over (the death of·), 13. 5. 17.

अनुगुण a. Favourably disposed, 7. 16. 33; 11. 1. 3.

अनुग्रह m. Loan, advance, 2. 1. 15; 2. 35. 3; help, 2. 1. 21; concessions, 2. 16. 11; 13. 4. 3; observance, maintenance, 2. 8. 3.

अनुत्तब्ध a. Unsupported, 4. 13. 13.

अनुत्थान n. Absence of energetic activity, 1. 19. 36.

अनुपात m. (1) Movement, 2. 29. 22. (2) Pursuit, 10. 5. 53; the pursuing party, 7. 17. 47, 56, 59.

अनुपृष्ठम् adv. One behind the other, 10. 6. 40, 41.

अनुप्रविश 6P. To win the confidence of, 1. 17. 39; 1. 18. 9; 2. 9. 26; 4. 4. 20; 4. 5. 9, 12, 15.

अनुप्रवेश m. Trespass with criminal intent, 3. 1. 8; 3. 19. 17.

अनुबन्ध m. (1) Continuity, 1. 16. 29. (2) Consequence, result, 4. 10. 17; 7. 6. 19; 9. 4. 24; 9. 7. 14ff.

अनुयोग m. (1) Examination, interrogation, investigation, 2. 8. 27; 3. 1. 46; 5. 4. 4. (2) Prescription, teaching, 14. 3. 20.

अनुवंशम् adv. Along the centre-line, 10. 5. 53.

अनुवर्तन n. Bringing forward, 2. 7. 33.

अनुवासन n. A stomach–wash, 2. 30 19.

अनुवृत्त a. Brought forward, 2. 6. 15, 27; carried on, 2. 6. 18, 24; current, 2. 28. 4; in existence, 3. 10. 2.

अनुवृत्ति f. Bringing forward, 2. 7. 31; continuity, 3. 16. 29.

अनुवेश m. The next but one neighbour, 3. 20. 14.

अनुशय m. Revocation, annulment; 3. 13. 36; 3. 14. 2, &c.; 3. 16. 2.

अनुशाल m. An adjoining enclosure, 2. 4. 16.

अनुशास् 2P. To give judgment, to decide a case, 3. 1. 43.

अनुशिष्ट a. decided, in which judgment is given, 4. 9. 15.

अनुशी 2A. (1) To allow, to permit, 3. 3. 12, 13. (2) To remain or sleep by the side of, 10. 3. 34.

अनुसार a. The next best, the second best, 10. 5. 43, 46.

अनेकमुख a. Carried on in more than one place, 2. 16. 4; 2. 25. 1.

अन्तःकोप m. An insurrection inside (the state or capital), 1. 16. 29; 7. 2. 10; 8. 2. 3, &c.

अन्तःपुर n. The royal residence, 1. 20. 1, 4; 1. 21. 3; 2. 4. 7; 10. 1. 2.

अन्तःपुरभाजनी, °भाजनीय a. (A weight or measure) used for deliveries into the palace, 2. 19. 22, 29.

अन्तभेदिन् a. Capable of breaking (enemy troops) with the wings and the flanks, 10. 5. 33.

अन्तर् (same as अन्तर्धि, which see), 9. 7. 17.

अन्तरचक्र n. Name of an occult science for foretelling events, 1. 12. 1.

अन्तरपतित a. Left over, balance (?) 4. 2. 24.

अन्तरपर्ण n. A leaf inside (an account book), 2. 7. 19.

अन्तरमात्यकोप m. An insurrection of palace officials, 9. 3. 20; 8 2 3.

अन्तरवक्षार m. Internal secretion, 9. 1. 47.

अन्तरिका f. A lane between two neighbouring houses, 3. 8. 13, 15.

अन्तर्धि m. A weak state between two powerful states, a buffer state, 7. 13. 25; 7. 2. 13; 7. 9. 45; 7. 18. 29.

अन्तर्यामिकम् adv. Within the (forbidden) watches (of the night), 4. 9. 10.

अन्तर्वंशिक m. The commandant of the palace guards, 1. 12. 6; 1. 21. 12; 5. 3. 5; 5. 6. 5. – °सैन्य The palace guards, 1. 20. 13; 1. 21. 3; 10. 1. 3.

अन्तःशिख a. With the top-heap (usually above the capacity measure) included inside, 2. 19. 34.

अन्तेवासिन् m. An attendant, an assistant, 1. 11. 5, 15; 1. 12. 11; 1. 16. 24; 2. 35. 14.

अन्यजात a. Derived from miscellaneous sources, 2. 15. 1, 9.

अन्यभाव a. Having hostile feelings, 7. 6. 8.

अन्वय m. connection (between the person and the object seized by him), 3. 17. 1, 2.

अन्वर्थिन् m. A dependant (?) 3. 11. 28.

अन्वाधि m. (1) A person in whose charge some one or something is kept, 3. 3. 13; 3. 4. 9. (2) An object given to one for being handed over to another, 3. 12. 18, 19.

अन्वायति Reinforcements, 10. 2. 6.

अन्वायन n. Gifts accompanying a bride on her way to her husband's, 2. 21. 18.

अन्वावाप m. Excess of one arm (over the other arms) in an army, 10. 5. 27.

अन्वावृत्ति f. Movement (of divisions) one behind the other, 10. 6. 5.

अपक्षेप m. A foul throw (in gambling), 12. 5. 21.

अपचर् 1P. To misbehave, 1. 8. 17; 4. 12. 30. – caus. To mix, 12. 4. 8.

अपचरण n. Fraud, 4. 1. 31.

अपचरित a. Rebellious, 7. 3. 13, 14; 7. 4. 7; 7. 5. 12, 15.

अपचार m. Fraud, 4. 2. 2.

अपच्छिन्न a. Snatched away, 7. 16. 16.

अपजिह्विका f. Removal or destruction of the tongue, 14. 1 22.

अपदान n. Evil conduct, an offence, a crime, 2. 36. 36; 3. 12 35; 4. 5. 11; 4. 6 2; 4. 8. 26.

अपदिष्टक a. Implicated, charged, 4. 8. 7.

अपदेश m. A statement, a declaration, 4. 8. 2.

अपनय m. Wrong policy, 6. 2. 6, 11; 1. 2. 11; 8. 1. 2; 9. 5. 1.

अपनेयिमन् m. Diminution, reduction, 2. 13. 59.

अपरिगृहीत a. (1) Not enclosed, not in a reserved forest 2. 26. 3. (2) Not possessed, not owned, 5. 2. 25.

अपरिपणित a. Without stipulations or conditions, 7. 6. 4, 13.

अपरुद्ध m. A prince in disfavour, 1. 18. 13; 1. 10. 3; 1. 13. 18 *et passim*.

अपवह् caus. (1) To carry away, 7 1. 33; 8. 2. 8; 9. 4. 8; 11. 1. 16, 53. (2) To make (some one) go away, 4. 9. 15; 4. 12. 40. – caus. reflexive, To make one self scarce, 2. 8. 32.

अपवाहन n. Carrying off, bringing in, inducing immigration, 2. 1. 1; 8. 4. 15.

अपवाहित a. Enticed, kidnapped, 7. 16. 16.

अपवृत्त a. Turned out, driven out, 13. 5. 22.

अपव्यय् 1A. To deny, 2. 8. 26; 3. 1. 19; 3. 12. 38; 3. 13. 34.

अपव्ययन n. Denial, 3. 12. 6; 3. 17. 2; 3. 20. 16.

अपसंधेय a. Deserving to have the treaty with him violated, 7. 6. 21.

अपसर्प m. A secret agent, a spy, 1. 12. 17, 25 *et passim*.

अपसर्पय् denom. (1) To employ as a spy, 1. 12. 6. (2) To employ spies on, 1. 13. 1; 4. 4 5; (3) To cause to be spied upon, 4. 8. 15.

अपसव्यम् adv. To the left, with the object to one's left, 1. 20. 4; 5. 5. 11; 13. 2. 24; 14. 2. 38.

अपसार m. (1) Escape, 2. 5. 5; 8. 4. 13; going away, 7. 18. 15. (2) A means of escape, 1. 20. 2. (3) Retreat, a place of retreat, 2. 3. 2; 7. 7. 2; 7. 13. 25; 7. 15. 10, 12, 18; 7. 16. 1; 10. 2. 8, 20. (4) A means of exoneration, an excuse, 2. 14. 12, 13; a person proving another's innocence, 3. 16. 15; 4. 6. 11, 12; 4. 8. 4.

अपसारक n. A kind of rain-proof woollen cloth, 2. 11. 100.

अपसारिन् a. Having a place of retreat, 7. 9. 41.

अपसृ 1P. (1) To escape, 1. 16. 30. (2) To exonerate oneself, to plead an excuse, 3. 16. 15. – caus. To drive away, 4. 9. 13.

अपसृत a. Who has deserted, 7. 6. 22; 7. 8. 23; 7. 16. 5; 8. 5. 8; (with the head) gone away, 11. 1. 44.

अपस्रु 1P. To go away, 7. 5. 45. – caus. To carry away, 7. 8. 31.

अपहृ 1P. To retract, 4. 8. 26.

अपातनीय a. Not to be allowed to lapse, not to be remitted, 2. 6. 15.

अपार्ष्णि m. The absence of a rear-enemy, 7. 16. 1.

अपाश्रय m. (1) Shelter, support, 2. 7. 10; 4. 13. 13; &c. (2) Roof (?) height (?) 2. 31. 4.

अपाश्रयवत् a. Dependent, 3. 1. 12.

अपुरोग a. Who is not the leader, 9. 7. 59.

अप्रतिरागिन् a. Not sensitive to colour, 2. 13. 24.

अप्रतिविद्ध a. Unstamped, 2. 19. 41.

अप्रतिश्राविणी a. Who has not assented or agreed, 3. 11. 23.

अप्रवासित a. Not killed, 12. 3. 4.

अप्रवेशन n. Non-delivery (into the treasury), 2. 8. 5.

अप्रसार a. Not coming forward (to give evidence), 3. 11. 50.

अप्राप्तक a. Not perfected, impure, 2. 13. 5, 6.

अप्राप्तफला a. Who has not attained puberty, 4. 12. 1.

अप्रार्थनीय a. Not fit to be attacked, 1. 17. 39.

अभयवन n. A park reserved for animals, a zoo, 2. 26. 1; 3. 10. 31.

अभिकाश a. Bright, clear, 10. 4. 3.

अभिगम m. °गमन n. Trespass, 3. 10. 19; 4. 13. 3.

अभिगृहीत a. Seized, arrested, 5. 1. 25.

अभिग्रस् 1A. To treat high-handedly, to over-awe, 4. 9. 13.

अभिग्रह् caus. To challenge, 3. 1. 19.

अभिग्रह m. Taking possession of, seizing, 10. 2. 15. Arrest, 4. 6 (title).

अभिचर् 1P. To use magic spells, 4. 3. 11, 37.

अभिज्ञान n. A pass of recognition, an identity card, 2. 21. 2, 26.

अभित्यक्त m. An offender condemned to death, 2. 5. 4; 5. 2. 44, 55, 65; 12. 4. 4, 7; &c.

अभिनिवेश m. A statement, 2. 10. 7; an affidavit, 3. 11. 43.

अभिनी 1P. To represent, 5. 2. 25; to bring to the notice of, to inform, 12. 2. 22.

अभिनीत a. Well-finished (?) not gaudy (Cj), 2. 13. 61.

अभिपन्न a. Who has surrendered, 13. 4. 52.

अभिप्रजात a. Who has begotten a child, 3. 13. 10; 3. 15. 13.

अभिप्रधर्षण n. Breaking open, 2. 5. 20; 4. 9. 7.

अभिप्रेत a. Approved, (or) competent, skilled, 1. 15. 30.

अभिप्लुत a. Of universal application, 15. 1. 49.

अभिभर्त्स् 10P. To threaten, 3. 18. 9.

अभिभर्त्सन n. Threatening, 3. 18. 1.

अभिमन् 4A. To covet, to entertain a sinful desire for, 1. 6. 5; 5. 1. 51; 7. 16. 26, 30, 32.

अभिमन्तृ m. One who covets, 4. 7. 14.

अभिमृष्ट a. Seduced, enticed away, 3. 2. 24; abducted, 1. 14. 2.

अभियोग m. Exertion, endeavour (? assault?), 8. 1. 49.

अभिरूप a. (1) Normal, usual, 1. 18. 4. (2) Appropriate, suitable, 2. 1. 7.

अभिवद् 1A. (1) To prefer a claim, 3. 11. 19. (2) To impose (as fine), 4. 1. 63.

अभिषुत a. Infused, distilled, 2. 15. 17; 2. 25. 22.

अभिष्यन्द m. Overflow, excess (of population), 2. 1. 1.

अभिसंवस् caus. To become intimate with, to win over, 13. 2. 15.

अभिसार, °सारिन् a. Who goes to the rescue of, 7. 13. 23, 38, 39.

अभिसारक a. Who rushes (at another), 4. 11. 7.

अभिसृ 1P. To go to the rescue of, 4. 3. 9, 31; 7. 5. 8. - caus. 7. 10. 18.

अभिसृत a. Gone to the rescue of, 9. 6. 71.

अभिहास्य n. A matter for laughter, a joke, 5. 4. 14.

अभिहूलिक m. One who overcomes (the enemy), 10. 5. 45.

अभिहृ 1P. To screen, to save (?), 4. 12. 34. - caus. (1) To carry off, to win over, 9. 2. 23. (2) To carry away, to kidnap, 12. 5. 16.

अभूतपूर्व a. (Land) not settled before, 2. 1. 1. (A mine) not worked before, new, 2. 12. 1.

अभ्यधिगन्तृ m. A trespasser (?) 4. 6. 2.

अभ्यन्तर m. An officer of the interior, an officer with headquarters at the capital, 9. 3. 9ff.

अभ्यन्तरकोप m. An insurrection of an officer of the interior, 9. 3. 12; 8. 1. 58; 8. 2. 2; 9. 2. 6.

अभ्यर्हित a. Honoured, worshipped, 13. 2. 15, 27.

अभ्यवपत्ति f. Surrender, 12. 1. 11.

अभ्यवपद् 4A. To surrender, 12. 1 12, 14.

अभ्यागारिक m. A domestic servant, 1. 20. 21; 1. 21. 1.

अभ्याभू 1P. To have the right to, 3. 9. 1.

अभ्यावह् 1P. To be responsible for, to be liable for, 3. 12. 2ff.; 2. 28. 26; 2. 29. 14; 4. 1. 6; 4. 13. 23, &c.

अभ्युद्धार्य a. Removable 2, 14. 26.

अभ्युपपत्ति f. Help, 2. 10. 24, 35.

अभ्युपपद् 4A. To render help, 5. 5. 7; 12. 3. 20.

अभ्रपटल n. A covering of mica, 2. 14. 39; 13. 2. 25.

अमूढसंज्ञ a. Not unsound of mind, 3. 1. 7.

अम्बरीष n. A hollow filled with burning substances, 2. 3. 15.

अम्लशीधु m. Sour wine, 2. 25. 39.

अय m. Good fortune, 6. 2. 6, 9.

अयुक्त a. Not devoted, not persevering, 6. 1. 13. – m. One not an officer, 3. 20. 17.

अराजवाच्य a. Not blamed by the king, enjoying the king's confidence, 3. 12. 29.

अराला f. A leather strap (Cj), a strip (*paṭṭa* - Cb) (used in gambling), 3. 20. 10; 4. 10. 9.

अरिभाविन् a. Having a hostile disposition, 7. 18. 29.

अरिष्ट n. Medicinal wine, 2. 25. 21, 35, 39.

अरूपवेला f. Time when the form (of a person) cannot be clearly seen, 5. 6. 3; 7. 17. 41.

अर्थचर m. An officer in charge of affairs involving the handling of money, 2. 9. 32; 4. 9. 28.

अर्थयुक्ति f. The securing of (one's own) gain or advantage, 7. 18. 35; 8. 1. 59.

अर्थानुशासन n. The achievement of material well-being or prosperity, 1. 19. 35.

अर्थ्य a. Beneficial, advantageous, 1. 17. 33. – n. A beneficial undertaking, 7. 5. 23.

अर्थ्यप्रतीकार a. Capable of making good the loss of an article (?), 4. 1. 2.

अर्धचन्द्रक a. Semi-spherical in shape, 2. 11. 4.

अर्धसीतिक m. A tenant tilling land in return for half the produce, 2. 24. 16; 3. 11. 23; 3. 13. 9.

अल्पावाप a. Containing few treasonable men, 9. 2. 3.

अवक्लप्तिक a. Suitable, 2. 7. 4.

अवकेशिन् a. Not bearing fruit, 13. 1. 16.

अवक्तव्यकर a. Not leading to any censure, blameless (?) carried out by blameless persons (?) 3. 1. 6.

अवक्रय m. Hiring, 4. 1. 17; 7. 3. 34; hire, rent, 3. 8. 25; 3. 9. 36; 3. 20. 10.

अवक्रयिन् m. A tenant, 2. 36. 23; 3. 8. 24.

अवक्रीतक n. A hired or rented article, 3. 12. 22; 4. 6. 11; 5. 2. 49.

अवक्षिप् 6P. To discard, to dismiss, 1. 10. 2; 13. 3. 8.

अवक्षिप्त a. (1) Dismissed, 1. 10. 5; 5. 4. 10; 11. 1. 20. (2) Deprived of, 1. 10. 11. (3) Hurled down, 4. 7. 7.

अवक्षेप m. (1) Discarding, casting out, 7. 5. 19. (2) Deprival, 5. 5. 12. (3) A sudden movement of the hand (?) 2. 14. 53.

अवक्षेपसोपान n. A flight of steps (Cnn), a ladder that can be thrown down (and pulled up) (?), 2. 3. 10.

अवगूर्ण n. Menacing, threatening to strike, 3. 19. 1, 9, 11.

अवगृहीत a. Restrained, suppressed, 3. 1. 13: 5. 6. 47; 8. 2. 17.

अवग्रह् 9P. To control, to suppress, to subjugate, 1. 8. 21; 1. 15. 37; 5. 1. 3, 21; 7. 18. 10; 8. 3. 17. - caus. 5. 6. 10; 9. 3. 23, 24.

अवग्रह m. (1) Suppression, subjugation, 7. 5. 12, 20; 7. 14. 29; &c. (2) Ease in controlling, tractability, 1. 9. 3.

अवघुष् 10P. to proclaim, to advertise, 2. 8. 24; 2. 21. 22; 12. 4. 8.

अवतारित a. Secured, realised (revenue), 2. 8. 21.

अवदान n. Good conduct, pure conduct, 1. 8. 16.

अवधान n. Holding together (Cn), 10. 5. 53.

अवधारण n. Cessation (?) (or) confirmation (?), 4. 8. 24.

अवधृत a. Confirmed, 3. 1. 19; fixed, settled, 7. 14. 12; assured, given assurance, 7. 14. 10.

अवपात m. Falling down, 1. 20. 2. (See also कूटावपात).

अवपातन n. A trap, a pit, 12. 5. 8.

अवमर्द m. Storming (a fort), taking by storm, 7. 10. 29; 13. 4. 25.

अवमर्शभित्ति f. A supporting wall (?) 3. 8. 19.

अवमान n. Depth, 2. 7. 2.

अवमृष्ट a. Touched, appropriated, 2. 6. 16.

अवराध्य॑ a. Least, minimum, 3. 11. 26.

अवरुद्ध a. Held in confinement, 1. 10. 11; 1. 14. 2; kept under restraint, 2. 27. 9; checked, impeded, 8. 5. 7; kept away, 8. 5. 25; enclosed firmly, 2. 3. 5; enclosed, surrounded, 12. 5. 27; reserved, 4. 12. 7.

अवरुध् 7P. (1) To put in confinement, 1. 10. 10. (2) To hold back, to corner (goods), 4. 2. 19. - caus. To make an inmate of the harem, 12. 2. 21.

अवरोध m. (1) Confinement, 1. 17. 8; 2. 29. 39. (2) Siege, 12. 5. 9; 13. 3. 37. (3) Fix-

ing, laying down, 2. 35. 3; 4. 13. 11, 12. (4) Restriction, 2. 7. 17; 3. 14. 4; 3. 15. 7.

अवरोपित a. (?) Interred (?) impaled (?) choked with a gag (Meyer), 4. 7. 4.

अवलिप् caus. To cover, to coat, 2. 13. 45.

अवलीन a. Strayed, lost, 2. 29. 12.

अवलेप्य n. Coating (a copper or silver article), 2. 14. 17 ff.

अवशीर्णक्रिया f. Restitution of severed relations, 7. 6. 16ff.

अवसित a. Occupied, 3. 8. 17.

अवसुत a. Mixed, infused, 2. 15. 17.

अवस्कन्द m. A sudden assault; 7. 6. 40; 7. 10. 29; &c.

अवस्कन्दित a. Who has run away or absconded, 2. 23. 15.

अवस्कर m. A dung-hill, 3. 8. 6, 21.

अवस्तार m. Concealing (the time of recovery of the dues), 2. 8. 4, 10.

अवस्तृ 9P. To conceal, to misappropriate, 4. 8. 26; 4. 10. 13.

अवस्थ m. A surety, 2. 8. 29; 3. 1. 17; 3. 18. 11.

अवस्था f. A guarantee, 8. 4. 33.

अवस्थापना f. Giving a surety, appointing as a surety, 9. 6. 23.

अवस्थाय (gerund of अव-स्था) Having guaranteed (?) having maintained (?) 4. 12. 16.

अवस्रावण n. Sending into exile, 9. 3. 14.

अवस्राव्युदक a. From which water may be made to flow out, 7. 10. 32.

अवस्रु caus. (1) To cause to flow out, 12. 5. 14; 13. 4. 9. (2) To send out of the kingdom, 2. 9. 25. (3) To cause to disappear, 8. 3. 51. (4) To ruin, to destroy, 9. 4. 8; 12. 5. 32.

अवहास m. Making fun of, 4. 1. 61.

अवहीन a. (1) Reduced, 4. 1. 11. (2) Very low (persons), 11. 1. 12. (3) Wanting, lacking, 2. 7. 35. – n. What is lost, 2. 1. 12; 4. 12. 4, 8.

अवार m. Absence of (one's) turn, 3. 9. 38.

अविधेयक a. Unserviceable, useless, 8. 1. 62.

अविनिपातिन् a. Not liable to perish, 7. 9. 52.

अविप्रतिपत्ति f. Non-bewilderment, absence of abnormal indulgence, 1. 6. 2.

अविषममन्त्र a. Not making a contradictory statement, 2. 7. 24.

अविषह्य a. (1) Unendurable, 7. 7. 2. (2) Unassailable, 7. 12. 2; 12. 1. 9; 13. 3. 20. (3) Unsuitable, unacceptable, 3. 10. 8; 3. 15. 1, 4, 9.

अविसंवादक a. Who does not break his promise, 1. 18. 6; 6. 1. 3.

अविसंवादित a. Not cheated, not frustrated, 10. 3. 38.

अवेदक (or आवेदक ?) m. A defendant, 3. 1. 17.

अशुश्रूषा f. Failure to carry out marital duties, 3. 3. 2.

अश्रान्तपदता f. Expressiveness of words, 2. 10. 9.

अश्ववाह् m. A. horseman, a horse-rider, 2. 30. 3.

अश्ववाह्य f. (?) The bringing up of horses (?) 2. 20. 52.

अष्टक n. Lac, 2. 14. 27, 39.

असंस्कृत a. (1) Not properly made, unseaworthy, 2. 28. 26. (2) Not made or not repaired, 9. 1. 34, 36.

असक्तारम्भ a. In which undertakings are not held up, 7. 11. 4.

असगन्ध a. Not kindred, 1. 8. 19; 7. 11. 28.

असंख्यात a. Unspecified, 3. 11. 17, 18.

असङ्ग m. Absence of hindrance or delay, 2. 24. 3.

असंचारिन् a. Not moving about, 2. 25. 5.

असत्प्रग्रह m. The supporting of evil persons, 1. 10. 5. – a. In which evil persons are supported, 8. 3. 64.

असमन्त्र a. Not in concert with, 4. 11. 10.

असमानर्षि a. Not of the same *gotra*, 1. 3. 9.

असमित a. Not agreed upon, not accepted, 15. 1. 51.

असंपात m. Absence of accumulation, 2. 25. 3. – a. Not crowding, not butting, 3. 8. 15.

असंपातिन् a. Not meeting together, not congregating, 1. 12. 17; 2. 36. 21.

असंपीत a. Not soaked (for producing a false glitter), 2. 13. 60.

असंप्लुत a. Not flooding, not excessive, 2. 11. 60.

असंबन्धिन् a. Without relations, orphan, 1. 12. 1.

असंभाषा f. Prohibition to converse, 2. 7. 17; absence of an opportunity to converse, 1. 16. 25.

असंमोष m. Watchfulness, 7. 17. 26.

असार a. Without value, worthless, 3. 1. 34; void, 3. 11.

16 – m. An insolvent, 3. 11. 10.

अस्वकरण a. Who has no title or right to ownership, 2. 36. 7.

अहंवादिन् a. Who offers himself (as a witness), 3. 11. 29.

अहिपृष्ठ n. A kind of trap for enemy troops, 2 3. 15.

अहिभय n. Danger as from a (lurking) snake, 1. 17. 9; 8. 2. 3; 9. 2. 20; 9. 5 31.

अहोरूप n. The day to day accounts, 2. 7. 26, 29.

आ

आकरिक m. A worker in a mine, a miner, 2. 12. 20.

आकार m. The expression on the face, 1. 15. 7, 9; 5. 5. 5, 6.

आक्रन्द m. An invoked ally, an ally in the rear, 6. 2. 18; 1. 16. 29; &c.

आक्रन्दासार m. An ally of the rear ally, 6. 2. 18.

आक्रोश m. Reviling, abusing, 3. 16. 6; 3. 18. 12; 4. 11. 14.

आक्षिक m. A. gambler, 12. 5. 21. – n. A debt incurred in gambling, 3. 16. 9.

आक्षिप् 6P. To take away, 3. 10. 8.

आगन्तु a. Coming from elsewhere, 2. 3. 4; foreign, 2. 12. 29. – m. A foreigner, a stranger, 2. 16. 13; 2. 25. 12, 15.

आगन्तुक a. Coming from foreign lands, 2. 27. 26.

आगम् caus. To learn, to find out, 4. 8 24.

आगम m. (1) Acquisition, mode of acquisition, 4. 6. 3. (2) Place of origin, 2. 30 1.

आङ्गरज a. From the Aṅgara forest (between Vidiśā, the Narmadā, Brahmavardhana and Mt. Pāriyātra–Cnn), 2. 2. 15.

आचामोदक n. Water used for rinsing after meals, 3. 8. 8.

आचितकपत्र n. The (gold) leaf used for plating, 2. 14 25.

आजात a. Bred (in the royal stables), 2. 30. 1.

आजीव m. (1) Livelihood, income, 2. 17. 17; 2. 35. 5. (2) Profit, 3. 9. 20; 3. 12. 15, 16; 4. 2. 18. (3) An alloy (used in coining), 2. 12. 24.

आजीवक m. Name of a heretical sect founded by Makkhali Gosāla, 3. 20. 16.

आटविक m. A forest chieftain, 1. 10. 3; 8. 4. 41, 43; &c.

आणि m. आणी f. A corner, (or) a side, 2. 3. 32.

आणिद्वार n. A side-door, 2. 3. 27; 3. 8. 15.

आणिहर्म्य n. A side-room, a small room (?), 2. 3. 20.

आतिथ्य n. Duty on foreign goods (com.), excise duty (?) 2. 22. 1.

आतिपातिक a. Perishable, 3. 15. 7.

आतिवाहिक m. An escort for goods or passengers, 13. 3. 48. – n. Escort charges, convoy charges, 2. 16. 18; 2. 28. 25; 2. 35. 12.

आत्मसंपद् f. Personal excellences or qualities, 6. 1. 6.

आत्माधातृ m. One who keeps his own person as a pledge, 3. 13. 6.

आत्ययिक a. Pressing, urgent, 1. 15. 58; 1. 19. 29, 30; 5. 5. 2.

आदहन n. A cremation ground, 14. 3. 29 ff.

आदेश m. (1) A work assigned, 1. 18. 3. (2) (Entrusting an object with) directions, 3. 1. 16; 3. 12. 18.

आधि m. (1) A pledge, 3. 12. 8 ff. and elsewhere. (2) A workman placed (on a work by the union), 3. 14. 13. (3) Distress, 2. 10. 41.

आधिकर्णग्रहण n. Contracting a debt by mortgaging some property (Cb), 3. 1. 6.

आधिपाल m. The Custodian of Pledges, 3. 12. 14.

आनाह m. Suppression of urine and stools, 14. 3. 68, 71.

आनीत n. What a bride has brought from her relations, 3. 3. 32.

आनुग्राहिक a. Beneficial, 2. 21. 15; 2. 22. 8.

आनूप a. Pertaining to wet lands, 2. 24. 5; living or situated in a marshy region, 2. 2. 7; situated on a water-way, 2. 28. 17, 24; 4. 3. 6.

आनूप्य a. Growing in wet lands, 2. 24. 23; 7. 11. 7.

आपद् f. Conspiracy, 9. 5ff.; trouble, 9. 7. 4ff.

आपदर्थ m. A. gain of the nature of trouble, 9. 7. 5.

आपमित्यक n. The borrowing of grains, 2. 15. 1, 7.

आपात m. The path of advance, 10. 1. 12.

आपूपिक m. A dealer in cakes, 2. 15. 61; 12. 4. 8.

आप्यप्रयोग m. A device (for getting rid of a traitor) through (his) kinsmen, 5. 1. 20.

आप्यायन n. Increase, advancement, 7. 10. 10.

आबन्ध्य n. Ornaments, jewellery, 3. 2. 14, 15; 4. 12. 27, 28.

आबलीयस n. A course recommended to a weaker king, 12 (title); 7. 3. 6, 35; 7. 14. 28.

आबलीयसिक a. Recommended to a weaker king, 7. 3. 36.

आबाध m. Danger, 1. 8. 10; 1. 16. 11; *et passim*. (2) Encroachment, 3. 9. 25.

आभिगामिक a. Making (a king) easily approachable, 6. 1. 3; 5. 4. 2.

आभ्यन्तर a. Derived from the city or capital, 2. 5. 22.

आमिश्रा a. Mixed (when the treacherous and the non-treacherous join hands), 9. 6. 8, 9.

आम्भीयाः The followers of Ambhi, a teacher of the Arthaśāstra, 1. 17. 29.

आयति f. (1) Income, 2. 9. 10, 11; 2. 25. 6; 2. 27. 10, 24. (2) The future, 5. 1. 57; 5. 4. 6; 7. 6. 37; 9. 7. 52.

आयतिक्षम a. Capable of (yielding profit in) the future, 2. 16. 12.

आयतिप्रदर्शन n. Pointing out (advantages and disadvantages in) the future, 2. 10. 36, 48, 52.

आयत्त a. Dependent, 7. 16. 31; 9. 6. 7. – m. A dependant, 7. 15. 2; 9. 6. 7.

आयमान, °नी a. (A measure or weight) used for measuring revenue receipts, 2. 19. 21, 29.

आयमुख n. The heads of revenue 2. 6. 10.

आयशरीर n. The aggregate revenue, 2. 6. 9.

आयस्कान्ता a. Magnetic, containing a magnet, 2. 14. 19.

आयुक्त m. An officer, 1. 15. 10, 13; 2. 6. 20.

आयुधीय a. Supplying or maintaining troops, 2. 35. 1. - m. A soldier, 1. 19. 15; &c.

आयोग m. (1) Appointment, employment, 2. 31. 1; 2. 33. 6, 8; 9. 5. 11. (2) Obtaining, securing, 9. 3. 4. (3) A means of winning over, 9. 4 8.

आयोधन n A battle-field, 10. 4. 17.

आरक्ष m. °क्षा f. Protection, 1. 21. 26; 2. 1. 2; 2. 2. 6; &c.

आरक्ष, °क्षक m. A watchman, a guard, 7. 17. 44; 10. 1. 13.

आरक्षिन् m. A guard, a sentinel, 4. 5. 4; 7. 17. 43ff.

आराज्य n. The consolidation of the kingdom, 14. 2. 45.

आराम m. A garden, a park, 2. 1. 21, 33; 3. 8. 2; &c.

आर्तवादिन् a. Speaking in distress, 12. 2. 33.

आर्यप्राण m. An Ārya individual, 3. 13. 1, 19; 3. 16. 28.

आलक्षित a. Noticeable, prominent, 3. 19. 30.

आलवन n. Cutting (of grass), 3. 10. 21.

आवह् 1 P. To bring in, to pay in, 2. 28. 27; to bring about, 8. 4. 16. – caus. To invite, 1. 10. 9; 5. 6. 16; 9. 7. 10; 12. 5. 26; to invoke, 13. 2. 19; to bring to one's side, 7. 7. 13; 9. 3. 32, 39; to collect together, 8. 5. 15; to encourage the import of, 2. 16. 11.

आवाप m. Insertion, augmentation (of troops), 10. 5. 20ff.

आवाह–विवाह Receiving and giving (a girl) in marriage, entering into marriage relations, 7. 15. 22; 9. 6. 70.

आवेदक See अवेदक.

आवेशन n. A factory, a workshop, 2. 13. 1; 2. 36. 14.

आवेशनिक m. A guest, 5. 1. 47.

आवेशनिन् m. A workman, 2. 14. 1, 7.

आशाकारिक m. A workman (not working on a daily wage basis, but) expecting (a lump) remuneration, 3. 13. 30.

आशानिर्वेद m. Despondency, 7. 6. 30.

आशानिर्वेदिन् a. Despairing, despondent, 8. 5. 1, 8.

आशास्ति f. Hope, 1. 11. 17.

आशीतिक a. Eighty years of age, 1. 20. 21.

आशुमृतक m. A person dying suddenly, 4. 7. 1.

आसङ्ग m. (1) Contact, association, 8. 3. 21. (2) Hindrance, obstruction, 1. 19. 26. (3) Attachment to, interest in, 1. 16. 12.

आसन n. Staying quiet, 7. 1. 8; &c.

आसार n. An ally, 1. 16. 29; 6. 2. 18; 8. 1. 54; 9. 6. 44; the troops of an ally, 8. 1. 38; 10. 2. 7; the help of troops, reinforcements, 7. 6. 8; 7. 7. 2; &c.

आस्तरक n. Flooring, 2. 31. 3.

आस्तार m. Flooring, 2. 30. 5.

आस्रु caus. (1) To cause to give up, 2. 9. 35. (2) To cause to flow in, to entice away, 7. 1. 32.

आहरणीय a. Which has to be brought in, 2. 6. 16.

आहार्यबुद्धि a. Of obstinate intellect, intelligent but wilful, 1. 17. 44, 46.

आहार्योदक a. Into which water has to be brought in from elsewhere, 2. 1. 20; 7. 12. 4.

आहितक, °तिका (A man or a woman) kept as a pledge, 2. 1. 25; 3. 13. 11, &c.

आहृ caus. (1) To cause to pay, 5. 2. 24; to take away, to confiscate, 1. 14. 2; 4. 4. 9; 5. 1. 39; to rob, 12. 2. 26. (2) To eat, 14. 2. 15.

आह्निक n. The daily earnings, 2. 28. 27.

इ

इङ्गित n. Movements of the limbs, gestures, 1. 15. 7, 8; 5. 5. 5, 6.

इन्द्रकील m. A wedge or stake (in the ground for stopping the movement of gates), 2. 3. 26.

इन्द्रकोश m. A board with holes (fixed on the city-wall, as a shield for archers), 2. 3. 12.

ई

ईक्षणिक m. A fortune-teller, 13. 1. 7.

ईशान n. A lightning-stroke, 2. 29. 13.

ईश्वर m. A king, 1. 10. 17; 2. 10. 4, 46.

उ

उच्चार m. Answering a call of nature, 4. 9 21.

उच्छिन्न a. (Involving the ceding of) despoiled (lands), 7. 3. 33.

उच्छुल्क a. Free from duty or toll, 2. 21. 18, 23, 31.

उच्छेदनीय a. Fit to be exterminated, 6. 2. 16; 7. 10. 26, 27; 7. 18. 14.

उत्कर m. (1) What is left over from a heap of grains after the measuring is finished (Cb), 2. 15. 11. (2) A rubbish heap, 4. 6. 16.

उत्कीर्णिका a. scraped out (on one side), 2. 14. 19.

उत्कुद् caus. To maim, to cripple, 4. 9. 23.

उत्कोचक m. One who extorts money (from others), 4. 4. 10.

उत्क्रम a. In a wrong order, 2. 7. 35.

उत्तर n. The upper chain (for tying elephants), 2. 32. 12.

उत्तरपक्ष m. The superior party, 8. 5. 19.

उत्तराध्यक्ष m. A supervisor, 2. 9. 28, 29.

उत्था 1P. To be energetically active, 1. 19. 1, &c.

उत्थान n. Energetic activity, 1. 7. 1; 1. 19. 5, &c.

उत्पक्वभाव m. The condition of being over-ripe or over-cooked, 1. 21. 7.

उत्पथिक m. A secret agent operating in regions where there are no roads, 2. 21. 17; 2. 36. 13.

उत्सङ्ग m. Presents received on a festive occasion (Cp), 2. 15. 3.

उत्सह् caus. To instigate, to incite, 9. 7. 19; 13. 3. 29.

उत्साह m. The personal energy (of the king), 6. 1. 5; 6. 2. 33.

उत्सेक m. (1) Immoderation, excess, 1. 15. 11; 9. 7. 1. (2) Exuberance, 1. 17. 35.

उत्सेचक m. One who bails out water, 2. 28. 13.

उदकचरण n. (A method of) moving inside water, 13. 1. 5; 12. 4. 28.

उदकनालिका f. A 'water-tube' (as a means of torture), 4. 8. 21.

उदकभाग m. A rate for (the use of) water, 2. 24. 18.

उदञ्जर m. A large water-jar, 3. 8. 11.

उदय m. Fruit, consequence, 6. 2. 5; profit, 2. 9. 4; 2. 16. 18, 19; 3. 12. 25, 26, 27, 30.

उदरदास m. A slave for (securing) his livelihood, 3. 13. 1, 16.

उदश्वित् n. Butter-milk, 2. 29. 27.

उदारक m.. A variety of millets, 2. 15. 27, 34; 2. 24. 12.

उदासीन a. Not desirous, 4. 13. 17.– m. The most powerful king in the circle of kings, 6. 2. 22; &c.

उदास्थित m. An ascetic fallen from his vow, 1. 11. 1, 4; 1. 12. 22.

उदितोदित a. Very exalted, very noble, 1. 9. 9.

उद्गतार्घ a. Maximum-priced, at a maximum price, 3. 12. 14.

उद्घाट m. Raising (of water), 2. 24. 18.

उद्दय m. Gain, profit (Cb), 2. 18. 20.

उद्दूषय् To create disaffection or hostility amongst, 7. 14. 6.

उद्देश m. An indication, a sign, 2. 2. 10.

उद्धर्षणीय a. Capable of filling (some one) with enthusiasm, 10. 3. 47.

उद्बन्ध m. Hanging, 4. 7. 3, 11.

उद्भाण्डीकृत a. Tottering under a heavy load (Cp), hiding himself with a load on his head (Cb), 2. 28. 20; 2. 36. 13.

उद्वाप m. Preparing the land for sowing, 5. 2. 8.

उद्विज् caus. To produce disgust or abhorrence, 1. 17. 35, 36, 37.

उद्वृत a. Selected, decided upon, 1. 16. 1.

उद्वेग m. (1) Fright, alarm, 1. 10. 10; terror, 10. 6. 50. (2) Violation, 7. 16. 1.

उद्वेजनीय a. Capable of causing fear (or disgust, abhorrence), 1. 4. 8.

उन्मान n. (1) Height, 2. 7. 2. (2) Measure, 2. 6. 22.

उपकण्ठी a. With a false neck or centre, 2. 14. 19.

उपकरण n. Accoutrements, 2. 18. 18; 2. 30. 42; 2. 31. 1; 2. 32. 11.

उपकारिन् m. An assistant, 2. 16. 13.

उपक्रुष्ट a. Denounced, 13. 5. 21.

उपगृहीत a. Accepted or favoured, 1. 21. 2.

उपग्रह् 9 P. (1) To accept as an ally, 7. 7. 1. (2) To favour, to support, 5. 1. 11; 7. 1. 32; &c. (3) To conciliate, 12. 1. 16. (4) To collect, to keep in stock, 4. 3. 7. (5) To seize, 1. 18. 15. - caus. (1) To cause to be favoured or supported, 13. 5. 5. (2) To cause to be conciliated or won over, 5. 6. 8, 13; 7. 16. 16; 9. 3. 25. (3) To cause to be seized, 2. 28. 20.

उपग्रह m. (1) Support, assistance, 2. 23. 11; 7. 3. 28; &c. (2) Winning over, 1. 14. 1; 1. 15. 1; 1. 18. 7; 5. 1. 3; conciliation, 2. 10. 34; 8. 4. 15, 29. (3) Securing of support, 1. 18. 11; 5. 6. 2, 14; 9. 7. 25, 28. (4) Seizure, 8. 4. 23, 24.

उपग्राह m. Seizure, arrest, 7. 5. 22.

°उपग्राहिन् m. A carrier, a bearer, 1. 12. 7.

उपचर् caus. To administer (poison &c.), 5. 2. 44; 7. 17. 43.

उपचारक, °रिका An attendant, 3. 13. 9, 10.

उपजप् 1P. To suggest, to instigate, 1. 10. 7, 11 *et passim*. - caus. 1. 10. 3, 5; 1. 14. 6; &c.

उपजा f. An addition, an increase, 2. 6. 22; 2. 29. 8, 11.

उपजाप m. A secret instigation, secret overtures, 1. 13. 26; 1. 16. 26 &c.; seduction, 2. 8. 32.

उपताप m. Harassment (Cs), 6. 1. 6.

उपतोदन n. Pricking, goading, 5. 5. 9.

उपदा f. A present, a bribe, 4. 4. 7.

उपद्रष्टृ m. One who has seen, an eye-witness, 3. 11. 31; 4. 6. 12.

उपधा f. A secret test of loyalty and integrity, 1. 10. 1ff.; 13. 4. 25.

उपधान n. Substitution, 2. 7. 10. Mixing, 4. 2. 22.

उपनिधि m. A deposit, 3. 12. 1ff.

उपनिपात m. A sudden calamity or accident, 3. 10. 8; 3. 12. 29; 3. 15. 1, 3, 9; 4. 3 (title).

उपनिवेश m. A place for staying, 2. 29. 40.

उपनिषद् f. A secret means or remedy, 5. 1. 37; 7. 1. 32; 9. 1. 15.

उपनिषद्योग m. A secret mixture, 4. 3. 23.

उपनिष्कृष् To drag out, 13. 4. 12; to induce to come out, 12. 4. 20.

उपपद् 4A. To become possible, 1. 15. 38.

उपपन्न a. Come into being, come to pass, 1. 15. 39.

उपयुक्त m. A subordinate officer, a servant, 2. 5. 16; 2. 8. 22; 2. 9 (title).

उपरिनिबन्ध m. Suspension from a height (as a kind of torture), 4. 8. 21.

उपरुद्ध a. (1) Blocked, 8. 5. 13; restricted, 7. 10. 35. (2) Hindered, kept away, 1. 14. 2. (3) Kept apart, segregated, 2. 30. 46. (4) Confined, 3. 11. 10. (5) In the exclusive keeping (of some one), 3. 20. 15. (6) Harassed, infested, overrun, 8. 4. 37, 40.

उपरुध् To detain, 1. 16. 29.

उपरूढ a. Involved (in a calamity &c.), 3. 12. 2.

उपरोध m. Obstruction, cutting off, 7. 15. 9; hindrance, 8. 4. 40; frustration, 3. 4. 36.

उपलिख् 1P. To write (an inaccurate statement) correctly, 4. 9. 17.

उपलिङ्गन n. An indication, a sign, 3. 12. 51; 3. 13. 37; 3. 19. 21; 4. 6. 12; 4. 12. 35; proof, 4. 6. 13.

उपवर्णना f. A detailed description, 2. 10. 9.

उपवाद m. Reviling, calumny, 3. 18. 1, 2, 7, 8.

उपवास m. (1) A tenant, 3. 10. 8, 16. (2) Staying near, proximity, 4. 8. 12.

उपविचार m. The accompanying treatment, 2. 32. 3ff.

उपश्रोतृ m. One who has heard, a witness who has actually listened, 3. 11. 31; 4. 6. 12.

उपसाल m. A Small wall, a fence, 3. 10. 20.

उपसृष्ट a. Afflicted, incapacitated, 8. 4. 5.

उपस्कन्दनपादुका f. The jumping sandal (as a kind of trap placed on the road), 2. 3. 15.

उपस्कर m. An article of household use, 2. 28. 17; an implement, 2. 11. 117; 4. 9. 3, 5, 9.

उपस्थान n. (1) A hall, 2. 7. 1; the assembly-hall, court-hall, 1. 19. 24, 26; 1. 20. 12; 10. 1. 4. (2) Attendance, 2. 7. 3; service, attendance, 2. 23. 2; being in attendance, 2. 32. 4. (3) Accrued or additional revenue, 2. 15. 1, 11.

उपस्नेह m. Moisture, dampness, 2. 5. 2; 2. 18. 3.

उपहत a. (1) Wronged, injured, 2. 8. 24; afflicted, 4. 3. 43; hard pressed, 7. 2. 21. (2) Who has injured or harmed another, 1. 14. 3.

उपहन् 2P. To ruin, 2. 7. 4; 5. 4. 7; 8. 2. 9, 12; 9. 1. 12; to damage, 3. 8. 22.

उपहन्तृ m. One who causes damage, 3. 10. 42.

उपहित a. (1) Put to a secret test, 13. 1. 16. (2) Built with, paved with, 2. 3. 4. (3) Placed, 1. 14. 5; 6. 2. 40.

उपहृ 1P. (1) To bring to the notice of, 13. 3. 12, 13. (2) To bring out, to state, 3. 11. 37, 38.

उपह्वर m. A solitary place, a secluded spot, 3. 1. 2, 11.

उपांशुदण्ड m. Silent punishment, secret murder, 1. 13. 20; 1. 17. 6; &c.

उपार्धा a. Upto a half, 3. 11. 4.

उपावर्तन n. (1) Going round (or) rolling, 2. 30. 4. (2) Revocation, annulment, 3. 15. 11, 12, 17.

उपावृत्त a. Who has recovered (his kingdom), 13. 5. 22.

°उपाशंसु a. Who hopes for, who looks forward to, 1. 14. 3.

उपोष् To burn up, to destroy, 9. 1. 40.

उब्ज caus. (1) To practise, to employ, 12. 5. 2. (2) To place, to set, 12. 5. 15.

उभयतोरात्रम् adv. On both sides of the night, 2. 36. 34.

उभयभाविन् a. Having feelings (of friendship) for both sides, 7. 9. 48.

उभययोग m. The association (of officers) at both ends (namely, the capital and the countryside), 9. 5. 4.

उभयवेतन m. A secret agent in the pay of both, 1. 12. 18, 19; 1. 16. 24; 7. 14. 6, 8; &c.

उरस्य n. The centre (of a battle-array), 10. 5. 8ff. &c.

उल्लम्बन n. Hanging up, suspension (as a kind of torture), 4. 8. 22.

उल्लिख् 1P. To write inaccurately, 4. 9. 17.

उल्लोपिका f. A kind of food, 4. 3. 41.

उष्ट्रग्रीवी f. A kind of weapon, same as *kacagrahaṇī* (Cj), 2. 3. 35.

उष्ट्रिका f. A camel-shaped vessel, 14. 1. 33; 14. 2. 44.

ऊ

ऊरुवेष्ट m. Thigh – encirclement (as a kind of torture), 4. 8. 22.

ऊर्ध्वकर m. A 'lifter up', a kind of thief, 4. 10. 1.

ऊर्ध्वचय a. Piled upwards (or, high), 2. 3. 5.

ऊष्मन् m. Steam, vapour, 1. 21. 7; heat, 2. 18. 3.

ऋ

ऋतुविभक्त a. Suitable for the various seasons, 2. 29. 21; varying according to the seasons, 2. 30. 43.

ऋतुसुख a. Pleasant in all seasons, 2. 25. 11.

ऋध् caus. To cause to flourish or prosper, 5. 4. 17.

ए

एकचर a. Moving alone, lonely, 2. 2. 11. Living or acting alone, 1. 18. 8.

एकपात्र n. Inter – dining (between high and low), 11. 1. 10.

एकपुत्र m. An only son, 1. 17. 41, 51; 3. 6. 21; 7. 17. 27.

एकप्रग्रह m. The one support, the only support, 1. 10. 3; 5. 6. 28.

एकमुख a. Carried on in one place, 2. 12. 19; 2. 16. 4; 2. 25. 1; 3. 20. 1; brought to one place (for sale), 4. 2. 33.

एकराज m. The single monarch, 11. 1. 54, 55.

एकलोष्टवध m. Destruction as of a single clod of earth, 1. 17. 39.

एकविजय m. Victory of the single king, 12. 5 (title)

एकान्तयोग m. The association (of officers) at the same end, 9. 5. 17.

एकान्तसिद्धि f. Absolute success, 7. 3. 5. – a. In which success is certain, 7. 7. 11, 22.

एकायन a. In which march in a single file alone is possible, 10. 2. 9, 18; 12. 4. 20, 25; 13. 2. 40.

एकार्थ m. A common objective, 5. 4. 10; 7. 8. 23; 7. 18. 29; 9. 2. 16, 17.

एकैश्वर्य n. Sovereignty in the same dynasty, continuity of sovereignty, 5. 6. 23.

ऐ

ऐकदेशिक a. Restricted to one part (of the subjects), 7. 5. 34.

ऐकपुरुषिक a. To be enjoyed for life, 2. 1. 8.

ऐन्द्रजालिक n. Magic, jugglery, 2. 18. 19.

ऐश्वर्य n. Proficiency, 3. 6. 14.

ऐष्टक a. Built of bricks, 2. 3. 7; 2. 5. 3.

ओ

ओज a. Odd, uneven (in number), 2. 3. 7; 10. 5. 16, 19, 57.

औ

औत्पत्तिक a. Incurred as occasion arises, 2. 25. 12.

औत्पातिक a. Concerning portents, received for (fighting) calamities, 2. 7. 2.

औत्साहिक a. Volunteer (army), 9. 2. 9.

औदनिक m. A dealer in cooked rice, 2. 15. 61; 2. 36. 8, 14; 12. 4. 8.

औदर्य n. The intestines, 4. 3. 28.

औदार्य n. Magnificence, making a grand show, 10. 4. 14, 15.

औद्र m. A kind of oil-miller (Cj), 2. 15. 8.

औपग्राहिक n. A present showing good will, 2. 23. 8.

औपचारिक m. An attendant who decorates (an elephant), 2. 32. 16.

औपनिषदिक a. Secret, 4. 3. 13. -n. Secret remedies, 2. 18. 19; 14. 1. 1.

औपपादिक m. A person suddenly risen to power, an upstart, 1. 10. 3. -n. A sudden miraculous happening, 5. 2. 39.

औपवाह्य (°क) a. Used for carrying, 2. 15. 42; 2. 30. 30, 32; 2. 31. 4; 2. 32. 1; 10. 5. 34.

औपशायिक a. Connected with sexual intercourse, 3. 15. 12, 14. -m. A night-attendant, 2. 32. 16.

औपस्थायिक m. An attendant, a servant, 2. 31. 1; 2. 32. 16; 5. 3. 17.

औपहारिक n. Articles used for an offering, 5. 2. 62, 63.

औपायनिक a Received as a present, 1. 18. 4.-n. Gifts, presents, 2. 6. 20; 2. 15. 3; 2. 21. 18.

औरभ्र a. As from a ram, 1. 17. 12.

क

कक्ष m. A flank (of a battle-array), 10. 5. 8, 17; 10. 6. 2ff.

कक्ष्या f. (1) A room, an apartment, 1. 20. 1; 1. 21. 1; 2. 5. 5; 2. 25. 11; 5. 1. 24. (2) A girth-band, 2. 32. 5, 12.

कङ्कट m. An armour, 2. 18. 16; 2. 22. 6; 2. 23. 10.

कचग्रहणी f. 'Hair-seizer', a long pole with a hook at one end, 2. 36. 18; 9. 2. 27.

कञ्चुकित a. Covered with a (broken) layer, 2. 11. 4.

कटभङ्ग m. Corn gleaned with the hand, 5. 2. 10.

कटमान or कटुमान n. The fastening of gold &c. (for a gem) at the sides (Cb, Cp), 2. 13. 41.

कटवानक n. A kind of bed-spread (com.), 2. 11. 101.

कटशर्करा f. Name of a plant, 2. 25. 28, 33.

कटुकवर्ग m. Spices, 2. 15. 20.

कटुशर्करा f. Soft stone or pebble (com.), 2. 14. 37.

कडङ्कर m. Leaves, &c. of plants (com.), 2. 31. 13.

कणकुण्डक n. Broken grains and bran, 2. 15. 52, 56; 2. 29. 43.

कण्टकप्रतिसर m. A string of thorns, barbed wire, 2. 3. 15.

कण्टकशोधन n. The suppression of criminals, 4. 1. 1, &c. – a. Concerned with the suppression of criminals, 1. 10. 13.

कण्टकिनी f. Barbed wire, 10. 1. 12; 12. 5. 15.

कण्डोली, °लिका f. A basket, 2. 15. 62; 14. 3. 29.

कन्यावाहिक m. A person accompanying a bridal party, 13. 3. 48.

कपाल m. A treaty in which excessive demands are made, 7. 3. 30; 7. 2. 14.

कपिशीर्षक n. 'Monkey-head', a coping stone on the parapet wall shaped like a monkey's head, 2. 3. 7.

करट a. Eaten or spoiled by insects (Cp), 2. 11. 42.

करटुकमुख n. 'Crane's neck', a kind of goldsmith's tool, 2. 14. 23.

करण n. (1) A bureau, an office, 2. 5. 8; 2. 7. 8; 2. 11. 1. (2) Proof, 3. 1. 15, 16; title, 3. 1. 17; evidence, 3. 12. 37, 38; 4. 8. 13.

करणीय n. A budget-estimate, 2. 6. 13, 14; 2. 7. 3.

करद m. A tax-payer, 2. 35. 3; 3. 10. 9ff.

करप्रतिकर m. Giving produce in place of a tax, 2. 29. 1, 4–5.

करीष m. A break in the rains long enough to allow the drying of cow-dung cakes (Cb), 2. 24. 10.

कर्णकीलायस n. Copper wire in the pillars (*kila*) at the corners

(*karṇa*) (Cb), iron pegs at the corners (?) 3. 8. 3.

कर्तक a. Cut, broken, 2. 11. 4.

कर्मक्षान्त a. Fully trained, 2. 31. 1.

कर्मण्य a. (1) Skilled in work, efficient, 5. 2. 24; 5. 3. 6. (2) Fit for work, 2. 30. 13.

कर्मन् n. (1) Training, 2. 2. 16. (2) Torture, 4. 8. 4, 14, 17, 23; 4. 9. 23.

कर्मनिषद्या f. Workmen's houses, 2. 4. 10.

कर्मनिष्पाक m. The carrying out of work, 3. 14. 14.

कर्मव्यापद् f. A mishap in a (magical) rite, 5. 1. 34.

कर्मान्त m. A workshop, a factory, 2. 12. 18, 23, 27; 2. 17. 17; 2. 19. 1; 2. 23. 10.

कर्माभिग्रह m. Arrest because of (indications of) the act, 4. 6. 16.

कर्शन n. Reducing, 4. 3. 18; weakening, 7. 3. 16; 7. 4. 10; 7. 10. 4; 13. 4. 1; impoverishment, 7. 8. 8.

कर्शनीय a. Fit to be weakened or enfeebled, .2. 16; 7. 18. 12.

कलत्रगर्भिन् a. With womenfolk accompanying (it), 8. 5. 1,9.

कलधौतक n. Ornamental silver, 2. 14. 8.

कलनी f. Pulp, 2. 25. 26.

कल्पना f. (1) A chopper, a cutter, 2. 3. 34. (2) Making, preparing, arranging, 2. 33. 6.

कल्याणकृत्य n. A festive occasion, 3. 8. 8.

कल्याणबुद्धि a. Of honourable intentions, 7. 6. 27; 7. 7. 10; 9. 3. 40; 9. 6. 22.

काकणी f. (1) A cowrie-shell (used in gambling), 3. 20. 8 ff.; 4. 10. 9. (2) Name of a copper coin (= one-sixty -fourth of a *paṇa*), 2. 12. 24.

काच m. (1) Glass, crystal, 3. 17. 8. (2) A means of pilfering (during manufacture), 2. 14. 53. (3) Suspension in slings carried on the shoulders, 7. 17. 49.

काचक n. Fixing (an inferior article, such as mica, in an article of gold), 2. 14. 40.

काचकर्मन् n Setting (in gold or silver), 2. 13. 41, 43.

काचमणि m. A glass bead, 2. 11. 36.

काचव्यवहारिन् m. A dealer in glassware, 5. 2. 20.

काचार्पण n. Setting (a gem, in gold or silver), 2. 13. 38.

काञ्चन n. A (gold or silver) base for setting, 2. 13. 41.

काञ्चनकारु m. An artisan working

in setting (gems &c.), 2. 13. 33.

काण्डक n. A bone of the arm or the leg, 14. 3. 8.

काण्डबीज n. A plant which grows from stalk, 2. 24. 24.

काण्डरा f. A tendon, a sinew, 4. 10. 7.

कापटिक m. A kind of secret agent, 1. 10. 11; 1. 11. 1, 2; 5. 1. 14.

कामण्डलुक a. Gourd-shaped, 2. 11. 4.

कायभार m. A load carried on the back, 2. 28. 21.

कारणिक m. An accounts officer, 2. 7. 22, 34.

कार्मान्तिक m. The Director of Factories, 1. 12. 6; 2. 4. 11; 5. 3. 7.

कार्मारिक a. Manufactured by a smith, 2. 3. 35.

कार्मिक m. A works manager, 2. 1. 38; 2. 7. 22, 23; 2. 28. 27.

कार्य m. A subordinate officer, 9. 6. 6.

कार्वटिक n. The headquarters of 200 villages, 2. 1. 4.

कालिक a. Given on loan for a stipulated period, 11. 1. 28; given on credit, 2. 25. 7; 12. 4. 8.

कालेयक n. A kind of fragrant wood similar to sandal-wood, 2. 11. 69.

काष्ठतुला f. A balance made of hard wood (com.), 2. 19. 25.

किटिका f. A shield made of cane-work and leather (com.), 2. 18 17.

किट्ट n. Dross, 2. 12. 1.

किण्व n. A ferment, 2. 25. 1, 38; 2. 12. 10.

किण्वबन्ध m. The manufacture of ferments, 2. 25. 26.

किलाट m. Whey, 2. 29. 29.

कुक्षिप्रदर a. Breaking (a rampart) through the side, 12. 5. 36.

कुटुम्ब n. A (courtesan's) establishment, 2. 27. 1, 2.

कुट्ट् 10 P. To pound, 2. 13. 9.

कुट्टक m. The pounder, 2. 15. 8.

कुट्टकयन्त्र n. The pounding machine, 2. 15. 62.

कुट्टनशाला f. A shed where pounding is done, 3. 8. 28.

कुट्टनी f. The pounding machine, 3. 8. 11.

कुट्टाक m. A carpenter, a joiner, 2. 24. 3.

कुण्ठ a. Dull, 3. 15. 16; 7. 12. 9, 11, 12; inefficient, 12. 1. 25; cowardly, 8. 4. 43.

कुप् caus. (1) To refuse to sanction, to reject, 4. 1. 44. (2) To incite to rebellion, 1. 4. 12; 9. 7. 1; &c.

कुपित a. Rebellious, risen in revolt, 1. 13. 15; 5. 1. 21.

कुप्य n. Forest produce (such as timber &c.), 1. 16. 29; 2. 17. 1 *et passim*.

कुप्योपजीविन् m. The superintendent of forest produce, 2. 17. 17.

कुमारपुर n. Quarters for princes, 1. 20. 11.

कुमारीपुर n. A type of city-gate (com.), 2. 3. 32.

कुमारीसंग्रहा a. With a beam placed on the tying post (com.), 2. 31. 2.

कुम्भकुक्षिक a. With a jar-like (i. e. bulging) side, 2. 3. 5.

कुम्भीपाक m. Boiling in a big vessel, 4. 13. 33.

कुरुविन्द m. A kind of stone (Cp), 2. 14. 48.

कुलनीवी f. The savings of a family, 3. 20. 16.

कुलबन्धन n. Bondmanship for the (whole) family, 3. 13. 5.

कुलमितिका f. A kind of housings for an elephant (Cb), 2. 11. 98.

कुलसंघ m. A ruling council consisting of all members of the royal family, 1. 17. 53.

कुलैडक m. A ram that has strayed from the herd, 12. 1. 7; 13. 1. 16.

कल्य m. A member of the (royal) family, 1. 10 3; 1. 17. 50; 1. 20. 19; 5 6. 7, 14, 25.

कुल्या f. A trench, 2. 3. 33.

कुल्यावाप a. In which sowings depend on irrigation-canals, 2. 24. 5.

कुशल m. An expert, 3. 13. 30, 35; 3. 16. 5; 4. 1. 21.

कुशीलव m. A bard, a minstrel, 1. 12. 9; 2. 1. 34; 2. 27. 7, 25; a singer, 1. 12. 13; a mime, an actor, 1. 18. 12; 1. 21. 16; 3. 13. 30; 3. 18. 8; 4. 1. 58, 65; 4. 4. 3.

कुहक m. A juggler or a puppet-player, 1. 20. 18; 4 1. 65; 4. 4. 3; a clown, 5. 4. 10.

कूट m. An ox with broken horns, 5. 1. 33.

कूटयुद्ध n. 'Concealed fighting' i. e. fighting with tactics, 10. 3. 2 ff.; 7. 6. 17, 41; 12. 1. 17.

कूटावपात m. A concealed hollow (as a kind of trap), 2. 3. 15; 4. 10. 3; 4. 13. 13; 10. 1. 12; 12. 5. 15.

कूर्चिका f. Solidified curds, 2. 29. 28.

कूर्मक a. Tortoise-shaped, 2. 11. 4.

कूलपथ m. A water-route along the coast, 7. 12. 21.

कृतकर्णिका a. Having spots (on it) (Cb), 2. 11. 87.

कृतक्षेत्र n. Reclaimed land, cultivable land, 2. 1. 8.

कृतप्रतिघातावस्थ a. To whom a guarantee against injury is given, 2. 8. 29.

कृतप्रवेश a. Who is permitted to enter, 2. 28. 19; 4. 10. 7.

कृतावरोधा f. A woman in the exclusive keeping of a person, 2. 36. 41.

कृतावस्थ a. Guaranteed, 8. 4. 33.

कृत्य a. Seducible, liable to be traitorous, 1. 13. 22; 1. 14. 1ff.; 1. 18. 7; 11. 1. 8; 12. 3. 11. –n. A ceremony, a rite, 2. 25. 35; 3. 8. 8; 5. 1. 43; 5. 3. 30.

कृत्यकर m. An administrator (of property &c.), 5. 2. 37.

कृत्यपक्षीय a. Belonging to the party of the seducible, 1. 14. 6. Leading to (the creation of) a seducible party, 1. 12. 25.

कृसर m. A preparation of rice and sesamum, 2. 12. 5.

क्लृप्त n. A fixed amount (as tax), 2. 6. 10; 2. 28. 2, 24.

केदार m. A wet-crop field, 2. 6. 5; 3. 9. 25 &c.

कोठमण्डल n. A circular spot, 2. 11. 87.

कोप m. An insurrection, a revolt, 1. 13. 20; 1. 16. 29 *et passim*.

कोपक a. Inciting to rebellion, stirring to revolt, 1. 18. 1; 4. 11. 11; 5. 6. 32; 7. 6. 10; leading to revolt, 9. 4. 12, 13.

कोप्य a. Fit to be rejected, 4. 1. 44.

कोशसङ्ग m. Appropriation of revenue, 8. 4. 49.

कोशीधान्य n. Pulses, 2. 24. 24.

कोष्ठ m. A temple, a shrine, 2. 4. 17. A shed, 3. 9. 25.

कोष्ठक m. A shed, 3. 8. 28.

कौचपक m. A kind of rug, 2. 11. 98.

कौपीन n. The private parts of the body, 8. 3. 61.

कौमारभृत्य m. A specialist in pre-natal care and the bringing up of children, 1. 17. 25.

कौष्ठेयक n. Income from the stores, 2. 15. 3.

क्रमाभिनीत a. (1) In whom confidence is gradually created, who has gradually come to believe, 11. 1. 6; 12. 2. 19. (2) Faith in whom is gradually created, 13. 2. 11, 16.

क्रिमिजात n. Silk, 2. 22. 6.

क्रिमितान n. Silk-cloth, 2. 22. 6; 2. 23. 8.

क्रिया f. (1) Training, 1. 5. 4. (2) Treatment, 2. 30. 47.

क्रियाविपन्न a. On whom training is lost (?) incapable of being trained (?) 2. 32. 10.

क्लिष्ट a. Spoiled or stale, 1. 21. 7.

क्षपण n. A fast, 3. 16. 38.

क्षार m. A product of sugar-cane juice, treacle, jaggery, sugar &c., 2. 15. 14; 2. 29. 43; 2. 30. 18; 2. 31. 13.

क्षारकर्मन् n. The extraction of juice (from suger-canes) and the manufacture of jaggery, sugar &c., 2. 15. 8.

क्षुद्योग m. A remedy against hunger, 14. 2. 1.

क्षुद्रक m. A small man, a commoner, 1. 13. 13, 26; 8. 4. 9ff. -n. Minor work (in gold, such as bead-making &c.), 2. 13. 37, 40.

क्षेत्र n. Domain, territory, 2. 28. 11.

क्षेत्रिक m. The owner of a field, 3. 10. 8.

क्षेपण m. Setting or binding (in gold or silver), 2. 13. 37, 38.

ख

खचित a. In which threads are put in with a needle (Cb), mixed, blended (?) 2. 11. 97.

खञ्जन n. A marsh, a bog, 10. 4. 8; 12. 4. 25.

खञ्जनोदक a. Having a marsh and water, 2. 3. 1.

खण्ड a. Cracked, 2. 11. 34.

खण्डफुल्ल n. The making of repairs (Cb), partial opening (?) 3. 8. 15.

खण्डसंघात्य a. With many threads left unwoven (Cb), 2. 11. 97.

खरक a. Rough (in surface), 2. 11. 4.

खरपट्ट n. Name of a work on tortures (?) 4. 8. 24.

खात n. (1) A moat, 2. 2. 3; 10. 1. 1; a dug-out channel, 2. 5. 6; 2. 12. 2; 3. 8. 21; 7. 17. 48; a trench, 7. 10. 37; 7. 15. 12. (2) Dug out earth, 2. 3. 5.

खातप्रावृत्तिम a. Watered by channels (?) n. A well (Cb), 3. 9. 35.

खुरुम्ब a. Made up mostly of smooth stones, 2. 12. 15.

ग

गणित a. In which there is counting, 2. 21. 15. - n. Counting, 2. 7. 10.

गण्डिका f. (1) A tree-stem, 4. 3. 8; 10. 2. 14. (2) A wooden anvil, 2. 13. 9; 2. 14. 53.

गर्भभर्मन् n. °भर्मण्या f. Nourishment of the foetus, 1. 17. 25; 3. 13. 20.

गर्भसंस्था f. An establishment for maternity purposes, 1. 20. 10, 19.

गर्भिणिका a. Bulging in the middle, 2. 11. 42.

गव्य a. Beneficial to cattle, 6. 1. 8.

गाढ a. Fixed, irremovable, 2. 14. 26.

गाणनिक्य n. Accounts, 2. 7. 16.

गायन m. A singer, 1. 12. 9; 2. 1. 34; 7. 17. 34; 8. 3. 15.

गुड n. The armour of an elephant, 13. 4. 9.

गुण m. (1) Stringing, threading, 2. 13. 37, 39; 2. 14. 45. (2) A measure of foreign policy, 7. 1. 12 ff. &c.

गुप्ति f. Defences, fortifications, 1. 16. 9.

गुरुसमुत्थ a. Mobilising with great effort or on a large scale, 7. 9. 18.

गुल्म n. A police station, 2. 16. 18; 2. 35. 12; 3. 20. 14.

गुह्यसधर्मन् a. Sharing a secret (with some one), 1. 8. 5.

गूढ, गूढपुरुष m. A secret agent, 1. 16. 24, 33; 1. 11. 1 &c.

गूढाजीव, °जीविन् m. One with a secret source of income, one who earns money secretly, 2. 27. 25; 3. 1. 10; 3. 20. 2; 4. 4. 5, 23; 4. 6. 2.

गृहेजात m. A slave born in the house, 3. 13. 20.

गृह्य a. Attached to the (master's) house, 3. 13. 24.

गोप m. A subordinate revenue officer, 2. 35. 2; 2. 1. 7. A subordinate city officer, 2. 36. 2.

गोपुर n. A type of city-gate (com.), 2. 3. 31.

गोलिङ्ग a. Drawn by bullocks, 2. 28. 21.

गोष्पण m. A sling (for hurling stones), 2. 18. 15.

ग्रन्थिभेद m. A 'knot-breaker', a cut-purse, 4. 10. 1.

ग्रस् 1A. (1) To eat up, to consume, 9. 3. 3. (2) To harass, 2. 1. 16. (3) To overpower, 1. 4. 14; 7. 4. 8. (4) To surpass, 7. 12. 14.

ग्रामकूट m. The foremost person in a village, 4. 4. 9.

ग्रामभृतक m. A village servant, 2. 1. 11; 3. 11. 29; 5. 2. 11; 5. 3. 23.

ग्रामस्वामिन् m. The owner of a village, 4. 13. 8.

ग्रामिक m. The village headman, 3. 4. 9; 3. 10. 16, 18.

ग्राम्यसुख n. A vulgar pleasure, 1. 17. 20.

ग्राह्य a. Liable to be seized, 3. 11. 24; deserving to be seized or arrested, 7. 5. 22.

ग्रैवेय n. The neck-chain (of an elephant), 2. 32. 5, 12.

घ

घटिकास्थान n. A ware-house (near the toll-gate or customs house), 2. 21. 5.

घाणपिण्याक m. The oil-cake from the oil-press, 2. 15. 52; 2. 29. 29, 43.

च

चक्रचर m. A cart-driver, 4. 4. 3; 7. 17. 55.

चक्रपथ m. A wheel-track, a carriage road, 7. 12. 27.

चक्रयुक्त n. A wheeled carriage, a vehicle, 3. 12. 2; 4. 10. 8; 4. 13. 22.

चक्रिन् n. A cart, a carriage, 3. 8. 11; 10. 2. 16.

चमसी f. Meal, 2. 15. 29.

चमूखलाः (?) Bands of wicked men (?) evil men in the army (?) 14. 3. 21.

चर् caus. (1) To allow freedom of movement, 4. 9. 23. (2) To spread reports, 9. 6. 28.

चरक m. A servant, 2. 13. 33; 4. 1. 49.

चरित्र n. A custom, a practice, a rule, a regulation, 2. 7. 2, 3, 10; 2. 8. 3; 2. 16. 25; 2. 22. 15; 2. 35. 5; 3. 1. 39, 40; 3. 11. 3; 13. 5. 14, 24.

चर्या f. A track, 2. 3. 14.

चलामित्र m. A mobile enemy, an enemy without a fort, 7. 10. 9; 7 13. 7, 8; 7. 14. 10; 9. 7. 28.

चाक्रिक m. A person with an oil -press, an oilman, 2. 15. 8.

चातुरन्त a. Ruling upto the four ends (of the earth), 1. 6. 4; 6. 1. 17.

चातुर्मास्य n. A period of four months, 13. 5. 12.

चातूरात्रिक a. Lasting for four (days and) nights, 13. 5. 12.

चार m. (1) The work of spying, 1. 7. 1. (2) Information spied out, 1. 12. 7 ff.; 1. 16. 25, 34. (3) A spy, 1. 12. 23, &c. (4) A prison guard, 3. 1. 47.

चारक m. A lock-up, 4. 9. 21, 22, 27.

चाररात्रि f. A night when free movement is allowed, 2. 36. 39.

चारित्र n. A custom, a rule, a regulation, 2. 16. 24; 2. 28. 7, 12.

चिक्कण a. Viscous, 2. 12. 2; sticky, 2. 13. 25.

चिटिचिटायत् a. Crackling, 4. 7. 13.

चित्र a. Accompanied by torture, 2. 5. 20; 4. 9. 7; 4. 11. 1 ff.

चिमिचिमायित a. Shimmering, 2. 13. 48.

चीनपट्ट m. Silk, 2. 11. 114.

चुञ्चुवालुका f. Fine sand, 2. 12. 5.

चूलिका f. (1) The capital of a pillar, 2. 3. 18. (2) A crest at the top, 2. 13. 14.

चेल n. A garment, 2. 14. 53.

चैत्य m. A sanctuary, a place of worship, 1. 20. 2; 2. 4. 20; 2. 35. 3; 13. 2. 25, 29, &c. A sacred tree, 13. 2. 21.

चोररज्जु m. (Income derived in connection with) the catching of thieves, 2. 6. 3.

चोररज्जुक m. An officer responsible for the catching of thieves, 4. 13. 10.

छ

छन्दिका f. A comfort, a pleasure, 11. 1. 9.

छन्नपथ m. A covered path, a subterranean path, 2. 4. 2; 2. 36. 43.

छर्दि f. Vomit, 3. 19. 2.

छात्र m. An apprentice, an assistant, 1. 11. 2. A young boy, 5. 6. 41.

छाया f. The shadow of the gnomon, 1. 7. 8; 1. 19. 6.

ज

जङ्घाकारिक m. A runner, a courier, 2. 1. 7.

जङ्घाग्र n. The total number of individuals, 2. 35. 9; 2. 36. 3.

जटिल m. An ascetic wearing his hair matted, 1. 11. 13, 14; 1. 13. 15; &c.

जनपदसंधि m. A frontier town or fort, 3. 1. 1; 12. 4. 1.

जम्भकविद्या f. The science of magic, 1. 12. 1; 5. 2. 59; 13. 2. 13.

जाङ्गल m. A dry tract of land, 2. 24. 5.

जाङ्गुलीविद् m. An expert in the science of poison-cure, 1. 21. 9; 2. 30. 44; 4. 3. 35.

जातरूप a. (Gold) found in a naturally pure form, 2. 13. 3

जात्य a. (1) Of noble birth, 8. 2. 23; legitimate, 7. 17. 18, 20. (2) Genuine, 4. 2. 15. (3) Precious, 4. 1. 19.

जानपद a. Belonging to the country, native, 1. 9. 1.

जानुभञ्जनी f. 'Knee-breaker' a kind of trap for the enemy, 2. 3. 15.

जीव a. Living, alive, 5. 5. 15.

जीवग्राह m. Catching alive, 13. 3. 30; 13. 4. 31.

जोङ्गनी f. A vessel for holding water (Cb), a sieve (?) 2. 14. 23.

ज्येष्ठभागिन् a. Falling to the lot of the eldest, inherited by the eldest, 1. 17. 52.

ज्वाल m. A flame, 14. 1. 34.

ड

डमर m. A riot, a revolt, 2. 6. 20.

डामरिक m. A rioter, 4. 9. 24.

डिम्ब m. An affray, a riot, 1. 17. 42.

त

तज्जात a. (1) Born to that (work), hereditary (worker or dealer), 2. 12. 1; 2. 18. 1; 2. 22. 5; 2. 23. 1, 10; 2. 25. 1. (2) Erected for that (kind of work), 2. 12. 18. (3) Belonging to a particular class or type, 4. 2. 16; 4. 6 3. - m. A specialist, an expert, 2. 5. 8; 2. 11. 1; 4. 12. 35. – n. A condition produced by that, a particular condition, 4. 12. 16.

तज्जातिक a. Belonging to that class, 2. 7. 4; corresponding to that class, 2. 29. 6.

तत्कुलीन m. A member of the (royal) family, a claimant or pretender to the throne, 1. 10. 3; 1. 13. 18; 1. 14. 3; &c.

तन्तुविच्छिन्न a. With threads left unwoven (to form a sort of netting), 2. 11. 97.

तन्त्र n. The administration (of the state), 8. 3. 54, 64.

तन्त्रयुक्ति f. A method of treatment (of a subject), 15. 1. 71.

तपनीय n. Gold specially prepared for making ornaments, 2. 13. 47ff. An ornament made of gold, 2. 13. 61.

तपनीयकारु m. A maker of ornamental gold, 2. 13. 33.

तप्त n. Ornamental gold, 2. 14. 8.

तप्तव्याजी f. A commission on (the sale of) heated (ghee or oil), 2. 19. 43.

तर्क m. An assessment of value, 2. 7. 10; 2. 21. 15.

तर्कुभ्रामिन् a. Revolving like a spindle, 2. 11. 40.

तल n. Floor, story, 1. 20. 2; 2. 3. 11ff. 2. 5. 2, 5. – m. A slap, 4. 8. 22.

तलिच्छक n. A kind of carpet, 2. 11. 98.

ताडन n. Punishment, 2. 36. 35.

तादात्विक a. Who spends immediately whatever he earns, 2. 9. 20, 22; 7. 13. 13.

तार n. Silver, 2. 13. 49ff.; 2. 14. 30.

तारित a. Completed, disposed of, 4. 9. 15.

तार्याबाध a. Of which the danger can be easily overcome, 8. 4. 2.

तालमूल n. A structure shaped like the base of a palm tree (Cb), a kind of shield (Cj), 2. 3. 7; 2. 18. 17.

तालावचर m. A dancer, 2. 4. 11; 2. 27. 29; 3. 4. 22.

तालोद्घाटन n. A means of opening locks, 14. 3. 63.

तिथि f. A festive day, 2. 23. 5.

तिरोजनपद m. A foreigner, 2. 34. 4; 3. 20. 21.

तिरोहित a. Entered into during one's absence, 3. 1. 2, 6.

तीक्ष्ण a. (1) Of a fiery temper, 1. 14. 5; 9. 6. 53; 9. 7. 49; of a fiery mettle, 2. 30. 30. (2) Poisonous, 12. 5. 7. - m. A bravo, an assassin, 1. 11. 1; 1. 12. 2 *et passim*. - n. Iron, 2. 12. 15, 24; 2. 13. 48, 58.

तीर्थ n. (1) A crossing on a river, 2. 28. 14, 16; 2. 29. 23; 10. 2. 15; 10. 4. 13. (2) A holy place, 1. 13. 2; 4. 3. 15. (3) A worthy recipient, 1. 4. 3. (4) A high state dignitary, 1. 12. 20. (5) The menstrual period of a woman, 3. 2. 43, 44; 3. 4. 17, 31ff.

तीर्थकर m. The head of a religious order, 3. 20. 21.

तीर्थघात m. One who lifts or steals (articles) at a holy place, 4. 10. 1.

तुत्थ n. A crucible, heating in a crucible, 2. 13. 49.

तुलामान n. A commission paid when weighing out (articles), 2. 16. 10.

तुल्य a. Equal in point of *varṇa*, 1. 3. 9; 3. 4. 18; 3. 18. 4; 4. 12. 10, 14.

तुवरी f. A kind of pulse, 14. 3. 64.

तूर्यकर m. A maker of musical instruments, 5. 3. 15.

तूष्णींदण्ड m. 'Silent punishment', secret murder, 1. 11. 21; 1. 12. 16; &c.

तूष्णींयुद्ध n. 'Silent warfare', the use of secret means (for overcoming the enemy), 7. 6. 41.

तृतीयसार a. The third best, 10. 5. 43, 46.

तेजनचूर्ण n. A powder that makes an object glow, 14. 2. 19.

तेजनतैल n. Oil that makes a person glow, 13. 2. 23, 25.

तेजनाग्नि m. A fire that glows (without burning), 13. 2. 11.

तैलपर्णिक n. Incense, 2. 11. 61.

तोयान्तिकी a. Reaching down to springs of water, 2. 3. 4.

त्याग m. The making of gifts, 1. 3. 9; 1. 13. 17.

त्रस्नु a. Fearful, timid, shy, 2. 29. 22.

त्रिपुटक a. Triangular in shape, 2. 11. 4.

त्रिपौरुषी a. Measuring three lengths of the gnomon, 1. 19. 7; 2 20. 39.

त्रैकाल्य n. The three times, the past, the present and the future, 8. 4. 21.

त्वष्टृ m. A gold-plater, 2. 13. 33.

त्वष्टृकर्मन् n. Gold-plating, 2. 13. 44.

द

दंशयोग m. A preparation for making a person bite others, 14. 1. 30.

दक्षिणापथ m. The trade route to the south, 7. 12. 22ff.

दण्डखेदिन् a. Groaning under a (heavy) punishment or fine, 3. 20. 21.

दण्डनायिन् a. Able to lead the army, 6. 1. 6.

दण्डप्रणीत a. On whom a fine is imposed, 3. 13. 18.

दण्डप्रतिकर्तृ, °कारिणी a. Working off a fine by personal labour, 2. 24. 2; 2. 23. 2.

दण्डप्रेषण n. The infliction of corporal punishment, 3. 13. 9.

दण्डबलव्यवहार m. The use of armed forces, military operations, 8. 1. 34, 38; 9. 2. 4; 13. 3. 15.

दण्डोपकारिन् a. Who does work in place of fine, 2. 12. 21.

दण्डोपनत m. One who surrenders his troops, 5. 1. 53; 7. 2. 9; 7. 3. 6; 7. 15. 30; 7. 16. 29.

दण्डोपनायिन् a. Who subjugates (an enemy) by force, 7. 16 (title).

दम्य a Under training, 2. 31. 1, 4; 2. 32. 1, 2; being broken in, 2. 29. 8. – n. Breaking in, 2. 29. 34.

दरण n. A cleft, a crevice, 10. 4. 3, 4, 6.

दर्शन n. Opinion, view, 1. 10. 17.

दशती f. A group of ten (cattle), 2. 29. 39.

दशबन्ध a. One-tenth, 2. 7. 21; 3. 1. 21; 3. 11. 33; 3. 13. 33.

दशमूली f. A group of ten remedial tools (?) 4. 3. 3.

दशवर्गाधिपति, °वर्गिक m. An officer in charge of ten soldiers, 10. 3. 46; 1. 21. 28.

दाण्डकर्मिक n. Infliction of (secret) punishment, 5. 1 (title); 5. 6. 15, 48; 7. 16. 25; 9. 5. 29; 9. 6. 5.

दात्र n. A knife, 2. 28. 13.

दायागत m. An inherited slave, 3. 13. 20.

दार m. A rent, a breach, 13. 4. 9.

दुरुपरोधिन् a. Difficult to lay siege to, 7. 10. 33.

दुर्भगा f. A wife disliked by the husband, 13. 1. 16.

दुहितृका f. A courtesan's daughter, 2. 27. 17.

दुहिलितिका a. Hairy (Cb), lizard -shaped (Cj), 2. 11. 78.

दूषीविष n. A particular kind of poison, 14. 1. 22; 14. 4. 1.

दूष्य a. Treasonable, treacherous; m. A traitor, 1. 11. 17; 3. 14. 27; 5. 1. 4ff. *et passim.*

देवपथ m. An open or uncovered road, 2. 3. 13.

देवरात्रि f. A night-long festival in honour of a deity, 4. 3. 15.

देवसरस् n. A natural lake, 2. 28. 1.

देश m. Evidence, proof, 3. 1. 15, 19; 4. 9. 15; proof of ownership, title, 3. 16. 29; 4. 6. 9.

देशबन्ध m. Fixing of the boundary, 3. 8. 5.

देशवाप a. Where sowings depend on the nature of the region, 2. 24. 5.

देशिक a. Capable of serving as a guide, 7. 7. 16.

दैव n. The science of the interpretation of divine signs, 1. 9. 9.

दौरात्मिक a. Malignant, 5. 1. 35.

दौर्गकर्मिक a. Useful for the defence of a fort, 2. 18. 1.

दौवारिक m. The head usher, 1. 12. 6; 5. 3. 5; 5. 6. 5.

दौहृद n. The fulfilment of longings, 2. 24. 24.

द्रवाम्ल n. A sour liquid, 2. 15. 19.

द्रव्यप्रकृति f. A material constituent of the realm, 5. 4. 1, 2; 6. 2. 28; 9. 7. 49.

द्रव्यव्यपनय m. Annulment of a transaction, 3. 1. 5.

द्रूण m. A bow made of wood, 2. 18. 8.

द्रोणमुख n. The headquarters of 400 villages, 2 1. 4; 2. 4. 4; 3. 1. 1.

द्वन्द्विन् a. Opposing one another, disputing with each other, 1. 13. 2.

द्वादशान्तर a. Twelve *puruṣas* in depth, 2. 33. 3.

द्विपटवान n. Weaving with a double yarn, 4. 1. 12.

द्वेष m. Disaffection (between husband and wife), 3. 3. 16.

द्वैधीभाव m. Making peace with one king and war with another, 7. 1. 11; &c.

द्वैधीभाविक a. With whom peace can be made while engaged in war elsewhere, 7. 18. 29.

द्वैराज्य n. The (simultaneous) rule of two, princes, 8. 2. 5, 7.

ध

धरक m. The weigher, 2. 15. 63; 4. 2. 20.

धर्म m. Truthful admission, 3. 1. 39, 40. Law, 3. 1. 38, 43, 44, 45.

धर्मविवाह m A pious form of marriage, 3. 3. 19; 3. 4. 31.

धर्मसेतु m. A charitable water-work, 3. 10. 2.

धर्मस्थ m. A judge, 3. 1. 1 &c.

धर्मस्थीय a. Pertaining to the judge, lying within the judge's jurisdiction, 1. 10. 13; 2. 5. 5; 4. 9. 21.

धर्मावसथिन् m. An officer in charge of a charitable lodging house, 2. 36. 5.

धान्यकान्त a. Favourable to crops, 7. 11. 6.

धान्यवाप a. In which grains can be sown, 7. 11. 5.

धान्याम्ल n. Sour gruel, 2. 15. 19.

धारयिष्णु a. Persevering, 1. 9. 1. -°ता f. Perseverence, 1. 9. 3.

धारा f. Speed (of a horse), 2. 30. 41.

धृ 1A. To live, 3. 5. 11.

धृति f. Will, 1. 10. 19.

धेनुका f. A female elephant suckling her young, 2. 31. 10.

धोरण a. Moving at a trot, 2. 30. 32, 37.

ध्वज m. A flag, sign of the customs house, 2. 21. 1.

ध्वजमूल n. The customs house, 2. 21. 7.

ध्वजाहृत m. A war-prisoner as a slave, 3. 13. 19.

ध्वस्त a. Who has left or deserted, 7. 9. 49.

न

नदीपथ m. A river-route, 2. 16. 25; 7. 12. 21.

नदीमातृक a. Watered by a river, 7. 12. 6, 7.

नय m. Right policy, 1. 2. 11; 6. 1. 18; 6. 2. 6, 11.

नर्मय् denom. To entertain, 1. 21. 16; 4. 1. 61.

नवबुद्धि a. Of immature intellect, 1. 17. 32.

नस्तस् ind. By applying to the nose, 13. 1. 3.

नस्तःकर्मन् n. Application to or inhalation through the nose, 14. 4. 5, 8.

नस्य n. (1) Putting of the nose-string, 2. 29. 34. (2) A preparation for the nose, 2. 29. 43.

नस्यकर्मन् n. Putting (oil &c.) in the nose, 2. 30. 19.

नागरक m. A gallant, 7. 17. 45.

नागरायण n. Assaulting (fortified) towns, 2. 32. 4.

नागरिक m. The City Superintendent, 2. 36. 1; &c.

नागोदरिका f. A thigh-guard (Cj), 2. 18. 17.

नादेय a. Found in rivers, 2. 26. 5; living along rivers, 2. 2. 7; 10. 4. 2.

नान्दी f. The *svastika* mark, 2. 19. 16.

नायक m. The commandant (in the field), 10. 6. 45; 10. 1. 1, 9; 10. 2. 4; 10. 5. 2.

नारक m. A. calf (?) 14. 2. 41.

नारोष्ट्र a. Responding to signals, 2. 30. 32, 38; 2. 32. 7.

नालिका f. The water-clock, 1. 7. 8; 2. 20. 34-35; &c.

नाली f. °लि m. A tube, a blow-pipe, 2. 14. 23; 13. 2. 21.

नाष्टिक m. One who has lost (something), 3. 16. 17; 4. 6. 9.

निकाय m. A hall, a room, 2. 4. 16.

निक्षिप् 6P. To give up (a charge or accusation), 2. 8. 32.

निक्षेप m. (1) Entrusting (goods &c.) to the care of another, 4. 3. 17; 5. 2. 47, 55. Giving material to artisans (for manufacture), 2. 14. 5; 3. 12. 33ff; 4. 1. 2. (2) A container (Cb), a storing place, 2. 18. 4.

निग्रह m. Death (Cn), 9. 3. 14.

निग्रहेण adv. Compulsorily, 3. 10. 38.

निधान n. (1) Storing, 7. 11. 13. (2) A place for storing, 2 11. 116; 14. 1. 3. (3) A place of residence, 12. 4. 28.

निन्दु f. A woman who bears still-born children, 3. 2. 38, 45.

निबद्ध a. Recorded, 1. 20. 23; 2. 8. 18

निबन्ध् caus. To write down, to record, 2. 27. 10; 2. 35. 1.

निबन्ध m. Writing down, recording, 2. 2. 11; 2. 7. 3, 34; 2. 35. 3.

निबन्धपुस्तक n. A record-book, a register, 2. 7. 1, 2.

निबन्धक m. The recorder, 2. 7. 31.

निमित्त n. The science of the interpretation of omens, 1. 9. 9; 1. 12. 1; 13. 1. 9.

निम्न n. Water (Cnn), wet regions, 2. 3. 1; 2. 33. 8; &c.

नियम् To put under restraint, 1. 16. 32; to punish, 2. 1. 31; 5. 1. 42; &c.

निरन्तरयोगित्व n. Being immediately associated, being immediately effective, 9. 7. 55.

निरन्वय m. Absence of connection (between a person and the object seized by him), 3. 17. 2.

निरुत्खातिनी a. free from ups and downs, 10. 4. 3, 10.

निरुदकस्तम्ब a. Without water and shrubs, 2. 3. 1.

निर्घात m. Destruction, removal, 5. 5. 15.

निर्दिष्ट a. Stipulated, fixed, 3. 3. 3, 4; 7. 4. 19, 21.

निर्देश m. A special assignment, a special allowance (Cb), 2. 7. 2.

निर्भोग m. Curving, contracting, 5. 4. 10; 5. 5. 9.

निर्या caus. To send into circulation, 4. 1. 48.

निर्यामक m. A boatman, a pilot, 2. 28. 13.

निर्यूह m. A decoction, 2. 25. 28.

निर्वह् caus. To export, 2. 21. 20, 22.

निर्वहण n. Export, 2. 16. 19.

निर्वाद m. Blameworthy conduct, 14. 2. 45.

निर्विभज् 1A. To exclude from inheritance, 3. 5. 17.

निर्विश् pass. To be hired, 7. 4. 21.

निर्वेश m. A wage, 4. 6. 2.

निर्हार m. Taking out, disposal, 2 15. 4.

निर्हारिन् a. Spreading wide, 2. 11. 60.

निविष्ट a. Laid down, fixed, 7. 4. 20. – °ष्टा Who has got married again, 3. 2. 23.

निवेश m. (1) Re-marriage (of a woman), 3. 2. 21, 22. (2) Halting, a halt, 10. 2 1.

निशान्त n. The royal residence, 1. 20 (title); 1. 17. 2.

निश्चार m. Moving out, march out, 10. 2. 18.

निषद्या f. Houses, quarters, 2. 4. 10.

निषिच् caus. To infuse, 2. 13. 8, 9.

निषेक m. An infusion, 2. 12. 10.

निष्कस् 1P. To go out, to leave, 2. 13. 33.

निष्कसन n. Going out, 3. 3. 24. An exit, 4. 6. 16, 18.

निष्कास m. An exit, 2. 2. 7.

निष्किर n. An exit door, 13. 4. 12.

निष्किरद्वार n. An exit door (Cj), 2 3. 14.

निष्कुट m. A garden attached to a house, 4. 6. 2.

निष्क्रय m. Compensation, 3. 10. 14; redemption amount, 2. 27 6; 3 12. 12; ransom, 3. 13 5, 17; 4. 12. 37, 40; demurrage, 3. 16. 23, 27. Redemption (from corporal punishment) by payment of fine, 4. 10 (title); 4. 4. 23.

निष्क्राम्य n. Export duty, 2. 22. 2.

निष्ठ्यूत a. Thrown, cast, 2. 12. 3.

निष्पत् 1P. To run away, to abscond, 3. 1. 32. - caus. To help to escape, 2. 27. 14; 4. 9. 22, 27; to cause to leave or desert, 9. 6. 35; 13. 3. 1, 11; to drive out, to oust, 7. 5. 17.

निष्पतन n. Running away, flight, 3. 4. 16; 7. 5. 30. Disappearance, 3. 12. 4.

निष्पतित a. Run away, absconded, 2. 27. 2; 3. 4. 1; 3. 13. 6, 8.

निष्पत्ति f. (1) The produce, harvest, 3. 10. 25; 3. 11. 4. (2) The proving of a charge, 2. 8. 32.

निष्पाक m. Completion, 3. 14. 14.

निष्पात m. Running away, escape, 3. 1. 33, 47.

निष्पातन n. Causing (an object) to disappear, 3. 12. 7.

निसर्ग m. Surrender, 7. 14. 10; 7. 15. 29.

निसृष्ट a. Authorized, 9. 6. 27.

निसृष्टार्थ a. Authorized to negotiate in a matter, plenipotentiary, 1. 16. 2.

निसृष्टव्यवहार a. Authorized to carry out a transaction, 3. 1. 12.

निसृष्टि f. Authorization, 2. 10. 38, 43.

निस्तब्ध a. Paralysed, closed, 4. 7. 5.

निस्तल a. Perfectly spherical, 2. 11. 5.

निस्तृ caus. To rescue, to deliver, 4. 12. 36, 38.

नीचैर्गत a. Moving at a canter, 2. 30. 32, 34

नीतिविद् m. An expert in the political science, 1. 8. 22

नीध्र n. The eaves of a roof, a roof, 4. 6. 16.

नीध्रान्तर n. The distance between the eaves of neighbouring houses, 3. 8. 14.

नीराजन n. °ना f. A purificatory rite, lustration, 2. 30 46, 51; 2. 32. 21; 4. 3. 16.

नीवी f. The balance, 2. 6 13, 27; 2. 7. 3, 33; 2. 8. 18; 2. 9. 28 Savings, 3. 20. 16.

नेजनोदक n. Water for washing, 14. 1. 14; 14. 4. 2.

नेतृ m. The leader, i. e. the would-be conqueror, 6 2. 39, 40; 7. 5. 49; 7. 12. 29.

नेत्र n. The leader's course of action, 7. 13. 37.

नेत्रमोहन a. Confounding the eyes, 14. 1. 38.

नैवेशनिक n. An amount for marriage expenses, 3. 5. 21.

नैसृष्टिक a. Conferring authority,

2. 10. 43.

न्यङ्ग a. Crippled, 2. 23. 2; 2. 29. 6; 2. 30. 2; 3. 1. 12; 3. 3. 7.

न्याय m. The king's order or edict, 3. 1. 43, 45.

प

पक्ष m. A wing (of a battle-array), 10. 5. 8, 17; 10. 6. 1ff.

पक्षान्तर n. The back, 3. 3. 28.

पक्ष्मन् n. Hair, 1. 21. 7.

पञ्चघटी f. A collection of five jars, 2. 36. 18.

पञ्चबन्ध a. One-fifth, 2. 7. 38; 2. 8. 11; 3. 1. 20; 3. 11. 33; 3. 12. 6; 3. 13. 34; 3. 16. 18.

पञ्चाशत्क a. Fifty years of age, 1. 20. 21.

पटल n. (1) A lump of cow-dung, 2. 13. 7. (2) A covering, 2. 14. 39; 13. 2. 25; a covering plate, 2. 14. 28, 40.

पण् 1A. To make terms, to stipulate, 5. 4. 7; 7. 7. 7ff.
– पणमान 7. 7. 31; 7. 8. 2.
– पणित 7. 7. 8ff.

पण m. (1) Name of a silver coin, 2. 12. 24 *et passim.* (2) The fingers of a hand, 2. 14. 14; 4. 10. 1. (3) A condition, a stipulation, 2. 30. 1; 7. 16. 1; &c.

पणकर्मन् n. The act of making a condition, entering into a treaty, 1. 14. 11.

पणन n. Exchange, trade, 2. 12. 27.

पणबन्ध m. Making a treaty, 7. 1. 6.

पणयात्रा f. The circulation of coins, currency, 2. 12. 25; 4. 1. 44, 45.

पण्डक m. A eunuch, 1. 12. 21.

पण्यपत्तन n. A port, 2. 1. 19; 2. 16. 24; 2. 28. 7, 10, 12; 7. 12. 21; 7. 16. 10.

पण्यपुट n. A package of goods, 2. 21. 20.

पण्यपुटभेदन n. A market-town, 2. 3. 3.

पण्यसंस्था f. The market-place, 4. 2. 1; 4. 7. 17; 7. 17. 46.

पण्यागार n. Goods (given as a gift), 7. 15. 20; 9. 6. 28, 29.

पण्यागारिक a. For sale in the market, 2. 30. 1.

पण्याधिष्ठातृ m. A sales-agent, 2. 16. 14.

पतिक m. A subordinate army officer, a lieutenant, 10. 6. 45.

पत्तन n. A port, 2. 6. 3; 2. 28. 4.

पत्तनाध्यक्ष m. The commissioner of ports, 2. 28. 7.

पत्र n. An animal used as a vehicle, 2. 30. 48.

पत्रक n. A wooden scatterer (Cp), a wooden pounder (Cb), 2. 15. 62.

पत्रोर्णा f. A variety of silk, 2. 11. 107; 4. 1. 10.

पथिक m. A secret agent operating along the roads, 2. 21. 17; 2. 36. 13.

पथ्यदन n. Food for the journey, 2. 16. 24; 4. 5. 16; 7. 17. 59.

पथ्यनुसरण n. A (wife's) going away with another man, 3. 4. 21, 22.

पद m. A marking on the balance indicating the weight, 2. 19. 14, 18, 25.

पद्या f. A foot-step, a foot-print, 2. 2. 10.

परमिश्रा a. Mixed with the enemy (when one's allies join hands with one's enemies), 9 6. 11, 73; 7. 14. 28; 9. 7. 28.

परवक्तव्य a. Claimed by another, 3. 20. 15.

पराजय m. Loss of suit, 3. 1. 47.

परार्ध्य a. Best, most excellent, 4. 1. 22.

परिक्रय m. Purchase (a kind of treaty), 7. 3. 27.

परिक्षेप m. (1) Circumference, 2. 3. 18; 2. 30. 19. (2) An enclosure, 10. 1. 5. (3) A foot-chain (for an elephant), 2. 32. 12.

परिगृहीत a. (1) Enclosed, preserved, 3. 10. 31. (2) Married, 4. 9. 24.

परिग्रह् 9P. (1) To surround, 1. 21. 1. (2) To adjure, to exhort, 3. 11. 34. (3) To support, 7. 5. 18.

परिग्रह m. (1) An enclosure, a preserve, 2. 6. 6; 2. 26. 1. (2) A store, 12. 2. 33. (3) Possessions, property, 2. 36. 22, 28, 37; 3. 9. 1. (4) A share, 13. 3. 17. (5) Attendants, followers, retinue, 5. 6. 46. (6) Employment, use, 4. 8. 19. (7) Giving, granting, 13. 1. 21. (8) Maintenance, 2. 6. 11.

परिघ m. A monopoly tax (Breloer), 2. 6. 10; 2. 12. 35.

परिणम् 1A. To turn to, to advance towards, 7. 18. 27.

परिदूषण m. A blemish (a kind of treaty), 7. 3. 34.

परिपणित a. With stipulations, with conditions, 7. 6. 4ff.

परिवन्ध m. Entourage, retinue, 5. 3. 8.

परिभर्त्स् 10P. To threaten, 5. 1. 12.

परिभाण्ड n. The encircling metal (in the setting of gems &c.), 2. 13. 43; 2. 14. 37.

परिभाषण n. A reproof, a reprimand, 2. 5. 19; 4. 11. 9.

परिमितार्थ a. With a limited mission, 1. 16. 3.

परिमृदित a. Over-rubbed, rubbed hard, 2 13. 18.

परिलीढ a. Lightly rubbed, 2. 13. 18.

परिवर्तक m Barter, exchange, 2. 15. 1, 5.

परिवस् 1P. To stay overnight, 3. 10. 23. – caus. To keep under restraint, to keep in custody, 4. 8. 8.

परिवाप m. (1) Personal belongings, 3. 6. 6, 8; 5. 6. 44; furniture, 3. 6. 6. (2) Retinue, 1. 16. 5; 2. 24. 28; 3. 3. 3.

परिवार्य n An enclosing fence, 4. 13. 6.

परिवाह् m. Flow (in a channel), 3. 9. 27.

परिवेली a. Given to (unnatural) swinging, 2. 14. 19.

परिशून a. Swollen, 2. 26. 12.

परिस्तोम m. A kind of blanket or carpet, 2. 11. 98.

परिहार m. Exemption from taxes, 2. 1. 15ff.; 2. 7. 2; 2. 16. 12; 2. 35. 3; 3. 9. 33; 13. 4. 3; 13. 5. 4, 10.

परिहारक a. Exempted from taxes, 2. 35. 1.

परिहृ 1P. To exempt from taxes, 2. 1. 36.

परीहारलेख m. A decree granting exemptions, 2. 10. 38, 42.

परोक्त a. (1) Who has lost in a law-suit, 1. 14. 2; 2. 8. 26; 3. 1. 19 ff. (2) Which is lost in a suit or dispute, 3. 9. 17.

पर्यग्र n. The total number, 2. 2. 10; 2. 29. 1, 11; 2. 30. 1.

पर्यस् 4P. To mix, 1. 20. 16.

पर्यात्त a. Who has seized, 1. 14. 3.

पर्यादा 3 To deprive of all property, 2. 9. 24; 5. 2. 54, 58.

पर्युपासन n. Laying siege, besieging, 13. 4. 1.

पर्युषित a. (1) Outstanding, 2. 6. 17, 19; 2. 15. 11; long-standing, old, 3. 19. 17. (2) Staying over (in the king's herd), 2. 29. 10.

पर्येष् 1A. To seek, 7 1. 38.

पर्येषण n. Investigation, examination, 7. 6. 19.

पश्चात्कार m. Rejection (of a plea), conviction, 3. 19. 22.

पश्चात्कृत a. Repudiated, unsuccessful (in a plea), 4. 12. 16.

पश्चाह्न m. Afternoon, 2. 31. 6.

पष्ठौही f. A cow with calf for the first time, 2. 29. 4, 8.

पांसुधावक m. The dust-washer (in a mine or goldsmith's shop), 2. 13. 33 ; 4. 1. 49.

पाक्रमांसिक m. A dealer in cooked meat, 2. 36. 8, 14; 12. 4. 8.

पात्र n. An appropriate position, 7. 16. 27.

पात्रचय m. A gift to a worthy person, 10. 3. 30.

पादगोप m. A foot-soldier as a guard (for a horseman &c.), 10. 5. 11ff.

पादपाशिक m. The servant who chains an elephant's feet, 2. 2. 10.

पाद्य a. Containing one-quarter (poison), 12. 4. 5.

पापीयस् a. Inferior in *varṇa*, 3. 4. 18.

पायनार्थी a. Suckling a calf, 2. 29. 45.

पारग्रामिक a. Useful for conquering an enemy town, 1. 18. 10; 9. 3. 18. – n. The section on conquering an enemy town, 5. 1. 3.

पाराञ्चिक n. Dislocation, 3. 19. 13.

पारतल्पिक m. An adulterer, 4. 5. 1.

पारशम m. A mule, 2. 30. 23.

पारायण n. The stirrup-rope, 2. 32. 12.

पारिकर्मिक m. An attendant, 2. 2. 10.

पारियाणिक n. A carriage for travelling, 2. 33. 5.

पारिहीणिक n. Compensation for loss suffered, 2. 6. 20; 2. 15. 3.

पारीक्षिक n. The inspection-fee, 2. 12. 26.

पार्श्व n. (1) A kind of extra or irregular income, a special levy (Cp), 2. 6. 20; 2. 15. 3. (2) A stratagem, a trick, 12. 5. 37.

पार्श्वोपवृत्त a. Slanting on one side (Cb), 2. 11. 41.

पार्ष्णि m. The rear (of an army), 7. 5. 8; 7. 13. 1; &c.

पार्ष्णिग्राह् m. The enemy in the rear, 6. 2. 18; 7. 13. 2; &c.

पार्ष्णिग्राहासार m. The ally of the enemy in the rear, 6. 2. 18; &c.

पालिन् m. A herdsman, 3. 10. 27.

पाली f. A ridge, a bank (between fields), 2. 24. 22.

पाषण्ड m. A heretical monk, 1. 18. 9, 12; 1. 19. 29; 2. 4. 23; 2. 36. 14; 3. 16. 32, 33, 39.

पाषण्डिन् a. Heretical, 2. 36. 5.

पिङ्क m. Embedding (as a means of pilfering by artisans), 2. 14. 18, 41, 42.

पिङ्गन See युगपिङ्गन.

पिचु m. Cotton, 14. 2. 34.

पिच्छिल a. Slippery, smooth, 2. 11. 99. – m. A moist or wet surface, 4. 6. 18.

पिञ्छ m. A feather (for removing dust), 2. 14. 53.

पिटक m. A box, 2. 15. 62.

पिटका f. A casing (in an ornament), 2. 14. 45.

पिण्डकर m. An aggregate tax (by a village &c.), 2. 15. 3.

पिण्डगोचरिक a. Receiving only food or maintenance, 2. 30. 27.

पिण्डवालुका f. A lump or particle of sand, 2. 14. 24, 25.

पिण्डारक m. A buffalo-herdsman, 2. 29. 2.

पिण्याक m. An oil-cake, 2. 15. 52; 2. 29. 29, 43.

पीडन n. An affliction (caused to the state), 8. 4.1, 49, 50.

पीडनीय a. Fit to be harassed, 6. 2. 16; 7. 10. 26.

पीतचूर्णित a. Heated and powdered (com.), 2. 13. 48.

पुञ्जीलग्रह m. A collection of bundles, 2. 30. 19.

पुट n. A package, 2. 21. 20.

पुटभेदन n. A town, a city, 2. 3. 3.

पुद्गल m. A manufactured article, 2. 14. 7, 43.

पुरश्चरण n. A preparatory rite, 4. 5. 7..

पुरुष n. A measure (same as *chāyāpauruṣa*), 2. 33. 3.

पुरोग a. Leading, foremost, 9. 4. 23. - m. A leader, a guide, 5. 6. 35.

पुलाक m. Grains put in water and (half) cooked, 2. 15. 33, 51; 2. 29. 43; 2. 30. 18.

पुष्करिणीद्वार n. A type of city-gate, 2. 3. 32.

पुष्पच्छिद्र a. Defective in the bloom (of a gem), 2. 11. 34.

पुष्यरथ m. A chariot for festive occasions, 2. 33. 5.

पूग m. A communal gathering, 1. 13. 2.

पूतिकिट्ट m. Dross, 2. 14. 23.

पूरवेला f. The (furthest) limit of the floods, 4. 3. 6.

पूरास्राव m. The overflow (of a tank &c.), 3. 9. 30.

पूर्वकृतापदान m. A former offender, 4. 6. 2; 4. 8. 26.

पूर्वभुक्तिक a. Who was formerly in possession, 3. 9. 11.

पूर्वानुवृत्त a. In existence since old times, 3. 10. 2.

पूर्वापदान n. A former offence, 2. 36. 36; 3. 12. 35; 4. 5. 11.

पृथग्भूत a. Who makes a divergent statement, 2. 7. 25.

पृषत n. The making of beads (of gold &c.), a bead, 2. 13. 40, 43, 60; 2. 14. 45.

पृषतकारु m. A bead-maker, 2. 13. 33.

पृष्ठवाहिन् a. Carrying a load on the back, 2. 30. 39.

पेटक m. Boxing, encasing, enclosing, 2. 14. 18, 26, 45.

पेशल a. Lovely, charming, 2. 25. 15.

पेषक m. A grinder, a pounder, 1. 21. 10.

पोट्टलिक n. A bag, 14. 3. 49.

पौतव n. Standardization of weights and measures, the standard of weights and measures, 2. 19. 1; 4. 2. 2.

पौत्री f. A hog's snout, 14. 3. 49.

पौरव्यावहारिक m. The city-judge or magistrate, 1. 12. 6; 5. 3. 7.

पौरुष n. Height, length, 2. 20. 10, 17. 18, 19.

पौरुषी a. Measuring one length of the gnomon, 1. 19. 7; 2. 20. 39.

पौरुषेय a. Beneficial to men, 6. 1. 8.

पौर्वपौरुषिक a. Ancestral, 4. 1. 54.

प्रकर m. A collection, 2. 3. 15; a heap, 2. 24. 33.

प्रकर्त्री a. (A woman) who violates a maiden, 4. 12. 20.

प्रकर्मन् n. (1) Sexual intercourse, 3. 15. 11. (2) The violation (of a maiden), 4. 12. 15.

प्रकर्ममास m. The month for calculating the labourers' wages (Cb), 2. 20. 47 (*v. l.*).

प्रकामिन् a. Free to do what one wishes, 4. 12. 8.

प्रकृ 8P. To violate (a maiden), to deflower, 4. 12 1, 3, 8, 27.

प्रकृता a. Violated, 4. 12. 20, 22, 23.

प्रकृति f. A constituent of the state, 6. 1. 1; &c.

प्रकृतिवैकृत n. A change in the natural state, 2. 24. 7.

प्रकृष्ट a. Extensive, 7. 9. 21, 47.

प्रकोपक a. Inciting to rebellion, 9. 4. 11.

प्रक्रय m. Leasing, letting on rent, 2. 12. 22; 3. 9. 36; rental, 2. 12. 28.

प्रक्षेप m Investment, capital, 2. 9 4; 3. 13. 17; 4. 2. 36; 7. 4. 22.

प्रक्षेपवृद्धि f. Interest on investment, 3. 11. 5; 3. 12. 15.

प्रग्रह m. (1) Supporting, favouring, 7. 5. 19, 37; 8. 3. 65. (2) Support, 1. 10. 3; 5. 6. 28; 10. 3. 3; favour, honour, 2. 7. 2, 41. (3) Bringing in, recovery, 2. 35. 7. (4) Holding (as a hostage), 7. 17. 11.

प्रग्रहण n. Subjugation, 7. 16. 8.

प्रग्रीव m. An entrance-hall (Cb), 2. 5. 3; 2. 30. 4; 2. 31. 2.

प्रघर्ष m. The five astringents (Cb), unguents (Cnn), 1. 21. 14.

प्रचार m. (1) Activity, function, work, 2. 1. 19; 2. 6. 14; 2. 7. 2, 3, 24; 2. 8. 3; 2. 28. 1; 3. 14. 28; movements, 4. 8. 3. (2) Sphere of activity, 2. 8. 24. (3) Grazing, 3. 10. 21.

प्रच्छन्दक m. A loafer, a tramp, 4. 4. 3.

प्रजव m. A quick movement, 10. 3. 50, 51.

प्रणय m. A demand (for grains, money &c.), 5. 2. 16, 26, 29; 8. 4. 23, 24.

प्रणाळी f. A channel, a drain, 3. 8. 21, 23.

प्रणिधान n. Employment, use, 1. 16. 24; 7. 15. 12.

प्रणिधि m. (1) Employment, use, 1. 16. 1; 7. 1. 32; 12. 4 (title). (2) Rules, regulations, procedure, 1. 12 (title); 1. 19 (title); 1. 20 (title); 5. 6. 5.

प्रणीत a. Used, inflicted, 1. 4. 11, 12, 13.

प्रताप m. (1) Majesty, prestige, 7. 4. 7; 7. 9. 18, 26; 7. 10. 4. Making one's majesty felt, 1. 16. 33. (2) Might, 7. 7. 9. (3) Valour, heroism, 9. 2. 9.

प्रतापन n. Heating (in the sun), 4. 8. 22.

प्रति + अस् To fall to the lot of, to belong to, 2. 7. 20.

प्रतिकर m. A substitute for a tax, 2. 29. 1; 2. 35. 1.

प्रतिक्रुष्ट a. (1) Called to rescue, 4. 13. 18. (2) Whose property is bid for (at an auction), 3. 9. 8, 9.

प्रतिक्रोश m. Bidding (at an auction), 3. 9. 7.

प्रतिक्रोष्टृ m. One who bids, 3. 9. 6.

प्रतिगणिका f. A deputy courtesan, 2. 27. 1, 2.

प्रतिगृहीता a. Who enjoys favour, 1. 18. 13.

प्रतिग्रह m. (1) Receiving, 3. 14. 38; 8. 1. 38, 42. (2) Receiving a hostage, a hostage, 7. 17. 3, 5, 11. (3) Joining, meeting, supporting, 12. 4. 19; 13. 3. 46. (4) The rear of an army (Cn), reserves (of an army), 1. 16. 8; 10. 2. 20; 10. 5. 58; 10. 6. 1, 2.

प्रतिग्रहीतृ a. Who receives with welcome, 1. 18. 6. – m. The

receiver (of goods), 3. 15. 19; 3. 16. 5.

प्रतिघात m. A Counterblow, 9. 7. 55; retaliation, 9. 6. 27. A hindrance, an obstruction, 7. 13. 25; 7. 18. 29.

प्रतिजप् 1P. To respond to secret instigations, 9. 5. 4ff.

प्रतिजाप m. A response to secret instigations, 9. 3. 37; 9. 5. 3ff.

प्रतिज्ञात a. Admitted, 2. 7. 40.

प्रतिदेश m. Direction, instructions, 3. 12. 40.

प्रतिपण्य n. A commodity (received) in exchange or barter, 2. 16. 18, 19, 24; 8. 4. 34.

प्रतिपत्ति f. Understanding, intelligence, 7. 17. 26; ready-wittedness, 1. 9. 1.

प्रतिपद् caus. (1) To pay out, 3. 1. 31; 3. 11. 20; to indemnify, 3. 1. 37. (2) To make one agree, to persuade, 1. 18. 13; to win over to one's side, 7. 15. 12. (3) To bring over, to fetch, 3. 11. 50. (4) To accept (as king &c.), 1. 10. 3; 9. 3. 38; 9. 4. 8; 12. 2. 32.

प्रतिपात m. Compensation for loss, 2. 26. 8; 5. 2. 12.

प्रतिपान n. An invigorating drink (for animals), 2. 25. 10; 2. 29. 43; 2. 30. 9, 18; 2. 31. 6, 13.

प्रतिबन्ध् 9P. To be ready for inspection or audit, 2. 7. 22, 34.

प्रतिमञ्चौ Two platforms facing each other, 2. 3. 20.

प्रतिमान n. Weight, 2. 7. 2. A weight, 2. 14. 10, 15; 2. 19. 10, 25, 38.

प्रतियोग m. Contrary means, 9. 4. 8.

प्रतियोद्धृ m. A foot-soldier in front (of a horseman &c.), 10. 5. 9, 13.

प्रतिरवण n. Barking, 5. 5. 11.

प्रतिरागिन् a. Over-sensitive to colour, 2. 13. 23.

प्रतिरूपक a. Exactly similar, 1. 15. 24; 2. 12. 4.

प्रतिलेख m. A document in reply, 2. 10. 38, 45.

प्रतिलेपिन् a. Enveloping all round, 2. 13. 56.

प्रतिवर्णक m. A sample, 2. 21. 12; a standard, 2. 7. 2.

प्रतिवर्णिका f. A sample, a test, 2. 13. 57.

प्रतिव्यूह् 1A. To take counter-steps, 12. 1. 17.

प्रतिषिध् caus. (1) To contradict, 1. 13. 4; 1. 17. 29. (2) To keep away, 3. 10. 31; to dissuade, 1. 13. 13. (3) To

repel, 1. 13. 15; to suppress, 5. 1. 4. (4) To resist, 5. 1. 40. (5) To declare inadmissible, 3. 1. 2. (6) To set at nought, to disregard, 2. 7. 34.

प्रतिषेध m. (1) Prohibition, 1. 12. 13; 5. 5. 9. (2) Controlling, 2. 8. 3. (3) Removal, 1. 12. 16. (4) Suppression, 5. 1. 37, 38; 8. 1. 38.

प्रतिष्टब्ध a. (1) Withheld, 2. 6. 16. (2) Entrenched, strongly supported, 7. 7. 11; 7. 10. 27; 7. 17. 27; 9. 3. 24.

प्रतिसंसर्ग m. Contact, association, 1. 16. 7; 1. 20. 18; &c.

प्रतिसंस्कार m. Repairing, 2. 14. 44.

प्रतिसंहृ 1P. To collect together again, 7. 9. 22, 25.

प्रतिसंधा 3P. To furnish proof or corroboration, 4. 6. 9.

प्रतिसंधान n. Corroboration, 4. 6. 11; 4. 8. 4. (2) Reconciliation, 7. 6. 22.

प्रतिसमानी 1P. To compare, 4. 8. 2, 10; to check, 2. 7. 30; to secure corroboration, 13, 3. 39; to prove right, 4. 6. 12.

प्रतिसुरुङ्गा f. A counter-tunnel, 12. 5. 19.

प्रतिस्वद् caus. To cause to taste beforehand, 1. 21. 10.

प्रतिस्वाद m. °स्वादन n. Tasting beforehand, 2. 30. 26; 5. 1. 31.

प्रतीवाप m. Insertion, mixing, 2. 12. 5, 8, 9, 11; 2. 25. 22; 14. 2. 6.

प्रतोली f. A turret on the parapet, 2. 3. 11ff.

प्रत्यंश m. An individual share, 3. 5. 26; 3. 10. 36; 3. 12. 30; 3. 14. 19, 21, 25.

प्रत्यन्तस्कन्ध m. Frontier troops, 12. 3. 16; 12. 4. 20.

प्रत्यपसृत m. A deserter who has returned, 7. 16. 16; 13. 4. 51.

प्रत्यय m. (1) Satisfaction, certainty, 2. 36. 5; 3. 14. 34. (2) Guarantee, surety, 2. 28. 27; 3. 12. 14. (3) Testimony, evidence, 3. 8. 1; 3. 11. 43.

प्रत्यवरोपित a. Reduced, decreased, 2. 8. 21.

प्रत्यवसित a. Turned away, fallen, 1. 11. 4.

प्रत्यादिश् 6P. (1) To report, 1. 11. 3. (2) To proclaim, 4. 5. 14.

प्रत्यादेय n. Taking back, recovery, 8. 3. 53.

प्रत्यादेश m. Communicating, 13. 1. 2.

प्रत्यापत्ति f. Return, 1. 17. 13.

प्रत्याय See व्ययप्रत्याय.

प्रत्यारुह् 1P. To retaliate, 8. 3. 25.

प्रत्यावाप m. Excess of infantry (over other arms), 10. 5. 26.

प्रत्यासार m. Retreat, 10. 4. 7, 8.

प्रदिष्ट a. Assigned, 1. 11. 5, 10, 12.

प्रदेश m. Pointing out, indicating, 2. 21. 28; 5. 2. 33.

प्रदेष्टृ m. A magistrate, 4. 1. 1; &c.

प्रदोष m. A serious defect, 8. 1. 3.

प्रद्वार n. The main gate, the front door, 2. 30. 4; 2. 36. 21.

प्रधान m. A prominent person, 1. 13. 26; 7. 5. 12, 24; a leader, a chief, a chieftain, 7. 5. 35, 36; 7. 14. 1, 3.

प्रधारण n. Holding (a person to some torture ?), 4. 8. 24.

प्रधावनिका f. A run-way protected by a wall (between the rampart and the moat), 2. 3. 14.

प्रपणिन् m. A trader, (in particular) a foreign merchant, 2. 4. 16.

प्रभाव m. Power, 1. 9. 1, 3; 1. 21. 7. Might, 7. 6. 33; 7. 14. 19.

प्रभुशक्ति f. The power of material resources, 6. 2. 33.

प्रमार m. An epidemic, 9. 7. 82.

प्रमृष्टश्वेत a. Bleached white, 4. 1. 18.

प्रयाम m. (1) Extension, addition, 2. 7. 2. (2) Excess in weight, 2. 19. 24.

प्रयोग m. (1) Giving a loan, 2. 15. 4; 5. 2. 47, 55. (2) Pledging, 2. 25. 6.

प्रयोग्य a. Fit for use, 2. 30. 28, 29.

प्रयोजक m. A lender of money, a creditor, 3. 12. 12.

प्ररूप् 10P. To show, to point out, to disclose, 4. 5. 18; 5. 2. 41, 66; 9. 6. 37; 11. 1. 25, 49; 13. 2. 29.

प्रवस् caus. (1) To send into exile, 4. 4. 7, 10, 12, 23. (2) To slay, 1. 18. 16; 4. 13. 20; 7. 7. 13; 11. 1. 33, 47.

प्रवास m. Banishment, exile, 1. 14. 2.

प्रवासन n. (1) A roving camp, 7. 17. 50. (2) Exile, 3. 14. 26. (3) Killing, 4. 13. 21.

प्रवासित a. (1) Exiled, 1. 14. 2. (2) Killed, 4. 13. 8, 9.

प्रविवेक See मतिप्रविवेक.

प्रविष्ट a. Paid in, 2. 6. 15; 2. 8. 21.

प्रवेश्य n. Import duty, 2. 22. 2.

प्रव्रजिता f. A woman who has left home, 2. 23. 2; 4. 13. 36.

प्रव्राजन n. Driving out, 4. 9. 9.

प्रशास्तृ m. The director of labour corps in the army, 10. 1. 8, 17. Administrator (?) 1. 12. 6; 5. 3. 5.

प्रशोध्य a. To be cleared, to be recovered, 2. 6. 16.

प्रसङ्ग m. Excessive attachment, addiction, 7. 5. 20; 8. 1. 3; 8. 3. 61.

प्रसन्ना f. 'Clear', a kind of liqueur, 2. 25. 18, 27, 31.

प्रसर्ग m. Letting loose, allowing free activity, 8. 4. 34.

प्रसार m. Advance patrol, 9. 2. 3, 8; 12. 4. 20. A foraging raid, 10. 2. 5.

प्रसारवृद्धि f. Extensive foraging, 10. 2. 4; 10. 4. 13.

प्रसृष्टस्त्रीक a. Allowing freedom to the womenfolk, 3. 4. 22.

प्रसेव m. A bag, 14. 3. 14.

प्रस्तीन a. Very hard, 2. 14. 54.

प्रह्वण n. A festive occasion, a festive party, a picnic, 1. 10. 9; 1. 21. 28; &c.

प्राकाम्य n. (1) Abundance, 2. 29. 46. (2) Freedom, choice, right, 4. 12. 5, 13; 3. 10. 12; 3. 14. 24.

प्राकार m. A parapet-wall, 2. 3. 7; 1. 20. 1. The wall of a shed (Cb), 2. 24. 32.

प्राक्षिप्तक a. Projecting, 3. 8. 13.

प्राण m. An individual, a person, 3. 13. 1, 19; 3. 16. 28.

प्रातिभाव्यबन्ध m. Binding a person to suretyship, 7. 17. 8.

प्रातिवेधनिक n. Stamping (of weights and measures), 2. 19. 40; stamping fee, 2. 19. 42.

प्रात्ययिक a. Trustworthy, 2. 13. 2; 3. 12. 29.

प्रादानिक n. An amount for the marriage (of girls), 3. 5. 21.

प्रादीपिक a. Used for a lamp, 2. 31. 13. – m. An incendiary, 2. 36. 25. – °कम् ind. so as to burn, 4. 11. 11, 13.

प्रापाविक m. An attendant at a water-station, 4. 8. 15.

प्राप्तफला a. Who has attained puberty, 4. 12. 3.

प्राप्तव्यवहार a. Who has attained majority, 3. 3. 1; 3. 5. 19; 4. 13. 25.

प्रामित्यक n. Requesting the grant of grains, 2. 15. 1, 6.

प्रार्थ् To attack, 1. 17. 39; 3. 10. 34; 6. 2. 38.

प्रावृत्तिक a. Conveying the news of happenings, 2. 10. 38.

प्राश m. Food, 12. 5. 43.

प्रास्तर a, Consisting of rocks, 2. 3. 1.

प्रेक्षा f. A show, a theatrical performance, 2. 27. 26; 3. 3. 21; 3. 10. 37; 5. 1. 43; 13. 2. 4, 45.

प्रेताभिनिवेश m. An affidavit of a person (since) deceased, 3. 11. 43.

प्रेष् caus. To send word, to inform, 12. 3. 20; 13. 3. 3, 5, 17; 13. 4. 42.

प्रेषण n. Sending a communication, 1. 16. 33.

प्रोज्झ् To leave, 2. 32. 22.

प्रोति f. A strand in weaving, 2. 11. 100.

प्रोत्सद् caus. To encourage, 1. 11. 3.

प्रोषिता f. A woman who has gone away from home, 2. 23. 11.

प्लवक m. A rope-dancer, 2. 27. 25; 7. 17. 34; 11. 1. 34.

फ

फल n. A testicle, 4. 11. 24.

फलाम्ल n. Sour fruit juice, 2. 15. 18; 2. 25. 39.

फल्गु a. Of small value, 2. 5. 8; 2. 7. 2; 2. 11. 1; 2. 21. 29, 30.

फल्गुबल n. A weak army, weak troops, 5. 1. 21, 39, 54; 10. 5. 43, 45, 46.

फाणित m. Treacle, 2. 15. 14; 2. 25. 34.

फेलक m. Kennel (?) Muzzle (?) 14. 3. 23.

फेला f. A box, a casket, a basket, 7. 17. 39, 40; 13. 2. 48, 49.

ब

बन्ध m. A part, a portion, an instalment, 3. 3. 4; 3. 9. 20; 3. 11. 7, 41; 3. 12. 6, 16.

बन्धक m. A contractor, a foreman, 5. 3. 17.

बन्धकीपोषक m. A brothel-keeper, 5. 2. 21, 28; 11. 1. 34; 12. 2. 11.

बन्धन n. (1) Pledging, 3. 13. 5. (2) An alliance, 7. 3. 26, 29. (3) Straps for binding, 2. 30. 42; 2. 32. 11.

बन्धनीय a. Useful for tying, 2. 23. 19.

बन्धुवाहन a. Guided by kinsmen, led by kinsmen, 2. 27. 30.

बलकुटिका f. (?) Army-deployment (?) A strong house (?) 13. 4. 9.

बलमास m. The month for giving wages to disbanded troops (Cj), the month for the maintenance of troops (Cb), 2. 20. 51.

बाहिरिक m. A member of a roving community, 2. 4. 32; 2. 6. 2.

बाहूत्सार m. Repelling as with arms, 10 2. 4; 10. 4. 13, 14.

बाह्य a. Derived from the country-side, 2. 5. 22. - m. (1) An outsider not belonging to the palace, 1. 20. 18, 22. (2) An officer stationed away from the capital, 9. 3. 22ff. (3) A stranger, 3. 9. 11. (4) A besieger, 12. 5. 28; 13. 4. 39.

बाह्यकोप m. An insurrection of an officer in the outlying regions, 9. 3. 22ff.; 8. 2. 2, 3.

बिम्ब n. (1) An image, an effigy, 13. 2. 19. (2) A stamp, a die, 4. 4. 20. (3) A show (?) an exhibition (?) 4. 10. 5.

बिलखावलेखन n. Scrapings made by a hole-digging creature, 14. 3. 28.

बीज n. (1) Essence, 2. 25. 32. (2) An alloy, 2. 12. 24. (3) Uprooting (?) 4. 6. 16.

बीजबन्ध m. The manufacture of essence, 2. 25. 30.

बोह्रन n. Talk, 2. 14. 53.

ब्रह्मदेय n. A gift of land to Brahmins, 2. 1. 7; 2. 20. 20.

ब्रह्मदेयिक m. A Brahmin receiver of gift land, 3. 10. 9.

भ

भक्ष् 10P. To consume, to destroy, to ruin, 1. 19. 3.

भग्नोत्सृष्ट (-क) a. Ruined or useless and hence abandoned, 3. 9. 33; 3. 10. 2; 3. 12. 19; 4. 11. 17; 2. 29. 1, 6.

भङ्ग m. A rout. - भङ्गं दा To suffer an (apparent) rout, 10. 3. 4, 15.

भङ्गप्रदान n. Suffering an (apparent) rout, 10. 3. 6.

भज् 1A. To be responsible for, 4. 1. 3; to be liable for, 2. 8. 28; 2. 29. 24; 2. 36. 11; 3. 13. 8.

भण्डक m. A vessel, 14. 3. 22.

भण्डिका f. A vessel for collecting molten gold (Cb), a tool-box (Meyer), 2. 14. 53.

भद्र a. Of the gentle kind, 2. 30. 30; 2. 31. 18.

भद्रश्रिय n. A kind of fragrant substance or wood, 2. 11. 66.

भरुजा: Fried barley grains, 2. 15. 37.

भर्मन् n. भर्मण्या f. Maintenance, 3. 3 (title); 3. 3. 3; 3. 2. 16; 3. 4. 17, 39. Nourishing, bringing up, 1. 17. 25; 3. 13. 20.

भस्त्रा f. A skin used as a bag, a skin-bag, 3. 7. 2; 14. 3. 15. A bellows, 4. 4. 20.

भाजनी, °नीय a. (A weight or measure) used for making payments, 2. 19. 22, 29.

भाटक n. Hire, 2. 28. 3, 5.

भाण्ड n. (1) An article, a commodity, 2. 3. 33; 2. 5. 3. (2) A manufactured article, 2. 14. 10, 44. (3) A vessel, a container, 2. 7. 2; 2. 17. 15; 2. 21. 12. (4) A tool (for weighing &c.), 2. 14. 15; 2. 15. 62; 2. 16. 16.

भाण्डक m. A vessel, 14. 3. 22.

भिङ्गिसी f. A kind of woollen cloth, 2. 11. 100.

भिन्नकूट a. Leaderless, without a commander, 8. 5. 1, 18.

भूतपूर्व a. Which was formerly settled, 2. 1. 1. Which was formerly worked, 2. 12. 1. Which formerly belonged (to the king), 13. 5. 2, 22.

भूमिच्छिद्रापिधान n. Putting non-agricultural land to use, 2. 2 (title).

भृ 1A. (1) To support, to serve, 1. 18. 12. To maintain, 2. 27. 2. (2) To hire, 9. 1. 7.

भृत्यभाविन् a. Having the disposition of a dependant, 7. 18. 29.

भृष्टि f. A stretch of pebbles, sand &c. (Cnn), 2. 1. 3.

भोग m. (1) Emoluments, 1. 14. 5. (2) A courtesan's charges for a visitor, 2. 27. 10ff. (3) Produce, 3. 10. 15. (4) Service, use, benefit, 7. 9. 13, 26; 7. 11. 10; &c.

भोगनिग्रह m. Restraint of use, 3. 8. 21, 26.

भ्रम m. A fountain, (or) a water-course, 2. 4. 2; 2. 36. 43; 3. 8. 6.

भ्रेष् caus. To cause harm to or to cause loss of, 3. 20. 18.

भ्रेष m. Deterioration, 3. 12. 23, 29; 4. 1. 6.

म

मक्कण m. An elephant without tusks, 2. 31. 10.

मञ्चपृष्ठ a. With a flat surface (slightly depressed in the middle - Cnn), 2. 3. 5.

मणिराग m. The imparting of colour to gems, 1. 18. 8; 2. 12. 1.

मण्ड m. Cream, 14. 2. 2.

मण्डल n. A metal ball, 2. 19. 13.

मतिप्रविवेक m. A difference of opinion, 1. 15. 44.

मत्स्यण्डिका f. Unrefined sugar, 2. 12. 6; 2. 15. 14.

मदनयोग m. A stupefying mixture, 14. 1. 16, 17; 4. 4. 19; 4. 7. 10; 7. 17. 44.

मदनरस m. A stupefying or poisonous drink, 1. 18. 9; 4. 3. 28; 4. 5. 16; 11. 1. 24; 13. 3. 54, 56.

मदिरा f. Name of a form of the Goddess Durgā, 2. 4. 17.

मध्यभेदिन् a. Capable of breaking (enemy troops) with the centre, 10. 5. 32.

मध्यस्थायिन् a. Lying in the centre, 9. 6. 17-19.

मन्त्रयुद्ध n. Diplomatic war, 7. 13. 29; 9. 2. 5; 12. 1. 17; 12. 2 (title).

मन्द a. Of the dull type, 2. 30. 30; 2. 31. 18.

मयूरपद n. The arch from which a balance is suspended, 2. 19. 25.

मसूरक a. Lentil-shaped (not perfectly spherical), 2. 11. 4.

महाकच्छ m. Name of a deity (Varuṇa ?), 4. 3. 12.

महाकच्छवर्धन n. Staying in water (Cb), worship of the deity Mahākaccha (?) 3. 16. 38; 4. 3. 15.

महामात्रीय a. Belonging to the jurisdiction of high state officers, 2. 5. 5.

मांस n. The fleshy part of fruit (com.), 2. 29. 43; 2. 30. 18; 2. 31. 13.

माणव m. A criminal (such as a dacoit, adulterer &c.), 4. 5. 1ff.

माणवक m. A dacoit (?) 5. 3. 17.

माणवविद्या Magical arts useful for dacoits &c., 4. 5. 1.

मातृका f. (1) Source, basic type, 7. 6. 41. (2) The mother-prostitute, 2. 23. 2; 2. 27. 5, 17.

मात्स्यन्याय m. The rule of might, 1. 4. 13; 1. 13. 5.

मानव्याजी f. Commission paid when measuring out (articles), 2. 16. 10.

मानस्राव m. Loss in measuring, 2. 19. 44.

मापक m. The officer who supervises measuring, 2. 15. 63.

मायक m. A measurer, 2. 15. 63; 4. 2. 20.

मायागत n. Creation of illusions, jugglery, 1. 12. 1.

मायायोगविद् m. An expert in magic, 1. 19. 32; 4. 3. 11, 40, 44.

मार्ग m. A horse's gait, 2. 30. 40.

मार्गण n. An inquiry, an investigation, 4. 6. 20; 4. 7. 24.

मार्गयुक a. Used for hunting, 2. 2. 3; 2. 32. 6.

मार्गादेशिक a. Useful for showing the way, 9. 2. 8.

मार्गापन्न a. Made in the proper manner, 4. 9. 15.

माषक m. (1) A kind of weight, 2. 19. 2, 5. (2) Name of a copper coin (equal to one-sixteenth of a *paṇa*), 2. 12. 24.

माहानसिक m. The head cook, 1. 19. 23; 1. 21. 4.

मित्रभाविन् a. Having a friendly disposition, having the nature of a true ally, 7. 18. 29; 7. 4. 7; 7. 9. 43.

मुख n. A head (of income), 2, 6. 10; 2. 7. 31; 2. 8. 21; 2. 12. 36.

मुखलवण n. Salt from the Indus land, rock-salt, 2. 29. 43.

मुख्य m. A principal officer, 1. 12. 25; 1. 16. 7; 1. 18. 13; 5. 6. 7ff. &c.

मुण्ड m. An ascetic with shaved head, 1. 11. 13; 1. 12. 5; &c. – a. Bare, without anything on top, 2. 3. 32; without any mark, or sign, 10. 3. 39.

मुण्डकद्वार n. A type of city-gate, 2. 3. 32.

मुद्रा f. A stamp, a seal, 1. 20. 23; 2. 21. 2, 26; 5. 3. 41; 11. 1. 25. A sealed passport, 2. 34. 1; 2. 36. 38; 5. 3. 38.

मुरजक n. A drum-shaped coping stone of the parapet-wall (serving as a shield or cover), 2. 3. 7.

मुषुण्ढी f. A club, 2. 3. 34.

मुष्टि m. Sowings (of grains), 9. 1. 34ff.; 13. 4. 6.

मुष्टिका f. A hand-vice, 4. 4. 20.

मूकमूषा f. A dummy crucible, 2. 14. 23.

मूढगर्भ a. With an obscured or dim interior, 2. 12. 8.

मूत m. (or मूता f.) A woven grass-bag, 2. 15. 64.

मूर्च्छित a. Strengthened, 2. 13. 51.

मूल n. The base, the (inherited) kingdom or capital, 7. 2. 14; 7. 3. 33; 7. 8. 5; &c. Patrimony, 2. 9. 20; 8. 3. 66. The principal officers (Cn), 8. 5. 10.

मूलकर्मन् n. A magical rite with the help of herb-roots, 4. 4. 14.

मूलवाप m. Sowing by roots, 2. 6. 5.

मूलहर a. (1) Who squanders his ancestral property, 2. 9. 20, 21; 7. 13. 13. (2) Who seizes the territory belonging to another, 7. 2. 14; 7. 8. 7; which deprives one of one's property or territory, 8. 3. 66.

मूलाट m. Curds with the upper layer removed (com.), 2. 11. 32.

मूलाटी f. Name of a plant (?) 2. 11. 39.

मूषिककर m. A tax in (the form of) rats, 4. 3. 24.

मृत्युकूट n. A death-trap, 13. 1. 16.

मेण्ढक n. A projection of the parapet shaped like a ram's head, 2. 3. 16.

मेथीप्रतति f. A stretch of thorny branches, 10. 1. 5.

मेदक m. (1) A basket-weaver (Cb), a digger (Cs), 2. 24. 3. (2) A kind of wine, 2. 25. 17ff.

मैरेय m. A kind of spirituous liquor, 2. 25. 22.

मोक्ष m. Divorce, 3. 3. 16ff.

मोढ m. An elephant with small tusks, 2. 31. 10.

मोहनगृह n. A maze, 1. 20. 2.

मौख a. Brought about through the relation of the teacher and the taught, 2. 10. 50.

मौल a. Hereditary, 9. 2. 2, 14; &c.

य

यत्नोपचार्य a. To be treated with great care, 4. 1. 19.

यन्त्र n. A machine, 2. 15. 62; 2. 18. 1ff.; 10. 6. 48; a mechanism, 1. 20. 2; 2. 3. 34; 2. 5. 2.

यन्त्रिक m. A mechanic, 10. 3. 44.

यमक a. Double, joined together, 2. 11. 4; 2. 14. 29.

यातव्य m. The king against whom it is expedient to march, 6. 2. 16; 7. 5. 1ff; 7. 13. 21.

यातव्या f. (same as यात्रा) A military expedition, 9. 1. 52.

यातृ m. A driver, 4. 13. 17, 22, 25.

यात्रा f. (1) A military expedition, 1. 16. 29; 9. 1. 34ff. &c. (2) A festival, a fair, 1. 21. 28; 7. 15. 22; 12. 5. 1; 13. 2. 45.

यान n. March (against an enemy), 7. 1. 9; &c.

यानपात्र n. A. sailing vessel, a boat, 1. 18. 9.

यापन n. Receiving (a girl in marriage), 7. 14. 10.

यामतूर्य n. The beating of a drum indicating a watch of the night, 2. 36. 34.

यावज्जीविक a. Lasting till the end of one's life, 3. 18. 11.

यावत्कालिक a. To be kept for some time, temporary, 2. 30. 1.

युक्त m. An officer, 2. 5. 16; 2. 8. 3, 23; 2. 9. 33, 34; 3. 20. 17; 5. 3. 17.

युगपिङ्गन n. Breaking in to the yoke, 2. 29. 34.

युग्य m. A draught-animal, 7. 4. 15; 7. 5. 33; 7. 15. 8; &c.

योग m. (1) Use, employment, 1. 18. 9; 13. 3. 54, 56. (2) Practical application, 1. 5. 16. (3) A secret remedy, a trick, 1. 16. 34; 5. 1. 54; 5. 6. 48; 7. 6. 41; 9. 1. 15; 12. 4. 29.

योगक्षेम m. Well-being, welfare, 1. 4. 3; 1. 5. 2; &c.

योगक्षेमावह a. Capable of ensuring welfare, 1. 5. 2; 1. 13. 7.

योगदर्शन n. An occult manifestation, 5. 2. 45; 13. 2. 38.

योगपान n. A poisonous drink, drugged liquor, 1. 17. 36.

योगपुरुष m. A secret, agent, 1. 21. 29; 5. 2. 32; &c.

योगवामन n. Forcing (an enemy) out by some trick, 12. 2. 8; 12. 4. 29; 13. 2 (title).

योगविक्रय m. A sale by trickery, 5. 3. 44.

योगवृत्त n. Secret conduct, 5 (title).

योगसुरा f. Drugged wine, 4. 5. 10, 17.

योगस्त्री f. A woman in secret service, 11. 1. 42.

योगाञ्जन n. A poisonous collyrium, 4. 10. 13.

योगानुविधायिन् a. Amenable to mixing, retaining fragrance when mixed (with other substances,), 2. 11. 71.

योग्या f. Exercise, drill, 2. 18. 18; 2. 33. 6; 5. 3. 35.

योग्याचार्य m. A trainer, 2. 30. 42.

योनिपोषक m. A breeder of animals, a keeper of brothels, 5. 2. 29; 5. 3. 12.

यौन a. Brought about by marriage, 2. 10. 50. – n. Entering into a marriage relation, 4. 7. 28.

यौनानुबन्ध m. A connection by marriage, 2. 10. 5.

र

रक्ष् 1P. 10P. To keep a watch over, to guard against, 1. 16. 35; 11. 1. 55.

रक्षण n. Guarding against, 1. 13 (title), 1. 17. 2, 3; 4. 1 (title); 4. 2 (title).

रक्षा f. Fortifications, 2. 36. 43.

रक्षाविधान n. Arrangements for protection, 1. 19. 9; fortifications, 9. 4. 8; 12. 5. 32; 13. 4. 16.

रक्षिन् m. A guard, a policeman, 1. 16. 35; 2. 36. 40; &c.

रङ्गोपजीविन् m. One who lives by the stage, an actor &c., 2. 27. 28, 29.

रज्जु m. 'Rope' i. e. land-survey, 2. 6. 3.

रज्जुभाण्ड n. Raw material for ropes, 2. 17. 8.

रज्जुवर्तक m. A rope-maker, 2. 23. 17; 2. 24. 3.

रथिक m. A chariot-attendant, 2. 33. 6; 5. 3. 12.

रथ्य m. A chariot-horse, 2. 30. 21, 39; 2. 33. 6.

रश्मि m. A cord, a rope, 2. 28. 13.

रस m. (1) Poison, 5. 1. 7, 31; 11. 1. 38; &c. (2) A liquid ore, 2. 12. 2.

रसद m. A poisoner, 1. 11. 1; 1. 12. 3, 9; &c.

रसपाक m. The smelting of liquid ores, 2. 12. 1.

रसविद्ध a. (1) Smelted from liquid ores, 2. 13. 3. (2) Poisoned, 7. 17. 59.

राङ्कव n. The hair of the *raṅku* antelope, 2. 23. 8.

राजकिल्बिषिन् m. A consumptive person(Cb), one who has committed an offence against the king (?) 3. 2. 48.

राजदायिक n. Dues to be paid to the king, 3. 12. 46.

राजद्वारिक a. Enabling access to the king, 5. 2. 59.

राजद्विष्ट n. Treason, 3. 3. 32.

राजपरिग्रह m. Royal property, the palace grounds, 2. 36. 22, 28, 37; 4. 3. 4; 4. 9. 8; 5. 3. 26.

राजप्रणिधि m. The daily routine or duties of the king, 1. 19 (title); 5. 6. 5; 8. 2. 15.

राजभाग्य n. Good fortune emanating from the king, 1. 11. 19.

राजमण्डल n. The king's exchequer (?) the circle of kings (?) 2. 27. 28.

राजवर्ष n. The king's (regnal) year, 2. 6. 12.

राजवास्तुक n. The royal residence, 10. 1. 2.

राजव्यञ्जन m. A person disguised as the king, 10. 3. 42.

राजशब्दिन् a. Having the title of king, 11. 1. 20.

राजशब्दोपजीविन् a. Using the title of king, 11. 1. 5.

राजहार m. What is taken by the king, 2. 6. 15.

रात्रिदोष m. A crime committed during the night, 2. 36. 11, 42.

रात्रिसत्त्र n. An ambuscade at night (or, an ambuscade and night time), 8. 4. 41.

राधा f. A false shine or lustre, 4. 2. 16.

राशिमूल n. What is left over from a heap of grains, 2. 24. 30; 5. 2. 11.

राष्ट्र n. The country, the country-side, 1. 12. 22; 1. 13. 15; 1. 16. 9; &c. Revenue derived from the country-side, 2. 6. 3; 2. 15. 3.

रूप n. (1) An article, 2. 13. 59; 2. 14. 25ff.; 4. 6. 3ff. (2) An animal, a creature, 2. 29. 4, 6; 3. 16. 23. (3) A surcharge (of 8%), 3. 17. 15, 16. (4) Inspection fee (of 1/8%), 2. 12. 28, 30, 35. (5) A coin, 2. 12. 24.

रूपदर्शक m. An examiner of coins, 2. 5. 10; 2. 9. 28; 2. 12. 25; 4. 1. 44.

रूपदासी f. A female slave possessed of beauty, 2. 27. 17.

रूपाजीवा f. A prostitute, 1. 20. 20; 2. 4. 11; 2. 23. 2; 2. 27. 27; 2. 36. 8; 3. 20. 15; 10. 1. 10.

रूपाभिग्रह m. Arrest with the (stolen) article, 4. 6. 3.

रूपिक n. Coining fee, manufacturing charges, 2. 12. 26, 30, 35; 2. 6. 10.

रूप्य n. Silver, 2. 12. 5, 6.

रोचक m. One who crushes pulses, 2. 15. 8.

रोचकयन्त्र n. A machine for crushing pulses, 2. 15. 62.

रोचनी f. The grinding mill, 3. 8. 11.

रोचनीदृषद् f. The mill-stones, 2. 15. 62; 2. 18. 15.

रोध m. (1) Obstruction, hindrance, 4. 9. 21. (2) Siege, 7. 10. 29.

रौम n. Cloth made from animal hair, 5. 2. 14.

ल

लक्षण n. The science of the interpretation of marks or signs, 1. 12. 1.

लक्षण्य a. Possessed of auspicious marks, 5. 6. 41.

लक्षित a. Marked (with a seal), 2. 13. 36; 2. 25. 4.

लग्नक a. In heat, 14. 3. 85.

लघुसमुत्थ, लघूत्थान a. Mobilising with little effort or on a small scale, 6. 1. 12; 7. 9. 18, 38.

लङ्घन a. Trained in leaping, 2. 30. 32, 36.

लब्धप्रशमन n. Making a conquered territory secure, 13. 5 (title).

लम्बरा f. A kind of bed-spread (com.), 2. 11. 101.

लम्भ m. (1) Acquisition, conquest, 8. 1. 51; 13. 5. 2. (2) Hitting (the target), 7. 17. 25, 26.

लयन n. A rock-cave, 2. 12. 2.

लव m. A plant, which, when cut, continues to grow, 2. 24. 22.

लाभ m. Deferred receipt or receipt by instalments (?) 2. 6. 25; 2. 7. 32.

लेण्ड n. Dung, ordure, 2. 2. 10; 2. 12. 8; &c.

लोकयात्रा f. (1) Ways of the world, 1. 2. 5; 5. 4. 1. (2) Orderly maintenance of the people, 1. 4. 4, 5.

लोकायत n. The materialistic system of Bṛhaspati (Cj), 1. 2. 10.

लोप्त्र n. Stolen property, 4. 5. 17; 13. 3. 53.

व

वक्तव्य a. Blameworthy, unfit, 3. 1. 47.

वणिक्पथ m. A. trade-route, 2. 1. 19, 38; 2. 6. 8; &c.

वधावध m. Destruction or capture of men, horses &c. by the trunk or tusks (com.), killing and trampling (?) 2. 32. 4.

वप्र m. A rampart of earth-work, 2. 3. 5; 10. 1. 1.

वमन n. Shifting (of population), transfer (of people from one place to another), 2. 1. 1; 4. 3. 18; 13. 4. 7.

वयःस्थता f. Youthfulness, 10. 5. 42.

वरकार m. The doing of a good deed (Cb), 2. 10. 39.

वरण n. Betrothal, 4. 12. 8.

वरत्रा f. A strap, a thong, 2. 23. 18, 19.

वर्ग m. A compound (com.), a grouping of words, 2. 10. 21, 62.

वर्च m. A water-closet, a latrine, 2. 5. 6; 3. 8. 28.

वर्ण m. Class, type, 1. 21. 7; 2. 29. 39; kind, 2. 15. 5; 2. 22. 6; 3. 9. 35; 4. 2. 22. Colour or quality, 2. 14. 5; 3. 12. 53; 4. 1. 30.

वर्णक m. A standard, a touch, 2. 13. 15, 16; type, variety, 2. 15. 2. – n. A coloured blanket, 2. 11. 98.

वर्णिका f. The standard gold, 2. 13. 17.

वर्तन n. Going round, 2. 29. 34.

वर्तनी f. A road-cess, 2. 21. 24; 2. 28. 25; 2. 34. 12.

वर्धकि m. A carpenter, 5. 3. 12; 10. 1. 1, 17.

वर्धन See महाकच्छवर्धन.

वर्षमान n. A rain-gauge, 2. 5. 7.

वर्षवारण a. Rain-proof, 2. 11. 100.

वल्गन a. Moving at a gallop, 2. 30. 32, 33.

वशोपनयन n. A means of bringing under subjugation, 1. 4. 6.

वसतिभोग m. Charges for stay over-night, 2. 27. 21.

वह् 1P. To bear, to be liable for, 2. 7. 5.

वहिन् m. A draught animal, 2. 29. 8.

वाक्यविप्रेक्षण n. Looking away during another's speech, 1. 21. 8.

वाक्यावक्षेपण n. Cutting short (another's) remark, 5. 4. 10.

वाक्सङ्ग m. Hesitation in speech, 1. 21. 8.

वागुरिक m. A trapper, a fowler, a hunter, 2. 1. 6.

वाग्जीवन m. A professional story-teller, a professional entertainer, 1. 12. 9; 1. 18. 12; 2. 1. 34; &c.

वाचिक n. Words, a statement in words, 2. 10. 22, 43.

वाट m. An enclosure, 2. 4. 25, 26; 2. 6. 5, 11; &c. A fence, a hedge, 4. 13. 6.

वाद m. A complaint, a case, 2. 8. 32; 3. 1. 19 (perhaps also 'head of law' in 3. 1. 19).

वानकर्मान्त m. A weaving factory, 2. 23. 8.

वानचित्र a. Woven on the loom, variegated in weaving, 2. 11. 97.

वानलटी f. The verandah of a house, 3. 8. 19.

वामन n. Emptying (as of a tank), 3. 9. 31.

वायस (°विद्या) The interpretation of the crow's cries, 13. 1. 9.

वार m. A turn, 2. 27. 4; 3. 9. 38.

वारवाण m. An armour (particularly, one made of wool), 2. 11. 98; 2. 18. 17.

वारिपथ m. A water-route, 2, 16. 1, 24; 7. 11. 17; &c.

वारुणयोग m. The trick of disappearing in water, 7. 17. 42, 60.

वार्त्ताशस्त्रोपजीविन् a. Following an economic profession (in peace) and the profession of arms (in war), 11. 1. 4.

वासगृह n. A residence, the living chamber, 1. 20. 2.

वासय् To gild, 2. 13. 46.

वासितक n. Gilding, 2. 14. 17.

वास्तु m. Immovable property, 3. 8. 1, 2. A building site, 2. 3. 3; 2. 4. 1, 6; 10. 1. 1.

वास्तुक m. An expert in building, 1. 20. 1; 2. 3. 3; 10. 1. 1. – n. The base or frame (of a gold article), 2. 13. 43; 2. 14. 35, 39, 46.

वास्तुच्छिद्र n. Non-residential area, 2. 3. 6; 2. 4. 16.

विकाल m. An odd time, 4. 6. 2.

विक्क m. An elephant cub, 2. 31. 10, 16; 2. 32. 3.

विक्रम् To attack, 1. 17. 28; 12. 3. 15. – caus. 5. 6. 25; 7. 3. 11; &c.

विक्षिप्त a. Scattered, dispersed, 7. 9. 22; 7. 15. 12; 8. 5. 15; 9. 2. 11.

विक्षेप m. Dispersal, discharge, 2. 6. 21; 2. 15. 10; 5. 3. 25. Sending out to different places, 2. 8. 21; 2. 16. 1.

विगुण a. Hostile, 7. 8. 22; 11. 1. 3, 46, 53.

विग्रह m. (A state of) war, 7. 1. 7; &c.

विचय m. (1) A search, 2. 36. 14; 4. 13. 11; 5. 1. 24; examination, 10. 4. 13. (2) Collecting, 2. 25. 38.

विजिगीषु m. The would-be conquerer, 6. 2. 13 *et passim.*

वितर्दि f. A raised platform or seat, 4. 3. 41.

विद् 6A. To marry (again), 3. 2. 20ff.; 3. 4. 30. 35.

विदल n. A pomegranate, 2. 15. 18.

विदुल n. A kind of reed, 13. 1. 16; 13. 2. 21.

विद्रव m. Flight in panic, panic, 9. 7. 82.

विधा f. Food (for animals), 2. 15. 50; 2. 29. 45; 2. 30. 25, 26; 2. 31. 5, 12.

विधातृक m. One who delivers or disposes, 2. 7. 32.

विनय m. Training, discipline, 1. 5. 2, 3; &c.

विनिपात m. A failure, a mistake, 1. 12. 16; 1. 15. 42; 9. 3. 37. Loss, 2. 24. 4.

विपत्ति f. Death, 3. 19. 15; 4. 1. 3, 56.

विप्रकृत a. Who has wronged (another), 1. 14. 3.

विप्रतिपत्ति f. Uncertainty, 8. 3. 45.

विप्रस्थान n. Going on a wrong path, 13. 2. 48.

विभाषित a. Declared, 3. 12. 53. -n. An option, 7. 1. 31.

विभ्रम m. A disturbance, a revolt, 3. 11. 13; 3. 16. 30; 4. 12. 38.

विमांस n. Unclean meat, 4. 10. 14.

वियत् 1A. To arrange for, to provide, 1. 11. 20; 1. 17. 25.

विराग a. Disaffected, 1. 17. 40.

विरात्र n. An odd hour of the night, 4. 6. 2; midnight, 4. 13. 6.

विरूप a. Changed in appearance, disfigured, 4. 6. 2; 7. 17. 50; 13. 4. 52; 14. 2. 4, 5; made inferior in quality, 2. 14. 52; 4. 1. 26, 27.

विलवण n. Adulterated salt, 2. 12. 32.

विलुप् caus. To plunder, to loot, 12. 2. 28.

विलोप m. Plundering, looting, booty, 3. 12. 2; 7. 4. 22; 8. 4. 15; 9. 2. 9, 10; 10. 3. 16.

विवादपद n. A dispute in a law-court, 3. 1 (title); 3. 16. 38; 4. 7. 17; 11. 1. 14.

विवादार्थ m. Decision in a legal case, 3. 1. 39.

विवीत n. A Pasture, pasture-land, 2. 2. 1; 2. 6. 3; 2. 34. 6; 3. 10. 21ff. &c.

विशिखा f. The market-road, 2. 13. 2.

विषण्णालिक a. With six *nālikās* left out, 2. 36. 34.

विषम (=विषमत्व) Discrepancy, 2. 8. 21.

विषमसंधि m. A peace or pact between unequals, 7. 7. 5. A pact for unequal gains, 7. 9. 5ff.

विष्टि f. Labour, labourers, 1. 4. 1; 2. 1. 35; 2. 15. 63; sappers and miners, 9. 2. 9; 10. 1. 9, 17; 10. 4. 17.

विष्टिबन्धक m. A contractor or foreman of labour, 5. 3. 17.

विसंवद् caus. (1) To bring about dissentions, to divide, 7. 8. 4; 7. 14. 4. (2) To frustrate, to reject, 8. 2. 24.

विसंवादक m. One who does not keep his word, 13. 5. 6.

विसंवादित a. Who has been rejected, 11. 1. 37.

विसरस् n. An artificial lake, 2. 28. 1.

विस्रावण n. The substitution of a high-priced article by a low-priced one, 2. 14. 18,25.

विहार m. Sport, play, recreation, 1. 10. 13; 2. 2. 3; &c.

विहारपक्षिन् m. A bird kept for pleasure, 2. 26. 5.

विहारमृग m. An animal in a zoological park, 4. 10. 5.

वीत a. Gone away, absent, 10. 5. 49; 13. 3. 3.

वीतंसगिल m. A trap for catching birds, 9. 6. 73.

वीवध m. Supplies (of men and materials), 7. 6. 8; 7. 7. 2; 8. 5. 14; 9. 6. 44; 10. 2. 6.

वृक्षाम्ल n. Tamarind, 2. 15. 18.

वृक्षायुर्वेद m. The science of rearing trees, 2. 24. 1.

वृत् 10P. To continue, to exist, 8. 2. 7. To maintain, to sustain, 8. 4. 36.

वृत्तिविक्रय m. The sale of (one's) means of livelihood, 3. 15. 6.

वृत्त्युपकरण n. The tools of (one's) profession, 3. 1. 31.

वृश्चिकबन्ध m. A 'scorpion-binding' a kind of torture, 4. 8. 22.

वृषल m. (°ली f.) A heretic, 1. 12. 5; 3. 14. 37; 3. 20. 16.

वेगाभिहूलिक a. Who overcomes (the enemy) by his vehemence, 10. 5. 45.

वेणिका f. A braid of rope, a rope, 4. 3. 8; 10. 2. 14.

वेतनोपग्राहिक n. Tending (cattle) in return for a wage, 2. 29. 1-3.

वेत्तृ m. One who marries, 3. 4. 42.

वेदक m. The complainant, 3. 1. 17.

वेदन n. Remarriage, 3. 4. 42.

वेधन, वेद्धृ a. Which transmutes (through smelting), 2. 12. 3, 5.

वेला f. Limit, 4. 3. 6.

वेल्लक n. An alloy of silver and iron in equal proportions (com.), 2. 14. 22.

वैक्रन्तक m. A kind of metal, 2. 12. 16, 23.

वैगुण्य n. Hostility, 5. 6. 8; 7. 8. 19; 8. 1. 11; 9. 4. 8.

वैधरण n. A compensation-tax, protective duty, 2. 12. 31, 35; 2. 16. 9; 2. 25. 40.

वैनयिक a. Used for purposes of training, 2. 33. 5.

वैयावृत्यकर m. (1) An accomplice, a help-mate, 2. 5. 18; 2. 8. 22; 4. 8. 9. (2) A sales-agent, 3. 12. 25.

वैयावृत्यकर्मन् n. (1) Giving assistance, 4. 11. 9. (2) Sale on behalf of another, 4. 6. 11.

वैयावृत्यविक्रय m. Sale through an agent, 3. 12. 25.

वैराज्य n. Rule by a foreigner, 8. 2. 5, 8.

वैलोम्य n. A contrary happening, death, 2. 30. 48.

वैहारिक n. Games, sports, 11. 1. 7.

व्यञ्जन n. (1) Broth, 1. 21. 7. (2) A mark, 2. 2. 12.

व्यन्तर n. Middle, 'Away from the road' (Cb), (अटव्यन्तर to be read - Meyer), 3. 4. 21.

व्यपकर्षण n. Taking away from, exclusion, 15. 1. 49.

व्यपदेश m. A pretext, an excuse, 2. 25. 6.

व्यपाश्रि 1A. To seek shelter with, 4. 3. 18.

व्ययप्रत्याय m. Return of money sanctioned for expenditure, unspent grant, 2. 6. 21; 2. 15. 10.

व्ययशरीर n. The total expenditure, 2. 6. 11.

व्यवरोपण n. Removal, dismissal, 4. 9. 16.

व्यवहार m. (1) Judicial procedure, 3. 1. 39ff. (2) A transaction, dealings, 3. 1. 2ff.; 3. 2. 1; &c.

व्याख्यान n. Designation, name, 2. 25. 25.

व्याजी f. Commission, surcharge, 2. 6. 10, 22; 2. 12. 26ff.;

2. 15. 11; 2. 16. 10; 2. 25. 40; 3. 17. 15, 16.

व्याधिसंस्था f. Rooms for the sick, a hospital, 1. 20. 10, 19.

व्यापद् f. A mishap, 5. 1. 34.

व्यायाम m. Activity, an active life, 2. 1. 30. Activity, (military) operations, 1. 16. 29; 6. 2. 1, 2; 10. 4. 16; &c.

व्यायोग m. Yoking, harnessing, 10. 4. 18.

व्याल m. (1) A rogue elephant, 2. 15. 42; 2. 31. 4; 2. 32. 1, 8, 10. (2) A wild creature, 1. 21. 22; 2. 1. 37; &c.

व्यावहारिक a. (1) Used in trade, 2. 12. 25; 2. 19. 22, 29; 3. 11. 1. (2) Concerning judicial procedure, 3. 1. 44. (3) Concerning transactions, 3. 1. 1.

व्यावेधन n. Piercing (enemy ranks), 10. 4. 13.

व्यावेशन n. Penetration (of enemy ranks), 10. 4. 13.

व्युष्ट n. The date-entry (in account-keeping), 2. 6. 12; 2. 7. 31, 32, 33.

व्यूढ a. Broad, 2. 29. 23.

श

शकटवाट m. A 'wagon-fence', concealment in wagons (?) 7. 17. 55.

शक्ति f. (State) power, 6. 2. 30ff. &c.

शक्य a. Easily conquerable, weak, 6. 1. 3, 8; 7. 10. 9; 13. 4. 60.

शक्ष्ण a. Sweet in speech, 6. 1. 6.

शङ्कानिष्पन्न a. About whom suspicion has arisen, 4. 8. 9.

शङ्काभिग्रह m. Arrest on suspicion, 4. 6. 1, 2.

शतैकीय a. Equivalent to one in a hundred, one per cent, 9. 3. 4.

शत्रुशुद्धा a. Caused by the enemy alone, 9. 6. 1, 6.

शम m. Peace, 7. 17. 1, 2; 6. 2. 1, 3.

शलाका f. (1) A small stick, a pencil, 14. 3. 8, 10. (2) An ivory piece used in gambling, 3. 20. 10; 4. 10. 9. (3) A kind of arrow, 2. 18. 10.

शलाकाप्रतिग्राहक m. The receiver of tallies (for counting), 'the supervisor of grinding and pounding' (Cb), 2. 15. 63.

शाक्य m. A follower of Gautama Buddha, 3. 20. 16.

शारदकर्मन् n. Maintenance of fitness in every respect, 2. 32. 7.

शासक m. The captain (of a boat), 2. 28. 13.

शासन n. (1) An edict, a decree, 2. 10. 1, 2. (2) A message carried by an ambassador,

1. 16. 6, 32. (3) A letter, a communication, 2. 9. 27; 2. 28. 20; 12. 3. 13; &c.

शासनमुक्त a. Relinquished by a royal decree, 2. 6. 15.

शासनस्थ m. An officer appointed by an order, 2. 9. 19.

शासनहर a. Bearing a message, 1. 16. 4. – m. A messenger, a herald, 2. 28. 18.

शास्त्रानुयोग m. A test in the science (of politics), 5. 4. 4.

शिखा f. The heap of a commodity above the level of the capacity measure, 2. 19. 34, 35.

शुक्त n. Fermentation, a fermented liquid, 2. 15. 8, 17.

शुद्धदेश a. For which there is clear proof, 3. 1. 15.

शुध् caus. (1) To put honesty or loyalty to test, 1. 10. 1. (2) To clear, to remove from, 2. 1. 38. (3) To replace, 2. 4. 28.

शुल्क n. (1) Duty, toll, 2. 21. 2ff. &c. (2) Dowry, 3. 2. 7ff.; 3. 3. 5, 32; &c.

शुल्कशाला f. The customs house, 2. 21. 1.

शुल्ब n. (1) Copper, 2. 13. 16, 44; 2. 14. 30, 31. (2) An underground vein (of metal or water), 2. 12. 1; 2. 24. 1.

शून्य n. (1) Waste land (to be reclaimed and occupied), 7. 11. 1ff.; 5. 3. 32. (2) The kingdom from which the king is absent, 9. 3. 39; &c.

शून्यपद n. A deserted place, 2, 35. 14.

शून्यपाल m. A regent, 9. 3. 10; 12. 2. 25ff.

शृङ्गाटक m. A 'forked road' a kind of trap for the enemy, 2. 3. 15.

शेष n. Outstanding dues, 2 6. 16.

शैम्ब्य n. A legume, 2. 15. 31; 2. 24. 13.

शोभा f. The appearance of an elephant (as he recovers from a serious illness–Cb, or as he grows up - Cs), 2. 31. 17, 18.

शोष m. Consumption, 14. 1. 21; 14. 3. 71; 14. 4. 7.

शौच n. Integrity, uprightness, 1. 8. 1, 26; &c.

श्रद्धेय a. (1) Credible, 1. 12. 6; 14. 1. 2. (2) Trustworthy, 3. 1. 5; 4. 1. 21.

श्रमण m. A monk, 1. 12. 23.

श्रावणा f. Making a claim with the help of witnesses, 3. 11. 8.

श्रु 5P. To bear witness, 3. 11. 48, 49. – caus. To make a

claim with the help of witnesses, 3. 11. 7.

श्रेणी f. (1) A corporation, a guild, 2. 4. 16; 4. 1. 2, 3; 8. 4. 27ff. (2) A band (of harmful persons), 6. 1. 8. (3) Banded troops, 5. 3. 9; 7. 14. 27; 10. 1. 8; &c.

श्रेणीबल n. Banded troops, 9. 2. 4ff.

श्रेणीमनुष्या a. Inhabited by bands (or clans), 7. 11. 18, 20.

श्रेयस् a. Superior in *varṇa*, 3. 4. 18.

श्रोतृ m. A witness to a transaction, 3. 1. 4, 14; 3. 10. 2; 3. 11. 2; 3. 13. 2.

श्वगणिन् m. A hunter (with a pack of hounds), 1. 14. 9; 1. 21. 23; 2. 34. 9; 10. 1. 11.

श्वदंष्ट्र m. Name of a plant dangerous to elephants, 2. 3. 15; 10. 4. 9.

ष

षण्ड m. A vegetable garden, 2. 6. 5.

षाड्गुण्य n. The six measures of foreign policy, 6. 2. 4; 7. 1. 2; &c.

ष्ठीवन n. Spitting, 5. 4. 9.

ष्ठीविका f. Spittle, 3. 19. 2.

स

संया To go by sea, to sail on the seas, 2. 28. 11.

संयान n. (1) Voyage by sea, 2. 28. 1. (2) Marching together, 2. 32. 4.

संयानपथ m. An ocean-route, 7. 12. 21.

संयानीय n. A harbour-town, a port, 2. 4. 4.

संयूह् 10P. To coat, to plate, 2. 13. 44; 2. 14. 48.

संयूहन n. Preparing (perfumes &c.), 2. 27. 28.

संयूह्य n. The work of gold-plating, 2. 14. 17, 26, 50.

संरब्ध a. Swollen, 4. 6. 18.

संरुद्ध m. (1) A prisoner, 4. 9. 25. (2) A besieged prince, 13. 4. 28ff.

संरुद्धक m. °द्धिका f. A prisoner, 4. 9. 23, 24.

संरोद्धृ m. A besieger, 13. 4. 28ff.

संरोध m. °धन n. Confinement, 1. 17. 52; 3. 13. 21; 3. 14. 1; 9. 3. 14.

संवदन n. The winning of love by occult means, 4. 4. 14, 15; 4. 5. 1; 4. 13. 28.

संवरण n. A covering, a cloak, 1. 2. 5. Concealment, hiding, 1. 15. 10; 5. 5. 6.

संवर्तन n. Going round, 2. 32. 4.

संवस् caus. To create confidence, 5. 1. 19; 11. 1. 40.

संवादन n. The art of entertaining in conversation (Cp), 2. 27. 28.

संवासिन् m. A fellow-resident, a companion, 1. 9. 3.

संवाह m. Carrying, transporting, 10. 3. 16.

संव्यवहार m. Intercourse, dealings, 1. 9. 3; 4. 4. 20.

संश्रय m. Seeking shelter, 7. 1. 10; &c.

संश्रु To promise, 1. 14. 2.

संसर्गविद्या f. The art of association, music, dancing, &c. (com.), 1. 12. 1; 13. 1. 2.

संस्कार m. Making, building, 2. 4. 31; 8. 1. 34.

संस्कृतक a. Artificial, 2. 13. 42.

संस्था f. (1) An establishment, rooms, 1. 20. 10, 19. (2) A secret agent stationed in one place, 1. 11. 22; 1. 12. 8; 2. 35. 15. (3) A settled custom, 3. 1. 43, 44. (4) A market, 4. 2. 1.

संस्थान n. (1) Place, location, 2. 6. 14. (2) Rules, regulations, 2. 7. 2, 3, 10. (3) A division, a ward, 10. 1. 1. (4) Shape, appearance, 2. 11, 33; 2. 13. 61.

संस्थिति f. Staying together, 3. 20. 14.

संहतिका f. Labour in lieu of taxes, 2. 15. 1, 8.

संहित a. Joined by a treaty, allied, 1. 14. 11; 7. 9. 53.

संहितप्रयाण n. March after making a pact, 7. 9. 1ff.

सकटुकक्ष्या a. With defective scales, 2. 14. 19.

सक्त a. (1) Appropriated, lost, 8. 4. 49. (2) Engaged in a fight, 13. 3. 24.

सक्तचक्र a. Whose army is stuck i. e. limited or ineffective, 7. 13. 4.

सगन्ध a. Kindred, 1. 8. 17, 19; 7. 11. 27.

संकर m. Impurity, 3. 14. 38.

संकलन n. Adding up, totalling, 2. 7. 29.

संक्रम m. A. causeway, a bridge, 2. 3. 30; 3. 10. 46; 7. 10. 32; 10. 2. 14.

संक्रोश m. An outcry, 1. 17. 39; 2. 7. 10.

संक्षेप m. Concentration in one place, 2. 8. 21; 2. 16. 1.

संख्यातार्थ a. In which the income is calculated or fixed, 1. 8. 13.

संख्यान n. Counting, arithmetic, 1. 5. 7.

संख्यायक m. An accountant, 2. 1. 7; 2. 9. 28; 5. 3. 14.

सङ्ग m. Keeping back, withholding, 2. 30. 47. Appropriation, loss, 8. 4. 49, 50.

संगृहीता a. Given to adultery (?) 4. 10. 10. Kept under guard, 4. 12. 31.

संग्रह् 9P. To keep under guard, 4. 12. 30.

संग्रह m. (1) The commonly accepted view, 3. 1. 40. (2) Adultery, 3. 4. 42.

संग्रहण n. (1) The headquarters of ten villages, 2. 1. 4; 3. 1. 1. (2) Adultery, 3. 4. 21; 3. 8. 24; 4. 12. 35.

संघ m. (1) A corporation, 2. 1. 32; 3. 7. 40; 3. 10. 45; 13. 5. 9. (2) A union (of labourers), 3. 14. 12ff. (3) A confederacy (of allied princes), 9. 6. 16; &c. (4) An oligarchy, 11. 1. 1ff.; 7. 15. 3; 8. 3. 64.

संघात m. (1) Association, joining (in a common cause), 5. 4. 10. (2) An alliance, a confederation, 7. 14. 10; 9. 7. 72.

संघात्य n. (1) Fixing (base metal in an article of gold or silver), 2. 14. 17, 26, 30. (2) Grouping, collection, 2. 11. 100.

संघुष्ट a. Well-known, renowned, 2. 33. 9.

सजात a. Belonging to the same place or community, 2. 1. 32.

संचार m. (1) Movement, 2. 9. 26; 4. 9. 21. A passage, 1. 20. 2; 2. 3. 7. (2) A roving secret agent, 1. 12. 5. (3) Transmission, communication, 1. 12. 11.

सञ्ज् pass. To get stuck, 9. 3. 39.

संजात n. Produce, 2. 29. 1; 2. 35. 8. Total produce, 2. 6. 14, 27; 2. 7. 2. Total earnings, 4. 2. 23.

सत्तलिका f. A kind of bed-spread, 2. 11. 101.

सत्त्र n. (1) A hiding place, an ambush, 7. 17. 56; 10. 2. 15; a place or an occasion suited for ambush, 10. 3. 15, 18, 24; 8. 4. 41; 8. 5. 11; 13. 2. 43, 50. A dangerous position, a trap, 7. 5. 46. (2) A rest-house, an alms-house, 2. 35. 3.

सत्त्राजीविन् m. An agent using (some) profession as a cover for secret activities, 14. 1. 3.

सत्त्रिन् m. A secret agent, 1. 10. 3, 5, 20; 1. 11. 1, 18 *et passim*.

सद् 1P. (1) To be forfeit, 3. 12. 9, 10; 3. 13. 6. To perish, 1. 3. 17. (2) To be incapacitated, to be ill (com.), 3. 14. 35. – caus. To destroy, 9. 2. 5.

संदंश m. (1) A pair of tongs, 2. 14. 23. (2) The thumb and the middle finger, 2. 23. 15; 4. 10. 1; 4. 11. 25.

संदोह m. Bringing together, 5. 2. 50. Mobilization, 6. 2. 38; 7. 4. 7, 12, 14; 7. 13. 5; 9. 6. 55; 12. 1. 3; 13. 3. 23.

संधा 3A. To ensure adherence to, 1. 3. 16. - 3U. and pass. To make peace, 7. 7. 8ff.; 7. 3. 2; &c.

संधि m. (1) A treaty, an alliance, 7. 1. 6; 7. 17. 1, 2; &c. (2) A hole, 4. 6. 16.

संधिच्छेदिका f. A house-breaking woman, 4. 11. 19.

संधिरात्रि f. The full moon or new moon night, 13. 2. 29.

सन्न a. Incapacitated, ill, 3. 14. 19, 21, 29, 34.

सन्नह् caus. To arm, to equip for fighting, 9. 2. 13, 21.

संनामिनी a. Liable to bend easily, 2. 14. 19.

संनिधातृ m. The Director of Stores, 2. 5. 1, 21; &c.

संनिधानसन्न a. Accumulated in a store, 3. 11. 5.

संनिविष्ट a. Married, 3. 5. 21.

सभ्य m. A partner, a member, 2. 16. 13.

समकरण n. The marking of zero (on the balance-beam when horizontal), 2. 19. 13.

समन्तभद्रक n. The (woollen) hem of an armour (Cj), 2. 11. 98.

समन्त्र a. In concert with, 4. 11. 10.

समयाचारिक n. Concerning proper behaviour, 5. 5 (title); 7. 15. 21.

समयानुबद्ध a. Bound by an agreement, 2. 36. 45.

समयानुबन्ध m. An association formed with certain agreements or rules, 2. 1. 32.

समर्घ a. Cheap, 12. 4. 8.

समवृत्ता f. Even and rounded, a kind of balance, 2. 19. 12.

समसंधि m. A pact between equals, 7. 7. 4. A pact for an equal gain, 7. 9. 4.

समाज m. A festive gathering of people, 1. 21. 28; 2. 25. 36; 5. 2. 39, 50; 10. 1. 15; 13. 3. 56; 13. 5. 8.

समाजकर्मन् n. Rallying (of troops), 10. 4. 13.

समाधि m. (1) Corroboration, confirmation, 4. 6. 8. (2) A hostage, 1. 16. 34; 7. 17. 1, 2, 32.

समानतीर्थ्य m. A fellow-student, 3. 16. 37.

समानी 1P. To check (for correctness), 2. 7. 31-33.

समाप्त a. Completely integrated, 8. 5. 1, 12.

समाप्तकरण a. Against whom the evidence is complete, 4. 8. 13.

समारूढक a. Lying over, projecting over, 3. 8. 14.

समारोपित a. Increased, inflated, 2. 8. 21.

समाहर्तृ m. The Revenue Commissioner, 2. 6. 1; 2. 35. 1; &c.

समाह्वय m. A challenge, 3. 20. 13.

समाह्वे To challenge, 1. 14. 2.

समिद्धयोग m. An occult practice for becoming prosperous, 1. 11. 15.

समुत्थान n. (1) Curing, healing, medical treatment, 3. 19. 14, 27; 4. 11. 2. (2) Military activity, 13. 5. 1.

समुदय m. Revenue, 2. 3. 3; 2. 6. 28; 2. 9. 13ff.; 5. 3. 1.

समुद्रपरिवर्तिम a. The container of which is changed, 4. 2. 16.

समुद्दान n. Raising (of troops), 1. 16. 29; 9. 2. 1ff.

समुपवेश m. Sitting together, meeting, 3. 20. 14.

समुपारूढ a. Over-grown (with weeds &c.), 3. 9. 33.

समेध् caus. To inflame, to augment, 9. 3. 2.

समेधा f. Prosperity, 1. 11. 17.

संपत् 1P. To sail together, 2. 28. 4.

संपात m. Crowding, 4. 6. 2; accumulation, 8. 4. 36; 9. 2. 2; 13. 4. 38.

संपुट m. A cavity, 2. 14. 28.

संपुटिका f. A guard for shanks (Cb), 2. 11. 101.

संप्रत्यय m. Credence, 1. 12. 15.

संप्लव m. Rolling, spreading, 13. 4. 26.

संभार m. A mixture, an ingredient in a preparation, 2. 25. 18, 22, 23, 27, 29.

संभाषित a. Agreed upon, settled, 3. 13. 27ff.; 3. 14. 11.

सरूप a. Having the same form or appearance, 4. 1. 26.

सर्पिःस्नेहलेपिन् a. Smearing with oil as with butter (com.), 2. 11. 56.

सशर्कर a. With grains inside, 2. 11. 34.

सस्ज् 1A. To falter, to hesitate, 2. 5. 22.

सहग्राहिन् m. A co-debtor, 3. 11. 14. A co-defalcator, 2. 7. 5.

सहप्रस्थायिन् m. A fellow-traveller, 3. 20. 18. A fellow-deserter, 9. 3. 32. A fellow-escaper, 12. 5. 23.

सहस्रैकीय a. Equivalent to one in a thousand, 9. 3. 4.

सहाध्यायिन् m. A student of the same *śāstra* (i. e. Artha-śāstra (Cb, Cj), 1. 20. 3.

सह्योदक a. Fed by natural springs of water, 2. 1. 20; 7. 12. 4, 5.

सांवदनिकी a. Intended to secure a person's love, 5, 1. 19; 11. 1. 40; 12. 2. 14, 16.

सांव्यवहारिक m. A trader, a dealer, 3. 12. 29.

सांग्रामिक a. Used in battles, 2. 18. 1; 2. 30. 42. – n. Fighting in battles, 2. 32. 4.

साद्गुण्य n. Possession of virtues or excellence, 8. 1. 62.

सांनाह्य a. Equipped for fighting, 2. 15. 42; 2. 31. 4; 2. 32. 1; 10. 5. 34; useful in fighting, 2. 23. 19. – n. The work of equipping for fighting, 2. 30. 30, 31.

सापसार a. Having a valid excuse, 2. 14. 12.

सापेक्ष a. Full of regard or consideration, 7. 18. 21.

सामन्त a. Neighbouring, 3. 9. 3, 10; 3. 20. 15; 7. 13. 24. – m. A neighbour, 3. 8. 1; 3. 9. 24. A neighbouring prince, a vassal, a feudatory, 7. 18. 29; 1. 10. 3; &c.

सामवायिक m. A confederate in an expedition, 7. 4. 19; 7. 5. 38, 49; &c.

सामुत्थायिक a. Made by those jointly settled on land, 2. 1. 32. – m. An associate (in an expedition or uprising), 7. 18. 29; 8. 2. 17.

सामुदयिक a. Concerned with revenue, 2. 7. 4.

सामेधिक a. Capable of securing prosperity, 1. 11. 16; 13. 2. 11.

सांपरायिक a. Equipped for fighting, 2. 3. 1.

सार a. Of the best kind, select, 5. 6. 46; 10. 5. 43, 46, 49. – m. (1) An article of high value, 2. 5. 8; 2. 7. 2; 2. 11. 1; &c. (2) Strength, 1. 16. 9; 8. 1. 61.

सार्थातिवाह्य n. The escorting of caravans, 2. 34. 12; 5. 1. 21.

साल m. A parapet, a wall, 10. 1. 1; 13. 4. 9.

सिक्तक a. With small spots, 2. 11. 4.

सिद्ध a. (1) Cooked, 2. 15. 24. (2) Accrued, received, 2. 8. 18, 21. – n. Accrued revenue, 2. 6. 13, 15. – m. A holy man, 1. 11. 16; 13. 2. 7, 11; &c.

सीता f. Agricultural produce, 2. 15. 1, 2; &c.

सीतात्यय m. Penalty for taking agricultural produce, 2. 22. 14; 5. 2. 13.

सीमावरोध m. The fixing of boundaries, 2. 35. 3; 4. 13. 11, 12.

सुखावस्थ m. A trustee (for marriage), 3. 4. 9, 26, 30.

सुत्य m. The day of *soma*-pressing, 3. 14. 29.

सुभगा f. The favourite or beloved queen, 8. 4. 24, 26; 12. 2. 15, 17.

सुरका (= सुरा) Wine, 2. 25. 39.

सुरुङ्गा f. An underground passage or tunnel, 1. 20. 2; 5. 2. 42; 7. 17. 33; &c.

सुवर्चिकालवण n. Borax, 2. 14. 23.

सुवर्ण m. Name of a weight (= 16 *māṣakas*), 2. 19. 3; 2. 13. 15, 48; 4. 1. 28; &c.

सुवर्णपाक m. The smelting of gold, 1. 18. 8.

सुवर्णसंधि m. A golden pact, an excellent treaty, 7. 3. 29.

सुषमा f. Excellence, good distribution, 2. 24. 6.

सूचक m. An informer, 2. 8. 29, 32.

सूची f. The 'needle' a kind of torture, 4. 8. 22.

सूत्रग्राहक m. The holder of reins, 2. 30. 26, 44.

सूत्रवान n. The making of strings or threads, 2. 13. 39.

सूत्रशाला f. A yarn factory, 2. 23. 12.

सूपकार m. A broth-maker, 2. 15. 61.

सेतु m. (1) An embankment, a dam, an irrigation-work, 2. 1. 20, 24; 2. 4. 5; &c. (2) A boundary, 3. 8. 3. A boundary-mark, 3. 9. 10ff.

सेतुबन्ध m. An irrigation-work, 2. 1. 22, 39; 3. 9. 32ff. &c.

सेतुभोग m. The extent of a boundary, 3. 8. 4; 3. 9. 3, 14.

सेनानिवृत्त m. A deserter from the army, 10. 1. 16.

सैन्धविका f. Earth or sand from the river Indus, 2. 13. 47, 49.

सैमिक m. A border-guard, 2. 2. 10.

सौप्तिक n. A night attack when enemy troops are asleep, 10. 3. 20; 10. 5. 54.

सौभिक m. A juggler, a puppet-player, 2. 27. 25; 7. 17. 34; 11. 1. 34.

सौमितिका f. Black housings for an elephant, 2. 11. 98.

सौरिक n. (1) Drinking, 10. 1. 15; 13. 4. 26. (2) Debt incurred for drinking, 3. 16. 9. – m. Freedom to manufacture and drink liquor, 2. 25. 36.

सौवर्चल n. Borax, 2. 15. 15.

सौवर्णिक m. The state goldsmith, 2. 13. 2; 2. 14. 1, 11.

स्कन्ध m. A division, a class, 2. 32. 1. A division of an army, troops, 7. 12. 11; 12. 3. 16; 12. 4. 20.

स्कन्धप्रावर्तिम a. Set in motion with the help of the shoulders or backs (of animals), 2. 24. 18.

स्कन्धावार m. An encampment, a cantonment, 10. 1. 1; 9. 6. 44; &c.

स्कन्धोपनेय a. To be delivered in parts or instalments, 7. 3. 28.

स्तम्बकरिता f. The formation of stalks (of grains), 2. 24. 8.

स्तम्भ m. (1) Stiffness, haughtiness, 1. 9. 1, 3; 6. 1. 6; 8. 4. 30. (2) A hindrance, 8. 4. 48, 50.

स्तम्भप्रविष्ट a. Who has become haughty or obstinate, 3.11.6.

स्त्रीपुष्प n. A woman's menstrual fluid, 14. 2. 32.

स्त्रीबन्धन n. A marriage alliance, 7. 3. 26, 29.

स्त्रीहृदय a. Intended to win a woman's heart, 5. 2. 59.

स्थल n. Dry land, 3. 9. 25, 33.

स्थान n. (1) A room, a hall, 2. 5. 2, 5. (2) A stall, 2. 30. 5; 2. 31. 3. (3) A condition of stability, 7. 1. 28. Remaining quiet, 7. 4. 2, 3; 8. 2. 26. (4) Position, a high position, 2. 9. 9; 4. 9. 16; 5. 2. 36. Status, 2. 27. 15. A strong position, 6. 1.8.

स्थानिक m. (1) A revenue officer in charge of a quarter of the realm, 2. 35. 6; 2. 1. 7. (2) A city officer in charge of a ward, 2. 36. 4. (3) A person able to see objects buried underground, 13. 2. 6, 11.

स्थानीय n. The headquarters of 800 villages, 2. 1. 4; revenue headquarters, 2. 3. 3; 3. 1. 1; 8. 4. 46.

स्थापना f. Steadying, rallying, 10. 4. 13.

स्थाप्या f. An endowment made on a woman at the time of her marriage, 3. 2. 15, 19; 3. 3. 12; 3. 4. 16.

स्थालेय a. Built on land, 7. 10. 29.

स्थाल्य a. Growing on land, 2. 24. 23; 7. 11. 7.

स्थितयन्त्र n. A fixed machine, 2. 18. 5.

स्थितशत्रु, स्थितामित्र, An enemy entrenched in a fort, 7. 10. 7; 7. 13. 22; 9. 6. 53; 7. 13. 8.

स्फातीकृ To augment, to increase, 3. 2. 30.

स्रोतोयन्त्रप्रावर्तिम a. Set in motion in a channel by means of a mechanism, 2. 24. 18.

स्रौव a. Brought about through the performance of sacrifices, 2. 10. 50.

स्वकरण n. Proof of ownership, title, 2. 36. 7; 3. 1. 15; 3. 16. 17, 18, 22; 4. 1. 54, 55; 4. 2. 1.

स्वप्रत्यय a. Who has satisfied himself, acting on his own authority, 2. 36. 5; 3. 14. 34; 8. 4. 33.

स्वयंग्राह a. Allowed to seize what one can, 9. 3. 17.– m. Seizure of whatever one can seize, 3. 16. 27; 8. 1. 44; 8. 4. 23; 9. 6. 24; 10. 3. 45.

स्वयंवाद m. Voluntary admission (of a claim or a charge), 3. 1. 46.

स्वयंवादिन् m. One who voluntarily admits, 3. 1. 21. One who voluntarily agrees, 3. 13. 25.

स्ववग्रह a. Easy to control, tractable, 1. 9. 1; 6. 1. 5.

स्ववर्गानुकर्षिन् a. Able to carry (one's) group with one, 5. 3. 10.

स्ववित्तकारु m. An artisan working with his own capital, 4. 1. 2.

स्ववीर्योपजीविन् m. One who supplies personal labour only, 2. 24. 16.

स्वापतेय n. Belongings, possessions, 2. 27. 12.

स्वामिन् m. The king, the sovereign, 1. 15. 7; 3. 11. 50; 4. 9. 12; 6. 1. 1, 2; &c.

ह

हरणी f. The moist bed of a lake (com.), 2. 24. 22.

हर्ष m. Exhilaration, foolhardiness, 1. 6. 1, 10.

हस्तपताका f. A small banner, 4. 3. 41.

हस्तपूरण n. Filling with the hand (over and above the measure), 2. 15. 11.

हस्तप्रावर्तिम a. Set in motion by carrying in the hands, 2. 24. 18.

हस्तिनख n. A passage leading down from the parapet-wall, 2. 3. 29.

हस्तिपरिघ m. A big bar (Cb), a spike in the gate to prevent hammering by elephants (Cs), 2. 3. 28.

हस्तिबन्धकी f. A decoy female elephant, 2. 2. 10.

हस्तिवाहा f. (?) The bringing up of elephants (?) 2. 20. 53.

हिरण्य n. Money, cash, 1. 13. 6; 1. 19. 12; &c.

हीनसंधि m. A treaty made by a weaker king, 7. 3. 36.

हुल्मुख a. With a piercing point, 2. 18. 7.

हेड m. Displeasure, wrath, 1. 13. 10; 5. 6. 6.

हैमन a. Sown in or growing in winter, 2. 24. 19; 9. 1. 34, 35.

हैमन्य a. Situated near the Himālayas, 2. 24. 5.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	सूत्रम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	१. ७. ४	त्रिवर्गम्°	त्रिवर्गन्°
११	१. ९. १०	पृत्रो	पुत्रो
४३	२. ७. ४	सामुदायिके°	सानुदायिके°
७७	२. २४. १२	°प्रियङ्ग्-	°प्रियङ्गू-
,,	२. २४. २४	अस्थिवीजाना	अस्थिवीजानां
९६	३. १. १०	सिध्येयु	सिध्येयुः
,,	३. १. १२	°व्यङ्गव्यसनि°	°न्यङ्गव्यसनि°
१४३	४. ९. १३	पूर्वमस्म	पूर्वनस्मै
१४४	४. १०. १०	संग्रहीतायाश्च	संग्रहीतायाश्च
१८१	७. ७. ७	°मनथिनं	°मनर्थिनं
१९२	७. १३. १२	स्वेषां च	स्वेषां परेषां च
२२८	९. ६. ६७	न संधिः	नः संधिः
२५२	१२. ४. ८	स्वपण्यान्युप°	स्वपण्यान्यन°
२५९	१३. २. ४९	°स्तृयैवा°	°स्तृयैवां°

[Foot-notes]

१८	1. 14. 12	दशयेत्	दर्शयेत्
२७	1. 19. 31	31	30
३५	2. 2. 16	त्रिपुरी चव	त्रिपुरी चैव
४०	2. 5. 5	सुगुतकक्ष	सुगुतकक्षं
,,	2. 5. 6	-वचः-	-वर्चः-
४५	2. 8. 5	प्रवशेनं	प्रवेशनं
७६	2. 23. 15	-संदशनं	-संदंशनं
१०२	3. 4. 22	°वचार-	°वचार- [Cb]
१९२	7. 13. 12	*add* 12 G M T om. परेषां, [em. addition].	
२३१	9. 7. 59	7. 4. 23	9. 4. 23
२७३	14. 2. 44	G_1 T	G_1

[Glossary]

29	कर्शनीय	.2. 16 ;	6. 2. 16 ;
30	कुप्	1 12 ;	1. 4. 12 ;
31	—	कल्य	कुल्य
41	द्वैराज्य	two,	two
,,	—	धान्यकान्त	धान्यकान्त
44	—	निस्त	निस्तॄ
62	योगपुरुष	secret,	secret